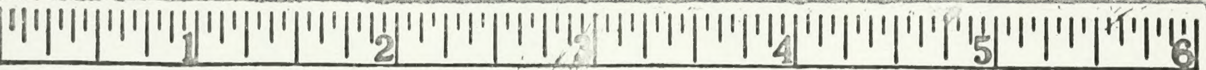
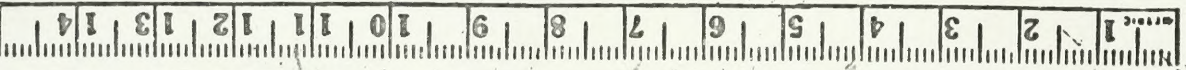

3 1761 07995436 8

95

Vidyānātha, courtier of Pratāparudra.

Department of Public Instruction.

THE PRATÂPARUDRAYAS'OBHÛSHAṆA

OF

VIDYÂNÂTHA

WITH THE COMMENTARY, RATNÂPAṆA, OF KUMÂRA-SVÂMIN, SON OF MALLINÂTHA,

AND

WITH A CRITICAL NOTICE OF MANUSCRIPTS, INTRODUCTION, CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES AND AN APPENDIX CONTAINING THE KÂVYÂLAṄKÂRA OF BHÂMAHA

BY

KAMALÂS'AṄKARA PRÂṆAS'AṄKARA TRIVEDÎ, B. A.,

HONORARY FELLOW OF THE UNIVERSITY OF BOMBAY, PRINCIPAL, PREMACHAND RÂICHAND TRAINING COLLEGE (FORMERLY PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, SÂMALADÂS COLLEGE, BHÂVANAGAR, AND ACTING PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, ELPHINSTONE AND DECCAN COLLEGES.)

FIRST EDITION.

300 Copies.

1909.

Price Rs. Eleven.

SOLD AT

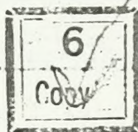
Government Central Press, Bombay.

Bombay Sanskrit and Prakrit Series, No. LXV.

BOMBAY:

PRINTED AT THE "TATTVA-VIVECHAKA" PRESS.

Vidyanatha

श्रीः ।

श्रीविद्यानाथकृतं

प्रतापरुद्रयशोभूषणं

Pratāparudrayaśobhūṣaṇam

श्रीमन्मल्लिनाथसुतकुमारस्वामिविरचित-
रत्नापणाख्यटीकया समेतं

राजनगरस्थशिक्षकशिक्षणालयस्य मुख्याधिकारिणा बी. ए. इत्युपाह्वेन मुम्बापुरीस्थ-
विश्वविद्यालयस्याकार्यवाहकयशस्करपारिषद्यपदं प्राप्तेन मुम्बापुरीस्थएल्-
फिन्स्टनाख्यविद्यामन्दिरस्य पुण्यपत्तनस्थडेकनाख्यविद्या-
मन्दिरस्य च कादाचित्केन गीर्वाणभाषाध्यापकेन

त्रिवेद्युपपदधारिणा

प्राणशंकरसूनुना कमलाशंकरेण संशोधितं

स्वनिर्मिताङ्ग्लभाषाभूमिकाटिप्पणीभ्यां च सनाथीकृतं

भामहालंकारयुक्तपरिशिष्टसमन्वितं च ।

तच्च

मुम्बापुरीस्थराजकीयग्रन्थमालाधिकारिणा

शाके १८३१ वत्सरे १९०९ खिस्ताब्दे

प्राकाश्यं नीतम् ।

प्रथमा आवृत्तिः ।

मूल्यं रूपकैकादशकम् ।

मुम्बापुर्यां
तत्त्वविवेचकमुद्रायन्त्रालये मुद्रितम् ।

1 446

132

Contents.

Contents.

CRITICAL NOTICE

OF

THE MANUSCRIPTS OF THE PRATÂPARUDRA-YAS'OBHÛSHAṆA AND THE RATNÂPAṆA.

The present edition of Vidyânâtha's Pratâparudrayas'obhûshaṇa is based upon the following manuscripts:—

1 A manuscript in the Tanjore Palace Library. It is complete and correct and wants only a few lines at the end. It is a palm-leaf manuscript in Telugu characters and is neatly written on both sides. It contains 78 leaves. Some pages contain six, and some, seven lines. It was written about S'âlivâhana S'aka 1650. The colophon at the end is—इति [illegible] प्रतापरुद्रयशोभूषणं [illegible] [illegible] समाप्तम्. The palm leaves are about 20 inches in length and 1½ inches in breadth. Some of them are a little worm-eaten in the middle and much in the corners. There is an ornamental border on each side. It is designated T'.

2 A manuscript in the Raghunâtha Temple Library, Jammu, Kâshmîr. A copy of this was secured for me by S'âstrî Gaṅgâdhar P. Gokulchandra. It is a generally correct manuscript and gives very good variants. It is in Nâgarî characters and consists of 258 pages. Each page contains 7 lines and each line has 49 letters. The manuscript is dated Vikramasaṁvat 1830. It is marked R.

3 Manuscripts in the Government Oriental Library, Madras. Six of them are collated.

1. A palm-leaf manuscript, written in Grantha characters in 238 pages of 6 or 7 lines each, and 52 letters to a line. It is by appearance about 70 years old. It is an original, correct manuscript, purchased for the library before 1893 A.D. It is designated M.

2. It is a paper manuscript, written in Telugu characters in 192 pages of 25 lines each and having about 22 letters in a line. It is copied for the library. It is not correct throughout, but it is complete. It is designated M_1.

3. It is a palm-leaf manuscript in Telugu characters, of 141 years. Each page has 6 lines and each line 80 letters. It is incomplete and stops in the 8th Prakaraṇa. The end of the manuscript is जयन्ति वीरभद्रस्य [illegible] It is designated M2.

4. It is a palm-leaf manuscript in Telugu characters. It contains 190 pages of 6 lines each. Each line has 75 letters. It is by appearance more than one hundred years old. It is an original and presented to the Library in 1893-94 A. D. from the North Arcot District. It contains the following Prakaraṇas :--

1, 2 (incomplete), 4, 5, 6, 7 and 8. It is designated M 3.

5. It is a palm-leaf manuscript in Telugu characters in 93 pages of 7 lines each and 55 letters to a line. It is by appearance about 75 years old. It is a correct manuscript, but incomplete. On the first fly-leaf it is stated that the manuscript belongs to Chakravarti Desikalu. It is designated M4. It wants 1, 2, 7 and 8 Prakaraṇas.

6. A palm-leaf manuscript in Telugu characters. It has 150 pages with 8 lines to a page and 50 letters to a line. It is by appearance about 50 years old. It is incomplete, 7 and 8 Prakaraṇas being wanting. It is designated M5.

4. Two printed editions, a lithograph copy printed at Poonâ, designated P. and a Telugu printed edition of the year 1888, designated T. The Telugu printed edition contains the Ratnâpaṇa also.

5. In addition to these, I have also consulted two other manuscripts of the Tanjore Palace Library and a manuscript lent to me by my friend S. P. V. Raṅganâtha Swâmî of Vizagpattam. As copies from Tanjore were secured after the text was prepared and sent to the press, their variants are given in an Appendix. They are numbered 5348 and 5350 by Dr. Burnell.

No. 5348 is a paper manuscript, written on European paper in Nâgarî characters and contains 109 folios. Some pages contain 9, some 10 and others 11 lines. It was written about 1750 A. D. It is a carefully correct copy and gives many good readings. It is designated T'.

No. 5350 is also a paper manuscript, written on Goa or Venice paper and contains 128 folios. Each page has 7 lines till folio 16 and then 8 lines till the end. It was written about 1750 A. D. The copy seems to have been prepared in the northern parts. A few lines are injured by damp. It is designated T''. It is written in Devanâgarî characters.

The manuscript, lent to me by my friend S'âstrî Raṅganâtha Swâmî of Vizagpattam, was also secured after a portion of the text was printed off. The variants in it are therefore given in an Appendix. The manuscript is a palm-leaf one of 161 leaves (362 pages) with 5 to 8 lines on each page and about 75 letters to a line. The characters are Ândhra. It is designated V.

The text of the Ratnâpaṇa is based upon the following manuscripts :—

1. A manuscript, numbered 10473, in the Tanjore Palace Library and two others in the same library, numbered 10474 and 10475. All the three manuscripts have been consulted. They are all written on palm-leaves in Telugu.

No. 10473 consists of 152 leaves with 6 or 7 lines on each side. It is a little worm-eaten. It was written about 1700 A. D. It is marked t_1.

It begins thus :—

श्रीगणेशाय नमः । प्रतापरुद्रीयम् । श्रीगणेशाय नमः ।
ओं सीताभगवत्यै नमः । कल्याणानि तनोतु &c.

It ends as under :—

इति श्रीपदवाक्य &c. श्रीअभयाम्बिके नमः ॥

प्रान्ततप्पुवच्चनवाच्चगुच्छुनक । तप्पुगेधिगिनेनितगिनयेडक । वेकप्पुनक्करगुलुनरसतो वेदुपिल्लुकप्पुच्चवारउटरचिरछुगा ॥ मङ्गलमाह । श्री साम्बमूर्तये नमः । श्री रामचन्द्राय नमः । श्री सरस्वत्यै नमः । शुभमस्तु । वेदव्यासाय नमः । श्री गुरुभ्यो नमः ॥ श्री... जेयतु । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

No. 10474 has 217 pages with 5 or 6 lines on each page. It is much worm-eaten in the beginning. It is designated t_2.

It opens thus :—

श्री गणेशायनमः । श्री प्रतापरुद्रीयम् । ओं सीतायगवत्यै नमः । कल्याणानि &c.
and has the same end as No. 10473.

No. 10475 is a beautifully written manuscript, containing about 100 leaves with 7 lines on each side. It breaks off at the fourth Prakaraṇa, near the end. The first leaf is numbered 64 and successive numbers are given to the following leaves, the last one being 160. It is certified to be a beautifully written manuscript of about 1650 A. D., much more correct than the others, by Dr. A. C. Burnell, in his classified index to the Sanskrit manuscripts in the library. It is marked t.

The last two manuscripts appear older than the first. The last is the oldest of all and is perfectly correct.

The dates, ascribed by Dr. Burnell to the first and the last, are C. 1700 and C. 1650 respectively.

No. 10473 is a true copy of No. 10474.

Doshaprakaraṇa and Guṇaprakaraṇa are not commented upon in Nos. 10473 and 10474.

2. Manuscripts in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. They are three. The first is complete; but incorrect in many places, particularly in the beginning. It is designated m.

The second is a palm-leaf manuscript in Grantha characters. It contains 285 leaves and 7 to 10 lines on each side. It is marked m_r

The third is also a palm-leaf manuscript in Grantha characters of 470 pages with 6 to 8 lines on each page. At the end of the third Prakaraṇa the copyist adds the following date:—

Sunday, the 17th of S'râvaṇa month of Ânanda year. It appears thus to be 150 years old.

In addition to these manuscripts of the commentary, a printed Telugu edition, consulted for the text and marked T. as shown above, is also collated and another edition printed at Trivandrum, marked p.

Copies of the manuscripts from Madras were obtained through my friend P. Varadachâri in the Government Oriental Library, Madras, and those from Tanjore, through my friend Prof. A. Râdhâkṛishṇa Aiyer of Pudukotâ. The Tanjore manuscripts were very carefully copied and compared by Mr. A. R. Tirumalachariar and his cousin Venkatachariar, B. A.

In addition to the above, the manuscript lent to me from his 'Arsha Library' by my friend, S'âstrî S. P. V. Raṅganâthaswâmî of Vizagpattam, designated V. as shown above, was also consulted. It contains the commentary also. The variants in it are given in an Appendix.

The text of the Ratnaśâṇa, another commentary on the Pratâparudrîya, is based upon a palm-leaf manuscript in Grantha characters, lent to me by my friend S. P. V. Raṅganâthaswâmî of Vizagpattam. It goes only up to the end of the 2nd or Kâvyaprakaraṇa. It is given at the end of the work.

INTRODUCTION.

The Pratâparudrayaśobhûshaṇa: Its Contents—The *Pratâparudrayaśobhûshaṇa*, or the *Pratâparudrîya* as it is called in short, by *Vidyânâtha*, is a work on poetics on the lines of the *Kâvyaprakâśa* of *Mammaṭa* and of the *Ekâvalî* of *Vidyâdhara*, published with the *Tarala* by me in the Bombay Sanskrit Series, No. 63. It is divided into nine *Prakaraṇas*. The first *Prakaraṇa* deals with the qualities essential in the hero or *Nâyaka* of a work and is therefore called *Nâyakaprakaraṇa*. The author justifies the production of his work by stating that though old writers on poetics have treated different branches of the subject, none of them have described a *Nâyaka* with it and that the greatness of compositions and their authors depends upon the representation of merits of the hero or the *Nâyaka* described in them.* It is on this account that the very first *Prakaraṇa* deals with the qualities essential in the hero of a work. Having mentioned them in general and described their characteristics with illustrations, the author divides the *Nâyaka* into *Dhîrodâtta*, *Dhîroddhata*, *Dhîralalita* and *Dhîraśânta* and speaks of them with their sub-divisions. Then follows the treatment of the *Nâyikâs* or heroines with their divisions and characteristics. The second *Prakaraṇa* is the *Kâvyaprakaraṇa*. It describes the nature of a *Kâvya* or poetry, treats of varieties of *S'abda* (word) and *Artha* (sense), the *Vṛittis* and the *Rîtis* or styles of dramatic composition favourable to the development of different sentiments and prevalent in different parts of the country, the *S'ayyâ* or the repose of words in their mutual favourableness, the *Pâka* or the maturity or profundity of sense, divi-

* *Vide* verse 60, pp. 36-37.

sions and sub-divisions of a *Kávya* with instances of the chief of them, and varieties of compositions, such as *Ákhyâyikâ, Kathâ, Champú, Udâharaṇa, Bhogávalí* and others. The third *Prakaraṇa* deals with the varieties of *Rúpakas* or compositions that can be represented on the stage, their characteristics and points of difference, takes up *Nâṭaka* (drama) which is the most important of them, divides its plot into five parts (*Sandhis*), treats of the *Sandhis* and their subdivisions and gives a model drama illustrative of all its characteristics and describing *Pratâparudra*, how he ascended the throne and established himself firmly on it by the conquest of kings in different directions. The fourth *Prakaraṇa* is the *Rasaprakaraṇa*. It mentions *Rasas* or poetic sentiments, their theories, characteristics and divisions. The next two *Prakaraṇas*, the *Doshaprakaraṇa* and the *Guṇaprakaraṇa*, deal with *Doshas* (demerits) and *Guṇas* (merits) in compositions with their varieties; while the last three *Prakaraṇas* describe *Alaṅkâras* or figures, those of *S'abda*, *Artha* and both and are therefore called *S'abdâlaṅkâraprakaraṇa*, *Arthâlaṅkâraprakaraṇa* and *Miśrâlaṅkâraprakaraṇa*. It will be thus seen that the work covers a wider range of subjects than the *Kâvyaprakâśa* and the *Ekâvalí*, since it deals with all the subjects of poetics and dramaturgy. A later work, *Sâhityadarpaṇa* of *Viśvanâtha*, goes over the same ground as the present one.

The striking feature of the book is, as mentioned before, the glorification of *Pratâparudra*. All the instances, given in illustration of different points, therefore panegyrise *Pratâparudra* and the work is appropriately designated *Pratâparudrayaśobhúshaṇa*—Adornment of the Glory of *Pratâparudra*. Its title is similar to that of *Nañjarâjayaśobhúshaṇa* of *Narasiṁhakavi*. The *Ekâvalí* and the *Alaṅkâramañjúshâ* of *Purohita Devaśaṅkara Nâhânâbhâi* of *Râner** are similar works, in which illustrations go to glorify the

* Râuder near Surat.

Narasiṁha of *Utkalā* and the Peshwâs, Mâdhavarâo the first and his uncle Raghunâtharâo respectively.

Works that quote the *Pratâparudrayaśobhûshaṇa*—The work is quoted very frequently by *Mallinâtha* in his commentaries on the *Mahâkâvyas*, in his **Sañjîvinî* on the *Kumârasambhava* and the †*Meghadûta*, the ‡*Ghaṇṭâpatha* on the *Kirâtârjunîya*, the §*Sarvaṅkashâ* on the *S'iśupâlavadha*, the

---

* *Vide* the Nirṇayasâgara Press edition of the Kumârasambhava, p. 3 (where the definition of तुल्ययोगिता is quoted), p. 14 (where the definition of निदर्शना is quoted), pp. 22 and 41 (where the definition of स्वभावोक्ति is quoted), p. 24 (उपमा, the reading there is वाच्यं चैकपदोपमा for वाच्यं चेदेकोपमा), p. 48 (प्रतिवस्तूपमा), p. 124 (the definition of संक्षेप Guṇa, the reading there is परिकीर्तितः for परिकीर्त्यते), and p. 145 (for सात्त्विकभाव's, the reading there is स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः for स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चौ).

† *Vide* Prof. K. B. Pâṭhak's edition of the *Meghadûta*, p. 6 (where the definition of विषम is quoted), p. 9 (अर्थान्तरन्यास), p. 30 (भाविक, the readings there are अतीतानागतं यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्ष्यते for अतीतानागते यत्र प्रत्यक्ष इव लक्षिते), pp. 57-8 (अनुकूलनायक and स्वाधीनपतिका).

‡ *Vide* the Benares edition of the *Kirâtârjunîya* 1887, p. 6 (काव्यलिङ्ग); pp. 30 and 121 (अतिशयोक्ति, the reading on p. 121 is विषय्यनुपनिबध्यते for विषय्युपनिबध्यते), p. 44 (विशेषोक्ति, the reading there is तत्सामग्र्यामनिवृत्तिः for तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिः), p. 81 (विभावना), p. 86 (पर्यायोक्त, the reading there is प्रस्तुतत्वेन संबन्धः for प्रस्तुतत्वेन संबद्धम्), pp. 64, 210 (स्वभावोक्ति, the reading on p. 64 is स्वभावोक्तिरलंकारो for स्वभावोक्तिरसौ चारु), p. 86 (निदर्शना), pp. 93, 205 (तद्गुण, the readings there are °दन्योत्कृष्टगुणाश्रयात् and° दन्योत्कृष्टगुणग्रहात् for °दन्योत्कृष्टगुणाहृतिः), p. 112 (अर्थापत्ति, the variants there are अन्यथा for अन्यदा and कैमुत्येन यतः for कैमुत्यन्यायतः), p. 127 (विषम, the variants are विरुद्धकार्योत्पत्तिश्च and विरूपघटना वा स्यात्, the text of the घण्टापथ there is incorrect), p. 128 (सामान्य), p. 129 (मीलन), p. 146 (तुल्ययोगिता), p. 170 (पर्याय, the reading there is पर्यायालंकृतिर्द्विधा).

§ *Vide* pp. 25, 91 (विषम, v. l. वा स्यात् for चासौ. मता for त्रिधा), pp. 52, 481 (अप्रस्तुतप्रशंसा, v. l. सारूप्यादिनियन्त्रिता p. 52 for सारूप्यादिनियन्त्रिता. On p. 481 the quotation is exactly as in the text of the प्रतापरुद्रीय), p. 57 (पर्यायोक्त, v. l. संबन्धात् पर्यायोक्तः स उच्यते for प्रस्तुतत्वेन संबद्धं तत् पर्यायोक्तमुच्यते), p. 72 (दीपक, v. l. च for तु and साम्ये तु for सामस्त्ये), p. 78 (उत्प्रेक्षा, v. l. अन्यदेवोपतर्कितम् for अन्यत्वेनोपतर्कितम् and प्रकृते for प्रकृतं), pp. 92, 272, 329;

*Sarvapathīna** on the *Bhaṭṭikāvya*†. Nowhere in these numerous instances has *Mallinātha*, however, mentioned the name of the work or its author. It may be owing to the fact that the work and the author were very popular in the

389, 536 (सामान्य), p. 94 (तुल्ययोगिता), pp. 109, 504 (तद्गुण, v. l. °दन्यो॰त्कृष्टगुणग्रहः and °दन्योत्कृष्टगुणाश्रयात्), pp. 125, 294 (विभावना), pp. 152, 530 (परिवृत्ति), pp. 182 and 294 (मीलन), pp. 189, 275 (कलहान्तरिता नायिका), p. 208 (भ्रान्तिमान्, v. l. विधेये for विषये), p. 213 (मध्यमा नायिका), p. 214 (प्रौढा), pp. 216, 291 (मुग्धा v. l. लज्जापिहितमन्मथा for लज्जाविजितमन्मथा), pp. 219, 591 (सम, on p. 591 it is called समान, the reading there is समानालंकृतियोगे for सा समालंकृतियोंगो), p. 224 (अर्थापत्ति and पर्याय), pp. 227, 320 (स्वभावोक्ति), p. 238 (संदेह), pp. 239, 409 (सहोक्ति, v. l. °रिहेष्यते for °रितीष्यते), pp. 256, 294, 413. (विशेषोक्ति), p. 275 (विरहोत्कण्ठिता नायिका, v. l. चिरं प्रत्युरनालोके for चिरयत्यधिकं कान्ते), p. 277 (प्रत्यनीक), p. 281 (सूक्ष्म), p. 291 (समुच्चय), p. 310 (श्रम अनुभाव, v. l. भावात्स्वेदातिभूमिकृत् for जातः स्वेदाति-भूमिकृत्), p. 296 (एकावली, v. l. विशेषकत्वकथन° for विशेषणत्वकथन°), p. 300 (असंगति, v. l. स्यादसंगतिः for सत्यसंगतिः), p. 309 (अतद्गुण, v. l. °स्वतद्रूप° for °स्वद्रूप°), pp. 331 and 391 (उदात्त), p. 331 (खण्डिता, v. l. खण्डितेर्ष्याकषायिता for कुपिता खण्डिता मता), p. 352 (व्यतिरेक, v. l. आधिक्याल्पत्व° for आधिक्याल्पत्व°), p. 381 (कुतूहल, v. l. परिकीर्तितम् for परिकीर्त्यते), p. 382 (विभ्रम, v. l. °विपर्यये for °विपर्ययः), p. 397 (दृष्टान्त, v. l. सामान्यधर्मवाक्योक्तेः for सामान्यधर्मो वाक्ययोः), p. 418 (परिसंख्या, v. l. °नैकधा यदा for °नैकदा यदि), pp. 421, 581 (सौक्ष्म्य, v. l. °संकल्परूपत्वं for °संजल्परूपत्वं).

* *Vide* Appendix III. and the foot-notes there in my edition of the *Bhaṭṭikāvya*, Bombay Sanskrit Series, No. LVII. The quotations there are definitions of the figures,-भाविक, निदर्शना, विरोध, यथासंख्य, भ्रान्तिमान्, पर्यायोक्त अर्थान्तरन्यास, विशेषोक्ति, अपह्नुति, उपमेयोपमा, तुल्ययोगिता, दीपक, व्यतिरेक, दृष्टान्त, एकावली, आक्षेप, संदेह, सहोक्ति, सम, स्वभावोक्ति, and काव्यलिङ्ग, of the नायिका's—कलहान्तरिता, विप्रलब्धा, खण्डिता, of the अनुभाव's—विषाद, and स्तम्भ, of सात्त्विक-भाव's and of सौशब्द्य.

† Works like the *Pratāparudrīya* are thus condemned in साहित्यरत्नाकर of धर्मसूरिः—अलंक्रियाः पूर्वतरैः प्रणीताः प्रयोजिताः काश्चन नायकेन । कैश्चित्तु कृत्रिमरिभिर्नि-बद्धाः क्षोदीयसा काश्चन नायकेन ॥ In the commentary on this by मल्लादिलक्ष्मणसूरि the following is found:—तर्हि सनायकाः प्रतापरुद्रीयादिप्रबन्धाः प्रथन्त एवेत्याशङ्क्याह कैश्चिदिति । कृत्रिमरिभिः स्वोदरपूरकैः धनमात्रलोलुपैरित्यर्थः । कैश्चिद्वियानाथादिभिस्तु क्षोदी-यसा क्षुद्रतरेण । तरलीकृतकापानां तारहारयष्टीनामिव तासामपि चाटुत्वादग्राह्यत्वम् ।

southern parts of India and were widely known to the learned circle. Prof. M. Seshagiri S'âstrî, M. A., states that the work is even now very popular in southern India and is studied by every Sanskrit student.* The *Pratâparudrîya* is also quoted by *Viśveśvara Paṇḍita* in the *Alaṅkârakaustubha*† and by *Appa Dîkshita* in the *Chitramîmâṁsâ*‡. A verse in honour of *Vîrarudra* or *Pratâparudra* is found in the *Kuvalayânanda* of *Appayya Dîkshita*—कतिपयदिवसैः क्षयं प्रयायात् कनकगिरिः कृतवासरावसानः । इति मुदमुपयाति चक्रवाकी वितरणशालिनि वीररुद्रदेवे ॥, given as an instance of संबन्धातिशयोक्ति.

Vidyânâtha.—*Pratâparudrayaśobhûshaṇa* is the only known work of the author. Dr. Aufrecht ascribes *Pratâparudrakalyâṇa* also to him; but it is only a part of the *Pratâparudrîya*, comprehended in the third *prakaraṇa*§, and is simply a model drama composed to illustrate the characteristics of a *Nâṭaka*, its *Sandhis* and their divisions.

Vidyânâtha's Age.—The age of the author is easily settled from the internal evidence that the work affords and from

---

* *Vide* Report on a Search for Sanskrit and Tamil Mss. for the year 1893, No. 2 of 1899, by Prof. M. S'eshagiri S'âstrî, M. A., pp. 82 and 83.

† *Vide*, the *Alaṅkârakaustubha*, p. 12, where *Appayya Dîkshita* is attacked and *Vidyânâtha* justified by *Viśveśvara Paṇḍita*. There the instance of द्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षा—न नित्यमलिनत् परिपूर्णतेति &c. is also quoted.

‡ *Vide* pp. 7 and 8 (where the propriety of स्वतः सिद्धेन in विद्यानाथ' definition of उपमा is questioned), pp. 56–8 (where the definition of परिणाम is quoted, प्रकृतस्योपयोगि स्यात् is the reading there). The instance, एष शान्त्याति वातापो राजपादनिषेवया । कल्पकद्रुममूलेषु पापानां शमयेत् कथम् ॥, ascribed to *Vidyânâtha* on p. 58, is not found in the प्रतापरुद्रीय, p. 84 and p. 87, where *Vidyânâtha's* method of the division of उत्प्रेक्षा is mentioned.

§ *Vide* p. 139 of the text where the name of the *Nâṭaka* is given as प्रतापरुद्रकल्याण.

inscriptions of the *Kâkatîya* kings of *Ekaśilâ** or Orangal. We will consider them in order and then compare them.

The internal evidence.—The age of *Vidyânâtha* is very easily settled from the internal evidence of the work. That he has panegyrised *Pratâparudra* so much that the very name of the work is called after him, that the glorification of the hero of a work is given as the principal cause of the greatness and fame of the work and its author and that all the instances given in illustration of the properties of poetry and its inherent characteristics, are in honour of *Pratâparudra* are all clear indications of the fact that he lived in the time of *Pratâparudra*. As regards *Pratâparudra*, we learn much from the work itself apart from his own inscriptions and those of his predecessors. He was a *Kâkatîya* king or *Kâkati Vîrarudra* and was so called because he worshipped a Goddess called *Kâkati*,† which is explained as *Durgâśakti*, a tutelary deity of his family installed in the *Ekaśilâ* town. *Ekaśilânagarî* was the capital of the *Andhra or Triliṅga*‡ country, so called on account of the three famous *liṅgas* of *S'rîśaila*, *Kâleśvara*§ and *Drâkshârâma*‖. The river

---

* Dr. Burnell says that Warangal (Worangal) is a Muhammadan and corrupt way of writing 'Orukkal' which means 'one rock' and is thus rendered एकशिला in Sanskrit.

The word 'Orangal' is variously spelt as Vorangallu, Vorangōlu, Orangallu, Orangōlu, Vōruvakallu, Voruvakalli. *Vide* Robert Sewell's 'Sketch of the Dynasties of Southern India,' p. 32. In the Telugu Chronicle (Madras Journal for 1881, p. 238) we find the form 'Orugallu', 'Single Rock' which tallies with the Sanskrit word 'Ekaśilâ.' *Vide* foot-note, Ind. Ant. Vol. XXI., pp. 197 et sequentia.

† *Vide* the commentary *Ratnápana*, p. 10, काकतिर्नाम दुर्गाशक्तिरेकशिलानगरेश्वराणां कुलदेवता सा यस्मिन्भजनीया अस्येति काकतीयः), also *Ratnaśâṇa*, p. 485.

‡ *Vide* p. 213 (v. 22).

§ The temple at *Kâlahasti* in the North Arcot District.

‖ In the Gôdâvarî District.

Golamí and *Hanumadachala* were near the capital. *Durgádeví* is described as the tutelary deity of the *Kâkatíya* family.* *Pratâparudra* is also called *Vírarudra* or *Rudra*. He was son of *Mahâdeva*† and *Mummudi*‡ or *Mummadambâ*. *Vidyânâtha* states that he was called *Pratâparudra*, because he was as brilliant as the sun§ and *Vírarudra*, because he was an incarnation of Vishṇu,‖ being son of *Mummudi* in *Kaliyuga*, designated *Râma* in *Tretâ* and *S'auri* in *Dwâpara*¶. He encouraged learning$ and was himself learned.** His warriors are called *Andhrakshamâbhṛidbhaṭâs*.†† He had a boar as a sign on his banner‡‡ and his enemies are described as propitiating him by wearing a mark of a boar on their bosom.§§ He is described as having borne the title of *Chalamartigaṇḍa*.‖‖

---

* *Vide* p. 160.

† pp. 12 and 13 (v. 14), also p. 133 (v. 4).

‡ pp. 16–17 (v. 20). *Mummudi* is called *Mommuḍâmbâ*, *Mummadiyâ*, *Munmuḍambâ* and *Mummaḍambâ* in different Mss.

§ *Vide* p. 139 (v. 11).

‖ *Vide* p. 139 (v. 12).

¶ *Vide* pp. 16–17 (v. 20).

$ *Vide* p. 23 (v. 33) and p. 467 (v. 202). The Râmâyaṇa is said to have been translated into Telugu in his time. *Vide* Report of Sanskrit Mss., India Office.

** *Vide* p. 17 (v. 21).

†† *Vide* p. 22 and many other places.

‡‡ *Vide* p. 50 (v. 10).

§§ *Vide* pp. 177 and 305.

‖‖ *Vide* p. 60 (v. 21), p. 66 (v. 33), p. 210 (v. 15).

The *biruda* or title of *chalamartigaṇḍa* is also borne by *Vanapati*. *Vide* Epi. Ind., Vol. IV., p. 314. The *Ratnaśâṇa* calls the *biruda* *Chalamartyagaṇḍa* and explains it as 'A big stone to those mortals who run away on battle-fields—a brave prince who himself never retreated from the battle-field. *Vide* p. 512. On p. 39 we have *chalamartyagaṇḍa*.

Further, the drama, called *Pratâparudrakalyâṇa*, given as a portion of the *Nâṭakaprakaraṇa*, supplies the following main points of information regarding *Pratâparudra* and the family of the *Kâkatîya* kings :—*Svayambhû* (*S'iva*)* is described as the family-deity instructing all the members of the family in their duties.† He is also described as having manifested himself in a dream to king *Rudra* who, though daughter of king *Gaṇapati*, was designated by *Gaṇapati* by a male name.‡ Her real name, as given by the commentator *Kumârasvâmin*, was *Rudrâmbâ*. She succeeded *Gaṇapati* on the throne of *Ekaśilâ*. She was, as mentioned above, called *Rudra* or *Rudradeva* and her greatness is shewn by the fact that her mother was *Umâ* herself, known among the people as *Somâ*, and father God *S'iva* himself, *Gaṇapati*, Lord of *Pramatha* and other *Gaṇas*. In the dream which *Rudradeva* had, God *S'iva*, manifesting himself, praised the greatness of *Pratâparudra* and advised *Rudradeva* to place the burden of the kingdom upon the shoulders of the prince, his grandson, who had been adopted by him as his son by His command.§ The prince then sets out for the conquest of directions before he is installed as *Yuvarâja* or crown prince. In his expedition of conquest he first sets out for the east and conquers the *Kaliṅgas*.‖ He then goes southwards and vanquishes the *Pâṇḍyas*.¶ He next marches towards the west and conquers it. Then crossing the *Narmadâ*, he starts northwards. There the $ *Aṅgas*, the *Vaṅgas* and the *Mâlavas* combine and oppose him. The leaders of the

---

* *Vide* pp. 152-53 (v. 27).

† *Vide* p. 149 (v. 22).

‡ *Vide* p. 149.

§ *Vide* p. 153 (v. 29).

‖ *Kaliṅga* corresponds to the modern Northern Circars.

¶ Their country corresponds to the modern province of Madura.

$ Their kingdom lay on the right bank of the Ganges, with the capital Champâ, probably Bhâgalpur.

army of *Pratâparudra* challenge them, speaking in derision of them.* Here are mentioned the *Gurjars*, the *Lampâkas*, the *Vangas*, the *Konkaṇas*, the *Huṇas*† and the *Mahârâshṭras*. Further on are named the following kings‡:—

Kings of *Chola*,§ *Kâshmîr*, *Népâl*, *Suhma*‖, *Kamboja*¶, *Sevaṇa*$, *Gauḍa***, *Lâṭa*††, *Siṁhala*‡‡, *Karṇâṭa*, *Bhoja*§§, *Kerala*‖‖, *Pâñchâla*¶¶, *Kîkaṭa*$$ and *Kâmpila*.***

Sevaṇa, jewel of the kings of the *Yâdava* family, all powerful and mighty as he was, is described as having run away on having heard the war-drum of *Pratâparudra*.††† He is in another place described as one whose retreats, when he was insulted by the soldiers of *Pratâparudra*, were known by

---

* *Vide* p. 186 (v. 14).

† A nomadic non-Aryan tribe that established itself in the Punjab and along the Indus.

‡ *Vide* p. 188 (verses 16, 17, 18).

§ The country of the *Cholas* corresponds to the modern province of Tanjor.

‖ *Suhmadeśa* lay to the west of *Vanga* or Eastern Bengal with its capital Tâmralipta, identified with modern Tumlook.

¶ The name of a non-Aryan people in the north-west.

$ '*Seuṇadeśa* was the name of the region extending from Nâsik to Devagiri, the modern Daulatâbâd' *Vide* Dr. R. G. Bhâṇḍârkar's 'Early History of the Dekkan', p. 76.

** The people of Northern Bengal.

†† Ancient name of central and southern Gujarat.

‡‡ Ceylon.

§§ 'The *Bhojas* ruled over the country of Vidarbha or Berar' 'Early History of the Dekkan', pp. 8–9.

‖‖ The country of the *Keralas* corresponds to Malabâr.

¶¶ The people of the Gangetic Doab.

$$ Probably Behar.

*** *Kámpilya* was the capital of the *Pañchâlas*.

††† *Vide* p. 40 (v. 70).

the *Gautamî* river.* This means that the *Yâdava* king had crossed the *Gautamî* river, near the capital *Ekaśilâ*, beyond which his kingdom evidently lay, and was obliged by the commander of *Pratâparudra's* army to cross it back. This *Yâdava* king was *Râmachandra* or *Râmadeva*, 6th king of the *Yâdavas* of *Devagiri*, whose dates are S'aka 1193-1231 A. D. (1271-1309).†

It is stated in the *Pratâpakalyâṇa* that *Gaṇapati* established an image of God *Gaṇapeśvara*.‡

The genealogy of *Pratâparudra*, as shown by the drama under the *Nâṭakaprakaraṇa*, is as under :—

1 Gaṇapati (married Somâ).
|
2 Rudrâmbâ (known as Rudra).
|
Mummaḍambâ (married Mahâdeva).
|
3 Pratâparudra.

The following additional information is supplied by the inscriptions of *Pratâparudra* and his ancestors :—

(1) §The Conjeveram Sanskrit and Tamil inscription of *Pratâparudra* records that his general *Muppiḍi* installed a certain *Mânavîra* as Governor of *Kâñchî*. The inscription is dated S'aka era (1238 A. D. 1316). In 1316 Conjeveram was thus tributary to *Pratâparudra*, who is called *Kâkatîya Mahâmaṇḍala Chakravartin* of *Ekaśilânagarî*.

(2) Another inscription of *Pratâparudra* is found at Jambukeśvara temple near Trichinopoly. It mentions *Manma Gaṇḍagopâla* as his subordinate, whose latest known date is

---

* *Vide* p. 439 (v. 156).

† *Vide* Dr. R. G. Bhâṇḍârkar's 'Early History of the Dekkan', p. 92.

‡ *Vide* p. 213 v. 21.

§ *Vide* Epi. Indica, Vol. VII., Octo. 1903, Part VIII., pp. 166-67.

S'aka-samvat 1221 (A. D. 1299*) from an inscription at Nellore.

(3) Three other inscriptions of *Pratâparudra* are found at Bezvâḍa, Warangal and Palivela. They are dated respectively S'aka-saṁvat 1220, (A. D. 1298, 1235), (A. D. 1313 and 1239), (A. D. 1317).†

(4) ‡The *Anmakoṇḍa* Sanskrit and Telugu inscription of the *Kâkatîya Mahâmaṇḍaleśvara Rudradeva.*—His capital was *Anmakoṇḍa,* at a short distance from Worangal. The inscription is dated S'aka-saṁvat 1084 (A. D. 1162). Its object is to record that *Mahâmaṇḍaleśvara Rudradeva* of the *Kâkatya* or *Kâkatîya* family set up at his capital the images of God *Rudra,* the God *Vâsudeva* and the God *Sûrya.* The following is the genealogy furnished by the inscription :—

Tribhuvanamalla.
|
Prola or Prolerâja.
|
Rudra Deva.

Prola is described in the inscription as having imprisoned in war §*Tailapadeva,* ornament of the *Châlukyas,* defeated a king *Govinda* and given his kingdom to king *Udaya* and conquered *Guṇḍa,* lord of the city of *Mantrakûṭa.* In his time *Anmakoṇḍa* was besieged by *Jagaddeva,* who was repulsed and put to flight. *Rudradeva* conquered a certain *Domma* and had a powerful opponent in king *Bhîma* who was

* (तत्राग्रजस्सुतो मन्त्री गण्डगोपालभूपतिः । प्रतापरुद्रभूपस्य प्रसादार्जितवैभवः ॥). *Vide* Epi. Ind., Vol. VII., pp. 128-32.

† *Vide* Epi. Ind., Vol. VII., pp. 128-32.

‡ *Vide* Ind. Ant., Vol. XI., pp. 9-20.

§ Taila III. who reigned from S'aka 1072 (A. D. 1150) to S'aka 1084 (A. D. 1162).

defeated by *Rudradeva* and had to fly to a forest. His kingdom was bounded by **S'rîśaila* on the south, the kingdom of the Western *Châlukyas* on the west and the region of *Mâlyavân* on the north.

(5) †The *Gaṇapeśvaram* Sanskrit and Telugu inscription of the time of the *Kâkatîya Gaṇapati* is dated S'aka-saṁvat 1153 (A. D. 1231). It is engraved on a pillar in front of the *Durgâmbâ* temple at *Ganapeśvaram*, a village in the Masulipatam tâlukâ of the Krishṇa district. Besides giving the information about *Prola* found in the *Anmakoṇḍa* inscription, it records that *Prola* married *Muppaladevî* and had two sons, *Rudra* and *Mahâdeva*. *Rudra* succeeded his father *Prola* and was succeeded by *Mahâdeva*. *Gaṇapati* was the son of the latter by *Bayyâmbikâ*. He defeated the kings of *Chola*, *Kaliṅga*, *Sevaṇa*, *Karṇâṭa* and *Lâṭa* and married *Nâramâ* (*Nârâmbhâ*) and *Peramâ* (*Peramâmbâ*), the elder sisters of *Jâya* (*Jâyana*), chief of his elephant troop‡.

(6) The Conjeveram (*Ekâmranâtha* temple) inscription of *Gaṇapati* and his minister and general, *Sâmanta Bhoja*, is dated S'aka-saṁvat 1172 (A. D. 1250). The S'aiva temple of *Ekâmranâtha* is the largest of all temples at *Kâñchî* (Conjeveram) and the inscription is engraved on its wall. In this *Gaṇapati* traces his descent from the sun; his successors that are mentioned being *Betmarâja* (*Tribhuvanamalla*), *Prodarâja*, *Rudradeva*, and *Mahâdeva*. *Prodarâja* is stated to have constructed a lake which he called *Jagatîkesari-taṭâka* after his surname *Jagatîkesarin*.§ *Gaṇapati* is stated to

---

* A hill in the Karnal District, to the north-east of it. It is sacred, having the image of *Mallikârjuna*, a *Jyotirliṅga* on it.

† *Vide* Epi. Ind., Vol. III., p. 84 and Plate.

‡ *Vide* Ind. Ant., Vol. XXI., pp. 197 et sequentia.

§ द्विषदुपकृतदृप्यद्दन्तिमेघंकराशो निरविशदथ भूमिं भूपतिः प्रोडराजः ।
प्रतिनिधिमुदधीनां सञ्चयन् तोयराशेरकृत जगति केसर्याख्यया यस्तटाकम् ॥

V. 9. of the inscription.

have conquered the *Yâdava* king *Siṁhaṇa* and the *Kaliṅga* king and to have reduced kings of *Lâṭa* and *Gauḍa* to his submission.* *Siṁhaṇa's* (Siṅghaṇa's) father *Jaitrapâla* or *Jaitugi* is represented to have killed *Rudradeva*, *Gaṇapati's* uncle, as appears from the Paiṭhaṇ grant of the *Yâdava* king, *Râmachandra*, who ruled from S'aka-saṁvat 1193 to 1231, (A.D. 1271 to 1309) and also from an introduction to *Hemâdri's* *Vratakhaṇḍa*.† The same Paiṭhaṇ grant shows that *Gaṇapati* was a contemporary of both *Jaitugi* I. and *Siṅghaṇa* II.

(7) ‡The *Yenamadala* fragmentary Sanskrit and Telugu inscription of the *Kâkatîya* Princess *Gaṇapâmbâ* is dated S'aka-saṁvat 1172 (A. D. 1250). It gives *Mâdhava* as the name of *Prola's* son. This *Mâdhava* lost his life in a battle.§ *Gaṇapâmbâ* or *Gaṇapâmbikâ* was the daughter of *Gaṇapati*.

---

* यद्रुदयकृतचेतोरिंखणः सिंहणो यश्चतुलसुभटधाटीदत्तभङ्गः कलिङ्गः ।
अपि च यदुपसेवाजीविनौ लाटगौडौ गणपतिनृपतेः क (:) श्लाघते विक्रमाय ॥

V. 14 of the inscription.

दीक्षित्वा रणरङ्गदेवयजने प्रोदस्तशस्त्रस्रुचः
श्रेणीभिर्जगतीपतीन् हुतवता येन प्रतापानले ।
त्रैलिङ्गाधिपतेः पशोर्विशसनं रौद्रस्य रौद्राकृतेः
कृत्वा पुरुषमेधयज्ञविधिना लब्धत्रिलोकीजयः ॥ St. 41.

† *Vide* Dr. R. G. Bhâṇḍârkar's 'Early History of the Dekkan', pp. 82 and 113–4.

‡ *Vide* Epi. Ind., Vol. III., p. 94.

§ जातो माधवभूपतिर्गुणगिरिस्तस्मान्महीपक्रमात्
यस्तुत्वा सुमहाहवे गजवधूकुंभद्वयस्योपरि ।
प्रख्यातात्परसस्तनद्वयतटे प्राबोधि योधाग्रणीः
लोके ख्यातविशालनिर्मलयशा वीरश्रियामाश्रयः ॥ V. 5.

Taylor states that '*Gaṇapati*, making war against the *Devagiri* ruler who had killed his uncle *Mahâdeva*, conquered that chief and took his daughter named *Rudramadevî* to be his wife.' *Vide* Ind. Ant., Vol. XXI., p. 197 ff. But the Introduction to *Hemâdri's* *Vratakhṇḍa* states otherwise. *Vide* v. 41 quoted above.

She married *Beta*, son of a chief. After the death of her husband she lived a pious life and built a temple *Betesvara* in memory of her lord. The inscription was made in the life-time of her father *Gaṇapati*.

(8) *The last inscription worth noting is the *Chebrolu* inscription of *Jâya* in Sanskrit verse and Telugu prose. It is engraved on a pillar in the *Nâgesvara* temple at *Chebrolu* in the Krishṇa district. It gives the genealogy of king *Gaṇapati* whose descent is traced from the sun. Manu was son of the Sun, his son was *Ikshvâku* who was followed by *Sagara, Kakutstha, Dilîpa, Daśaratha* and *Râmachandra*. In this family was born *Durjaya*, the earliest historical ancestor of *Gaṇapati*. Then follow the names of *Beta* (*Betma*), *Prola, Rudra, Mahâdeva* and *Gaṇapati* who is described as having borne the *biruda* of *Chhalamattigaṇḍa*.† *Jâya* or *Jâyana* was the chief of the elephant-troop of *Gaṇapati* and was presented by him with the city of *Shaṇmukha* or Tâmprapurî.

---

* *Vide* Epi. Ind., Vol. V., p. 142.

† यस्यां वंशे रघूणां क्षितिपतिरभवद्दुर्जयः शौर्यकेलि-
स्फूर्जद्भूमा ततोऽभूत् प्रतिकरटिघटाघातनो बेतराजः ।
चक्रे विक्रान्तबाहुस्तदनु वसुमतीपालनं प्रोलभूप-
स्तत्पुत्रो रुद्रदेवस्तदुपरि च नृपोत्तंसरत्नं बभूव ॥ ८ ॥
ततस्तत्सोदर्यः स्वभुजभृतसाम्राज्यमहिमा
महादेवक्षोणीरमण इति गीतस्त्रिभुवने ।
अभूत् सेवानम्रक्षितिपतिशिरोमण्डनमणि-
प्रभाभिर्यत्पादाम्बुरुहमकरन्दव्यतिकरः ॥ ९ ॥
अथ गणपतिदेवः प्रादुरासीदमुष्मात्
सुरतरुरिव सिंधोः श्लाघ्यविश्राणनश्रीः ।
विहरति फणिभर्तुः श्वासखेदादपेता
सुरभिमलयजार्द्रे यद्भुजे भूतधात्री ॥ १० ॥
मन्त्री कार्यनिरूपणे प्रियसुहृद्विस्रंभसंभाषणे
काव्यारंभविधौ कविः सहचरः संगीतसंपादने ।
कर्त्ता शिल्पकलाकलापविषये संप्रेषणे किङ्करो
युद्धे य[illegible]गणपतेरन्तरो वर्तते ॥ १८ ॥

The genealogy of the *Kâkatîya* kings gathered from the inscriptions is then as under :—

1 Betma, surnamed Tribhuvanamalla.

2 Prola, surnamed Jagatîkesarin, (married Muppaladevi).

3 Rudra. A. D. 1162

4 Mahâdeva.

5 Gaṇapati or Gaṇapa. (married Nâramâ and Peramâ). A. D. 1231, A. D. 1250.

Gaṇapâmbâ or Gaṇapâmbikâ, (married Beta). A. D. 1250.

The drama *Pratâparudrakalyâṇa* gives *Somâ* as the name of *Gaṇapati's* wife and his daughter who appears in the drama as *Rudradeva* is styled *Rudrâmbâ*[*] by the commentator

---

अथैकदा दक्षिणदिक्क्षितीशान्
विजित्य वीरो विनिवर्तमानः ।
रुध्येपथं ताम्रपुरीमयासी-
च्चंचत्पताका छलमत्तिगंडः ॥ १९ ॥

It will be seen that the *biruda* here given is छलमत्तिगण्ड. In the text it is found as चलमर्तिगण्ड and in one place चलमर्त्यगण्ड which is also the reading of the *Ratnaśâṇa*. *Vanapati* bore the *biruda* चलमर्तिगण्ड.

[*] "It was in her reign that Marco Polo, the Venetian, visited the east coast of India. He records (Yule's edit., ii. 295) not only that a woman had been reigning over that country for forty years, but that 'she had administered her realm as well as over her husband (In the *Nâṭaka* she is called daughter) did or better ; and as she was a lover of justice, of equity, and of place, she was more beloved by those of her kingdom than ever was lady or lord of theirs before". *Vide* "Imperial Gazetter of India', Vol. II., p. 341.

Kumârasvâmin. She thus becomes the 6th ruler and *Pratâparudra* her grandson, the 7th ruler of the *Kakâtîya* family.

6 Rudrâmbâ (known as Rudra).
|
Mummadambâ, (married Mahâdeva).
|
7 Pratâparudra.
A. D. 1316, A. D. 1299,
A. D. 1298, A. D. 1313, A.D. 1317.

The dates assigned to *Pratâparudra* by Robert Sewell in his 'Sketch of the Dynasties of Southern India' are 1295 to 1323 A. D. In the Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the India Office, and in the Report on Sanskrit Manuscripts by M. S'eshagiri S'âstrî the dates of his reign are 1268 to 1319 A. D.* In 1303 the Mehomedans invaded the kingdom of Warangul but were forced to retreat. In 1310 they invaded it again under Mâlik Kâfur and compelled *Pratâparudra* to pay tribute. But in 1316 he threw off the yoke and made himself independent. In 1321 Mahmad Taghlakh sent an army under his son Ulughkhan to conquer Worangal. This attempt was unsuccessful, but in 1323 another attempt was made and it succeeded. Worangal was captured and *Pratâparudra* was imprisoned and sent to Delhi. He was succeeded by his son *Kṛishṇa* who, though at first victorious in repulsing the Mehomedans from his kingdom with the help of other Hindu states, was finally defeated by the Mehomedans. In 1424 the king of Worangal was slain by Ahmad Shah Bahmani. In 1538 war broke out again. In this the Warangal Raja lost his son and between this year and 1543 the empire was incorporated in a Bahmani kingdom of the Kutub Sâhi dynasty.†

* In his letter dated 26th July 1901, T. Gaṇapati S'âstrî of Trivandrum writes to me as follows :—शालिवाहनशकाब्दवत् प्रतापरुद्रदेवाब्दोऽत्रत्यपञ्चाङ्गे नियमेन प्रख्याप्यते । तत्र वर्तमानः प्रतापरुद्राब्दः ६२४ तम इति लिखितः ।

† *Vide* Robert Sewell's 'Sketch of the Dynasties of Southern India', p. 32 ff. and W. W. Hunter's 'Imperial Gazetteer of India', Vol. XIII., p. 521, New Edition Vol. XXIV., p. 358.

The Commentator—the commentator is *Kumârasvâmin Somapîthin*, son of *Kolâchala Mallinâtha* about whose date and works I have said fully in my Introduction to the *Bhaṭṭikâvya* and the *Ekâvalî*. The word '*Ratnâpaṇa*', as the commentary is called, is explained by the commentator himself as a market-place where are sold jewels of poetic sentiment, poetic merits, figures &c. collected together by *Vidyânâtha* after they have been sharpened on the grindstone consisting of the expression of the merits of a *nâyaka* the very mention of whose name brings merit; and the appreciating and the fortunate are requested to purchase the gems by giving for them the price of their favour. The commentary bespeaks a very wide reading and knowledge on the part of *Kumârasvâmin*, though it does not show the critical acumen of his father. To the student of poetics, however, it is very useful; for it abounds with quotations and elucidates the text very well.

*Another genealogy of *Kumârasvâmin* is given in the Introduction to the commentary called *Padayojanâ* by *Veṅkaṭanârâyaṇa* on *Champûrâmâyaṇa*. It is as under :—

Mallinâtha.
|
Kapardin.
|
Mallinâtha. — Peddubhaṭṭa.
|
Kumârasvâmin.

*कोलचल्मान्वयाम्भोन्दुर्मल्लिनाथो महायशाः । शतावधानविख्यातः वीरुद्राभिवर्धितः ॥
मल्लिनाथात्मजः श्रीमान् कपर्दी मन्त्रकोविदः । अखिलश्रौतकल्पस्य कारिकावृत्तिमातनोत् ॥
कपर्दितनयो धीमान् मल्लिनाथोऽग्रजः स्मृतः । द्वितीयस्तनयो धीमान् पेद्दुभट्टो महोदयः ॥
महोपाध्याय आख्यातः सर्वदेशेषु सर्वतः । मातुलेयकृतौ दिव्ये सर्वज्ञेनाभिवर्धितः ॥
गणाधिपप्रसादेन प्रोचे मन्त्रगणान् बहून् । नैषधज्योतिषादीनां व्याख्याताभूज्जगद्गुरुः ॥
पेद्दुभट्टसुतः श्रीमान् कुमारस्वामिसंज्ञिकः । प्रतापरुद्रीयाख्यानव्याख्याता विद्वदग्रिमः ॥

It may be noted that *Kolachalmá* is given here as the name of the family. The same word occurs at the end of each *Kâṇḍa* as 'इति श्रीमत्कोलचल्मान्वय' &c. *Vide* 'Report of Sanskrit Manuscripts in Southern India' by Dr. E. Hultzsch, No. III., pp. 39–40.

This genealogy cannot be accepted in face of the one given by *Kumârasvâmin* himself in his introduction to the *Ratnâpaṇa*. *Venkaṭanârâyaṇa* was seventh in descent from *Kumârasvâmin* and his evidence cannot therefore be accepted to be as trustworthy as that of *Kumârasvâmin* himself.

The *Ratnaśâṇa* is another commentary on the work. I have been able to secure it on the first two *Prakaraṇas* only. It is more explanatory than critical and borrows much from the *Ratnâpaṇa*. The name of the author is not known, but he has composed another work called *Hemantatilakabhâṇa*.*

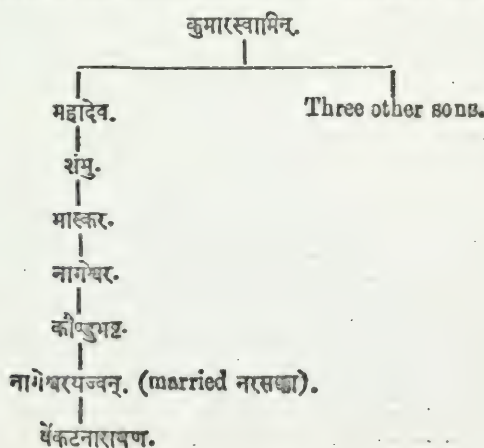
The English notes are explanatory and critical and avoid the ground already covered in my notes to the *Ekâvalî* to which references are made.

The Appendices are prepared with great care and will be useful to those engaged in research work. Quotations are verified as far as possible and their places with variants indicated in foot-notes. The last appendix contains, as promised in my introduction to the *Ekâvalî*,†, the work of *Bhâmaha*, an

---

* *Vide* p. 521.

† *Vide* p. xxxi. of the Introduction of the *Ekávalí*, B.S.S. No. 63.

old *Âlaṅkârika,* whose work is not still published. The text of the work of *Bhâmaha,* published in the last appendix, is based upon the transcript of a manuscript of the work in the Mahârâjâ's Sanskrit Library at Trivandrum, secured by me through my friends, Pandit Govindadâs of Benares and S'âstrî Gaṇapati, Principal, Mahârâjâ's Sanskrit College, Trivandrum, and upon another transcript secured from the Government Oriental Library of Madras. The latter seems to be a copy of the former. I tried very hard to secure another manuscript of the work from Kâshmîr and other parts of India, but I could not get any. The foot-notes in this Appendix indicate the places, ascertained with great care, where quotations of *Bhâmaha's* work are found. They will show how widely *Bhâmaha* is quoted. He is quoted in the *Kâvyaprakâśa* of *Mammaṭa,* in the *Dhvanyâloka* by *Ânandavardhana,* in the *Lochana* by *Abhinavagupta,* in the *Jayamaṅgalâ* on the *Râvaṇavadha* or the *Bhaṭṭikâvya,* in the commentary on *Udbhaṭâlaṅkârasârasaṅgraha* by *Pratîhârendurâja,* in the *Sarvapathîna* by *Mallinâtha* on the *Bhaṭṭikâvya,* in his *ṭîkâ* on *Kâvyânuśâsana* by *Hemachandra,* in the *Chitramîmâṁsâ* by *Appayya Dîkshita,* by *Vallabha* in the *Subhâshitâvalî,* by *Vidyâdhara* in his *Ekâvali,** in the *Alaṅkârakaustubha* by *Viśveśvara Paṇḍita,* in the *Yamakaratnâkara* (Introduction I. 33) by *S'rîvatsâṅkamiśra,*† in *Râjânakaruyyaka's Alaṅkârasarvasva*‡, in the *Sûktikarṇâ-*

नरसक्काकयवध्याश्च श्रीनागेश्वरयज्वनः ।
नारायणेन पुत्रेण कोलचल्मान्वयेंदुना ॥
चंपूनारायणाख्यस्य प्रबन्धस्याघहारिणः ।
विवृतिः क्रियते प्रेम्णा यथामति समासतः ॥

* यत्तु पुनरलंकारकोटिनिविष्टत्वं वस्तुध्वनेरिदमावयन् भामहादयस्तदपि विचारविधुरम् । p.30.

† This I have learnt from S'âstrî A. Anantâchârya, Archæological Department, Mysore Government.

‡ इह हि तावद्भामहोद्भटप्रभृतयश्चिरन्तनालंकारकाराः प्रतीयमानमर्थं वाच्योपस्कारकतयालंकारपक्षनिक्षिप्तं मन्यन्ते । p. 3.

*mṛita**, in the commentary by *Namisâdhu* on *Rudraṭa's Kâvyâlaṅkâra*†, and in the *Arthadyotanikâ* by *Râghavabhaṭṭa* on the *Abhijñânaśâkuntala*. In the last, however, quotations seem wrongly ascribed to *Bhâmaha*.‡ He is mentioned in the text also with reverence.§

Udbhaṭa or Bhaṭṭodbhaṭa, who lived in the reign of king *Jayâpîḍa* (A. D. 779-813) has written a commentary called '*Bhâmahavivaraṇa*' on the work of *Bhâmaha* as appears from the commentary of *Pratîhârendurâja* on *Udbhaṭâlaṅkârasâra*-

---

* *Vide* Aufrecht's 'Catalogus Catalogorum.'

† *Vide* p. 2 'दण्डिमेधाविरुद्रभामहादिकृतानि सन्त्येवालंकारशास्त्राणि, and 'भामहादिमतेन त्वर्थान्तरन्यास एव 'अर्थद्वयस्य न्यासः सोऽर्थान्तरन्यासः' इति तदीयलक्षणात् ।, p. 116. The definition of अर्थान्तरन्यास ascribed to भामह is not, however, found as given here in the work of भामह. *Vide* p. २१९. V. ७१.

‡ The following quotations are found by me :— 'षेयं सर्वगुरुर्दत्ते मगणो भूमिदैवतः' इति भामहोक्तेः । *Vide* p. 4; 'तल्लक्षणमुक्तं भामहेन—'पर्यायोक्तं प्रकारेण यदन्येनाभिधीयते वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना ॥ इति । उदाहृतं च [illegible] पद्यम्—यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्झिता । मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ इति' *Vide* p. 9. It may be noted that the definition of पर्यायोक्त as given by *Râghavabhaṭṭa* is found in *Udbhaṭâlaṅkârasârasaṅgraha* with slight verbal modifications (There it is—'पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना) and that the instance 'यं प्रेक्ष्य' &c. is found in the *Kâvyaprakâśa*.

'नोपमानं तिङन्तेन इति भामहोक्तेः । *Vide* p. 13.

This quotation is not found in the text of *Bhâmaha*. It is found in the '*Kâvyâdarśa*' 2. 227. as आप्तभाषित (नोपमानं तिङन्तेनेत्यतिक्रम्याप्तभाषितम् ॥ ').

In another place *Bhâmaha's* work is called '*Âkara*'. 'अत एव सर्वालंकाराणामतिशयोक्तिगर्भत्वमाकरे दर्शितम्—"नालंकारोऽनया विना" इति ।' *Vide* p. 11.

§ *Vide* p. ४.

saṅgraha,* from the commentary on *Kâvyânuśâsana* by *Hemachandra*† and from *Abhinavagupta's Lochana*.‡

A critical survey of *Bhâmaha's* work is out of place in this Introduction. When more manuscripts of the work are found, the text will be correctly settled and more light will be thrown upon many points on which at present nothing can be said with certainty. At present, it is sufficient to note that *Bhâmaha* is a very old *Âlaṅkârika* and his work shows that he was son of *Rakrilagomin*, that he has dealt with five topics by six *Parichchhedas* or chapters in his work—(1) *Kâvyaśarîra* or the body of poetry (by sixty verses), (2) *Alaṅkâras* or figures of speech (by one hundred and sixty verses), (3) *Doshas* or demerits in composition (by fifty verses), (4) *Nyâyanirṇaya* or settling the logic of poetry (by seventy verses) and (5) *S'abdaśuddhi*

---

* विशेषोक्तिलक्षणे च भामहविवरणे भट्टोद्भटेन एकदेशशब्द एवं व्याख्यातो यथेहास्माभिर्निरूपितः । तत्र विशेषोक्तिलक्षणम्—एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः । विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥ इति ।. This definition of विशेषोक्ति is found in the text of *Bhâmaha's* work. It is wrongly ascribed to *Udbhaṭa* by Colonel Jacob in his 'Notes on Alaṅkâra Literature' Part I. p. 287 (Journal of the Royal Asiatic Society, April 1897).

† एतेन 'रसवद्दर्शितस्पष्टशृङ्गारादिरसोदयम् । स्वशब्दस्थायिसंचारिविभावाभिनयास्पदम् ॥ इत्येतद्व्याख्यानावसरे भट्टोद्भटेन 'पञ्चरूपा रसाः' इत्युपक्रम्य 'स्वशब्दाः शृङ्गारादेर्वाचकाः शृङ्गारादयः शब्दाः' इत्युक्तं तत्प्रतिक्षिप्तम् । *Vide* हेम's काव्यानु°, pp. 110-111.

The first half only of the verse रसवद्दर्शित° is found in the text of *Bhâmaha* printed in the Appendix, while the whole of it is found in *Udbhaṭâlaṅkârasârasaṅgraha*. The explanation of the verse quoted from *Bhaṭṭodbhaṭa* is found in *Pratîhârendurâja's* commentary.

‡ भामहोक्तं 'शब्दश्छन्दोऽभिधानार्थः' इत्यभिधानस्य शब्दाद्भेदं व्याख्यातुं भट्टोद्भटो बभाषे—"शब्दानामभिधानमभिधाव्यापारो मुख्यो गुणवृत्तिश्च" इति । *Vide* ध्वन्या°, p. 10.

or grammatical purity (by sixty verses) and that he has named in his work *Râmaśarman** and his work *Achyutottara,** *Medhâvin*†, *S'âkhavardhana*‡ and his work *Râjamitra*§ and *Ratnâharaṇa*¶. Of the authors and the works named by *Bhâmaha, Medhâvin* alone is known; since he is named and quoted by *Namisâdhu* in his commentary on *Rudraṭa's Kâvyâlaṅkâra.*‖

From the materials at present available, it cannot be conclusively settled whether *Bhâmaha* was anterior or posterior to *Daṇḍin,* though Prof. M. T. Narasiṁhiengar, B. A., has, in his paper on *Bhâmaha* published in the 'Journal of the Royal Asiatic Society' (July 1905), argued the priority of *Daṇḍin* to *Bhâmaha* and thinks he has made out a conclusively strong case in favour of the priority of *Daṇḍin* on the following grounds$:—

(1) *Bhâmaha* criticizes *Daṇḍin,* though *Daṇḍin* is not expressly mentioned by him.

(2) *Bhâmaha* follows *Daṇḍin.*

(3) *Bhâmaha* quotes half of the verse given by *Daṇḍin* as an instance of *Prahelikâ.* The authorship of this verse is indubitable. *S'ârṅgadhara* who is always very careful in

---

* *Vide* 2-58, 2-19.

† *Vide* 2-40, 2-88.

‡ *Vide* 2-47.

§ *Vide* 2-45, 3,10.

¶ *Vide* 3-8. This seems to be the name of a work.

‖ *Vide* p. 2 and p. 145.

$ 'In his introduction to *Kavirâja-Mârga* (p. 16) Mr. Pâṭhak says that *Bhâmaha* is prior to *Daṇḍin,* but I believe we have conclusive evidence *now* to prove that the reverse is the case'.

tracing stanzas to their original sources, specifically ascribes this verse to *Daṇḍin*'. *Daṇḍin's* full verse is

निर्जितास्त्रभवद्रोऽपि गुरुपादहतो जनः ।
हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥

Bhâmaha's verse is

हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमेत्यवाचकम् ।
साध्यादस्वं वाच्येऽर्थे नाभिधानं प्रतीयते ॥

Let us examine each of these arguments very carefully and it will be found that none of them is conclusive. There is so much borrowing in Sanskrit literature that it cannot be said who borrows from whom unless there are other arguments to support the contention. Had it not been, as shewn above, clear that *Udbhaṭa* flourished after *Bhâmaha*, it would have been doubtful to decide who has borrowed from whom; for most of the definitions of *Alaṅkâras* are almost the same in both these works.* Indeed, such instances of borrowing may be multiplied to any extent from Sanskrit literature. Moreover, a vast field of literature is still unpublished and difficult to find even. Nothing is for instance known about *S'âkhavardhana* and *Râmaśarman* and their works named by *Bhâmaha*. Both *Daṇḍin* and *Bhâmaha* may have borrowed from some ancient writer. The points of similarity noted are for the same reasons no conclusive evidence. In some

* *Vide* the definitions of ससंदेह (My notes to the *Ekâvalî*, pp. 564–65), अपह्नुति (*Vide* My notes on the *Ekâvalî*, p. 575), [illegible] (Notes on the *Ekâvalî*, p. 585), अतिशयोक्ति (Notes on the *Ekâ.* p. 589), सहोक्ति (Notes p. 610), अप्रस्तुतप्रशंसा (Notes, pp. 631–32), पर्यायोक्त (first half of the verse, notes, p. 639), आक्षेप (Notes, pp. 647–48), विरोध (Notes, pp. 649–50), विभावना (Notes, p. 653), यथासंख्य (Notes, p. 683). There are many other points of similarity in the two works as in the reasons assigned for the भाविक figure, two of which are the same in both (*Vide* Notes, p. 710), in considering रस and भाव as expressed and not suggested (Notes, p. 712), in the omission of the treatment of भ्रान्तिमत् as an *Alaṅkâra* (*Vide* Notes p. 569) &c.

cases it is not clear who is criticizing whom. Take for instance the case of *Kathâ* and *Âkhyâyikâ*. They are distinguished from each other by many writers on poetics—such as by *Abhinavagupta* in the *Lochana**, in the *Agnipurâṇa**, in the *Kâvyânuśâsana* by *Hemachandra*†, by *Rudraṭa* in his *Kâvyâlaṅkâra*‡, in the *Mandâramarandachampû* by *S'rîkṛishṇa*§, by *Vâgbhaṭa* in the *Kâvyânuśâsana*¶ and by *Viśvanâtha* in his *Sâhityadarpaṇa*‖. *Bhâmaha* too distinguishes between them; and many writers who preceded *Bhâmaha* and *Daṇḍin* both and whose works are not available, may be presumed to have distinguished between them; because the word किल (किल इति ऐतिह्ये) in *Daṇḍin's Kâvyâdarśa* 'तयोराख्यायिका किल &c.' shews that the distinction between आख्यायिका and कथा, mentioned there, is traditional. Indeed, the fact that *Bhâmaha* distinguishes between them and that *Daṇḍin* criticizes those who distinguish between them, the points of distinction mentioned by *Daṇḍin* being the same as those found in *Bhâmaha's* work, would rather lead one to presume that *Bhâmaha* preceded *Daṇḍin*. The last line of *Bhâmaha* in his treatment of *Kathâ*, viz. 'स्वगुणाविष्कृतिं कुर्यादभिजातः कथं जनः' (How can a high-born person declare his own merits) simply explains why in a *Kathâ* the narrator is other than the hero ('अन्यैः स्वचरितं तस्यां नायकेन तु नोच्यते'—In a *Kathâ* the hero does not narrate his own story, but it is narrated by another), just as *Daṇḍin*'s line 'स्वगुणाविष्क्रिया दोषो नात्र भूतार्थशंसिनः' (in an *Âkhyâyikâ*, the declaration of one's own merits is no fault, because it simply mentions the true thing) explains, by stating a reason, what is given in the preceding line तयोराख्यायिका किल नायकेनैव वाच्या (of these two *Kathâ* and *Âkhyâyikâ*, the latter should be

* *Vide* my notes, p. २४.

† *Vide* काव्यानु०, pp. 340–41.

‡ *Vide* pp. 170–171.

§ *Vide* pp. 187–88.

¶ *Vide* p. 16 and p. 18.

‖ *Vide* my notes, p. २४.

narrated by the hero alone). Similarly, the fact that गतोऽस्तमर्कः which is called bad poetry (किंकाव्यम्) by *Bhâmaha* and good poetry (साध्वेव) by *Daṇḍin* may by stretch of reasoning be argued to prove that *Daṇḍin* is criticizing *Bhâmaha* and is thus posterior to him; while the probability is that the verse is old and traditional, that old writers on poetics who preceded *Bhâmaha* and *Daṇḍin* have recognized it as an instance of an *Alaṅkâra* (वार्तामेनां प्रचक्षते), that some may have called it bad poetry and that these people may have been in the mind of *Daṇḍin*.

It will thus be seen that the first two grounds on which *Daṇḍin's* priority to *Bhâmaha* is based by Prof. M. T. Narasiṁhiengar, B. A., do not afford any conclusive proof. Let us now consider the last argument, the existence of half the verse 'हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योम' in both the works, which Prof. Narasimhiengar remarks 'is by itself sufficient to conclusively prove the posteriority of *Bhâmaha*.' It is said that the instances given by *Daṇḍin* in his *Kâvyâdarśa* are generally his own and that *S'ârṅgadhara* ascribes the verse in question to *Daṇḍin*. Now लिम्पतीव तमोऽङ्गानि &c. in the *Kâvyâdarśa* is evidently from the *Mṛichchhakaṭika* and thus shows that all the instances in the *Kâvyâdarśa* are not *Daṇḍin's* own, unless we hold with Dr. Pischel that of the three works ascribed to *Daṇḍin* in the well-known verse of *Râjaśekhara*,* the third is *Mṛicchakaṭika* itself. This is, however, a bold assertion and is not generally accepted. Indeed, it is doubtful whether *Daṇḍin*, the author of *Daśakumâracharita*, is the same *Daṇḍin* that is the author of *Kâvyâdarśa*; for the two works are widely divergent in style and purity of language. It is also to be borne in mind that a *Prahelikâ* is an artificial and laboured composition and instances of it are more likely to be borrowed from old

---

* त्रयोऽग्नयस्त्रयो देवास्त्रयो वेदास्त्रयो गुणाः ।
त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥

writers than composed by *Daṇḍin* himself. Thus both *Bhâmâha* and *Daṇḍin* may have borrowed the verse in question from an old work. Again, 'गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः' found in the *Kâvyâdarśa* (2-244) is found also in *Bhâmaha* whose words 'वार्तामेनां प्रचक्षते' show that the instance is from old works on poetics and that old writers call this *Vârtâ*. Thus, though the generality of instances in the *Kâvyâdarśa* is *Daṇḍin's* own production, there *are* some instances which are not his. Further, to consider the verse विजितात्मभवद्वेषि° as *Daṇḍin's* production on the strength of *S'âr̂ngadhara's* having ascribed it to him in his collection is also not safe; because *S'âr̂ngadhara* is not faultless in tracing stanzas to their original sources; since the well-known stanza वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे &c. which occurs in *Bhavabhûti's Uttararâmacharita* is ascribed by *S'âr̂ngadhara* to *Kâlidâsa*.* It will thus be seen that the evidence on which Prof. Narasiṁhiengar has settled the priority of *Daṇḍin* to *Bhâmaha* is not conclusive and that the subject requires further materials before it can be conclusively and satisfactorily settled which of the two writers is prior to the other.

Though, as shewn above, it cannot be conclusively proved whether *Bhâmaha* is prior or posterior to *Daṇḍin*, the following points afford a strong presumptive evidence in favour of the priority of *Bhâmaha* to *Daṇḍin* :—

(*a*) Old writers on poetics are mentioned as भामहादयः, *Bhâmaha's* work is called *Âkara*, and the epithet पूर्व or प्राचीन is applied to *Bhâmaha*.† There is only one case noticed by

---

* *Vide S'âr̂ngadharapaddhati* No. 414, pp. 61–62.

† *Vide* पूर्वेभ्यो भामहादिभ्यः in the text, *Nâyakaprakaraṇa*, भामहादयः in *Vidyâdhara's Ekâvalî* p. 30 (यत् पुनरलंकारकोटिनिविष्टत्वं वस्तुध्वनेरप्रभावपन्न भामहाद्यैस्तदपि विचारणीयम्). भामहोद्भटप्रभृतयश्चिरन्तनालंकारकाराः in *Alaṅkâra-sarvasva*, p. 3, भामहादिमतेन in *Rudraṭa's Kâvyâlaṅkâra* p. 116, and अत एव सर्वालंकाराणामतिशयोक्तिगर्भत्वमाकरे दर्शितम्—'नालंकारोऽनया विना' इति । in *Arthadyotanikâ* by *Râghavabhaṭṭa* on the *Abhijñânaśâkuntala*.

me in which *Daṇḍin* is mentioned before *Bhâmaha* by *Rudraṭa**, but the prior mention of दण्डिन् by *Rudraṭa* is no conclusive evidence in favour of his priority to *Bhâmaha;* for it may be as well argued that the same author has भामहादिमतेन in another place†, where the views of *Bhâmaha* and *Daṇḍin* about *Arthântaranyâsa* being the same, *Rudraṭa* might have said दण्ड्यादिमतेन, had he thought *Daṇḍin* to be prior to *Bhâmaha.*

(*b*) *Daṇḍin's* numerous divisions of *Upamâ, Rûpaka, Âkshepa* and *Vyatireka* as well as his detailed treatment of *S'abdâlaṅkâras* in a separate chapter lend colour to the presumption of his belonging to a later age than *Bhâmaha,* whose divisions of *Alaṅkâras* are not minute and who does not attach much importance to *S'abdâlaṅkâras.*

(*c*) A close comparison of the treatment of *Kathâ* and *Âkhyâyikâ* by *Bhâmaha* and *Daṇḍin* shews clearly that a distinction between *Kathâ* and *Âkhyâyikâ was* acknowledged by writers prior to *Daṇḍin* and as *Bhâmaha* acknowledges it, there is a possibility of his having lived before *Daṇḍin.* Moreover, as the differentiating points between *Kathâ* and *Âkhyâyikâ,* attacked by *Daṇḍin,* are the same as those given by *Bhâmaha,* there is a strong presumption of *Daṇḍin's* attacking *Bhâmaha.*‡

---

* *Vide* 'दण्डिमेधाविरुद्रभामहादिकृतानि सन्त्येवालंकारशास्त्राणि' p. 8 *Kâvyânuśâsana.*

† *Vide* भामहादिमतेन त्वर्थान्तरन्यास एव. p. 116.

‡ *Vide* p. 211 and *Kâvyâdarśa* 1-23-28 and my notes, pp. 25-26. In this connection the following verses deserve special attention :—

कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भोदयादयः ।
सर्गबन्धसमा एव नैते वैशेषिका गुणाः ॥
कविभावकृतं चिह्नमन्यत्रापि न दुष्यति । काव्या० १-२९-३०.

Here एव and अपि have been used pointedly and levelled against the distinctive characteristics given by *Bhâmaha.*

(*d*) In the beginning of the 4th *Parichchheda Bhâmaha* enumerates eleven *Doshas. Daṇḍin* enumerates the first ten *Doshas* in the same words and states that the *Doshas* are ten only, that the eleventh *Dosha* which is the same as mentioned by *Bhâmaha* is hard to judge and that there is no fruit in troubling one's self about it.* This too favours the presumption of *Bhâmaha's* priority to *Daṇḍin*.

(*e*) गतोऽस्तमर्कः &c. which *Bhâmaha* calls bad poetry is called good composition by *Daṇḍin* by the words ... which seem clearly aimed against those who call it ... and as *Bhâmaha* calls it किं काव्यम्, this is also a presumption in favour of the priority of *Bhâmaha* to *Daṇḍin*.

(*f*) The instance of the figure called प्रेयः is the same in the works of both *Daṇḍin* and *Bhâmaha*, viz. अद्य या मम गोवि... &c. It is highly probable that *Daṇḍin* has borrowed this from *Bhâmaha*; for while the former does not acknowledge the source where he has borrowed as in लिम्पतीव तमोऽङ्गानि &c. the latter acknowledges the source where he has borrowed verses from others, as *Râjamitra*, *Achyutottara* &c. Moreover *Bhâmaha* distinctly states at the end of the 2nd *Parichchheda* that the instances of the figures of speech given by him are his own composition.†

(*g*) काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत् &c. (II. 20), found also in the *Bhaṭṭikâvya*, is ascribed to *Bhâmaha* by *S'ri-sâṅkamiśra* of the tenth century A. D. This places *Bhâ*...

---

* इति दोषा दशैवैते वर्ज्याः काव्येषु सूरिभिः ॥
प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहानिर्दोषो न वेत्यसौ ।
विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीढेन किं फलम् ॥ काव्या० ३।१२५-१...

† स्वयंकृतैरेव निदर्शनैर्मया प्रक्लृप्ता खलु वागलंकृतिः । २-९६.

before *Bhaṭṭi*. Moreover, authors like *Râmaśarman* and *S'âkhavardhana* and works like *Achyutottara*, *Ratnâharaṇa*, *Râjamitra* and *Aśmakavaṁśa* are mentioned by *Bhâmaha*; but nothing is known about them, nor are they found quoted elsewhere. This would place *Bhâmaha* in very ancient times and justify the epithet of पूर्वे applied to him by old writers on poetics and the respect in which he was held by authors like *Mammaṭa* and *Abhinavagupta*.

Prof. K. B. Pâṭhak brought to my notice that he had found the reference alluded to by *Bhâmaha**, viz., the justification of the compound वृत्रहन्ता, in *Jinendrabuddhi's Kâśikâvivaraṇapañjikâ* and that *Bhâmaha* is consequently posterior to *Jinendrabuddhi* who flourished about the eighth century of the Christian era. If this is proved, it would be a very strong ground in favour of the priority of *Daṇḍin* to *Bhâmaha*. I thereupon tried to verify the reference in question and am indebted to the learned S'âstrî A. Anantâchârya of the Archæological Department, Mysore, for an extract from *Jinendrabuddhi's Kâśikâvivaraṇapañjikâ*, in question, given in the foot-note, which shews that there is no reference to वृत्रहन्ता in it.† Moreover, a mere mention of

---

* *Vide* VI. 36–37.

शिष्टप्रयोगमात्रेण न्यासकारमतेन वा ।
तृचा समस्तषष्ठीकं न कथंचिदुदाहरेत् ॥
सूत्रज्ञापकमात्रेण वृत्रहन्ता यथोदितः ।

† श्रीः

स्थविरजिनेन्द्रबुद्धिकृता काशिकाविवरणपंचिका

तृजकाभ्याम्—भवतश्शायिका इत्यादौ भावे 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्'। भवत इति (?) 'कर्तृकर्मणोः कृति' (इति) कर्तरि षष्ठी। तद्योगे कर्तरि षष्ठी नास्ति तेनैव कर्तुरभिहितत्वात्। किमर्थं तर्हि तृचो ग्रहणमित्याह। तस्मात् तृज्ग्रहणमेतदिति। इक्षुभक्षिकां मे धारयसि इति।

Nyâsakâra by *Bhâmaha* cannot place *Bhâmaha* after the time of *Jinendrabuddhi* or eighth century after Christ; for *Jinendrabuddhi* is not the only *Nyâsakâra;* many *Nyâsakâras* are mentioned in the *Dhâtuvṛitti* of *Mâdhavâchârya:**—क्षेमेन्द्रन्यास, न्यासोद्योत, बोधिन्यास, वृत्तिन्यास, शाकटायनन्यास. A *Nyâsa* by one *Vinîtakîrti* is quoted by *S'rîvatsâṅkamiśra* of the tenth century A. D. in his *Yamakaratnâkara, Âśvâsa* I. Again, *Mâdhava* in treating of the use of the root शाति quotes the opinion of one *Jinendra* against that of *Bodhinyâsa.*† This opinion, when compared with that of *Jinendrabuddhi* in his *Kâśikâvivaraṇapañjikâ,* as I learn from S'âstri Anantâchârya who has got a manuscript of the work with him, leaves room for the inference that the *Jinendra* of *Mâdhava's* quotation must be different from the *Jinendrabuddhi* of *Vivaraṇapañjikâ.* The same S'âstri informs that there was another *Nyâsakâra* who lived in

---

पूर्ववत् ण्वुच् । अत्र इक्षुशब्दात् कृद्योगे कर्मणि षष्ठी । मे इति । कर्तरि कृद्योग एव । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्येतत्र प्रवर्तते । अकाकारयोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम्' । इति प्रतिषेधवचनात् ॥

कर्तरि च—इतरत्र व्यभिचाराभावादिति । तृचि अयं रूपसामर्थ्यात् अकस्य विशेषणार्थम् । कर्तृग्रहणमित्यत्र हेतुः । सम्भवे व्यभिचारे (?) सति विशेषणविशेष्यभावो भवति । न च तृच् कर्तारं व्यभिचरति । तस्य कर्तर्येव विधानात् । अकस्तु व्यभिचरति । तस्य भावेऽपि विधानात् । अतः सामर्थ्यात् तस्यैव कर्तृग्रहणं विशेषणं न तृचः । अपां स्रष्टेति । अपामिति कर्मणि षष्ठी । स्रष्टेति व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम् । 'सृजिदृशोर्झल्यमकीति (°कितीति?) अमागमः । ननु चेत्यादि याजकादिषु पाठात् भवितव्यमेवात्र समासेनेत्यभिप्रायः । संबन्धिशब्दत्वादित्यादि । परिहारः । पापक इति । ण्वातो युच् । अथ किमर्थं सानुबन्धस्योच्चारणम् । तृजिति तृनो निरासार्थं । नैतदस्ति । तद्योगे न लोकाव्ययनिष्ठेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् । एवं तर्हि (हि?) तदेव ज्ञापकं भविष्यति । तद्योगे क्वचित् षष्ठी भवतीति । तेन भीष्मः कुमाराणां भयशोकस्य हन्ता इत्येवमादि सिद्धं भवति ।

* *Vide* Introduction to *Mâdhavîya Dhâtuvṛitti,* Mysore Government Oriental Library Series. pp. १७-२०.

† *Vide Mâdhavîya Dhâtuvṛitti,* १२२—"बोधिन्यासेऽपि—'शातिस्सुखे वर्तते' इति । जिनेन्द्रबुद्धौ तु 'शातिर्हि ण्यन्तः' इति ॥"

the fifth century A. D. The title *Pûjyapâda* was given to him on account of his learning, his real name being *Devananda.* He was called *Jinendrabuddhi* on account of his having seen the Jain light. He is said to have written a treatise on surgery, another on *Yoga*, a *Nyâsa* on *Pâṇini*, and an independent grammar called *Jinendravyâkaraṇa.* A copy of this *Nyâsa* is reported to be available at Delhi.*

Bhâmaha was a Brahmin on the following grounds and not a *Bauddha* as represented by Prof. M. T. Narasimhiengar B. A. :—

(*a*) He was, as he himself tells us, son of *Rakrila Gomin.* *Gomin* is explained by *Naighaṇṭukas* as a contraction of *Gosvâmin*, a caste designation added after the names of Brahmins throughout Kâshmîr and northern India and corresponding to the *Âcharya* of the south.†

(*b*) Performers of *soma*-sacrifice are praised by him.‡

* For all this information on *Nyâsakâras* and on certain other points regarding *Bhâmaha's* priority to *Daṇḍin* I am indebted to the learned S'âstrî A. Anantâcharya of the Mysore Archæological Department who took great pains to supply me with all this information and to whom I take this opportunity of expressing my sincere thanks for is troubles on my account. 'जैनेन्द्रव्याकरणकर्ता जिनेन्द्रबुद्धिस्तु पूज्यपादापरनामा [illegible] आसीत् । कर्णाटक[illegible]व्याख्याने जैनेन्द्रोऽपि "[illegible] [illegible] [illegible] तच्छब्दं प्राप्तुं भगवान् देवनन्दः" इत्याह ॥

Vide Mâdhavîya Dhâtuvṛitti Intro., p. १९. *Devananda* is called *Devanandin* in Auf. Cat. Cat.

† This information was supplied to me by S'âstrî A. Anantâchârya of Mysore.

‡ *Vide* IV. 49.

(c) There are frequent allusions to the stories of the *Râmâyaṇa* and the *Mahâbhârata*.*

(d) *Râma, S'iva, Vishṇu, Pârvatî,* and *Varuṇa* are mentioned in the work†.

(e) There is no reference to incidents in the life of *Buddha* or to *Bauddha* heroes. *Sarvajña*, mentioned by *Bhâmaha*, is not simply a synonym of *Buddha*, but is given by *Amara* as an epithet of *S'iva* also.‡

(f) *Bhâmaha* rejects '*Anyâpoha*' as a *S'abdârtha*.§

(g) *Bhâmaha* mentions a person studying the Vedas like a Brahmin.¶

In conclusion, I trust that the great trouble taken in placing the work of an old *Âlaṅkârika Bhâmaha* before Sanskrit scholars, defective as it is, being prepared from only two manuscripts of it which were available, will be appreciated by them.

P. R. Training College,
Ahmedâbâd.
18th February 1909.

K. P. TRIVEDI.

---

* *Vide* III. 7,11,13 and V.

† *Vide* IV. 21,28; III: 23, 31; VI. 32.

‡ *Vide Amarakośa* १।१।१३ and १।१।३५.

§ *Vide* VI. 16.

¶ *Vide* II. 38.

अथ[1]
श्रीविद्यानाथकृतप्रतापरुद्रयशोभूषणं
श्रीमल्लिनाथसुतकुमारस्वामिकृतरत्नापणोपेतम् ।

अथ काव्यप्रकरणम् ।

विद्याकैरवकौमुदीं श्रुतिशिरःसीमन्तमुक्तामणिं ।
दारान् पद्मभुवस्त्रिलोकजननीं वन्दे गिरां देवताम् ।

---

[2]कल्याणानि तनोतु कश्चन पुमानर्धाङ्गदन्तावली
गण्डाभोगविलोलुपालिकगणान् कर्णाञ्चलैश्चालयन् ।
यत्पादाम्बुरुहावलम्बनधरणाः पूर्वं पुमांसस्त्रय-
स्त्रैलोक्यस्थितिसर्गसंहृतिविधौ निर्विघ्नसिद्धोद्यमाः ॥ १ ॥

अस्तु कल्याणदं[3] दिव्यं वस्तु नारीनरात्मकम् ।
स्वोपज्ञं वाङ्मयं यस्य विहारगृहवेदिका ॥ २ ॥

[4]योऽर्णौ काणभुजीमजीगणदथासासीच्च वैयासिकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु[5] चाजागरीत् ।
वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्ष[6]पादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ३ ॥

भिल्लन्यथाम्बुजलधिं चुलुकीकुरुते[7] स्म यः ।
तस्य श्रीमल्लिनाथस्य तनयोऽजनि तादृशः ॥ ४ ॥

---

१ The Ms. t. begins with श्रीगणेशाय नमः । प्रतापरुद्रीयम् । श्रीगणेशाय नमः । ओं सतीभगवत्यै नमः ।; m. has श्रीरस्तु in the beginning; T. begins with श्रीरस्तु । श्रीहयग्रीवाय परब्रह्मणे नमः । रत्नापणसहितप्रतापरुद्रप्रारम्भः । २ कल्याणं वितनोतु t. ३ कल्याणगं M., m_1. ४ T. puts this verse in a parenthesis. ५. गुम्भेषु m., m_1, m_2, t., T. ६ यच्चाक्ष° T. ७ चुलुके कुरुते m.; चुलिकीकुरुते m_2.

यत्पादाब्जनमस्क्रियाः सुकृतिनां सारस्वतप्रक्रिया-
बीजन्यासभुवो भवन्ति कवितानाट्यैकजीवातवः ॥ १ ॥

कोलचलपेद्द्यार्यः प्रमाणपदवाक्यपारदृश्वा यः ।
व्याख्यातनिखिलशास्त्रः प्रबन्धकर्त्ता च सर्वविद्यासु ॥ ५ ॥

तस्यानुजन्मा तदनुग्रहात्[१]-
विद्योऽनवद्यो विनया[२]वनम्रः ।
स्वामी विपश्चिद्वितनोति टीकां
प्रतापरुद्रीयरहस्यभेत्त्रीम् ॥ ६ ॥

पुण्यश्लोकगुणोक्तिशाणकषणादु[३]त्तेजनां लम्भितं
संजग्राह रसादिरत्ननिचयं विद्याधिनाथः पुरा ।
सोऽहं तद्व्यवहारहेतुमधुना कंचित् करोम्यापणं
तत्रानुग्रहमूल्यतो[४]ऽभिलपितं क्रीणन्तु[५] धन्या जनाः ॥ ७ ॥

[६]यद्यन्निगूढमखिलं शक्त्या तत्तत् प्रकाश्यते ।
नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ८ ॥

अथ तत्र[७]भवान् विद्यानाथनामा महाकविरलंकारशास्त्रमारभमाणस्तस्या[८]विघ्नपरिसमाप्तये प्रचयगमनाय च[९] 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते' इत्यादि[१०] भगवद्भाष्यकारवचनम्[११] 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याशीरा[१२]द्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वप्रतिपादकमाचार्यदण्डिवाक्यं च[१३] प्रमाणयन् वृद्धाचारपरिप्राप्तं विशिष्टेष्टदेवतानमस्कार[१४]लक्षणं मङ्गल[१५]मन्तेवास्यनुग्रहायादौ[१६] निबध्नाति। विद्येति। विद्या वेद[१७]वेदाङ्गादयः।

'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥'

---

१ तदनुग्रहात्त° P., T. २ विनतावनम्रः m_1, m_2. ३ °दुत्तेजमालम्बितं m.; °दुत्तेजनालम्बितं m_1; °दुत्तेजनां लम्बितं m_2. ४ °मूल्यतोऽतिसुलभं m., t. ५ गृह्णन्तु m_1. ६ T. puts this verse in a parenthesis; m. and t. omit this verse. ७ तत्रभगवान् m., m_1. ८ m. drops अविघ्न. ९ m_2 drops च. १० इत्यागमात् m., t. ११ °वचनात् m_1, m. १२ इत्याद्याशिराद्यन्यतमस्य m. १३ m., m_1 and m_2 omit च. १४ °प्रणाम° m. १५ मङ्गलमादौ निबध्नाति m., t. १६ p. and T. have ग्रन्थतः after °नुग्रहायादौ १७ वेदाङ्गादयः m., m_1

इति स्मरणात्[1]। ता एव कैरवाणि कुमुदानि तेषां कौमुदीं चन्द्रिकां निखिलविद्योल्लासकारणभूतामित्यर्थः। श्रुतीनां शिरांस्युपनिषद[2] एव शिरांसि मूर्धानः। तत्र सीमन्तमुक्तामणिं केशमार्गाभरणायमानां वेदान्तवेद्यामित्यर्थः। अथास्यालौकिकस्वरूपमाह। दारानिति। 'दाराः पुंसि च[3] भूम्न्येव[4]' इत्यभिधानाद्बहुत्वं पुंस्त्वं च। त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोकः। शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी[5] समासः। लोकत्रयसमुदायोऽत्र त्रिलोकशब्देन विवक्षितः। तस्य जननीमिति षष्ठीसमासः। अन्यथा 'तद्धितार्थ–' इत्यादिना समाहारसमासे अकारान्तोत्तरपदत्वेन स्त्रीत्वात् 'द्विगोः' इतीकारे त्रिलोकीति स्यात्। अत[6] एव 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यत्र "त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या। तामधीते वेत्ति वा[7] त्रैविद्यः। न तु तिस्रो विद्या अधीत इत्यण्प्रत्ययनिमित्तः 'तद्धितार्थ––' इत्यादिना समासः। अत एवाण्प्रत्ययस्य[8] लुगभावः" इत्याह भगवान् भाष्यकारः। इत्थं नमस्कर्तव्यदेवताया वैशिष्ट्यमुक्त्वा स्वग्रन्थारम्भोपयोगित्वेनेष्टत्वं सूचयति[9]। यत्पादेति। पादावब्जे इवेत्युपमितसमासः। न तु पादावेवाब्जे इति रूपकसमासः। तथा सत्यब्जयोः प्राधान्येन तत्र[10] नमस्कारायोगात्। सारस्वतप्रक्रियाः काव्यनाटकादिवाङ्मयविशेषास्तासां बीजं कारणभूतः[11] शक्तिप्रतिपाद्यापरपर्यायः संस्कारविशेषः। तदेव बीजमङ्कुरकारणं तस्य न्यासभुवः आवापभूमयः। कवितानाट्यस्यैकजीवातवो मुख्यजीवनौषधानि अविच्छेदहेतव इत्यर्थः। तत्र[12] नमस्कारात् कविता[13]कारणभूतः[14] संस्कारो जायते संप्रदायाविच्छेदश्च भवतीति भावः। नमस्क्रिया इति बहुवचनं तासां भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकत्वं द्योतयति। तथाविधानामेव श्रेयस्करत्वात्। तथा च श्रुतिः—'भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम' इति। अत्रोपमारूपकविशेषाणां तिलतण्डुलवत् परस्परनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः। तदुभयनिष्प्रकारस्[15]त्वलंकारप्रकरणे व्यक्तीभविष्यतीत्युपरम्यते। ग्रन्थादौ वायुबीजस्य वकारस्य क्षेमंकरस्य[16] भूदेवताकस्य मगणस्य चोपादानाद्वर्णगणादिशुद्धिरस्त्येवेति सर्वमवदातम्॥ १॥

---

१ इति मनुस्मरणात् m_2. २ m_2 omits उपानिषद एव शिरांसि. ३ m_2 has तु for च. ४ भम्नि च' m. ५ मध्यमपदलोपिसमासः m., m_1; मध्यमपदलोपिसमासः m_2. ६ इत एव m., m_1. ७ वेत्तीति वा m., m_1, m_2. ८ °प्रत्ययस्तस्य m., M_1. ९ p., T., and t. have च before सूचयति. १० m_2 omits तत्र. ११ कारणमतम् m_2. १२ तत्र m. १३ m_2 drops कविता. १४ 'भूतसंस्कारो m. १५ 'प्रकार° m_1, m_2. १६ m. drops क्षेमंकरस्य; m_1 has क्षेमकरस्य.

पूर्वेभ्यो भामहादिभ्यः सादरं विहिताञ्जलिः ।
वक्ष्ये सम्यगलंकारशास्त्रसर्वस्वसंग्रहम् ॥ २ ॥
चिरेण चरितार्थोऽभूत् काव्यालंकारसंग्रहः ।
प्रतापरुद्रदेवस्य कीर्त्तिर्येन प्रकाश्यते ॥ ३ ॥
रसप्रधानाः शब्दार्था गुणालंकारवृत्तयः ।
रीतय[1]श्चेयती शास्त्रप्रमेयं काव्यपद्धतिः ॥ ४ ॥
यद्यप्यसौ प्रबन्धेषु प्राचां साधु निरूपिता ।
[2]तथाप्यस्याः समं नेतुर्नोदाहरणमादृतम् ॥ ५ ॥

अथ[3]ालंकारशास्त्रप्रणेतृप्रमाणपूर्वकं वक्ष्य[4]माणमर्थं प्रतिजानीते । पूर्वेभ्य इति । यद्य[5]पि रसालंकाराद्यनेकविषयमिदं शास्त्रं तथापि छत्रिन्यायेनालंकारशास्त्रमुच्यते । तत्र सर्वस्वं रसादिप्रमेयं संगृह्यते संक्षिप्यते येनासावलंकारशास्त्रसर्वस्वसंग्रहः प्रा[6]रिप्सितो ग्रन्थ[7]स्तं सम्यग् विशदं वक्ष्य इति योजना । संक्षेपवैशद्याभ्यां रसादिसर्वप्रमेयप्रतिपादनात् सर्वोत्कृष्टः स्वग्रन्थ इति सू[8]चितं भवति ॥ २ ॥

संप्रत्यलंकारशास्त्रस्य लोकोत्तरवर्ण्यलाभेनोत्कर्षमाह । चिरेणेति ॥ ३ ॥

शास्त्रसर्व[9]स्वसंग्रह इत्युक्तं तद्विभजते । रसेति । रसप्रधाना रसजीविता इत्यर्थः । यद्यपि वस्त्वलंकाररसात्मना त्रिविधस्यापि व्यङ्ग्यस्य जीवितत्वमुत्तरत्र वक्ष्यति तथापि स्वा[10]त्ममात्रविश्रान्तत्वेन प्राधान्याद्रसस्यैव मुख्यं जीवितत्वम् । वस्त्वलंकारव्य[11]ङ्ग्ययोस्तु सर्व[12]था रसपर्यवसानेनाप्राधान्यात् तदभावेऽपि वाच्यादुत्कृष्टत्वसा[13]म्येनौपचारिको जीवितत्वव्यवहार इति न कश्चिद्विरोध इति ध्वनिलोचनरहस्यम् । गुणादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चशब्दः शय्यापाकावाकर्षति ॥ ४ ॥

काव्यस्वरूपनिरूपणे सत्यप्युदाहरणार्हनायकनिरूपणाभावात् प्राचां प्रबन्धेष्वपकर्ष इत्याह । यद्यपीति । असौ काव्यपद्धतिः ॥ ५ ॥

१ °श्चेति शास्त्रेऽस्मिन् प्रमेयं m. २ एतस्याः सदृशं किं तु नोदा° R., M., M_1, M_4 एतस्याः सदृशं किंचिन्नोदा° M_3. ३ m. and t. drop अथ. ४ m. and m_2 have; वक्ष्यमाणपूर्वकं before वक्ष्यमाणमर्थं. ५ यद्यद्रसा° m. ६ प्रागीप्सितग्रन्थः m. ७ ग्रन्थः स सम्यग्विशदं वक्ष्यत इति m_1; ग्रन्थस्तत् सम्यग्विशदं वक्ष्यत इति m_2. ८ सूचितो p., T. ९ °सर्वस्व संगृहीतमित्युक्तं m., M_1, M_2. १० स्वात्ममात्राविश्रान्तित्वे m., m_1, m_2. ११ °व्यङ्ग्यानां तु t., m. १२ m. and m_1 omit सर्वथा. १३ °साम्यादौपचारिको p., T.

पुण्यश्लोकस्य चरितमुदाहरणमर्हति ।
न कश्चित्तादृशः पूर्वैः प्रबन्धाभरणीकृतः ॥ ६ ॥
प्रबन्धानां प्रबन्धॄणामपि कीर्त्तिप्रतिष्ठयोः ।
मूलं विषयभूतस्य नेतु[1]र्गुणनिरूपणम् ॥ ७ ॥

यथा रामगुणवर्णनं रामायणवल्मीकजन्मनोर्महाप्रतिष्ठाका[2]रणं महा[3]पुरुषव[4]र्णनेन श्रेयस्करी प्रबन्धस्थितिः । यथा वेदशास्त्रपु[5]राणादेर्हितप्राप्तिरहितनिवृत्तिश्च तथा सदाश्रयात् काव्यादपि । इ[6]यान् विशेषः । का[7]व्यात् कर्त्तव्यताधीः सरसान्यत्र न[8] तथा । तथा हि

यद्वेदात् प्रभुसं[9]मितादधिगतं शब्दप्रधानाच्चिरं
यच्चार्थप्रवणात् पुराणवचनादिष्टं सुहृत्संमितात् ।

अत एव प्रबन्धॄणाम[10]प्यपकर्ष इत्याह पुण्येति । चरितोदाहरणे कर्तृकर्मणी ॥ ६ ॥

तन्निरूपणे तु महानुभयेषामुत्कर्ष इत्याह । प्रबन्धानामिति । प्रबन्धॄणां प्रबन्धकर्तॄणाम् ॥ ७ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह । यथा रामेति । उत्तमगुणवर्णनेनैव प्रबन्धनिर्माणमनेकश्रेयोहेतुरित्याह । [11]महापुरुषेति । अ[12]तः उत्तमगुणवर्णनमवश्यकर्तव्यमिति भावः । अथ स्वग्रन्थप्रतिपाद्यस्य[13] वेदादिवत् पुरुषार्थपर्यवसायितामाह । य[14]थेति । सदुत्तमनायक आश्रयो वर्ण्य[15]त्वेन यस्य तस्मात् । अभ्युच्चयमाह । इयानिति । उक्तमर्थमुपपादयति तथा हीत्यादिना । प्रत्यक्षाद्यविषयमिष्टप्राप्त्युपायं ज्योतिष्टोमादिकमनिष्टपरिहारोपायं क[16]लञ्जभक्षणवर्जनादिकं [17]च[18] येन विदन्ति स वेदः । तदुक्तम्—

'प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
ए[19]नं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥'

---

१ नायकस्य निरू° M. २ °कारि M_5. ३ महापुरुषगुणवर्णने M_5. ३ P., M_2, T. and T'. insert तथा before महापुरुष°. ४ °वर्णने हि M.; °वर्णनेन हि T., T'.; °वर्णनेनैव प्रायशः M_1. ५ °पुराणादिभि° R.; °पुराणाद्यै° M. ६ काव्ये इयान् विशेषः M_1. ७ काव्ये M. ८ तथा न R. ९ °संमतात् M. १० °मपकर्ष p., m_2. ११ p. and T. have तथा महापुरुषेति । १२ अत एवोत्तमपुरुषवर्णनमनेकश्रेयोहेतुरिति भावः p.; m. omits अतः; T. has एव after अतः. १३ p. and T. have काव्यस्य after °प्रतिपाद्यस्य. १४ यथा वेदेति p., T. १५ वर्ण्यत्वे p. १६ करञ्ज° p., t. १७ m. omits it. १८ विद्यते m., m_1, m_2. १९ एतं m., m_1, m_2.

कान्तासंमितया यया सरसतामापाद्य काव्यश्रिया
कर्त्तव्ये कुतुकी बुधो विरचितस्तस्यै स्पृहां कुर्महे ॥ ८ ॥

तत[1]ः काव्यं दृष्टादृष्टफलजनकतया [2]बहूपयुक्तम् । त[3]था चोक्तं काव्यप्रकाशे

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृत्तये कान्तासंमिततयोपदेश[4]युजे ॥

प्रसिद्धं चैतन्महाप्रबन्धेषु

[5]प[6]रिवड्ढइ विण्णाणं संभाविज्जइ जसो विसप्पंति गुणाः ।
सु[7]व्वइ [8]सुपुरुसचरिअं किं त[9]ज्जेणं ण हरंति कव्वा[10]लावा ॥

यत्र पुनरु[11]त्तमपुरुषचरितं न निबध्यते

इति । तस्मात् प्रभुसंमिताद्राजतु[12]ल्यात् । कुतः । शब्दप्रधानात् वाङ्मात्रेण प्रभुरिव वेदोऽपि विधिनिषेधबलेन पुंसां प्रवर्त्तको निवर्त्तकश्च । प्रभुर्विपक्षे दण्डयति वेदस्तु प्रत्यवायं जनयतीति श[13]ब्दप्रधानत्वमिति भावः । प्रत्यवायजनकत्वं च वेदस्य स्वरवर्णयोरन्यथोच्चारणेऽपि दुरितश्रवणादन्यथानुष्ठानेऽननुष्ठाने वा कैमुतिक[14]न्यायसिद्ध[15]म् । अध्ययनविधेः फलवदर्थावबोधपर्यन्तत्वादिति वेदितव्यम् । चिरं मीमांसा[16]पेक्षया कृच्छ्रेणेत्यर्थः । यत् कर्त्तव्याकर्त्तव्यरूपमधिगतं प्रमितम् । अर्थप्रवणादर्थवादब[17]हुलत्वेनार्थप्रधानात् । पुराणादिकं न वेदवदेवं कुर्यान्नैवं कुर्यादिति प्र[18]वर्त्तकं निवर्त्तकं वा विधिनिषेधबलेन किं तु तन्न्यायारेण पूर्वपुरुषचरितस्तुतिनिन्दामुखेन रागद्वेषावुत्पा[19]द्य मित्रवत् प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतमतोऽस्यार्थप्रधानत्वमित्यवगन्तव्यम् । अतः सुहृत्संमितात् पुराणवचनाच्च यदि-

१ अतः P., M.; अत्र M_1. २ बहूपकारम् R. ३ तच्चोक्तं T., T'. ४ P. and T. have इति after the verse. ५ छाया । परिवर्धते विज्ञानं संभाव्यते यशो विसर्पन्ति गुणाः । श्रूयते सुपुरुषचरितं किं तद्येन न हरन्ति काव्यालापाः ॥ P. has मनो after तद्येन. T'. has आर्ज्यन्ते for विसर्पन्ति. ६ परिवड्ढइ T. ७ सुणियवई M. ८ सुपुरिस° P., T'. ९ P. has मणो after तज्जेण. १० कव्वाल्लावा M., M_1. ११ °रुत्तमचरितं M., R.; °रुत्तमश्लोकचरितं M_1. १२ °तुल्यादिति p. १३ m. and m_1 drop शब्दप्रधानत्वम्. १४ °न्यायात् m_2. १५ °सिद्धः p. १६ °पेक्षतया m., m_1, m_2; °पेक्षताया t. १७ °बहुत्वेन M., m_1. १८ विधिनिषेधबलेन प्रवर्त्तकं निवर्त्तकं वा । T. १९ °मुपपाद्य m.

ष्टमभिरुचितं तस्मिन्नित्यध्याह्रियते । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । कान्ता[1]संमितया यया । कवयते वर्णयतीति कविः । तस्य कर्म काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् प्रत्ययः । तच्च पङ्कजादिवद्रूढत्वाद्रसोल्लसितशब्दार्थ[2]संघटनात्मकमेव न कर्ममात्रम् । तस्य श्रिया विलासेन । [3]सरसतामापाद्य उत्कण्ठाजननेनाभिमुखीकृत्येत्यर्थः । कर्तव्ये गुर्वाज्ञाकरणादौ । बुधो विद्वान् न तु पामरः । कुतुकी रागवान् विरचितः । उभयत्राप्यकारप्रश्लेषादकर्तव्ये परदारहरणादावकुतुकी द्वेषवांश्चेति लभ्यते । यथा कामिनी कटाक्षवीक्षणादिविलासैरेव कामिनमावर्जयन्ती ममेदमभिलषितं कुरु [4]अनभिलषितं मा कुर्वित्यनुक्त्वैव सर्वं संपादयति तथा काव्यश्रीरपि [5]व्यञ्जनव्यापारमात्रपरत्वेनोपसर्जनीभूतशब्दार्थतया शब्दार्थप्रधानाभ्यां प्रभुसुहृत्संमिताभ्यां वेदपुराणाभ्यां विलक्षणा सती सहृदयहृदयाल्हादकारिणा [6]व्यञ्जनव्यापारेणैव रामादिवद्वर्तितव्यं न तु रावणादिवदिति पुंसः कर्तव्ये प्रवर्तयति निवर्तयति चाकर्तव्यादित्यस्याः कान्तासंमितत्वमवगन्तव्यम् । [7]एतेनास्य सरसतापादनेन प्रवर्तकत्वात् भयानुनयपुरस्सरं प्रवर्तकाभ्यां वेदपुराणाभ्यां विशेषो विवक्षित इति [8]बोद्धव्यम् । अतस्तल्लक्षणाय प्रयतामहे इत्याह । [9]तस्यै स्पृहां कुर्महे इति । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । एतेन पुरुषार्थोपदेशः काव्यस्य प्रयोजनं तद्युक्तं काव्यं विषयस्तज्ज्ञानं प्रयोजनमुभयोः साध्यसाधनभावः संबन्धो जिज्ञासुरधिकारी[10]त्यनुबन्धचतुष्टयं सूचितम् ॥ ८ ॥

न [11]हृद्यविशेष एवात्र प्रयोजनं किं तु कीर्त्यादिकमपि संभवतीत्याह । तत इति । ततः सप्रयोजनत्वात् बहुप्रयोजनसाधनत्वादुपादेयमिति भावः । अत्र वृद्धसंवादमाह । [12]तथोक्तमित्यादिना । ऋद्धिवृद्धशब्दाः भावे [13]संपदादित्वात् क्विबन्ताः । अत्र यशोऽर्थानर्थप्रतीकाराः द्वयोरपि । व्यवहारोपदेशौ तु सहृदयस्यैव । निर्वृतिकाले कविरपि सहृदय एवेति निर्वृतिर्द्वयोरपि ॥

परिवर्द्ध इति ।

परिवर्धते विज्ञानं संभाव्यते [14]यशो विसर्पन्ति गुणाः ।
श्रूयते [15]सुपुरुषचरितं किं तद्येन न हरन्ति काव्यालापाः ॥

---

१ संमिततया m. २ °संपुटना° m_1. ३ विरसता° m_2. ४ t. omits अनभिलषितं मा कुरु. ५ °व्यापारमात्रत्वेनो° m. ६ व्यञ्जनाव्यापारेणैव p. ७ अनेनास्याः t., m_2. ८ बोद्धव्यः p. ९ अतस्तस्यै m_1. १० °त्यनुबन्धिचतुष्टयं p., t., T. ११ हृद्योक्तोपदेशविशेष° t., T. १२ तथोक्त° t. १३ संपदादि क्विबन्ताः m., m_1, m_2. १४ यशोऽर्जयन्ति m.; यशोऽर्ज्यन्ते m_1. १५ सत्पुरुष° m_2.

तत्[1] परित्याज्यमेव[2]। तन्मूला[3] चेयं[4] स्मृतिः काव्यालापांश्च[5] वर्जयेदिति। न केवलं काव्यजातस्यायं[6] पन्थाः शास्त्रजातस्यापि[7] तदाश्रयत्वेन[8] महान् लोकादरः[9]। तथा[10] हि। वैशेषिकादेरीश्वरप्रतिष्ठापकतया जगत्पूज्यता[11]। महाभारतादीनामपि[12] महापुरुषगुणवर्णनपरतयैव[13] विश्वातिशायित्वम्। किं बहुना। वेदान्ता अपि ब्रह्मप्रतिपादकतयैव[14][15] परमुत्कृष्यन्ते।

न हरन्तीत्यत्र मन इति शेषः। विडप्पन्ति गुणाः। 'अर्जेर्विडप्पः' इति कर्मणि विडप्पादेश इति त्रिविक्रमभोजराजौ[16]। किं बहुना। चतुर्वर्गव्युत्पत्तिरप्यत्रैव भवतीति भावः। तथापि परनिर्वृतिरेवेह मुख्यं फलमिति रहस्यम्। अन्यथा काव्यस्य कान्तासंमितत्वविशेषो न स्यात्[17]। तदुक्तं लोचने। चतुर्वर्गव्युत्पत्तेरपि चानन्द एव पार्यन्तिकं[18] मुख्यं फलमिति। ननु 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्'[19] इति निषेधाद्विफलोऽयं प्रयास इत्याशङ्क्य स्मृतेरन्यविषयत्वमाह। यत्र पुनरिति। अन्यथा रामायणादेरपि हेयत्वप्रसंगादिति भावः। काव्ये कैमुतिकन्यायेनोत्तमपुरुषवर्णनस्यावश्यकत्वं प्रतिपादयितुं शास्त्रजातस्यापि तत्परत्वमाह। न केवलमित्यादिना। ईश्वरप्रतिष्ठापकतयेति। अङ्कुरादिकं सकर्तृकम्। कार्यत्वात्। घटवत्। इत्यादिप्रमाणैरिति भावः। अत्र 'कर्तरि च' इति निषेधात् 'याजकादिभिश्च' इति षष्ठीसमासो द्रष्टव्यः। तस्याकृतिगणत्वात्। यद्वा शेषषष्ठीसमासः। तस्यैतन्निषेधाभावात्। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। भारतादीनामपि शासनत्वाच्छास्त्रत्वेन[20] निर्देशः। ननु चिदेकरसतया निर्धर्मकस्य[21] ब्रह्मणः प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु गुणवत्पुरुषवर्णनं नास्तीति चेन्नैष दोषः। ब्रह्मण्यानन्दादी-

---

१ P., T. and T.′ have काव्यं after तत्. २ M_5 has त्याज्यमेव for परित्याज्यमेव. ३ तथा च T′., M_2, M_4. ४ M. and M_I, drop इयम्. ५ काव्यालापं च R. ६ काव्यस्यायं P., T., and T′. M_5; काव्यमात्रस्यायं M_2. ७ P., T. and T′. have किं तु and M_I अपि तु before शास्त्रजातस्यापि; किं तु शास्त्रस्यापि M_2. ८ M. drops तदाश्रयत्वेन; सदाश्रयेण M_I; सदाश्रयत्वेन T.; महान् लोकादरस्तदाश्रयेण R.; सदाश्रयणेन तथा प्रायेण M_2; T′. has तथा प्रायेण for तदाश्रयत्वेन महान्. ९ M_3 has सदाश्रयेण after it. १० For तथा हि M. and M_I have यथा and T. and T′. have तथा. ११ जगत्पूज्यत्वम् M_5. १२ तथा महा° T., T′. १३ महापुरुषवर्णन° P., T., T′.; महापुरुषगुणवर्णना° M_I. १४ ब्रह्मप्रतिपादकतया P., T′; ब्रह्मप्रतिष्ठापकतयैव M_I. १५ °तया M_6, T′. १६ °भोजौ t., m. १७ स्यादिति m_I. १८ आत्यन्तिकं m. १९ °लापान् विसर्जयेत् m.; °लापान् विवर्जयेत् t. २० शासकत्वा° t., m_I, T. २१ निर्धर्मकत्वात् t., m.

'अथातो धर्म[1]जिज्ञासा' इत्युपक्रममाणेन सूत्रकृता महर्षिणापि पुरु-

---

नामौ[2]पाधिकानां वि[3]द्यमानत्वात् । तदुक्तं पञ्चपादिकायाम् । 'आनन्दो विष-यानुभवो नित्यत्वं चेति त[4]द्धर्माः' इति । अथवा सच्चि[5]दानन्दस्य ब्रह्मणो निर्गुणस्यापि निर्दोषत्वमेव गुणः । य[6]थाह माघः । 'अपदोषतैव विगुणस्य गुणः' इति । तदेतदभिप्रेत्याह । किं बहुनेति । न चेदं माघवचनमब्रह्मप-रमिति वचनीयम् । तथा हि

'अ[7]विभाव्यतारकमदृष्टहिम-
द्युतिबिम्बमस्तमितभानु नभः ।
अवसन्नतापमतमिस्रमभा-
दपदोषतैव विगुणस्य गुणः ॥'

इति । अत्र प्राकरणिकसन्ध्यानभःप्रतिपादनात् प्रतीयमानस्याप्राकरणिकस्य 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र[9]तारकम्', 'को मोहः कः शोकः' इत्याद्युपनिषदर्थ[10]-सनाथस्याकाशपर्यायनभःशब्दार्थस्य ब्रह्म[11]णोऽर्थान्तरन्यासेन निर्गुणस्य निर्दोष-त्वमेव गुण इति विवक्षितत्वात् । पदार्थविवेचनप्रपञ्चः पुनरस्मन्महोपाध्याय-[12]विरचितमाघव्याख्याने सर्वंकषाख्याने द्रष्टव्यः । निरी[13]श्वरवादिनामपि मीमांस-कानां गुणधौरेयधर्मप्रतिपादनादेव गुणवत्पुरुषवर्णनपर्यवसायित्वमित्याह । अथात इति । अथ वेदाध्ययनानन्तरम् । अतो वेदस्य विवक्षितार्थत्वाद् धर्मस्य जिज्ञासा कर्त्तव्येति [14]संक्षेपतः सूत्रार्थः । महर्षिणा जैमिनिनेति शेषः । धर्मो नाम श्रेयः-साधनभूतो यागादिरेव नापूर्वमात्मनिष्ठम् । तदुक्तम् ।

'श्रेयःसाधनता यत्र द्रव्यादौ [15]विधितो भवेत् ।
तस्यैव धर्मता ज्ञेया धर्मस्तत्साधनं यतः ॥'

---

१ ब्रह्मजिज्ञासा M. २ °मौपायिकानां t. ३ विनिर्दोषं विद्यमानकत्वात् m_1. ४ सन्ति तद्धर्माः t., m_1, T′. ५ सच्चिदानन्दब्रह्मणो t., m., m_1. ६ यदाह m. ७ अविभव्य° t. ८ m_2 omits it. ९ °तारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तत्र m_1. १० °दर्थसाधनस्या° m. ११ ब्रह्मण्यर्थान्तर° m. १२ °विरचिते माघ° m. १३ निरीश्वरादीनामपि m.; अनीश्वरादीनामपि m_1; अनीश्वरवादिनामपि m_2. १४ संक्षिप्तः M_1. १५ विदिता m.

षाश्रितस्य गुण[1]श्रेष्ठस्य धर्मस्य जि[2]ज्ञासाद्वारा म[3]हापुरुषगुणवर्णनमेव शा[4]स्त्रप्राणा इत्युररीकृतम्। तत्तन्न्यायनिरूपणपरस्यापि प्रबन्धराजेर्म[5]हापुरुषगुणवर्णनं श्रेयः परमामोदः। अ[6]तश्च

प्र[7]तापरुद्रदेवस्य गुणानाश्रित्य निर्मितः।
अलंकारप्रबन्धोऽयं सन्तः कर्णोत्सवोऽस्तु वः ॥ ९ ॥

काकतीयनरेन्द्रस्य यशो भूषयितुं कृता।
विद्यानाथकृतिश्चेयं स्वयं तेन विभूष्यते ॥ १० ॥

इति। 'अपूर्वं च यागादेरवान्तरव्यापारः शक्तिर्वा' इति भा[9]ट्टः। तन्मताश्रयणे धर्मस्यापूर्वद्वारा पु[10]रुषाश्रितत्वं गुणत्वं चौपचारिकम्। प्राभाकरास्तु यागादिव्य[11]तिरिक्तं स्थिरकार्यं लिङादिवाच्यमपूर्वमेव ध[12]र्म इति प्रतिपेदिरे। तन्मते पुनस्तस्यात्मनिष्ठत्वं गु[13]णत्वं च संप्रतिपन्नमेवेति सुष्ठूक्तं पुरुषाश्रितस्य गु[14]णश्रेष्ठस्येति। उररीकृतमङ्गीकृतम्। नन्वेतच्छास्त्रं न्यायनिरूपणपरं न पुरुषगुणवर्णनपरमित्याशङ्क्य तस्यापि पुरुषगुणधर्मनिरूपणार्थत्वात् तत्रैव पर्यवसानमन्यथा वैफल्यमित्याशयेनाह। तत्तन्न्यायेति। उक्तमर्थमु[15]पसंहरन् स्वग्रन्थस्य विद्वत्परिग्रहमाशास्ते। अ[16]तश्चेति। वर्ण्यप्रबन्धयोरुभयोरुत्कृष्टत्वादन्योन्यमुपस्कार्योपस्कारकभाव इत्याह। काकतीयेति। काकतिर्नाम दुर्गा एकशिलानगरेश्वराणां कुलदेवता सा श[17]क्तिर्भजनीयास्येति काकतीयः। 'वृद्धाच्छः' इति शैषिकश्छप्रत्ययः। अ[18]त्र प्रबन्धमहिम्ना वर्ण्योत्कर्षे वृद्ध[19]संवादमाह। तदु[20]क्तं दण्डिनेति। अत्र बिम्ब[21]शब्दः कर्तृवाची। वाङ्मयादर्शः कर्म। अत्र नलनहुषादिसंनिधा[22]नेऽपि तद्यशोबिम्बप्रतिष्ठाया वाङ्मयादर्शाधीनत्वोक्तेः प्रबन्धमहिम्ना प्रतिपाद्योत्कर्ष इति भावः। केषुचित् कोशेष्वेतत् पद्यं प्रतिपाद्यमहिम्ना प्रबन्धो-

---

१ गुणस्य P., T., T′. २ जिज्ञासाद्वारेण P., T. ३ महापुरुषवर्णनमेव M. ४ शास्त्रस्य प्राणा P., T′; शास्त्रस्य प्राण T.; शास्त्रप्रमेय M.; शास्त्रस्य प्रामाण्याद्° M_1. ५ °महापुरुषवर्णनं M. ६ ततश्च R.; अतः for अतश्च M_1; उत च M_1. ७ प्रतापरुद्रस्य गुणान् पुण्यानाश्रित्य R., M. ८ वर्णयितुं R. ९ भाट्टाः m., m_2. १० पुरुषाश्रयत्वं M_2; पुरुषाश्रितत्वगुणत्वं m. ११ °व्यतिरिक्तस्थिर° T. १२ सधर्म m_1, m_2. १३ m. drops गुणत्वं. १४ गुणस्येति p. १५ मुपसंहरति m. १६ ततश्चेति t., m. १७ शक्तिर्भक्त्या भजनीया m.; शक्तिः पूजनीया m_1. १८ तत्र for अत्र t. १९ °संमतिमाह m. २० दण्डिनेति m. २१ आदिराजयशोबिम्बशब्दः m_1. २२ M_1 drops अपि.

[1]दण्डिनापि प्रतिपादितम् ।

> 'आदिराजयशोबिम्बमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम् ।
> तेषामसंनिधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥'

[2]सूक्तैव प्रतिपाद्यमहिम्ना प्रबन्धमहत्ता । तदुक्तं प्राचा भामहेन ।

> 'उप[3]श्लोक्यस्य माहात्म्यादु[4]ज्ज्वलाः काव्यसंपदः ।

इति । प्रतिपादितं [5]चोद्भटेन ।

> 'गुणालंकारचारुत्वयुक्तमप्यधिकोज्ज्वलम् ।
> काव्यमाश्रयसंपत्त्या मेरुणेवामरद्रुमः ॥'

[6]इति । रु[7]द्रभट्टेनापि कथितम् । 'उदारचरितनिबन्धना प्रबन्धप्रतिष्ठा' इति । प्रपञ्चितं [8]च साहित्यमीमांसायाम् । 'नायकगुणग्रथिताः सूक्तिस्रजः सुकृतिनामाक[9]ल्पमाकल्पन्ति' इति ।

[10]निरूपितं च भोजराजेन ।

> 'कवेरल्पापि वाग्वृत्तिर्विद्वत्कर्णावतंसति ।
> नायको यदि वर्ण्येत लोकोत्तरगु[11]णोत्तरः ॥'

[12]इति । [13]तत्रैते नायकगुणाः ।

---

[14]त्कर्षपरग्रन्थमध्ये लेखकदोषात्पतितं तत्तु 'गावीः [15]कामदुघा सद्भिः' इ[16]त्येतत्पद्यपूर्वोत्तरश्लोकपर्यालोचनयास्मदुक्तार्थावधारणादुपेक्षणीयम् । अथ वर्ण्यमहिम्ना प्रबन्धोपस्कारे [17]आमहादिसंवादमाह । [18]सूक्तैवेत्यादिना । नायकेति । नायको रामादिस्तत्तरलश्च । गुणाः शौर्यादयस्तन्तवश्च । आकल्पवदाचरन्ति आकल्पन्ति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' इति क्विप् । अनेन कर्णावतंसतिर्व्याख्यातः । एवमवश्यं लोकोत्तरगुणो नायकः काव्ये व[19]र्ण्य इत्युक्तम् । ते गुणाः क इत्याकाङ्‌-

---

१ दण्डिनोक्तम् R., M_4; दण्डिना च M_2; M. and M_3 have तथा च दण्डिनोक्तम् ।; तदुक्तं दण्डिना। T., T′. २ from दण्डिना to नश्यति not found in P. ३ पुण्यश्लोक्यस्य M_1. ४ °दुज्ज्वला काव्यपद्धतिः P., T.; °दुज्ज्वला काव्यसंपद् M_1. ५ लोल्लटेन R. ६ M., m_2 and R. drop इति. ७ रुद्रटेनापि M.; श्रीरुद्रदेवेनापि M_1. ८ R. drops च. ९ °माकल्पन्ते M.; °माकल्पयन्ति M_2, M_3. १० P. has the verse 'आदिराज°' introduced by दण्डिनापि प्रतिपादितम् before निरूपितम् &c. in stead of in the place given in the text. ११ °गुणाश्रयः M. १२ R., M. and M_1 drop इति. १३ T. and T′ have after इति and before तत्रैते...the heading महाकुलीनत्वादिनायकगुणाः । १४ °त्कर्ष इत्यतः परग्रन्थ° m. १५ कामदुघं p. १६ इत्याद्येतत्पद्य° T. १७ वामनादि° t. १८ सूक्तैरित्यादिना t.; सूक्तैर्वेत्यादिना m., m_1; सूक्तैरिवेत्यादिना m_2. १९ वर्णनीय M_1.

महाकुलीनतौज्ज्वल्यं महाभाग्यमुदारता ।
तेजस्विता वि[1]दग्धत्वं धार्मिकत्वादयो गु[2]णाः ॥ ११ ॥
पूर्वशास्त्रानुसारेण कतिचित् कथिता इमे ।
प्रतापरुद्रदेवस्य गुणा वाचामगोचराः ॥ १२ ॥

अ[3]थैतेषां स्वरूपमुदाहरणं च । तत्र[4]

महाकुलीनता नाम कुले महति संभवः ।

यथा

तादृङ्मध्यमलोकभाग्यविभवादिन्द्रादिवृन्दारकैः
क्षोण्यां क्रीडितुमिच्छुभिश्चिरतरं संप्रार्थितः पद्मभूः ।
अत्यर्केन्दुकुल[5]प्रशस्तिमसृजद्यं काकतीयान्वयं
तस्मिन् संप्रति वीररुद्रवपुषा जागर्त्ति लक्ष्मीपतिः ॥ १३ ॥

अथौज्ज्वल्यम् ।

रूपसंपन्नदेहत्वमौज्ज्वल्यं परिकीर्त्यते ।

यथा

मुरारेर्यः पूर्वं जलनिधिसुतायामुदभव-
न्महादेवाज्जातः स पुनरवनीभृद्दुहितरि ।

क्षायां पूर्वशास्त्रानुसारेण कतिचन गुणान् ग[6]णयति । त[7]त्रेत्यादिना । अथैतेषां यथोद्देशक्रमं लक्षणोदाहरणे प्रदर्शयति । महाकुलीनतेत्यादिना । 'महाकुलाद-ञ्खञौ' । इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या खञ्प्रत्ययः ॥ ११ । १२ ॥

उदाहरति । तादृगिति । अत्र भूलोकस्य स्वर्गातिशायि वैभवं काकतीय-नरेन्द्राणामिन्द्रादिसादृश्यं च व्यज्यते ॥ १३ ॥

औज्ज्वल्यमाह । रूपेति । कुण्डलमुक्ताहारनूपुराङ्गदादिचतुर्विधभूषणाभावेऽपि भूषितवदवभासमान आकारविशेषो रूपम् । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

'आवेध्यारोप्यवि[8]क्षेप्यबन्धनीयैरभूषितम् ।
यद् भूषितमिवाभाति तद्रूपमिति कथ्यते ॥'

---

१ विदग्धत्वधार्मिक° P. २ मताः P. It is noticed in M, also. ३ अथैषां R. ४ R., M. and M, drop तत्र. ५ °प्रसूति° M. ६ वर्णयति m. ७ न तत्रेत्यादिना m₂, ८ 'विक्षिप्य° m.

वपुष्मान् कामोऽयं जयति जगतीभाग्यविभवैः[1]
प्रतापश्रीरुद्रः स्वयमिति मनीषा मृगदृशाम् ॥ १४ ॥

अथ महाभाग्यम्[2] ।

विश्वंभराधिपत्यं यत्तन्महाभाग्यमुच्यते ॥

यथा[3]

सेवानम्रनरेन्द्रमौलिविलसद्रत्नांशुनीराजितं[4]
राज्यश्रीप्रथमावतारपदवीमारुह्य सिंहासनम् ।
क्षोणीं रक्षति विक्रमैरनुपमैः प्रत्यर्थिपृथ्वीपति-
श्लाघालङ्घनजाङ्घिकैर्गुणनिधिः श्रीवीररुद्रो नृपः ॥ १५ ॥

अथौदार्यम् ।

यद्विश्राणनताच्छील्यमौदार्यं तन्निगद्यते ।

यथा[5]

इति । उदाहरति । मुरारेरिति । महादेवान्महादेवनामकान्महाराजात् । अवनीभृद्दुहितरि राजपुत्र्याम् । ईश्वरात् पार्वत्यामिति च ध्वन्यते[6] । अत्र मदनत्वोत्प्रेक्षया रूपसंपत्तिरुक्ता ॥ १४ ॥

महाभाग्यमाह । विश्वंभरेति । विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरा । 'संज्ञायां भृतृवृजि—' इत्यादिना खच्प्रत्यये मुमागमः । तस्या आधिपत्यं सार्वभौमत्वमित्यर्थः । उदाहरति । सेवेति । प्रथमोऽवतारोऽवतरणम्[7] । 'अवे तॄस्त्रोर्घञ्' इत्यत्र प्रायेणग्रहणानुवृत्तेरसंज्ञायामपि घञ्प्रत्ययः । तस्य पदवीं सिंहासनस्य राज्यलक्ष्मीप्रथमचिह्नत्वादिति भावः । प्रत्यर्थिपृथ्वीपतीनां श्लाघाया उत्कर्षस्य लङ्घने । जङ्घया चरन्तीति जाङ्घिकाः शीघ्रगामिनः । 'चरति' इति ठक् । दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनाभ्यां[8]मखिलक्षोणीसंरक्षणादस्य महाभाग्यम् ॥

---

१ °विभवात् M., M_1; °विभवः R., M_5. २ M_4 has वर्ण्यते after it. ३ Omitted in M_5. ४ °द्रत्नप्रभाभासुरं R. ५ Omitted in M_5. ६ पार्वत्यामिव ध्वन्यते m.; पार्वत्यामिवेति ध्वन्यते m_1; m_2 has पार्वत्यामिति ध्वन्यते. ७ प्रथमावतारो t. ८ °पालनाभ्यां m.

वदान्यो नान्योऽस्ति त्रिजगति समो रुद्रनृपते-
र्गुणश्रेणीश्लाघापिहितहरिदीशानयशसः ।
समन्तादुद्भूतैर्द्विरदमदगन्धैः सुरभयः
क्रियन्ते तद्विद्वज्जनमणिगृहप्राङ्गणभुवः ॥ १६ ॥

अथ तेजस्विता ।

जगत्प्रकाशकत्वं यत्तेजस्वित्वं तदुच्यते ।

यथा

सदा तेजोभानौ स्फुरति जयिनः काकतिविभो-
ररिक्ष्माभृत्कान्ताचिकुरतिमिराहंकृतिमुषि ।
प्रकाशव्युत्पत्तिर्भवति जरदुद्दामतमसा-
मसूर्यपश्यानामवधिगिरिपाश्चात्यदपदाम् ॥ १७ ॥

अथ वैदग्ध्यम् ।

औदार्यमाह । यदिति । तच्छीलस्य भावस्ताच्छील्यम् । विश्राणने ताच्छील्यमिति शिवभागवतवत् समासः । उदाहरति । वदान्य इति । त्रयाणां जगतां समाहारस्त्रिजगदिति 'तद्धितार्थ—' इत्यादिना द्विगुः । गुणश्रेणीश्लाघया गुणोत्कर्षेण पिहितं तिरस्कृतं हरिदीशानागां दिक्पतीनां यशो येन तस्य । अत्र समृद्धवस्तुवर्णनादुदात्तालंकारः ॥ १६ ॥

तेजस्वित्वमाह । जगदिति । उदाहरति । सदेति । जयिनो जयशीलस्य । काकतिदेवतोपासको विभुः काकतिविभुः । मध्यमपदलोपी समासः । अरिक्ष्माभृत्कान्ताचिकुराः शत्रुराजस्त्रीकुन्तला एव तिमिरं तस्याहंकृतिमुषि गर्वनिर्वापके । प्रियवियोजनेन तन्निवर्तकत्वादिति भावः । तेजोभानौ सदा न दिवैव स्फुरति सतीति भावलक्षणा सप्तमी । जरन्ति जीर्णानि प्रकाशविरहाद् घनीभूतानीत्यर्थः । 'जीर्यतेरतृन्' इति भूते अतृन्प्रत्ययः । तान्युद्दामानि बहुलानि तमांसि यासां तासां तथोक्तानाम् । न सूर्यं पश्यन्तीत्यसूर्यंपश्याः । 'असूर्यलला-

---

१ °विहित° M. २ °यशसा R. ३ °मदगण्डैः M. ४ °मणिगण° M_1. ५ °प्राङ्गन° R. ६ प्रकाशे व्युत्पत्ति° M. ७ विदग्धता R., M_1, M_4; विदग्धत्वम् M_3 ८ m. drops उदाहरति. ९ समृद्धिमद्वस्तु° m. १० °लोपिसमासः m_2. ११ भावलक्षणसप्तमी m., m_1, m_2. १२ T. has सर्वदा after जीर्णानि. १३ बहुलानि P.

कृत्यवस्तुषु चातुर्यं वैदग्ध्यं प[1]रिकीर्त्यते ।

यथा

चातुर्यं किमु वर्ण्यते गुणनिधेः श्रीवीररुद्रप्रभो-
र्यत्रान्योन्यविरुद्धयोरपि महद्वाणीश्रियोरार्जवम् ।

टयोर्दशितपोः' इति खश्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषत्—' इत्यादिना मुमागमः । 'उप-पदमतिङ्' इति समासः । अत्र नञः सूर्यकर्मिकया दृशिक्रियया संबन्धो न तु सूर्यस्थया सत्तया । अतोऽसूर्यमित्यसमर्थसमासः । तथापि साधुरेव । यदाह भगवान् भाष्यकारः । 'अवश्यं कस्यचिन्नञ्समासस्यासमर्थस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यमसूर्यंपश्यानि मुखानीति' । तासामवधिगिरेः लोकालोकपर्वतस्य पाश्चात्यदृपदासम्प्रकाशप्रदेशवर्त्युपलानां प्रकाशव्युत्पत्तिः प्रकाशज्ञानम् । यद्वा । अयं प्रकाशशब्दवाच्य इति शृङ्गग्राहिकया सं[2]ग्रहः । अत्र सूर्यप्रकाशरहितयोर[3]पि देशकालयोरतिवेलप्रकाशजननाल्लोकोत्तरमस्य तेजस्वित्वमिति भावः ॥ १७ ॥

वैदग्ध्यमाह । कृत्येति । कृत्यवस्तुषु कर्तव्यार्थेषु चातुर्यं प्रयोगकौशलम् । उदाहरति । चातुर्यमिति । यत्र विद्या न तत्र श्रीर्यत्र श्रीर्न सरस्वतीति न्यायेना-न्योन्यविरुद्धयोरपि वाणीश्रियोर्यत्र वीररुद्रे महदार्जवं सौहार्दमेकत्रावस्थानमिति यावत् । अस्तीति गम्यते । अस्तिर्भवन्तिपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति म[4]हाभाष्य-कारवचनात् । उक्तन्यायस्तु वीररुद्रव्यतिरिक्तनिर्गुणभूपालविषय इत्यर्थः । आभ्यां श्रीवाणीभ्याम् । सहेति शेषः । अत्र सहादिशब्दाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्य-तायां 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापना[5]त् तृतीया । सदृशैः स्वस्वशीलोचितैरुपचारैः मिथाचरितसत्काराधिक्योपेर्लक्षितां हृष्टामित्यर्थः । त[6]दुक्तं भावप्रकाशे ।

'उपचारो यथासत्त्वं स्त्रीणामल्पोऽपि हर्षदः ।
महानप्यन्यथायुक्तो नैव तुष्टिकरो भवेत् ॥'

इति । उपचारलक्षणमपि तत्रैव ।

'वासोऽङ्गरागाभरणमाल्यशय्यासनादिषु ।
यत्र यत्र स्पृहा तत्तद्देशकालानुकूल्यतः ॥
अत्यादरेण सत्कार उपचार इतीरितः ॥'

इति । आभ्यामित्यत्राप्रधाने तृतीयाविधानेऽपि श्रीवाण्योः शाब्द एवोपसर्जन-

---

१ परिकीर्त्तितम् P. २ संगतिग्रहः m., m_1, m_2. ३ m., m_1, and m_2 drop अपि. ४ भाष्यकार° m. ५ m_1 has निपातनात् for ज्ञापकात्. ६ m. drops तदुक्तं भावप्रकाशे.

किं चाभ्यां सदृशोपचारलंलितां तत्तादृशैरुत्सवै-
र्निःसापत्न्यमिमां भुवं स नृपतिर्धत्ते दिशां जित्वरः ॥ १८ ॥

अथ धार्मिकत्वम् ।

धर्मैकायत्तचित्तत्वं धार्मिकत्वमुदीर्यते ।

यथा ।

परिहासेऽप्यनौचित्यं स्वप्नेऽप्यन्यवधूकथाम् ।
शत्रावप्यगुणारोपं काकतीन्द्रो न मृष्यति ॥ १९ ॥

आदिग्रहणान्महामहिमत्वपाण्डित्यप्रभृतयः ।

तन्महामहिमत्वं स्याद्या पुनर्देवतात्मता ।

यथा

कौसल्यासीत् प्रथमजननी देवकी च द्वितीया
विष्णोर्माता तदनुमहिता मुन्मुडी वा तृतीया ।

भावो न स्वार्थः । सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र प्रहरणे शाखाप्रस्तरयोरिव तयोर्भुवश्च समप्रधानभावोपपत्तेः । अन्यथानौचित्यादिति रहस्यम् । अतस्ति-स्रोपि सदृशोपचारसंतुष्टा इति भावः । तां भुवम् । स नृपतिः । तत्तादृशश-ब्दयोः स्वरूपप्रकारस्मारकयोः खञ्जकुब्जादिवद्विशेषणसमासः । वक्तुमशक्यैरि-त्यर्थः । उत्सवैः हर्षोत्पादकव्यापारैः । 'उत्सूते हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्तितः' इति तत्रैवोक्तेः । मिथो विरुद्धानामेतासामन्योन्यानुरागजननेन वशीकरणाद्वैद-ग्ध्यमुक्तम् । वितरणविद्वद्गोष्ठीप्रजारञ्जनादिभिः 'श्रीवाण्यौ धरणीं च' निर्विरोधं पोषयतीति भावः ॥ १८ ॥

धार्मिकत्वमाह । धर्मेति । धर्मं चरत्यासेवत इति धार्मिकः । 'सकृत्कृतधर्मो न धार्मिकः' इति वृत्तिकारः । तस्य भावस्तत्त्वम् । उदाहरति । परिहास इति । अनौचित्यमन्यद्रव्याभिलाषानृतभाषणादिहेतुकमित्यर्थः । परिहासादाव-प्यनौचित्यादिकमसहमानस्य धार्मिकत्वं किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ १९ ॥

---

१ °ललितैस्त° P.; लुलिता R. २ मही P. ३ °वृत्तित्वं R., M. ४ धार्मिकत्वं तदुच्यते M_3. ५ °पाण्डित्यादयः R. ६ Omitted in M_5. ७ कौसल्या च प्रथम° M_5. ८ मोन्मु-डाम्बा तृतीया M.; मुम्मडीया M_p मुन्मुडम्बा T., M_3; मुम्मडम्बा T'., M_5. ९ परिकीर्त्यते t. १० श्रीवाणीधरणीर्निर्विरोधं p., T. ११ m., m_1 and m_2 drop निर्विरोधं. १२ तोषयतीति m., m_2. १३ अथ धार्मिकत्व° t.

यस्त्रेतायां रघुपतिरभूद् द्वापरे शौरिरासीत्
त्रातुं क्षोणीं स जयति कलौ वीररुद्रावतारः ॥ २० ॥

[1]अत्र गरुडध्वजात्मकतया महामहिमतोक्ता[2] ।
[3]अथ पाण्डित्यम्[4][5] ।

सर्वविद्याधिकत्वं यत् पाण्डित्यं तदुदाहृतम् ।

यथा ।

गोष्ठीभिः परितोषयन् बुधगणान् षड्दर्शनीसीमभिः
सत्सारस्वतमार्गदर्शनचणैः सूक्तैः[6] कवीन् प्रीणयन् ।
संगीतोपनिषद्रहस्यपिशुनैरातोद्ययोग्यक्रमै[7]-
र्धिन्वन् संसदि वैणिकान् विहरते श्रीकाकतीन्द्रो नृपः[8] ॥२१॥

आदिग्रहण[9]संगृहीतेषु महामहिमत्वमाह । तद्विति । उदाहरति । कौसल्येति । कोसलस्यापत्यं स्त्री कौसल्या । 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' इति ञ्यङ्प्रत्यये टाप् । तद्देवकीत्वमनु पश्चाद् देवकीत्वानन्तरमित्यर्थः । 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे[10] द्वितीया । महिता पूज्यमाना । 'मतिबुद्धि—' इत्यादिना वर्तमाने क्तः । अत्र विष्ण्वतारत्वेन देवतात्मकत्वान्महामहिमत्वम् ॥ २० ॥

पाण्डित्यमाह । सर्वेति । उदाहरति । गोष्ठीभिरिति । षण्णां दर्शनानां पाणिन्यादिप्रस्थानानां समाहारः षड्दर्शनी ।

'पाणिनेर्जैमिनेश्चैव व्यासस्य कपिलस्य च ।
कणादस्याक्षपादस्य[11] दर्शनानि षडेव[12] हि ॥'

इत्याहुः[13] । द्विगुत्वाद् ङीप् । सा सीमा गोचरो यासां ताभिस्तथोक्ताभिर्गोष्ठीभिः शास्त्रप्रसङ्गैः । सत्सारस्वतमार्गस्य सत्कवितामार्गस्य दर्शनं प्रकाशनम् । दृशेर्ण्यन्ताल्ल्युट् । तेन वित्तैस्तच्चणैः । 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' इति चणप्प्रत्ययः । संगीतोपनिषद्रहस्यपिशुनैर्नाट्यवेदमर्मोद्घाटकैः । आतोद्ययोग्यक्रमैस्ततादिचतु-

---

१ इति M. २ उक्ता is omitted in M. ३ अथ is omitted in M_3. ४ R. omits अथ पाण्डित्यम्. ५ M_8 has तथा after पाण्डित्यम्. ६ सूक्तिदर्शन° R. ७ °योगक्रमैः M.; °गीतिक्रमैः M_3; M_3 also notices नीतिक्रमैः. ८ विजयते श्रीवीररुद्रः प्रभुः M.; M_1 notices विजयते in place of विहरति; M_3 and M_5 have श्रीवीररुद्रो नृपः; विहराति T. ९ आदिग्रहणात् m., m_1, m_2. १० तद्योगात् m. ११ °स्याक्षपादश्च p. १२ षडेव तु m_2. १३ m. omits इत्याहुः.

अथ[1] नायकगुणनिरूपणानन्तरं[2] नायकस्वरूपं[3] निरूप्यते[4] ।

यशःप्रतापसुभगो धर्मकामार्थतत्परः ।
धुरंधरो गुणाढ्यश्च नायकः परिकीर्तितः[5] ॥ २२ ॥

यशःप्रतापाभ्यां सुभगत्वं यथा ।

धर्मालम्बसमुच्छ्रितां त्रिभुवनस्यैकातपत्रश्रियं
धत्ते काकतिवीररुद्रनृपतेः स्फारं यशोमण्डलम् ।

विधवाद्योचितपरिपाटीभिः[6] । वीणा शिल्पमेषां वैणिकाः । तान् धिन्वन् प्रीणयन् । अत्र विभोः सर्वविद्याविशारदत्वादखण्डं[7] पाण्डित्यमिति भावः । प्रभृतिग्रहणाद्विनीतत्वादयो ये दशरूपकोक्तास्ते तत्रैव द्रष्टव्याः । यथासंभवमेते स्त्रीपुंससाधारणा गुणाः पुरुषमात्रनियतास्त्वन्येऽपि शोभादयः । तदुक्तम् ।

‘शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं स्थैर्यतेजसी ।
ललितौदार्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः पौरुषा गुणाः ।’ इति ॥ २१ ॥

तेऽपि तत्रैव द्रष्टव्या इत्युपेक्ष्य नायकलक्षणं प्रतिजानीते । अथेति । लक्षयति । यश इति । गुणैः पूर्वोक्तैः साधारणैर्महाकुलीनतादिभिरसाधारणैः[8] शोभादिभिश्चाढ्य इत्येतावदेव सामान्यलक्षणम् । नयति प्राप्नोति वृत्तं फलं चेति नायक इति व्युत्पत्त्या प्रबन्धव्यापी फलवानित्यपि विशेषो द्रष्टव्यः । यथोक्तोऽनुक्तसगुणपर्यायैस्त्वयमुत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधो नायक इतीमं विभागमाकर्षयति[10] । तेनोक्तसकलगुणसंपन्नः प्रबन्धव्यापिफलशिरस्कव्यापार उत्तमः । कतिपयगुणहीनो मध्यमः । बहुगुणहीनोऽधम इति विवेकः । अत्र धार्मिकत्वादय इत्यादिग्रहणसंगृहीतानां यशःप्रतापादीनां गुणाढ्यपदेनैवोपात्तानामपि पुनरुपादानमेतेषां सर्वेष्वपि नायकेष्वावश्यकत्वमभिव्यञ्जयितुमिति रहस्यम् । सत्त्वसमाख्या यशः । कोशदण्डजं तेजः प्रतापः । धर्मादयः प्रसिद्धाः । धूरेव धुरा । ‘टावन्तत्वं हलन्तानाम्’ इति वचनाट्टाप् । तां धारयतीति धुरन्धरः । ‘संज्ञायां भृतॄवृजि—’ इत्यादिना खश्प्रत्ययः । ‘खित्यनव्ययस्य’ इति ह्रस्वः । ‘अरुर्द्विषद्—’ इत्यादिना मुमागमः[11] ॥ २२ ॥

तत्र यथायोगमुदाहरति । धर्मेति । धर्म एवालम्बो दण्डस्तस्मिन् समुच्छ्रितां विस्तारिताम् । त्रिभुवनस्येति समाहारद्विगुः । पात्रादित्वान्न स्त्रीत्वम् । स्फारं

---

१ Omitted in M_5. २ ‘गुणस्वरूप’ M. ३ नायकः स्वरूप्यते M.; नायकस्य स्वरूपं निरूप्यते M_3 and M_4; नायकस्वरूपनिरूपणम् T'. ४ T. and T' have after this नायकस्वरूपनिरूपणम् as a heading. ५ परिकीर्त्यते M. ६ °नाद्योचित° m_1. ७ °दखण्डपाण्डित्यं m_2. ८ °रसाधारणैश्च p. ९ m_2 omits सन्. १० °माकर्षयति t. ११ मुम् m., m_1, m_2.

छायेवास्य नभस्थली कुवलयश्यामेयमालोक्यते[1]
तन्मन्ये नियतं प्रतापतपनस्तस्योपरि द्योतते ॥ २३ ॥

धर्मकामार्थतत्परत्वं[2] यथा ।

धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव स्थितः ।
कामस्ताविव तौ काम इव रुद्रनरेश्वरे[3] ॥ २४ ॥

धुरीणता[4] यथा[5] ।

गायन्तीरनुमोदते निजवधूः शेषः शिरःकम्पनै-
र्लक्ष्मीं प्रीणयतेऽद्य कच्छपपतिर्वक्षस्थलीदर्शनात् ।
दिङ्नागाश्च करेणुकाशुचमपाकुर्वन्त्यनुव्रज्यया
दोष्णा कर्षति वीररुद्रनृपतौ[6] विश्वंभरां बिभ्रति ॥ २५ ॥

प्रभूतम् । अत्र त्रिभुवनोल्लङ्घिनः कीर्तिमण्डलातपत्रस्योपरि प्रतापतपनः प्रकाशत इत्युत्प्रेक्षणादर्वाचीनसूर्यादिमहसां छत्राधःखचितमणिगणवदवभासमानत्वं कीर्तिप्रतापयोश्चन्द्रसूर्याधिकत्वं च व्यज्यते ॥ २३ ॥

धर्म इति । अत्र धर्मार्थयोः पर्यायेणोपमानोपमेयभावादुपमेयोपमालंकार इति वक्ष्यति । एतेनानयोरन्योन्यमेव सादृश्यं[7] न त्वेतत्सदृशोऽन्यः कोऽपीति[8] व्यज्यते । एवमुत्तरार्धेऽपि योज्यम् ॥ २४ ॥

धुरीणतेति । 'खः सर्वधुरात्' इत्यत्र 'खः' इति योगविभागात् खप्रत्ययः । गायन्तीरिति । स्वभर्तृभारावतरणसंतोषभराद्वीररुद्रकीर्तिमेवेति भावः । कच्छपपतिरादिकूर्मावतारो हरिरपोढभारत्वादालिङ्गनार्थं वक्षस्थलीदर्शनात् । दर्शपर्यन्ताल्ल्युट् । लक्ष्मीं प्रीणयते । प्रीञ् तर्पणे इत्यस्माद्धातोश्चौरादिकाण्णिचि 'धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः' इति नुक् । अनुव्रज्यया रन्तुमनुधावनेन । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इति क्यप् । करेणुकाशुचं विप्रलम्भजनिताम् । अद्येति सर्वत्र संबध्यते । शेषादयो भुवं बिभ्रति शेषादींस्तु कूर्मराज इत्यागमः । शेषादिभरणीयां विश्वंभरां वीररुद्रो भुजेनैकेन बिभर्तीति विश्वंभरातिशायि[9] धुरन्धरत्वमस्योक्तम् ॥ २५ ॥

---

१ °भालक्ष्यते R., M. २ धर्मार्थकाम° P.; धर्मकामार्थपरत्वं M_5. ३ रुद्रनरेश्वर P.; नरेश्वरः M_3. ४ धुरन्धरत्वं P., R., M_2. ५ M_4 omits यथा. ६ संप्रति वीररुद्र° M. ७ m_2 has वस्तुतः after सादृश्यम्. ८ सदृशोऽन्योऽस्तीति p. ९ विश्वातिशायि m., T.

गुणाढ्यत्वं यथा ।

मुखैः सहस्रेण फणी वदेच्चेत्
करैः सहस्रेण लिखेद्विवस्वान् ।
नेत्रैः सहस्रेण हरिश्च पश्येत्
स्थाने गुणान् काकतिवंशभर्त्तुः[1] ॥ २६ ॥

अथ नायकविशेषा निरूप्यन्ते ।

उदात्त उद्धतश्चैव ललितः शान्त इत्यपि ।
धीरपूर्वा इमे पूर्वैश्चत्वारो नायकाः स्मृताः ॥ २७ ॥

तत्र[2] सर्वरससाधारणाश्चत्वारो नायकाः धीरोदात्तधीरोद्धतधीरल-लितधीरशान्ताः[3][4]। तेषां[5] स्वरूपमुदाहरणं च ।

मुखैरिति । करैरित्यग्रांशुहस्तयोरभेदाध्यवसाया[6]ल्लेखनसाधनत्वं विज्ञेयम् । वदेदित्यादौ 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्यर्हार्थे लिङ्[7]प्रत्ययः । शेषादय एवास्य गुणानामभिवदनादीन्यर्हन्ति । तथा चेद्युक्तमिति वाक्यार्थः । असंख्येया गुणा इति भावः । सहस्रेणेत्यत्र संख्येयबाहुल्येऽपि 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोः' इत्यमरवचनादेकत्वमवगन्तव्यम्[8] ॥ २६ ॥

अथ धीरोदात्तादयश्चत्वारो नायकाः सर्वरससाधारणास्तेषामेव शृङ्गाराश्रयतयानुकूलादिभेदेन प्रत्येकं चतुर्विधानामुत्तमादि[9]भेदेन पुनः प्रत्येकं त्रैविध्ये अष्टाचत्वारिंशद्भेदाः[10] । धीरोदात्तादिशब्दाश्च महावीरचरितादिमहाप्रबन्धेष्वेकस्यानेकरूपाभिधानेन वत्सवृषभमहोक्षादिशब्दवदवस्थावाचिनो न जातिवाचिन इति प्रतिपादितं दशरूपके[11] । तत्र[12] कतिचिल्लक्षणोदाहरणाभ्यां प्रदर्श्यन्ते । अथेत्यादिना । उदात्त[13] इति । धीरपूर्वा उदात्तादय इत्युक्तेर्धीरशब्दपूर्वा उदात्तादिशब्दा इत्युक्तं स्यात् । अतोऽत्र शब्दपरेणार्थलक्षणा कथंचित् कल्प्या ॥ २७ ॥

---

१ काकतिवीरभर्तुः M., T., T′. २ अत्र M_1. ३ धीरोदात्तः धीरोद्धतः धीरललितः धीरशान्तः M_5. ४ R. and M_1 have इति after धीरशान्ताः. ५ एतेषां T. ६ 'ध्यवसायात् तेषु श्लाघासाधनत्वं m. ७ लिङ् m. ८ 'वचनादवगन्तव्यम् m. ९ 'मुत्तममध्यमाधमभेदेन T. १० अष्टचत्वारिंशद्भेदाः p. ११ दशरूपकेन m_2. १२ अत्र m. १३ धीरोदात्त इति p.

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः कृपावानविकत्थनः ।
प्रतापरुद्रवद्धीरो धीरोदात्तः स संमतः ॥ २८ ॥

यथा[1]

संदिग्धे कृपया मृदुः क्षणमरीन् हन्तुं धृतासिः पुरः
शौर्यश्रीप्रणयप्रशंसिषु नमन्मूर्लज्जते बन्दिषु ।
आकारान्[2] सुखरोषहर्षपिशुनान् वक्त्रे[3] न धत्ते मनाक्
त्रैलोक्यातिशयालुकीर्ति[4]सुभगः श्रीवीररुद्रो नृपः ॥ २९ ॥

अत्र धीरोदात्तादीनां सर्वरससाधारण्येऽपि यथाक्रमं वीररौद्रशृङ्गारशान्त[5]प्रधानत्वं वक्ष्यमाणविशेषलक्षणपर्यालोचनया विज्ञेयमिति रहस्यम् । तत्र धीरोदात्तमाह । महासत्त्व इति । क्रोधाद्यनभिभूतान्तःकरणो महासत्त्वः । अयमेव धीर इत्याहुः । अत्रत्यधीरशब्देन तु उद्योगादेरचलितत्वलक्षणः स्थिरः शास्त्रचक्षुर्वाभिधीयते इति न पौनरुक्त्यम् । सत्यपि विकारे सावहित्थो गम्भीरः । परदुःखापहरणेच्छुः[6] कृपावान् । आत्मश्लाघाविहीनो[7]ऽविकत्थनः । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । एवंगुणको यः प्रतापरुद्रवद्वर्तते स धीरोदात्त इति योजना । एवं च सर्वोत्कर्षेण[8] वृत्तिरौदार्यमिति फलितम् । अत्र शौर्यादिसामान्यगुणानां विशेषलक्षणेषूपादानं तत्रावश्यकत्वसूचनार्थम् । उदाहरति । संदिग्ध इति । कृपया मृदुर्न तु कातर्येणेत्यनेन महासत्त्वतोच्यते । क्षणमल्पकालमेव । पश्चात्तु हन्त्येवेति[9] स्थैर्यम् । पुरः स्थितानरीन् न तु पलायितानिति धार्मिकत्वम् । शौर्येति । बन्दिविहितप्रशंसाकर्णनेनैव लज्जमानस्यात्मश्लाघा तु दूरत एवेत्यविकत्थनत्वम् । नमन्मूर्त्वं लज्जानुभावः । इष्टानुभवजन्य आनन्दः सुखम् । सापराधविषयोऽमर्षो रोषः । इष्टलाभजन्यो मनःप्रसादो हर्षः । तेषां पिशुनान् सूचकानाकारानक्षिनिमीलनभ्रुकुटिमुखरागादीन् वक्त्रे मनागीषदपि न धत्त इत्यवहित्थया गाम्भीर्यम् । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं तदतिशयालुरिति मधुपिपासुप्रभृतित्वात् द्वितीयासमासो द्रष्टव्यः । शीङो वचनादालुच्प्रत्ययः । अत्र स्थैर्यधार्मिकत्वकीर्तयः साधारणा गुणाः कृपादयस्तु विशेषा इति विवेकः ॥ २८।२९ ॥

---

१ Omitted in M_5. २ नाकारान् R., M. ३ वक्त्रेण धत्ते R., M. ४ °विभवः P. ५ °शान्ति° p. ६ परदुःखप्रहारेच्छुः t.; परमदुःखप्रहरणेच्छुः m. ७ आत्मश्लाघाहीनो m. ८ सर्वोत्कर्षवृत्ति° m. ९ हन्तव्य इति m.

दर्पमात्सर्यभूयिष्ठश्चण्डवृत्तिर्विकत्थनः ।
मायावी सुलभ[3]क्रोधः स धीरोद्धत उच्यते ॥ ३० ॥

यथा

रे रे गु[1]र्जर जर्जरोऽसि समरे ल[2]म्पाक किं कम्पसे
घङ्ग त्वङ्गसि किं मुधा बलरजःकीर्णोऽसि किं कोङ्कण ।
हूण प्राणपरायणो भव महाराष्ट्रापराष्ट्रोऽस्यमी
योद्धारो वयमित्यरीनभिभवन्त्यन्ध्रक्षमाभृद्भटाः ॥ ३१ ॥

अत्र भटानां धीरोद्धतत्वम् ।

निश्चिन्तो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः ।

यथा ।

शौर्योष्मा निरवग्रहः प्रतिनृपाः सर्वेऽपि नम्रीकृताः
पातिव्रत्यमुपैति भूरियमयं नाथः स्वयंभूः शिवः ।

धीरोद्धतमाह । दर्पेति । दर्पः शौर्यादिमदः । मात्सर्यमसहनमसूयेति यावत् । ताभ्यां भूयिष्ठश्चण्डवृत्तिः रौद्रः । विकत्थन आत्मश्लाघापरः । मन्त्रादिबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशकः केवलवञ्चको वा मायावी । उदाहरति । रे रे इति । ‘हीनसंबोधने तु रे’ इत्यमरः । तस्य प्रतिवाक्यमा[4]वर्त्यमानस्य ‘वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु’ इति यथायोगमसूयाद्यर्थेषु द्विर्भावः । अत्र ‘स्वरितमाम्रेडिते—’ इत्यादिना प्राप्तस्य प्लुतस्य स[5]र्वतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्येति पाक्षिकः प्रतिषेधः । शास्त्रत्यागः साहसमिति हरदत्तः । अत्र गुर्जरादिवाक्येषु यथायोगमुन्नावितैर्दर्पमात्सर्यादिभिर्योद्धारो वयमित्यात्मश्लाघया च[6]न्ध्रक्षमाभृद्भटानां धीरोद्धतत्वम् ॥ ३०।३१ ॥

धीरललितमाह । निश्चिन्त इति । सुतसचिवादिवि[7]निहितयोगक्षेमतया चिन्ताविरहितो निश्चिन्तः । अत एव क[8]लासु गीतादिष्वासक्तः । सुखी भोगप्रवणः । शृङ्गारप्रधानत्वात् सु[9]कुमाराकारो मृदुः । उदाहरति । शौर्येति अत्रा-

---

१ घूर्जर T′. २ लिम्पाक P.; कम्पाल R. ३ सुलेकमूः P., T., M_2, M_1, T′. ४ °मावर्त्तमानस्य t. ५ सर्वः प्लुतः साहस p., T. ६ चान्ध्रभटाना t.; चान्ध्रभर्तृभटाना m., m_1, m_2. ७ ‘विहित° m., m_1, m_2. ८ कलासंगीतादिष्वा° m., m_1, m_2. ९ सुकुमारो p.

धीरो[1]ऽयं युवराज ए[2]ष वहति श्रीवीररुद्रो[3] धुरं
सर्वामित्यनुमोदते प्रतिकलं श्रीकाकतीन्द्रो विभुः[4] ॥ ३२ ॥

धीरः शान्तः प्रसन्नात्मा धीरशान्तो द्विजादिकः[5] ।

यथा ।

वीरं रुद्रनृ[6]पालरत्नमभितः प्राप्तोदयं मोदते
संख्यावद्गण[11] एष[7] पूषणमिव प्रत्यग्रमब्जाकरः ।
उन्मीलत्कमलाविहारवसतिर्भूत्वा विकासैर्निजै-
र्विश्वामोदमुदञ्चयन्नचिरतं दोषावसानोत्सुकः ॥ ३३ ॥

अत्र विप्राणां धीरशान्तत्वम् ।

अथ शृङ्गारविषयाश्चत्वारो नायका इमे[8] ।
अनुकूलो दक्षिणश्च धृष्टः शठ[9] इति स्मृताः[10] ॥ ३४ ॥

नर्गलशौर्यादिभिर्दैवानुकूल्येन युवराजधुरन्धरत्वेन च निश्चिन्तः सकलकला-सुखमनुभवतीति वीररुद्रकुलज्येष्ठस्य धीरललितत्वम् ॥ ३२ ॥

धीरशान्तमाह । धीर इति । विवेचकः क्लेशसहिष्णुर्वा धीरः । शमप्रधानः शान्तः । हृष्टान्तःकरणः प्रसन्नात्मा । द्विजादिक इत्यादिग्रहणाद्वणिक्सचिवौ विवक्षितौ । 'सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिकः' इति केचित् । उदाहरति । वीरमिति । संख्या ज्ञानं तद्वतां विदुषां गणः संख्यावद्गणः । प्राप्त उदयोऽभिवृद्धिरन्यत्रोदयाचलो येन तं तथोक्तम् । प्रत्यग्रमुभयत्राभिनवम् । उन्मीलन्त्या उल्लसन्त्याः कमलायाः संपत्तेरन्यत्र लक्ष्म्या विहारवसतिः । विकासैरुत्सवादिभिरन्यत्र दलविश्लेषैः । विश्वस्यामोदं हर्षमन्यत्र गन्धविशेषमुदञ्चयन् उद्बोधयन् । दोषावसानं पापोपशमः । अन्यत्र दोषाया रात्रेरवसानं प्रभातम् । 'दोषा रात्रिमुखे रात्रावव्ययमप्यसौ' इति विश्वः । तत्रोत्सुक इति । अत्र दोषावसानेत्यादौ धैर्यशान्त्योर्विश्वामोदमित्यादौ प्रसादादेश्च प्रतिपादनात् विप्राणां धीरशान्तत्वम् ॥ ३३ ॥

अथ शृङ्गारनायकानां यथाक्रममुद्देशलक्षणोदाहरणानि दर्शयति । अथेत्यादिना ॥ ३४ ॥

---

१ धीरो M_5. २ एव T′. ३ श्रीवीररुद्रो M. ४ नृपः P., T., M_3, T′, M_4. ५ द्विजोत्तमः P., T′. ६ 'नृपालमेन' M. ७ संख्यावद्गणमेष P. ८ R. and M_1 drop इमे. ९ शठो धृष्ट M. १० स्मृतः R., M., M_1. ११ t. omits संख्यावद्गणः.

येषां स्वरूपमुदाहरणं च[2]।

एकायत्तोऽनुकूलः स्यात्[3]

एकस्यां नायिकायां विशेषानुरक्तोऽनुकूलो[4] नायकः।

यथा[5]।

किं नामाचरितं तपः सखि भुवा यस्याः पतिर्गीयते
वीरो रुद्रनृपः क तत् सुचरितं तस्य प्रिया स्यां यतः।
जाने मानिनि मा विषीद पुरतः प्रख्याप्य[6] नाम स्थिरां
त्वां रत्नाकरमेखलां त्वयि सदा सक्तं[7] विधास्ये नृपम्॥ ३५॥

अत्र प्रतापरुद्रस्य[8] क्षोण्यां विशेषानुरागो व्यज्यते येन वध्वा स्थिरा रत्नाकरमेखलेति तन्नामग्रहणेन[9] स्नेहप्रख्यापनं[10] क्रियते।

तुल्योऽनेकत्र दाक्षिणः॥

अनेकासु नायिकासु[11] अवैषम्येण स्नेहानुवर्ती दाक्षिणो[12] नायकः[13]।

तत्रानुकूलमाह[14]। एकेति। सत्स्वपि नायिकान्तरेष्विति शेषः। तदेवाह। एकस्यामिति। एकजानिरेवानुकूलो यथा रामादिरित्यन्ये। उदाहरति। किमिति। नायिकावाक्यमेतत्। भुवा कयाचिन्नायिकया। नामेति संभावनायाम्। यतः सुचरितात्। अथ सखी नायिकामाह। जान इति। नायकघटनोपायमिति शेषः[15]। 'अनुपसर्गात् ज्ञः' इत्यात्मनेपदम्। नामेति कुत्सायाम्। अनुरागोत्पादनार्थं सपत्नीनामसाम्येन नायिकाप्रकाशनस्य कुत्सितत्वात् 'नाम प्रकाश्यसंभाव्यकुत्साभ्युपगमेषु च' इति विश्वः। अत्र राज्ञो भूमौ विशेषानुरागोऽन्यत्र न तथेत्यानुकूल्यम्॥ ३५॥

---

१ तेषां M_1 २ T. has शृङ्गारनायका निरूप्यन्ते as a heading after this. ३ M. has तत्र before एकायत्तो. ४ °नुकूलनायकः M. ५ Omitted in M_3. ६ प्रख्यात° M_1. ७ समासक्तं M. ८ प्रतापरुद्रदेवस्य M_1. ९ M_3 omits तन्नामग्रहणेन. १० प्रकटनं M_1. ११ M. drops नायिकासु १२ दक्षिणनायकः M. १३ R. drops नायकः। यथा. and M_3 and M_5 drop नायकः. १४ अत्रानु° m_2. १५ t. drops शेषः.

यथा[1]

[2]नर्मोक्तेन निमन्त्रिता [3]स्मरकलाकेलीषु काश्चिन्मया
साकूतेन विलोकनेन हृदयं कस्यैचिदाविष्कृतम् ।
कस्याश्चित् प्रहितः [4]प्रसाधनविधिर्दूतीकरेण क्व वा
[5]गच्छामीत्यनुचिन्तयैव नृपतेरासीत् प्रभाता निशा ॥ ३६ ॥

तथा च[6]

वाणीं मुखेन नेत्राभ्यां श्रियं दोष्णा च मेदिनीम् ।
मानयंस्तुल्यतां धत्ते तासु [7]रुद्रनरेश्वरः ॥ ३७ ॥

[8]व्यक्तापराधो गतभीः स धृष्ट इति कथ्यते ।

यथा[9]

दक्षिणमाह । तुल्य इति । स्नेहेनानुवर्तते ताच्छील्येन स्नेहानुवर्ती । उदाहरति । नर्मेति । अग्राम्य इष्टजनावर्जनरूपः परिहासो नर्म । केलीष्विति विषयसप्तमी । स्वाभिमतभावप्रकाशको [10]ऽङ्गविकार आकूतम् । तदुक्तम् । '[11]आकूतं तत्र भावः सो[12]ऽप्यभीष्टो विभाव्यते' इति । प्रसाधनविधिः स्रक्चन्दनाभरणादिः । प्रभातेति । प्रभातप्रायेत्यर्थः । अत्र वाक्यत्रये यथाक्रमयुक्तिविशेषेण कलाविनोदस्य विलोकनविशेषेण वक्षःस्थलाविष्करणस्य करेणुवशीकरणस्य च सूचनाद्वाणीलक्ष्मीवसुन्धराः प्रतीयन्ते । अत्राप्रभातमनिश्चितगन्तव्यतया चिन्ताकुलत्वेनास्य समानुरागत्वप्रतीतेर्दक्षिणोऽयं नायकः॥३६॥

उदाहरणान्तरमाह । वाणीमिति । अत्र वाण्यादीनां वाच्यत्वान्मुखादिशब्दैर्नर्मोक्त्यादीनां प्रतीयमानत्वाच्च [13]पूर्वोदाहरणाद् भेदः । लौकिकनायिका प्रतीयमानलौकिकनायिकाभेदाध्यवसायेन वाण्याद्यनुरागेऽपि न शृङ्गारनायकत्वभङ्गप्रसङ्गः ॥ ३७ ॥

---

१ M_6 drops यथा. २ नर्मोक्त्यैव T. ३ प्रियतमाकेलिषु M. ४ प्रसादन° M. ५ गन्तास्मी° T., M., T′. ६ Omitted in M_5. ७ वीरनरेश्वरः M. ८ व्यक्तागा गतभीर्धृष्टः P., T. ९ P. and T. have स्पष्टम् before यथा; M_4 omits यथा. १० इङ्गिकारः साकूतम् t., m., m_1, m_2. ११ साकूतं t., m., m_2. १२ स्पष्टोऽप्यर्थो विभाव्यते m_1. १३ पूर्वोदाहरणाच्च p.

राज्यश्रीपरिभोगशंसि भवतः सर्वाङ्गमालोक्यते
कस्तत्राविनयोऽस्ति साहसमिदं तन्नाम मय्यर्पितम् ।
जाने त्वां बहुवल्लभं किमपरं वक्तव्यमल्पा वयं
तस्यां प्रेम तवाधिकं वसुमतीया नाम किं जल्पितैः ॥ ३८ ॥

गूढविप्रियकृच्छठः ।

नायिकामात्र[3]विदितविप्रियकारी शठः[4] ।

यथा ।

दृष्ट्या पश्यसि केवलं न मनसा वाचा प्रियं भाषसे
नो भावेन भुजान्तरं प्रकटयस्यग्रे न चाभ्यन्तरम् ।
ज्ञातं काकतिनाथ भूस्तव परं प्राणेश्वरी ध्यायतो
मादृक्षेषु विडम्बनैव तदलं व्यर्थैर्बहिःसंभ्रमैः ॥ ३९ ॥

धृष्टमाह । व्यक्तेति । उदाहरति । राज्येति । राज्यश्रीस्तन्नाम्नी काचिन्नायिका राज्यलक्ष्मीश्च । तत्पक्षे सर्वाङ्गं सप्ताङ्गानि । अल्पा दरिद्राः । नामेति प्रसिद्धौ । जल्पितैः किं जल्पितसाध्यं नास्तीत्यर्थः । गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात् तृतीया । 'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्य अपि तु गम्यमानापि' इति न्यासोद्योतवचनात् । बहुशश्चैतदु[5]क्तं तातपादैः संजीविन्यादौ । धनपरा राजानो न वाल्लभ्यपरा इति नायिकाभिप्रायः । अतः स्त्र्यन्तरसंभोगप्रकाशनाद् गोत्रस्खलनाद्यपराधाभिव्यक्तिर्निर्भीकत्वं चेत्यस्य धृष्टत्वम् । अन्या[6]संभोगचिह्नैः कुपितत्वादियं खण्डिता । 'अधीरा परुषैर्वाक्यैः खे[7]दयेद्वल्लभं रुषा' इति लक्षणादधीरा च ॥ ३८ ॥

शठमाह । गूढेति । उदाहरति । दृष्ट्येति । अत्र दर्शनप्रियभाषणयोश्चक्षुर्वागिन्द्रियकरणत्वाव्यभिचारादेव सिद्धे[8]र्दृष्ट्या वाचेति च पुनरुपादानस्य तात्पर्यनिषेधार्थकत्वान्न पौनरुक्त्यम् । भूः परं भूरेव । ध्यायतश्चिन्तयतोऽन्यासक्तस्येत्यर्थः । मादृक्षेषु जनेष्विति शेषः । दृशेः क्सप्रत्ययो वक्तव्यः[9] । अत्र नायिकामात्रविदितभावशून्यदर्शनादिविधानादस्य शठत्वम् । नायिका त्वधीरमध्या ॥ ३९ ॥

---

१ मय्यर्प्यते M., M_{1}, T'. २ वसुमती यन्नाम M. (M. notices the reading in the text also). ३ °विदिताप्रियकारकः M_{1}. ४ शठनायकः M.; नायकः शठः M_{5}. ५ °दुक्तमस्मत्तातपादैः p., T. ६ °संभोगवचनैः m_{8}. ७ भेदयेद्व° m., m_{1}. ८ °देतत्सिद्धे° t. ९ वक्तव्यत्वात् p., t.

[1]अत्र तत्तन्नायकविषयतया[2] काकतीश्वराणामु[3]दाहरणेन वीररुद्र[4]स्यैव वर्णनम् ।[5]

[6]एषां नायिकानुकूलने पीठमर्दविटचेट[7]विदूषकाः सहायाः ।[8]

किंचिदूनः पीठमर्द एकविद्यो विटः स्मृतः ।
संधानकुशलश्चेटो हास्यप्रायो[9] विदूषकः ॥ ४० ॥

[10]स्पष्टमेषामुदाहरणम् ।

[11]अथाष्टविधाः शृङ्गारनायिकाः ।

स्वाधीनपतिका चैव तथा वा[12]सकसज्जिका ।
विरहोत्कण्ठिता चैव विप्रलब्धा च खण्डिता ॥ ४१ ॥
कलहान्तरिता चैव तथा प्रोषितभर्तृका ।
[13]तथाभिसारिका चेति क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥ ४२ ॥

वीररुद्रगुणवर्णनप्रतिज्ञाभङ्गं परिहरति । [14]अत्रेति ॥ अथ शृङ्गारनायकस्य नायिकासंबन्धनियमात् तदनुकूलने सहायानाह । एषामिति । क्रमेणैषां लक्षणमाह । किंचिदित्यादि । प्रधानेतिवृत्तनायकादीषन्न्यूनगुणः प्रासङ्गिकेतिवृत्तनायकः किंचिदूनशब्देन विवक्षितः । तदुक्तम् ।

'पताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दो विचक्षणः ।
तस्यैवानुचरो भक्तः किंचि[15]दूनस्तु तद्गुणैः ॥'

इति । स च सुग्रीवमकरन्दादिः । नायकोपयोगिगीतादिविद्यानामेकविद्याभिज्ञो विटः कलहंसादिः । वाक्याङ्गवेषविकारादिना हास्यकारी विदूषकः ॥ ४० ॥

अथ संभावितनायकसामान्यगुणयोगिनी नायिकेति सामान्यलक्षणं सिद्धवत्कृत्य तद्विशेषाः कतिचिल्लक्षणोदाहरणाभ्यां निरूप्यन्ते । अथेत्यादिना ॥ ४१–४२ ॥

---

१ अत्र तु तन्नायकपरतया M.; अतस्तन्नाय° M_2; अत्र तन्नायकविषयपरतया M_3; अत्र तन्नायकपरतया M_5. २ °विशेषतया M_1. ३ °मुदाहरणे P. ४ °रुद्रस्य M_2. ५ P. has तत्सहायाः पीठमर्दविटचेटविदूषकाः after this. ६ तेषां P. ७ °विदूषकनामानः T., T'. ८ P. T. and T.' have तेषां स्वरूपं निरूप्यते after this. ९ हास्यकारी M. १० एतेषामुदाहरणं स्पष्टम् M_1. ११ अथाष्टविधशृङ्गार° R., M. १२ वासवसज्जिका M. १३ अथा° M_5. १४ अत इति t., m., m_1, m_2. १५ °दूनश्च p.

प्रियोपलालिता नित्यं स्वाधीनपतिका मता ।

यथा

प्रियां सर्वसहां तैस्तैर्विशेषैरुपलालयन् ।
प्रतापरुद्रनृपतिः प्रतिक्षणमवेक्षते ॥ ४३ ॥

प्रियागमनवेलायां मण्डयन्ती मुहुर्मुहुः ।
केलीगृहं[1] तथात्मानं सा[2] स्याद्वासकसज्जिका ॥ ४४ ॥

यथा

स्वतेजसा परिष्कृत्य प्रधानागारमुत्कया ।
श्रियाभिषेकवेलायां वीररुद्रः प्रतीक्षितः[3] ॥ ४५ ॥

तत्र[4] स्वाधीनपतिकामाह । प्रियेति । अध्युपरि इनः स्वामी यस्यासावधीनः आयत्तः । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । स्वस्मिन्नधीनः स्वाधीनः । यद्वा स्वस्मिन्नधिकृतमधीति वा विगृह्य 'सप्तमी शौण्डैः' इति समासः । 'अष-डक्ष—' इत्यादिना[5] अध्युत्तरपदान्नित्यः खप्रत्ययः । सुरतसुखास्वादलोभेनास-क्तत्वात् स्वाधीन आयत्तः पतिर्यस्याः सा तथोक्ता । उदाहरति । प्रियामिति । सर्वं सहत इति सर्वसहा नाम काचिन्नायिका । 'संज्ञायाम्—'इत्यादिना खश्-प्रत्यये मुमागमः । विशेषैर्वासोऽङ्गरागादिभिरुपलालयन्नपेक्षत इत्यनेनासन्नाय-त्तरमणत्वप्रतीतेरियं स्वाधीनपतिका । नायकस्त्वनुकूलः । भूपरिपालने नित्य-जागरूकोऽयमित्यपि[6] गम्यते ॥ ४३ ॥

वासकसज्जिकामाह । प्रियेति । वासके वासवेश्मनि भोगोपकरणैः संज्जा[7] संनद्धा[8] सैव वासकसज्जिका । 'स्त्रीणां वारस्तु वासकः' इति पक्षे वासके परे[9] दिवसे सज्जयति सज्जीकरोति हर्षेण[10] केलीगृहादिकमिति वासकसज्जिका । अयमेव पक्षो विद्यानाथस्य विवक्षितः । उदाहरति । स्वेति । परिष्कृत्यालंकृत्य उत्कयोन्मनसा उत्कण्ठितयेत्यर्थः । 'उत्क उन्मनाः' इति निपातनात् साधुः । अत्र क्रीडागारे परिष्कारादिभिरियं[11] वासकसज्जिका । अत एवोदात्तापि । तदुक्तम् ।

---

१ °गृहमथात्मानं P., M_2. २ या स्याद्वासवसज्जिता M. ३ प्रतीक्ष्यते M_1. ४ m. omits तत्र. ५ इति खश्प्रत्यये T., m., m_1. ६ °मिति च गम्यते m., m_1, m_2. ७ m., m_1 and m_2 have सह before सज्जा. ८ सन्नद्धा सा वासक° t.; सन्नद्धासौ वासक° m., m_1, m_2. ९ वासरे दिवसे m., m_1, m_2. १० p. omits हर्षेण. ११ °परिष्करणादिभि° m., m_1, m_2.

चि[1]रयत्यधिकं कान्ते विरहो[2]त्कण्ठितोन्मनाः ।

यथा

न शङ्कान्या तादृग्गुणपरिमले रुद्रनृपतौ
  कथा वा गोष्ठ्यासौ चिरयति सखीभिर्न सुलभः ।
समानेतुं कान्तं व्रज मदनब[3]द्धोऽञ्जलिरयं
  यतो विष्वद्रीचः किरति किरणांस्त्वत्प्रियसखः ॥ ४६ ॥

क्वचित् संकेतमावेद्य दयितेनाथ वञ्चिता ।
स्मरार्ता विप्रलब्धेति [4]कलाविद्भिः प्र[5]कीर्त्यते ॥ ४७ ॥

यथा

गच्छाग्रे सखि का प्रियागमकथा प्राप्तो निशीथः परं
  संकेतालय मोक्ष्यसे मम [6]वृथा जातोऽश्रुभिः पङ्किलः ।

'उद्दाम्ता केशपाशोऽङ्गमाल्यभूषासु सादरा ।
शय्याभवनसंस्कारपरिपर्ईसमेधिनी ॥'

इति ॥ ४४–४५ ॥

विरहोत्कण्ठितामाह । चिरयतीति । अव्यलीक इति शेषः । अत एव 'चिरयत्यव्यलीका तु' इति धनिकेनोक्तम् । अनपराधप्रियविलम्बेनोन्मना विरहोत्कण्ठितेत्यर्थः । उदाहरति । नेति । अन्या शङ्का नायिकान्तरासक्तिरूपेत्यर्थः । अत एवानपराध इति भावः । ता[7]दृगिति । 'त्यदादिषु—' इत्यादिना क्विन् प्र[8]त्ययः । 'आ सर्वनाम्नः' तद् आत्वम् । अत्र दृश्यर्थाभावेनासत्यप्यवयवार्थे तैलपायिकादिवत् व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या । अत एवाह वृत्तिकारः । 'तादृशादयो रूढिशब्दाः' इति । भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता । 'तामिव पश्यन्ति जनाः सोऽयं स इव दृश्यमानस्तामिवात्मानं पश्यति' इति । गोष्ठ्या संगीतादिप्रसङ्गेन । अत एवासौ धीरललितो नायकः । त्वत्प्रियसखश्चन्द्रः । विष्वद्रीचः सर्वतोदिक्कान् । 'ऋत्विक्—' इत्यादिना क्विन् प्रत्यये 'विष्वग्देवयोः—' इति टेरद्र्यादेशः ॥ ४६ ॥

विप्रलब्धामाह । क्वचिदिति । उदाहरति । गच्छेति । आगमनसमय इवा-

---

१ चिरयत्यव्यलीकेऽपि R. २ °त्कण्ठिता मता M. ३ बद्धाञ्जलि° M., M_1. ४ सूरिभिः परिकीर्तिता M. ५ प्रकीर्त्तिता M. ६ मुधा M. ७ p. omits दृ. ८ m., m_1, and m_2 omit प्रत्ययः

यद्वा रुद्रनरेश्वरे[1] प्रियतमे राज्यश्रियो वल्लभे
भारत्या दयिते[2] भुवः कृतपदाः प्रायो वयं वञ्चिताः ॥ ४८ ॥

नीत्वान्यत्र निशां प्रातरागते प्राणवल्लभे ।
अन्या[3]संभोगचिह्नैस्तु कुपिता[4] खण्डिता मता ॥ ४९ ॥

यथा

रात्रिर्यामत्रयपरिमिता वल्लभास्ते सहस्रं
मार्गासक्त्या मम गृहमपि प्रातरेवागतोऽसि ।
किं कर्त्तव्यं वद नृपतिभिर्वीक्षणीया[5] हि सर्वाः[6]
को वा दोषस्तव पुनरहं काममायासयित्री ॥ ५० ॥

धुना पुरो गन्तुमशक्ताह । अग्रे गच्छ इति । निशीथः परमर्धरात्र एव प्राप्तः । न तु प्रियः । हे[7] संकेतालय त्वं मोक्ष्यसे । नाद्यापि संकेतस्थानं मोक्तुं शक्नोमीति भावः । अश्रुभिर्न तु सुरतश्रमजलादिना पङ्किल इत्यनेन द्वारदेशं प्रति यातायाते सूच्येते । अन्यथा पङ्किलत्वाभावात् । अथ[8] प्रियमुद्दिश्य न चायं तवापराधः किं तु बहुवल्लभे त्वय्यासक्ताया ममैवेत्याह । यद्वेति । नाहमेकैव त्वया वञ्चिता किं त्वनुमन्तारः सख्यादयः सर्वेऽपि मदीया इत्याह । वयमिति । अत एव न ममेत्येकवचनप्रक्रमभङ्गः[9] । अत्र भारत्या दयिते भुव इति पाठः साधीयान् । क्षितिनायक इति समासपाठे व्यासप्रक्रमभङ्गः । अत्र संकेतमावेद्य दयितेन वञ्चिता सती कामातुरेतीयं विप्रलब्धा ॥ ४७।४८ ॥

खण्डितामाह । नीत्वेति । उदाहरति । रात्रिरिति । आद्यन्तयामार्धयोरकुण्ठितसंचारत्वेनारात्रित्वाभिमानात् त्रियामेति व्यवहारः । सहस्रमिति 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः' इत्येकत्वम् । तथापि मार्गासक्त्या न तु मदुद्देशेन । प्रातरेव विहारानर्हसमय एवेति भावः । अत एवागमनप्रयोजनं पृच्छति । किमिति । यद्वा नैवान्यत् प्रयोजनं प्रजापालनपराणां नृपाणामित्याह । नृपतिभिरिति । किं तु तवैवं प्रवासजननात्[10] कियद्वा पापं ममैवं जीवन्त्या इति चिन्तयामीत्याह । को[11] वेति । तत्र[12] प्रातरागतस्य प्रेयसो अन्यासङ्गविकारदर्शनात् कुपितेयं खण्डिता । 'वक्ति सोत्प्रासवक्रोक्त्या धीरमध्या कृतागसम्' इति लक्षणात् धीरमध्या च । नायकस्तु धृष्टः ॥ ४९।५० ॥

---

१ नरेश्वरप्रियतमे M. २ क्षितिनायके R. ३ पण्यासंभोग° M_1. ४ कम्पिता R. ५ नृपातिभिः प्रेक्षणीया R. ६ सर्वे M_5. ७ t. omits हे संकेतालय त्वं. ८ t. drops अथ प्रियमुद्दिश्य. ९ °प्रक्रमभङ्गप्रसङ्गात् p., T. १० °परिजननात् m., m_1, m_2. ११ कोऽपीति t, m., m_1, m_2. १२ अत्र t.

कोपात् [1]प्रियं [2]पराणुद्य पश्चात्तापसमन्विता ।
कलहान्तरिता नाम [4]सूरिभिः परिकीर्तिता ॥ ५१ ॥

[5]यथा

[6]तह तह [7]अणुणअंतो पिओ तुए हिअअरोसकलुसेण ।
[8]अवहीरिदो [9]णं [16]मुणिओ राअत्ति [10][11]विओअवेअणं [12]सहसु ॥ ५२ ॥

[13]दे[14]शान्तरगते कान्ते खिन्ना प्रोषितभर्तृका ॥

यथा

त्रैलोक्यप्रथमानकीर्तिमहसः श्रीवीररुद्रप्रभोः
सेवार्थं चिरयत्सु काकतिपुरे भूपेषु यद्योषितः ।

कलहान्तरितामाह । कोपादिति । प्रियं प्रणामादिना प्रसादनपरमित्यर्थः । तदुक्तम्—

'सत्यवागार्जवरतिरुपकुर्वन् प्रियं वदन् ।
भजते यः स्वयं प्रीतः प्रियः स भवति स्त्रियाः ॥'

इति । कलहे सति सुखेनान्तरिता कलहान्तरिता । उदाहरति । तहेति । 'तथा तथा अनुनयन् प्रियस्त्वया हृदयरोषकलुषेण । अवधीरितो न ज्ञातो राजेति [15]वियोगवेदनां सहस्व ॥' मुणि इति । 'जाणमुणौ ज्ञः' इति जानातेर्मुणादेशः । विसूरणमिति खिदेर्विसूर इति खिसूरादेश इति कोशान्तरे । तथा तथेत्यनेन पुनः पुनः प्रणामादिर्द्योत्यते । अत्र तादृशं राजानं प्रियमनादृत्य किमर्थमधुना दूयस इति हृदयोपालम्भादियं कलहान्तरिता । नायकस्तूत्तमः । 'कामतन्त्रेषु निपुणः क्रुद्धानुनयकोविदः' इत्यादिलक्षणात् ॥ ५१।५२ ॥

प्रोषितभर्तृकामाह । देशेति । कान्त इति ।

'कथाभिः कमनीयाभिः काम्यैर्भोगैश्च सर्वदा ।
उपचारैश्च रमयेद्यः स कान्त इतीरितः ॥'

---

१ रोषात् R. २ कान्तं P., M_2, M_3, M_4, T.' ३ पराभूय M. ४ सूरिभिः परिकीर्त्यते R.; कविभिः परिकीर्तिता P. ५ Omitted in M_5. ६ छाया । तथा तथा अनुनयन् प्रियस्त्वया हृदयरोषकलुषेण । अवधीरितो न ज्ञातो राजेति वियोगवेदनां सहस्व ॥ ७ अणुणयन्तो M_1; अणुणंतो R. ८ अवहीरिओ P., M_1, M_2; ओहिरियो M. ९ ण हि मुणओ M_2; ण मुणिअं M_1, ण मुणओ राअत्ति T'. १० उण आगच्छदि P. ११ विअह' R.; विरह' P. १२ सहस्सू M.; सहंस T., सहस्स T'. १३ देशान्तरं गते R. १४ 'विभव P., 'यहतः R. १५ वियोगखेदं m., m_1, m_2. १६ मुणिअमिति T.

द्वारासक्तदृशो नयन्ति दिवसान् व्युष्टाशया च क्षपा-
स्तद्ध्यानप्रतिबद्धसान्द्रपुलकव्याकीर्णकामेषवः ॥ ५३ ॥

कान्ताभिसरणोद्युक्ता स्मरार्त्ता साभिसारिका ॥

[1]यथा

संभ्रमैरलमल्पज्ञे प्रेयानस्तु महीपतिः ।
करेणुस्त्वां न पश्यामि न शृणोम्यभिसारिकाम् ॥ ५४ ॥

इत्युक्तलक्षण इत्यर्थः । उदाहरति । त्रैलोक्येति । व्युष्टं प्रभातम् । तद्ध्यान-प्रतिबद्धाः प्रियचिन्ताप्ररूढाः सान्द्रपुलका एव व्याकीर्णकामेषवः [2]कीलितका-मबाणा यासां तास्तथोक्ताः । अत्र चिन्ताजागरादिप्रतिपादनत्वात् सिद्धत्वेनेयं प्रोषितभर्तृका ॥ ५३ ॥

अभिसारिकामाह । कान्तेति । कान्तस्य कर्मणो [3]भर्तुर्वाभिसरणे उद्युक्ता । अत एवोक्तम् ।

'स्मरार्त्ताभिसरेत् कान्तं सारयेद्वाभिसारिका ।'

इति । सारयेदिति दूत्यादिमुखेनेति शेषः । उदाहरति । संभ्रमैरिति । कान्ता-भिसरणाय करेणुमानयेति कयाचिदुक्ते सख्या वचनमेतत् । अथवा नैव करेणु-स्याभिसरणं दृष्टचरं श्रुतचरं वेत्याभाणकमुखेन सखी नायिकायाः प्रकटाभिस-रणं वारयति । अल्पं जानात्यल्पज्ञे मुग्धे । अत्र 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययो न तु 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इत्यादिना । अत एवाह भगवान् कात्यायनः । 'आकारादनुपपदात् कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन' इति । एतच्च संजीविनीसर्वङ्कषादावसकृदुक्तं तातपादैः । अत्र कान्ताकर्मकाभिसरणमुक्तम् । एवं कान्तकर्तृकाभिसरणेऽप्युदाहार्यम् । एतासां च

चिन्तानिश्वासखेदाश्रुवैवर्ण्यग्लान्यभूषणैः ।
युक्ताः षडन्त्या द्वे चाद्ये क्रीडौज्ज्वल्यप्रहर्षितैः ॥

इत्युक्तदशाविकारा द्रष्टव्याः ॥ ५४ ॥

---

१ Omitted in M_5. २ कलित° P. ३ कर्तु° T.

एतासां[1] नायकानुकूल्ये सहायाः

दूत्यो[2] दासी सखी कारुर्धात्रेयी[3] प्रातिवेशिनी[4] ।
लिङ्गिनी शिल्पिनी स्वा[5] च सहायाः परिकीर्तिताः ॥५५॥

एतासां[6] स्वरूपमुदाहरणं च[7] स्पष्टम् । कामशास्त्रप्रसिद्धाः[8] पद्मिनी-चित्रिणीप्रभृतयो जातिविशेषाः ॥[9]

संक्षेपेण नायिका त्रिविधा[10] । मुग्धा मध्या[11] प्रौढा[12] चेति ।

उदययौवना मुग्धा लज्जाविजित[13]मन्मथा ।
लज्जामन्मथ[14]मध्यस्था मध्यमोदितयौवना ॥
स्मरमन्दीकृतव्रीडा प्रौढा संपूर्णयौवना ॥ ५६ ॥

अथासां दूतीराह[15] । दूत्य इति । दासी कर्मकरी । सखी स्नेहनिबन्धना । कारू रजक्यादिः । धात्रेयी उपमातृसुता । प्रातिवेशिनी समीपगृहवर्तिनी । लिङ्गिनी परिव्राजिका । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री । स्वा स्वयं चेति दूत्यः सहाया नायकानुकूल्ये इति शेषः । स्वा चेति स्त्रीलिङ्गे मूलं ग्राम्यम् । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इति नपुंसकत्वेनाभिधानात् । अथवा स्वा स्वकीया बान्धवस्त्रीति यावत् । तदुक्तं सर्वज्ञसोमेश्वरेण ।

भगिनी श्यालिका वापि मातुलस्याथवा सुता ।
एता भवन्ति दूत्यस्तु बान्धवस्त्रीति संज्ञिताः ॥

इति ॥ ५५ ॥

पद्मिन्यादीनां जातिवाचित्वं न मुग्धादिवदवस्थावाचित्वमित्याह । पद्मिनीति । प्रकृतिप्रमाणाच्छङ्खिनीहस्तिन्यौ गृह्येते । लक्षणादिकमेतासां कामशास्त्र एव द्रष्टव्यम् । इत्थं स्वाधीनपतिकाद्यवस्थाष्टकमुक्त्वा तदाश्रयभूतानेकनायिकामध्ये मुग्धादित्रयं लक्षणोदाहरणाभ्यां प्रदर्शयति । संक्षेपेणेत्यादिना ॥

---

१ तासां M., M_1; ज्ञासां T., T′. २ दूती P., M., T., T′. ३ चैव धात्रेयी P., M.; चेटी धात्रेया T.; चेटी धात्रेयी T′.; कामा धात्रेयी M_1; R. notices कारुर्धात्रेयी also. ४ प्रातिनिवेशिनी M. ५ चैव P. ६ तासां M_5. ७ M_1 and M_5 omit च. ८ °प्रसिद्धम् M.; प्रसिद्धाश्च M_4. ९ P., T. and T′ have ज्ञातव्याः after this. १० नायिकात्रिविधा; M_1, T′. ११ मध्यमा M., M_1. १२ प्रगल्भा चेति R.; प्रगल्भेति M_1. १३ °पिहित° R. १४ °मदन° M. १५ दूतिकामाह m.

यथाक्रममुदाहरणानि ।[1]

मुग्धे यन्मनसोऽपि गोप्यमखिलं तन्मह्यमा[2]वेद्यते
किं यां काचिदहं तव प्रियसखी प्रच्छाद्य किं ताम्यसि ।
आसक्तिस्तव [4]वीररुद्रनृपतावाशास्यते किं भवे-
दित्याल्यां प्रणयैकवाचि सुतनुर्दत्तोत्तरा [5]व्रीडया ॥ ५७ ॥

[6]मध्या यथा

लीलाविभ्रमपूर्वरङ्गमुदितं तारुण्यमेत्य त्रपा—
नेपथ्यान्तरविस्मितस्मरकलालास्यप्रपञ्चश्रियः ।

तत्र मुग्धामुदाहरति । मुग्ध इति । या काचिदनाप्ता किम् । नेत्यर्थः । [7]अनुक्तेऽपि तव मनोरथं जानामीत्याह । आसक्तिरिति । अस्तीति शेषः । आशास्यत इत्येकं वाक्यम् ; यः सर्वाभिरभिलष्यत इत्यर्थः । यद्वा रुद्रनृपतौ तवासक्तिराशास्यते अस्माभिरपेक्ष्यत इत्यर्थः । आङः शासु इच्छायामित्यस्माद्धातोः कर्मणि यक् । किं भवेदिति संप्रश्ने लिङ् । अत्राभिरूप्यादिगुणयोगसूचकेन सुतनुशब्देन प्रथमयौवनस्य दत्तोत्तरा [8]व्रीडया इत्यनेन लज्जाविजितमन्मथत्वस्य च प्रतीतेरियं मुग्धा ।

'आभिरूप्यमकाठिन्यमङ्गानां चातिमार्दवम् ।
एवमादिगुणा यस्या प्रथमे यौवने भवेत् ॥'

इत्युक्त्वा 'कृताधराङ्गसंस्कारा सखीकेलीषु लालसा' इत्यादिना तच्चेष्टाश्चोक्ताः । [9]तथाल्यां प्रणयैकवाचीत्यनेन सूच्यते ॥ ५६–७.

[10]मध्यामुदाहरति । लीलेति । पूर्वरङ्गो नाम नाट्यादौ कर्तव्यो रङ्गप्रसाधनाख्यः कर्मविशेषः । तदुक्तम्——

'यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स कीर्तितः ॥'

---

१ P., M_5 and T. have मुग्धा यथा after this. २ यन्मह्य° M. ३ वा M., P., M_1, M_2, T. ४ रुद्रदेवनृपता° P., T. ५ लज्जया R., M. ६ मध्यमा यथा R., M., M_1, T.' ७ m. has प्रच्छाद्य अनुक्त्वेत्यर्थः before अनुक्तेऽपि. ८ विजितेत्यनेन लज्जापिहितमन्मथत्वस्य m. ९ इत्याल्यां t. १० मध्यमासु° m.

सख्यः पश्यत काकतीयनृपतौ भावानुबन्धोज्ज्वलः
कोऽप्यस्यास्तरलभ्रुवो विजयते शृङ्गारनाट्यक्रमः ॥ ५८ ॥

इति । लीलाविभ्रमाणामयत्नलब्धविलासानां पूर्वरङ्गं तारुण्यस्य विकासहेतुत्वेन तत्पूर्वभावित्वात् पूर्वरङ्गत्वेन रूपणम् । यद्वा लीलाविभ्रमा एव पूर्वरङ्गो यस्य तत् तारुण्यमेव रङ्गस्थलमिति गम्यते । त्रपैव नेपथ्यं नीहारावरणसदृशी यवनिका । अत एव तस्यान्तरे विम्बिता स्मरकला कामोद्दीपनं सैव लास्यप्रपञ्चश्रीर्यस्यास्तथोक्ताया लज्जामन्मथमध्यस्थाया इत्यर्थः । लास्यलक्षणं तु संगीतचूडामणौ ।

‘शृङ्गाररसभूयिष्ठैर्भूरिभावतरङ्गितैः ।
अङ्गैरनङ्गसर्वस्वैः शोभातिशयशालिभिः ॥
अन्वितो नृत्तभेदो यस्तल्लास्यमिति कथ्यते ॥’

इति । विम्बग्रहणोचितनेपथ्यं तदन्तरे नर्तनं च । तत्रैवोक्तं कुण्डलिनृत्तप्रस्तावे

‘नीरन्ध्रा तत्र कर्तव्या स्निग्धा यवनिकादिमा ।
अपरे द्वे यवनिके नीहारावरणोपमे ॥
प्रेक्षकाणां वितन्वाना नयनानन्दकन्दलम् ।
नेपथ्यान्तरिता भूत्वा नर्तकी नृत्तमाचरेत् ॥’

इति । भावस्य रत्याख्यस्यापि भावस्यानुबन्धो विच्छेदाभावः । सजातीयविजातीयैरतिरस्कार इत्यर्थः । अथवा भावानां सात्त्विकसंचारिणामनुबन्धः कल्लोलवदसकृदनुवर्तनं तेनोज्ज्वलो मनोहरः नाट्यपक्षे भावो नाम व्यापारविशेषः । तदुक्तम् ।

‘वागङ्गसत्त्वाभिनयैर्मुखरागोपशोभितैः ।
भावयन्नान्तरं भावं व्यापारो भाव इष्यते ॥’

इति । कोऽप्यनिर्वचनीयशृङ्गार एव नाट्यं नर्तनं तस्य क्रमः । पश्यतेत्यस्य वाक्यार्थः कर्म ॥ ५८ ॥

---

१ °सर्वस्वशोभा° m.

प्रौढा यथा

सहेलं पश्यन्त्याः प्रकृतिसुभगं रुद्रनृपतिं
तदात्वप्रत्युद्यद्विविधललिताटोपमधुरम् ।
रसप्रादुर्भावाद्युगपदुदयत्सात्त्विकमहो
मृगाक्ष्यास्तारुण्ये कुसुमशरशिल्पं विजयते ॥ ५९ ॥

भेदान्तरं यथासंभवमुदाहार्यम् ।

गुणालंकाराणां रसमहति काव्ये विलसितं
स्फुरच्छब्दार्थाभ्यां तदपि हृदयानन्दि भवति ।

प्रौढामुदाहरति । सहेलमिति । प्रकृत्या मधुरं प्रियदर्शनम् । व्यक्तशृङ्गारसूचकोऽन्तःकरणविकारो हेला । तत्सहितं यथा भवति तथा पश्यन्त्याः अत एव तदात्वे तत्काले प्रियदर्शनसमय इत्यर्थः । प्रत्युद्यन्ति उत्पद्यमानानि विविधानि च ललितानि कर्णकण्डूयनकुचविमर्दनादिकोमलाङ्गविन्यासाः ।

'सुकुमाराङ्गविन्यासो ललितं परिकीर्त्यते'

इति लक्षणात् । तेषामाटोपेन मधुरमिति स्मरमन्दीकृतव्रीडत्वमुच्यते । रसस्य शृङ्गारस्य प्रादुर्भावादुदयानुभावादित्यर्थः ।

'उत्पन्ना रतिरेकत्र प्रथमं दर्शनादिभिः ।
हृदारम्भानुभावेन शृङ्गारं वितनोति सा ॥'

इति वचनात् । कुसुमशरशिल्पं कामकलाकौशलम् । अत्र दयितावलोकनकाले भ्रूवादौ सातिशयविशेषकथनाद्विलासः ।

'तत्कालीनो विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।'

इति लक्षणात् ॥ ५९ ॥

विस्तरभयादस्माभिरुपेक्षितानां धीराद्यवस्थानामुदाहरणानि स्वयमेव द्रष्टव्यानीत्याह । भेदान्तरमिति । अत्रायं नायिकासंग्रहः ।

---

१ सहासं M. २ तदा तु प्रत्यु° R. ३ °स्तारुण्यं M. ४ M. closes the नायकप्रकरण at °मुदाहार्यम्.

तयोरप्युन्मेषः स्रवदमृतमाधुर्यसुभगः
परं पुण्यश्लोकं चरितमनुबध्नन् विजयते[2] ॥ ६० ॥

इति श्रीविद्यानाथकृतौ प्रतापरुद्रयशोभूषणेऽलंकारशास्त्रे नायकप्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

'स्वान्या साधारणा चैव मुग्धा मध्या प्रगल्भिका ।
धीरैकधा द्विधान्ये द्वे धीराधीरोभयात्मना ॥
ज्येष्ठा कनिष्ठा भेदेन ते एव द्विविधे पुनः ॥
अन्या कन्या परोढा च वेश्या त्वेकेति षोडश ॥
स्वाधीनपतिकाद्यष्टावस्थाभिस्ताः समन्विताः ॥
प्रत्येकमष्टधा मुख्या मध्या हीनेति तास्त्रिधा ।
इत्येवं नायिकावस्थाः समुद्राष्टाग्नि (३८४) सम्मिताः ॥
विरहोत्कण्ठिता चैव विप्रलब्धाभिसारिका ।
इत्यवस्थात्रयं प्राहुः केचित् कन्यापरोढयोः ॥
चतुःपञ्चाशदधिकत्रिशत्यासां तदा भवेत् ॥'

इत्थं प्रसक्तमनुप्रसक्तं च परिसमाप्य परमप्रकृतं पुण्यश्लोकगुणवर्णनमुपस्कुर्वन्नुपसंहरति । गुणेति । पुण्यः श्लोको यशो यस्यासौ पुण्यश्लोकम् । 'पद्ये यशसि च श्लोकः' इत्यमरः ॥ ६० ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलचलमल्लिनाथसूरिसूनुना विश्वजनीनविद्यस्य विद्वन्मणेः पेद्दयार्यस्यानुजेन कुमारस्वामिसोमपीथिना विरचिते प्रतापरुद्रीयव्याख्याने रत्नापणाख्याने नायकनिरूपणं नाम प्रथमं प्रकरणम् ।

---

१ °श्लोकाचरित° p. २ Here ends the नायकप्रकरण of R., T', M_2, M_4, M_5. ३ विद्यानाथकृते M., M_1. ४ °यशोभूषणालं P, T., T'. °यशोभूषणालंकारे R. ५ R. omits समाप्तम्. ६ च स्वा t., T. ७ °वस्थाभिश्च m. ८ तु भेदवत् p.; तथा भवेत् m. ९ P. and T. have, उपस्कारहेतूनामित्याद्यतिच्छायाकारणमित्यन्तो ग्रन्थो बहुषु कोशेषु न दृश्यते नापि व्याख्यातः कुमारस्वामिसोमपीथिना । १० p. omits महोपाध्याय. ११ पेद्दयाचार्यस्य m_5. १२ सोमभट्टेन m., m_1. १३ p. omits रत्नापणाख्याने १४ नायकप्रकरणं नाम p. १५ has समाप्तम् after प्रकरणम्.

Appendix to नायकप्रकरण ।

(Giving the portion found in M₁, P. and T.)

एष संग्रहश्लोकः । उपस्कारहेतूनां गुणालंकाराणां सद्दशोऽलंकार्ये सति चरितार्थत्वम् । यस्यालंकाराश्रयत्वं तदेव लोकन्यायेनालंकार्यम् । तेन गुणालंकाराणां काव्यमेवाश्रयभूतमिति तदेवालंकार्यम् । रसादेरलंकार्यत्वोक्तिः प्राधान्येनात्मन इव हारनूपुराद्यलंकार्यत्वम् । जीवितभूतत्वाद्रसादेः काव्यात्मता । क्वचिद्रसस्य प्राधान्यम् । क्वचिदलंकारस्य प्राधान्यम् । क्वचिद्वस्तुनः प्राधान्यं च ।

रसप्राधान्यं यथा ।

ईषदङ्कुरितविभ्रमचारौ
देहपल्लवितकान्तिनि तन्व्याः ।
यौवने मुकुलितस्तनमात्रे
पुष्पितश्च फलितश्च मनोभूः ॥ ६१ ॥

एतत् कांचिद्बालामालोक्य सस्पृहस्य प्रतापरुद्रस्य वचनम् । अत्र[1] शृङ्गाररसो व्यज्यते ॥

अलंकारप्राधान्यं यथा ।

कीर्तौ प्रतापरुद्रस्य विहरन्त्यां दिगन्तरम्[2] ।
लोकालोकतटाः शश्वद्द्रवच्चन्द्रोपलाङ्किताः ॥ ६२ ॥

अत्र चन्द्रकान्तकुट्टिमानां लोकालोकतटानां[3] रुद्रदेवकीर्तौ चन्द्रिकाबुद्ध्या[4] शश्वद् द्रवो[5]ऽभूदिति भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते । व्यङ्ग्यावस्थायामलंकारस्यापि[6] प्राधान्यमस्त्येव ॥

वस्तुप्राधान्यं यथा ।

अवतरति वीररुद्रे काकतिवंशे त्रिलोकमहनीये[7] ।
त्यक्त्वा दुग्धपयोधिं तल्पफणीशः स्वमन्दिरं प्राप्तः ॥ ६३ ॥

अत्र तल्पफणीशः दुग्धाब्धिं[8] विहाय स्वगृहं प्राप्त इत्यनेन क्षीरसमुद्रे

---

१ M₁ drops अत्र शृङ्गाररसो व्यज्यते. २ दिगन्तरे P., T. ३ लोकालोकाचलतटानां T. ४ चन्द्रबुद्ध्या M₁. ५ रसो P. ६ °मलंकारस्य P. ७ °वंशे त्रिलोकमहनीयम् P. ८ दुग्धाम्बुधिं T.

हरिर्नास्तीति व्यज्यते । अनेन पुरुषोत्तमः प्रतापरुद्ररूपेण काकतीयकुले वर्तत इति वस्तु व्यज्यते । इति त्रिविधं व्यङ्ग्यप्राधान्यम् ॥

काव्यं[1] समाश्रित्य गुणालंकाराणां विलासः । तच्च काव्यं शब्दस्फुरणे-नार्थस्फुरणेन तदु[2]भयस्फुरणेन च सहृदयहृदयानन्दि भवति ॥

शब्दस्य स्फुरणं नाम प्रौढब[3]न्धस्य डम्बरः ।

यो ब[4]न्धाडम्बर आरभट्यां प्र[5]तिपादयिष्यते तच्छब्दस्फुरणम् ।

यथा

क्षोणीरक्षणदक्षिणाः क्षतजगत्क्षोभाद्धुरीणक्रमाः
क्षुद्रक्षत्रियपक्षशिक्षणविधौ प्रोत्क्षिप्तकौक्षेयकाः ।
उद्दामोद्यमनस्य रुद्रनृपतेर्दोर्दण्डयोश्चण्डयो-
र्गर्जद्दु[6]र्जनगर्वपर्वतभिदादम्भोलयः केलयः ॥ ६४ ॥

अचुम्बितार्थसंपत्तिरर्थस्फुरणमु[7]च्यते ॥

यथा

ख[8]ग्गे जुज्झविजिम्भिए रि[9]उमहीणाहाअलिं पिम्बिअं
पेक्खंतो जं[10]अलच्छिवासकमलं मण्णंति विण्णाणिणः ।
मण्णे वीरपआवरुद्दविहुणो जण्णेसु घेत्तुं उणो
सिट्ठीए[11] रि[12]उजीविआइ विहिणो जं[13]तस्स पीठंबुअम् ॥ ६५ ॥

उभयस्फुरणं यथा

उद्यद्बृंहितगर्जितै[14]र्द्विपघटाकादम्बिनीडम्बरैः
क्षोणीभृत्कटकोपरोधपटुभिः सद्यः स्फुरद्विक्तटाः ।
प्रावृट्संभ्रमशंसिनो रिपुवधूबा[15]ष्पोत्करं दुर्दिने
कु[16]र्वन्त्यचलम[17]र्त्यगण्डनृपतेर्जैत्रप्रयाणोद्यमाः ॥ ६६ ॥

---

१ काव्यमाश्रित्य P., T. २ उभय° M_1. ३ °बन्धत्वडम्बरः M_1. ४ बन्धारम्भ P., शब्दाडम्बर T. ५ प्रतिपाद्यते P. ६ °दुर्जरपर्वपर्वत° M_1. ७ °मिष्यते P., T.

८ छाया—खड्गे युद्धविजृम्भिते रिपुमहीनाथाअलिं बिम्बितं
प्रेक्षन्तो जयलक्ष्मीवासकमलं मन्यन्ति विज्ञानिनः ।
मन्ये वीरप्रतापरुद्रविभोर्यज्ञेषु ग्रहीतुं पुनः
सृष्ट्यै रिपुजीवितानि विधेः प्राप्तस्य पीठाम्बुजम् ॥

९ रिपु° T. १० जयलच्छि° T. ११ सिट्ठीप T. १२ रिपु° T. १३ जंतस्स P. १४ °जितैः करिघटा P., T., १५ °बाष्पोघमेवं दुर्दिने M_1. १६ वर्तन्ते चल° M_1. १७ °मर्त्तगण्ड° T. १८ तत्सृष्टये M_1

एवंविधशब्दार्थस्फुरणाभ्यां काव्यस्य चारुत्वम् । शब्दार्थयोरपि पुण्यश्लोकानुवर्णनेन[1] सहृदयहृदयानन्दित्वम् । अतो नायकस्यैव[2] काव्ये प्राधान्यम् ।

कुलाचारयशःशौर्यश्रुतशीलादिवर्णनम् ।
क्रियते नेतुरेवं यत्तद्यत्र[3] बहुसंमतम् ॥ ६७ ॥
अथवा प्रतिपक्षस्य वर्णयित्वा बहून्[4] गुणान् ।
तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनं[5] च कंचिन्मतम्[6] ॥ ६८ ॥

यथाक्रममुदाहरणम् ।

तत्त्वं यस्य परः पुमानवतरो यस्यान्वयः काकति-
क्ष्मापानां चरितं च यस्य भुवनक्षेमंकरप्रक्रमम् ।
श्लाघा यस्य लघूकृतामरतरुस्वर्धेनुचिन्तामणिः
सोऽयं विश्वधुरंधरो विजयते श्रीवीररुद्रो नृपः ॥

यत्तेजः प्रतिपक्षभूपविहरद्गर्वान्धकारातपो
यद्दोर्गर्गलविक्रमाखिलजगतीशुद्धान्तदौवारिकः ।
सोऽप्यासीद्युधि सेवण[7]क्षितिपतिः सन्नाहभेरीध्वनिं
श्रुत्वा रुद्रनरेश्वरस्य महतो भीतः प्रलापाकुलः[8] ॥ ७० ॥

एवंविधवर्णन[9]मुत्पाद्यनायके न घटते । तस्य सर्व[10]लोकप्रसिद्ध्यर्थं कुलव्यपदेशादयो[11] वर्णयितुमेवोचिताः । स्वतःसिद्धे तु नायके द्वैविध्यमपि संभवति । तस्य कुलव्यपदेशादीनां लोकप्रसिद्धत्वात् कविभिर्बलवत्प्रतिपक्षविजयवर्णनं[12] युक्तम् । स्वतः[13]सिद्धोत्पाद्यत्वभेदेन नायक[14]द्वैविध्यमपि संभवति । तत्र[15]

---

१ पुण्यश्लोकाचरितवर्णनेन- P, पुण्यश्लोकचरितवर्णनेन T. २ नायकस्य प्राधान्यम् P. ३ °त्तदेव P., T. ४ गुणान् बहून् T. ५ °वर्णनं T. ६ मतं क्वचित् P., T. ७ सेवनः क्षितिपतिः P. ८ पलाप्याकुलः T. ९ एवं वर्णन° P. १० सर्व is dropped in P. and T. ११ T. has बहुधा after it १२ °वर्णना युक्ता P. १३ P. and T. have एवं before it. १४ द्वैविध्यम् P., T. १५ तत्र च P., T.

धीरोद्धते यथा रौद्रो वर्ण्यते वाक्संभ्रमैः[1] ।
यथा च धीरललिते शृङ्गारो बहुभावकृत् ॥ ७१ ॥
न धीरोदात्तविषये तथा वर्णनमिष्यते ।
कार्यतो[2] रससंपूर्तिस्तस्मिन्नप्युचितक्रमा ॥ ७२ ॥
हास्यादीनां तथान्येषां रसानामपि वर्णनम्[3] ।
मन्दोद्यमानुभावं[4] स्याद्धीरोदात्ते तु नेतरि[5] ॥ ७३ ॥

सर्वनायकातिशायित्वाद्धीरोदात्तस्य तद्विषयत्वाद्धि[6] प्रबन्धानामतिश्लाघ्यास्पदत्वम्[7] ॥

---

१ °संभ्रमः P., T. २ क्वाप्यतो M,. ३ कीर्त्तनम् P., T. ४ °भावः M, ५ नेतरे M, ६ तद्विषयत्वे P., T. ७ °मतिशयास्पदम् P.; °मतिश्लाघाकारणम् T.

अथ काव्यस्वरूपं[2] निरूप्यते ।

गुणालंकारसहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ ।
गद्यपद्योभयमयं काव्यं काव्यविदो विदुः ॥ १ ॥

अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यमिति काव्यसामान्यलक्षणम् ।

शब्दार्थौ मूर्तिराख्यातौ जीवितं व्यङ्ग्यवैभवम् ।
हारादिवदलंकारास्तत्र स्युरुपमादयः ॥ २ ॥
श्लेषादयो गुणास्तत्र शौर्यादय इव स्थिताः ।
आत्मोत्कर्षावहास्तत्र स्वभावा इव रीतयः ॥ ३ ॥
[3]शोभामाहार्यकीं[4] प्राप्ता वृत्तयो वृत्तयो यथा ।
पदानुगुण्यविश्रान्तिः शय्या शय्येव संमता ॥ ४ ॥
रसास्वादप्रभेदाः स्युः पाकाः पाका इव स्थिताः[5] ।
[6]प्रख्याता लोकवदियं सामग्री काव्यसंपदः ॥ ५ ॥[7]

अथ प्रासङ्गिकं नायकस्वरूपं निरूप्य प्रकृतं काव्यस्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते । अथेति । काव्यसामान्यलक्षणमाह । गुणेति । अत्र गद्यपद्येत्यादिना काव्यस्य त्रेधा विभागो दर्शितः । शेषं लक्षणम् । अतस्तदेव निष्कृष्याह । अदोषाविति । अत्र सूत्रे प्रथममनुपात्तस्यापि दोषवर्जनस्यादौ व्याख्यानमल्पोऽपि दोषः प्रमादादिनाप्यनुपेक्ष्य इति द्योतयितुम् । तदुक्तं दण्डिना—

'तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन ।
स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम्[8] ॥'

इति । 'एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः' ॥ इति तु काव्यव्यतिरिक्तविषयमिति द्रष्टव्यम्[9] ॥ १ ॥

अथ वक्ष्यमाणलक्षणशब्दार्थादिकाव्यसामग्र्यां शरीरादिलोकसामग्रीमारोपयति । शब्दार्थावित्यादि । स्वभावा जातिप्रयुक्तधर्माश्चेष्टादयः । आहार्यकीं कृत्रिमाम् । वृत्तयो वर्तनानि । पदानामानुगुण्यं पदविनिमयासहिष्णुत्वम् । रसः शृङ्गारादिरास्वाद्यते येन गाम्भीर्येण तस्य विशेषाः रसास्वादप्रभेदाः २–५॥

---

१ T' has काव्यप्रकरणम् । काव्यस्वरूपनिरूपणम् before अथ. २ काव्यं M., M_1. ३ शोभासाहायकं M_2. ४ °माहार्यिकीं P., T. ५ स्मृताः M_1. ६ This latter half of the verse is omitted in P. ७ M_2. has इति after संपदः. ८ दुर्गतम् m_2. ९ बोद्धव्यम् m.; बोध्यम् m_2.

वाचकलक्षकव्यञ्जकत्वेन [1]त्रिविधं शब्दजातम् । वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेनार्थजातम[2]पि त्रिविधम् । तात्पर्यार्थो[3] व्यङ्ग्यार्थ[4] एव न[5] पृथ-

---

अथ यथायोगं विवेचयन् आदौ तावच्छब्दार्थौ विभजते । वाचकेत्यादिना । क्रमेणाभिधालक्षणाव्यञ्जनाव्यापारैरर्थावबोधकाः शब्दा वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकाः । तैरेव बोध्या अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या इति विवेकः । ननु चतुर्थे तात्पर्यार्थे जाग्रति कथमर्थत्रैविध्योक्तिरित्याशङ्क्य तस्य तृतीयेऽन्तर्भाव इत्याह । तात्पर्यार्थ इति । अत्र वक्तृबुद्धिसंनिधापितो वाक्यावगम्यो वाक्यार्थो रसादिरूपस्तच्छब्देनोच्यते । तस्मिन् परास्तत्परास्तदासक्तास्तद्विषया इत्यर्थः । तेषां भावस्तात्पर्यम् । नन्वभिहितानां पदार्थानामर्थाभिधायिनां वा पदानां विशिष्टार्थप्रत्यायनशक्तिस्तात्पर्यमिति मतभेदेन मीमांसका वर्णयन्ति । अतस्तन्मते देवदत्त गामानयेत्यादौ देवदत्तकर्तृक[6]गोकर्मकानयनरूपो विशिष्टार्थ एव व्यङ्ग्यत्वविधुरस्तात्पर्यादवगतत्वात् तात्पर्यार्थ इत्युच्यते कथमस्य व्यङ्ग्येऽन्तर्भाव इति चेत् सत्यम् । न हि तावन्मात्रे कविसंरम्भविश्रान्तिः । काव्यशब्दानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूतस्य प्रधानस्य प्रयोजनान्तरस्यासम्भवात् । किं तु तदर्थव्यञ्जकारेण प्रतीयमाने सामाजिकानन्दास्वाद[7]फले रसादावर्थान्तरे । अतः स एव तात्पर्यार्थः । तत्प्रत्यायकपदार्थशक्तिरेव तात्पर्यम[8]िति कविसमये । तत्र नाभिधा । स्वार्थे संकेताभावात्[9] । नापि लक्षणा । मुख्यार्थबाधाद्यभावात् । अतो वक्ष्यमाणलक्षणस्य व्यञ्जनस्यैवेदं नामान्तरकरणमिति तदर्थस्य व्यङ्ग्यार्थत्वमेवेति भावः । तर्हि अत्र संसर्गरूपो वाक्यार्थः कथं प्रतीयत इति चेत् तार्किकाणामिव वाक्यमहिम्ना न पुनस्तात्पर्येणेति[10] ब्रूमः । अत एव ते वर्णयन्ति । आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पदानां पदार्थानां वा समन्वयशक्तिर्वाक्यं तद्बलायातो वाक्यार्थः । तात्पर्यार्थस्तु परिणतिविरसं पनसफलं परिणतिसुरसमाम्रफलमित्यादि[11] निन्दाप्रशंसादिवाक्येषु

---

१ शब्दजातं त्रिविधम् M_1. २ M_1 drops अपि. ३ तात्पर्यार्थोऽपि T., M_5. ४ व्यङ्ग्यार्थान्तर्गत एव M.; व्यङ्ग्यान्तर्गत एव M_1. ५ न पुनः पृथ° R., M_5, T. ६ देवदत्तकर्तृकदण्डकरणकगोकर्म° P., T. ७ °स्वादे फले m_1. ८ T. drops इति. ९ संकेतिताभावात् m. १० °स्तात्पर्येण मीमांसकानामिवेति p., T. ११ 'मिति निन्दा' p.

ग्मूतः । अभिधालक्षणाव्यञ्जनाख्यास्तिस्रः[1] शब्दवृत्तयः । गौणवृत्ति-

---

ज्ञानोपादानादिरूप एव नान्यः । तात्पर्यमिति भावाभिप्रायाद्यपरपर्यायम् । उद्देशो नाम वक्तृधर्मो न मीमांसकानामिव वाक्यधर्म इति । तदेतदुदयनाचार्यैः कुसुमाञ्जलौ 'उद्देश एव तात्पर्यम्' इत्येतच्छ्लोकव्याख्यानावसरे प्रतिपादितम् । यद्वा वैयासिकदेवताधिकरणे अर्थान्तराभावे संसर्ग एव तात्पर्यार्थः तत्सद्भावे तत्रैव प्रतीतिविश्रान्तेः स एव तात्पर्यार्थो न संसर्ग इति प्रतिपादितं तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । काव्ये संसर्गमात्रविश्रान्तिर्न संभवतीत्युक्तम् । तर्हि 'अव्यङ्ग्यमपरं स्मृतम्' इति काव्यप्रकाशवचनस्य का गतिरिति चेन्नैष दोषः । अव्यङ्ग्यमित्यत्रानुदरा कन्येतिवन्नञीषदर्थत्वेनास्फुटव्यङ्ग्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । तदुक्तमलंकारसुधानिधौ—

'अनुल्बणत्वाद्व्यङ्ग्यानामव्यङ्ग्यं चित्रमीरितम् ।
व्यङ्ग्यस्यात्यन्तविच्छेदः काव्ये कुत्रापि नेष्यते[3] ॥'

इति । एवं च सति प्राचीनालंकारशास्त्रकाराणां संसर्गरूपवाक्यार्थस्य तात्पर्यार्थत्वेन प्रतिपादनं मतान्तराभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । अत एवोक्तं काव्यप्रकाशे 'तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित्' इति । उक्तं च सुधानिधौ । 'अस्मन्मतं तात्पर्यव्यापारापेक्षं न भवति' इति । विद्याधरेणाप्युक्तम् । 'तात्पर्यं नाम व्यापारान्तरं परैरभ्युपगतम्' इति । तस्माद्व्यञ्जनापरपर्यायमेव तात्पर्यं कविभिरङ्गीकृतं नान्यदिति सिद्धम् । अत एवोक्तं भावप्रकाशे—

'अतो ध्वन्याख्यतात्पर्यगम्यमानत्वतः[4] स्वतः ।
काव्ये रसालंक्रियादिर्वाक्यार्थो भवति स्फुटम् ॥

इति । उक्तं च ध्वन्याचार्यैः । 'यत्त्वभिप्रायविशेषरूपं व्यङ्ग्यं शब्दार्थाभ्यां प्रकाश्यते तद्भवति विवक्षितं तात्पर्येण प्रकाश्यमानम्' इति । वृत्तयोऽपि त्रिविधा इत्याह । अभिधेति । गौणवृत्तिर्लक्षणातो भिन्नेति प्रभाकराः[5] । तदयुक्तम् । तस्या लक्षणायामन्तर्भावादित्याह । गौणवृत्तिरिति । गुणनि-

---

१ °स्तिस्रो वृत्तयः R. २ गौणवृत्तिर्लक्षणा° R., M. ३ नीष्यते p. ४ °गम्यमानं तु तस्य तत् m. ५ प्रभाकराः t., m.

रपि लक्षणाप्रभेद एव । संबन्धानुपपत्तिमूलत्वात्[1] । यथाग्निर्माणवक इत्यत्राग्निसादृश्यविशिष्टमाणवकप्रतिपत्तिर्विवक्षिता । तथैव गङ्गायां घोष[3] इत्यत्र गंगासंबन्धविशिष्टतीरप्रतिपत्तिर्विवक्षिता । गंगासंबन्धस्योपलक्षणत्वे[4] घोषगतपवित्रत्वाद्यसिद्धेः । अत एव सादृश्यनिबन्धना

भिन्ना वृत्तिर्गौणवृत्तिरित्यर्थः । अत्र हेतुमाह । संबन्धेति । लक्षणाया अपि तथात्वादिति भावः । मुख्यार्थयोगः संबन्धः । तद्बाधोऽनुपपत्तिः । अग्निर्माणवक इत्यत्राभिलक्षितपैङ्गल्यादिगुणसामान्ययोगः संबन्धः[5] । अनग्नावग्निशब्दप्रयोगोऽनुपपत्तिः । अत्रोभयनिष्ठस्य गुणसामान्यरूपस्य गुणविशेषरूपस्य वा सादृश्यस्य संबन्धरूपत्वम् । तस्य चोभयनिरूपणीयत्वसाधर्म्येणोपचारात् । तदुक्तं वाक्यपदीये[6]—

> ‘ सादृश्यमात्रं सामान्यं द्विष्ठं कैश्चित् प्रतीयते ।
> गुणभेदोऽप्यभेदेन द्विवृत्तिर्वा विवक्षितः ॥’

इति । ननु गौण्यां यथा संबन्धस्य लक्ष्यविशेषणत्वेनान्वयो न तथा लक्षणायाम् । अतः कथमनयोः संबन्धमूलकत्वसाम्यमित्याशङ्क्य लक्षणायामपि संबन्धस्य विशेषणत्वं सदृष्टान्तमाह । यथाग्निरिति । अत्र सादृश्यस्य माणवकनिष्ठत्वात् तस्य तद्विशिष्टत्वम् । अन्यत्र गङ्गाशब्दबोध्यत्वहेतुकप्रवाहप्रतीति[7]विषयत्वमेव तीरस्यापि गङ्गासंबन्धविशिष्टत्वम् । एवं च स्रोतस्तीरयोरेकशब्दबोध्यत्वेन तादात्म्यप्रतीतेः स्रोतोधर्मा अत्यन्तपावनत्वादयस्तीरे प्रतीयन्त इति प्रयोजनसिद्धिः । एवमनङ्गीकारे तदसिद्धिरेव बाधिकेत्याह । गंङ्गासंबन्धस्येति[8] । उपलक्षणत्व इति नेदं समुद्रादितीरं किं तु गङ्गातीरमिति गङ्गासंबन्धमात्रप्रतीतावित्यर्थः । घोषगतेति । तीरद्वारेति भावः । तथा सति गङ्गातीरे घोष इति मुख्यशब्दाभिधानाल्लक्षणाया भेदो न स्यादिति हृदयम् । न च मा भूद्भेद इति वक्तुं युक्तम् । तथा सति मुख्ये संभवति गौणस्यान्याय्यत्वात् सर्वसंप्रतिपन्ना[9] लक्षणैवोत्सीदेदिति । अनेन संबन्धानुपपत्तिप्रयोजनानां[10] त्रयाणां[11] लक्षणाबीजत्वमुक्तम्[12] । तस्या विभागमाह । अत एवेति । निमित्तभे-

१ संबन्धानुपपत्तिमूलकत्वात् P., T., M_1, M_2, T′; संबन्धानुपपत्तिप्रयोजकमूलकत्वात् M_5. २ M. drops अग्नि. ३ घोषः प्रतिवसतीत्यत्र M_1, M_2. ४ °स्योपलक्षकत्वे R. ५ सादृश्ययोगः m. ६ वरदराजीये for वाक्यपदीये m. ७ °प्रवाहात्मकत्वप्रतीति° p. ८ संबन्धस्येति for गङ्गासंबन्धस्येति । p. ९ °संप्रतिपन्नलक्षणैव p. १० °प्रयोजनानामपि t. ११ त्रयाणामपि m. १२ p. omits लक्षणा.

संबन्धनिबन्धना[1] चेति द्विविधा लक्षणा[2] । संबन्धनिबन्धना[3] जहल्लाख्याजहल्लाख्या[4] चेति द्विविधा[5] । सादृश्यनिबन्धना सारोपा साध्यवसाया[6] चेति द्विधा[7] । एवं लक्षणा[8] चतुर्विधा । कैशिक्यारभटीसात्वती भारती चेति[9] रचनाश्रितत्वेन रसावस्थानसूचकाश्चतस्रो[10] वृत्तयः । तथोक्तं[11] दशरूपके

दादित्यर्थः । अत्र सादृश्यशब्देनारोपाध्यवसायहेतवोऽन्येऽपि[12] कार्यकारणभावादयः संबन्धा उपलक्ष्यन्ते । संबन्धशब्देन तद्व्यतिरिक्ता गोबलीवर्दन्यायेनोच्यन्ते । द्वयोरपि प्रत्येकं द्वैविध्यमाह । संबन्धेत्यादि । अत्र यद्यपि सारोपसाध्यवसाययोः[13] सादृश्यनिमित्तत्वे गौणत्वं गौर्वाहीको गौरयमित्यादौ कार्यकारणभावादिसंबन्धान्तरनिमित्तत्वे तु शुद्धत्वमायुर्घृतमायुरेवेदमित्यादौ एवं चातुर्विध्ये जहदजहल्लक्षणाभ्यां सह षोढा लक्षणेति काव्यप्रकाशकारस्तथापि मुख्यार्थस्य हानोपादानारोपाध्यवसायलक्षणोपाधिवशाच्चातुर्विध्यमेव लक्षणायाः । आयुर्घृतमायुरेवेदमित्यादावपि गौणत्वस्यैव सुकल्पत्वाच्च । तदुक्तमलंकारचूडामणौ । 'यत्र वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तरमुपचर्यते स गौणोऽर्थः । यत्र न तथा स लक्ष्य इति विवेकः' इति । कुशलप्रवीणादिशब्दानां तु[14] साक्षात् संकेतविषयत्वेन मुख्यत्वाच्च रूढिहेतुकत्वं लक्षणाया इत्याचार्यहेमचन्द्रः । रूढिपक्षाश्रयणे तु प्रयोजनलक्षणापेक्षं चातुर्विध्यमिति विज्ञेयम् । ननु कैशिक्यादिवृत्तीनां विद्यमानत्वात् कथं तिस्रः शब्दवृत्तय इत्याशङ्क्य शब्दसंदर्भाश्रितत्वात्तासामशब्दवृत्तित्वमित्यभिप्रायेणाह । कैशिकीति । रसाद्यनुगुणत्वेनौचित्यवानर्थव्यापारः कैशिक्यादिः । तादृश एव शब्दव्यापारो वैदर्भ्यादिः । तदुक्तं ध्वन्याचार्यैः ।

'रसाद्यनुगुणत्वेन व्यवहारोऽर्थशब्दयोः ।
[15]औचित्यवान् यस्ता एव वृत्तयो द्विविधाः स्थिताः ॥'

इति । एवं कैशिक्यादीनामर्थप्राधान्येऽपि नान्तरीयकाणां शब्दानां यथायोगं

१ संबन्धान्तरनिबन्धना R., M. २ लक्षणा द्विविधा M. ३ संबन्धान्तरनिबन्धना R., M. ४ T., T′ insert च after it. ५ द्विविधा is omitted in R., M., M_5. ६ साध्यवसाना M_r ७ द्विधा is omitted in R., M., M_5; T. and T′ have द्विविधा. ८ लक्षणा तु M_4. ९ R omits इति. १० रसावस्थासूचका' T′. ११ तथा चोक्तं T,′ P., M_5, T. १२ 'पाध्यवसान' m. १३ 'साध्यवसानयो' m. १४ तु is omitted in p. and T. १५ औचित्यवत्यस्ता एता m.

कैशिक्यारभटी चैव सात्वती[1] भारती तथा ।
चतस्रो वृत्तयो ज्ञेया रसावस्थानसूचकाः ॥

इति[2] । रचनाया[3] अपि रसव्यञ्जकत्वं प्रसिद्धम् । रसाननुगुणवर्णर-[4]चनाया दोषत्वमुक्तम् । वैदर्भीप्रभृतयो रीतिविशेषा न वृत्तिष्वन्तर्भूताः । तत्र[5] संकेतितार्थगोचरः शब्दव्यापारोऽभिधा । सा द्विविधा रूढिपूर्विका योगपूर्विका चेति । रूढिपूर्विका यथा[6] ।

वैदर्भ्यादिसापेक्षत्वस्य ध्वनिकारादिभिः[7] प्रतिपादनाद्रचनाश्रितत्वमित्यनुसंधेयम् । कैशिक्यादीनां रसव्यञ्जकत्वस्य रचनाधीनत्वात् तस्यास्तथात्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति । रचनाया अपीति । प्रसिद्धमिति । काव्यादाविति[8] शेषः । तदुक्तम् ।

'यस्त्वलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिर्वर्णपदादिषु ।
वाक्ये संघटनायां च स प्रबन्धेऽपि दीप्यते ॥'

इति । यद्यपि विभावादीनामेव रसव्यञ्जकत्वं रचनादीनां तु विभावादिसहकारित्वमेव अत एवोक्तं लोचने । 'सहकारित्वमेवाभिधातुं संघटनायामित्यादौ सप्तमीनिर्देशः' इति तथाप्यौपचारिकं रसव्यञ्जकत्वमिति बोद्धव्यम् । दोषत्वमिति 'रसस्य स्याद्विरोधाय वृत्त्यनौचित्यमेव च' इति वचनाद्रसभङ्गहेतुत्वादिति भावः । अथ प्रसंगाद्वैदर्भ्यादीनां वक्ष्यमाणं कैशिक्याद्यनन्तर्भावमधुना प्रतिजानीते । वैदर्भीप्रभृतय इति । यथोद्देशक्रमानुसारेणाभिधालक्षणमाह । तत्रेति[10] । संकेतः शब्दार्थयोः संबन्धावधारणं स कृतो यस्य स संकेतितोऽर्थो[11] जातिगुणक्रियाद्रव्यात्मकः केवलजातिर्जात्यालिङ्गितव्यक्तिरन्यापोहो वा मतभेदात् । सार्वपथीनाः[12] खलु कवयो भवन्ति । विशेषणद्वयेन व्यञ्जनचेष्टयोः क्रमेण व्युदासः । लक्षणायास्तु द्वयोरन्यतरेणेति विवेकः । लक्ष्येऽपि संकेतोऽस्तीत्यन्विताभिधानवादिनः । तन्मते शब्दव्यापारपदेनैवेति विशेषः । अशब्दव्यापारो लक्षणेति वक्ष्यते । अभिधां विभजते । सेति । रूढिरश्वकर्णादिवदवयवार्थाभावेन समुदायप्रसिद्धिः । तदुक्तमाचार्यैः ।

---

१ सात्त्विकी M., M_p, M_5. २ इति is dropped in M., M_2, M_4, M_5. ३ रचनायामपि R. ४ रसाननुगुणरूपताया दोषत्व° M., M_2, M_4; रसाननुगुणवर्णनेन रचनाया M_r. ५ अत्र R., M_r. ६ तत्र रूढिर्यथा R.; रूढिर्यथा M_p, M_4, M_5. ७ ध्वनिकारादिभिः t. ८ काव्यालोकादा° t. T.; काव्यलोकादौ m. ९ विद्यते m_2. १० अत्रेति t., m., T. ११ °र्थोऽत्र जाति° m., T. १२ सर्वपथीनाः m_2.

तपोविशेषैः प्रथितैः प्रजानां
शुभैश्चरित्रैर्जगतीमहिष्याः ।
भाग्यैः प्रभूतैर्भुवनस्य चास्य
बिभर्ति राज्यं वरवीररुद्रः ॥ ६ ॥

अत्र सर्वे शब्दा रूढाः । योगपूर्विका यथा ।
राज्ञि रुद्रनराधीशे रञ्जयत्यखिलाः प्रजाः ।
भूरन्वर्था वसुमती रत्नगर्भा स्थिरेति च ॥ ७ ॥

अत्र[1] वसुमतीरत्नगर्भेत्येवमादयो[2] यौगिकाः ।

'असत्त्ववयवार्थेषु योऽन्यत्रार्थे[3] प्रयुज्यते ।
तत्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति ।'

इति । योगः प्रोक्षण्यादौ प्रकृष्टोक्षणकरणत्वादिवदवयवप्रसिद्धिः । आद्यामुदाहरति । तप इति । तपोविशेषैः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः । जगतीमहिष्या भूकान्तायाः शुभैश्चरित्रैः पुरन्ध्रीसाध्यैर्गौरीव्रतादिभिरस्य भुवनस्य मध्यमलोकस्य भाग्यैरदृष्टपरिपाकैः[4] । अत्र तपःप्रभृतिनिमित्तभेदाद्विच्छित्तिविशेषं[5] वक्तुं मध्यमलोक एव समष्टिव्यष्टिभ्यामाश्रितः प्रजापृथिवीव्यतिरिक्तमध्यमलोकासंभवादिति द्रष्टव्यम् । अत्र तपःप्रभृतीनामवयवार्थाभावाद्रूढत्वे न कोऽपि विवादः । प्रजादिशब्दानामवयवार्थसद्भावेन यौगिकत्वेऽपि[6] रूढिर्योगमपहरतीति शब्दशक्तिस्वाभाव्यादर्थान्तरे प्रयोगनिवारणान्निर्मन्थ्यपङ्कजादिवद्रूढत्वमभिमतमेवेत्याशयेनाह । अत्र सर्व इति ॥

द्वितीयामुदाहरति । राज्ञीति । अत्र वसुमत्यादिशब्दानां धनवत्ताद्यवयवा[7]र्थसद्भावाद्यौगिकत्वमित्याह । अत्रेति ॥

लक्षणां[8] लक्षयति । वाच्येति । वाच्यार्थानुपपत्त्या मुख्यार्थबाधेन हेतुना तत्संबन्धिनि मुख्यार्थसंबन्धे विषये आरोपितः शब्दव्यापारो लक्षणेत्यर्थः । अत्र

---

१ इत्यत्र M., M_4. २ रत्नगर्भावसुमतीत्येवमादयो R., M_1; रत्नगर्भादयो M., M_4, M_5. ३ न्यत्रार्थः प्रयु° p. ४ °रदृष्टैः परिपाकैः m. ५ °विशेषकं m. ६ यौगिकत्वेन p. ७ धनवत्ता° t., m. ८ लक्षणा p.

वाच्यार्थानुपपत्त्या[1] तत्संबन्धिन्यारोपितः[2] शब्दव्यापारो लक्षणा ।

तत्र[3] जहल्लक्षणा यथा ।

जेतुः काकतिभूभर्त्तुराकर्ण्य पटहध्वनिम् ।
सामन्तनगराण्युच्चैराक्रोशन्ति[5] समन्ततः ॥ ८ ॥

अत्र[4] नगराण्याक्रोशन्तीति वाच्यस्या[6]नन्वयः । अचेतनानामाक्रोशासंभवात्[7] ।[8]

अजहल्लक्षणा यथा ।

पत्युः काकतिनाथस्य पादपीठी[9]मनारतम् ।
स्फुरद्रत्नप्रभाजालैरलंकुर्वन्ति मौलयः ॥ ९ ॥

यद्यपि[10] स्वार्थे प्रत्याय्योपरतव्यापारस्य शब्दस्य पुनर्व्यापारान्तरायोगादर्थ एव लक्षक इत्यर्थव्यापारो लक्षणा तथापि वाच्यधर्मो वाचक उपचर्यत इति लक्षणायाः शब्दवृत्तित्वव्यवहार इति विज्ञेयम् । अत्र तावत्[11] पूर्वोक्तविभागक्रमेण जहल्लक्षणामुदाहरति । जेतुरिति । अत्राक्रोशसिद्ध्यर्थं नगरशब्दः स्वार्थं हित्वा तद्वासिनः प्राणिनो लक्षयतीत्येषा जहल्लक्षणा । तत्रत्यप्राणिमात्रभयप्रतीतिः प्रयोजनम् । मुख्यार्थबाधं व्यनक्ति । अत्रेति ॥

अजहल्लक्षणामुदाहरति । पत्युरिति । पादपीठीमिति । अल्पं पीठं पीठी । गौरादित्वात् ङीष् । अत एवोक्तममरकोशे ।

'स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।'

इति । बाहुल्यप्रतीतिः प्रयोजनम् । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । अत्रेति । नृपतय इति । मौलिसहिता एव[12] इत्यर्थः । एवं चात्रापि स्वार्थं हित्वैव तद्विशिष्टार्थान्तरल-

---

१ वाच्यानुपपत्त्या M., M_4, M_5. २ °रोपितशब्द° M_1. ३ अत्र M_1. ४ अत्र is omitted in M_1. ५ नगराण्युच्चैराक्रो° T. ६ वाच्यार्थस्या° R. ७ °माक्रोशस्यासंभवात् P., T. ८ After this M_1 has तत्रत्या जना इत्यर्थः and M_2. तत्रत्या जना लक्ष्यन्ते. ९ पादपीठ° M., M_1, M_4, M_5. १० यद्यपि is omitted in t. ११ तावत् is omitted in p. १२ एव is omitted in m.

[1]अत्रालंकरणसिद्ध्यर्थं [2]मौलिभिराश्रयभूता [3]नृपतयो [4]लक्ष्यन्ते । [5]सारोपलक्षणा यथा ।

> मन्थानाचलमूलमेचकशिलासंघट्टनश्यामिका-
> कारं यत्तुहिनद्युतौ स्फुरति तत् सारङ्गमाचक्षते ।
> मन्ये नन्विह वीररुद्रनृपतेः कीर्तिश्रिया निर्जित-
> स्तन्मुद्राङ्कवराहमिन्दुरुरसा बिभ्रत् समुज्जृम्भते ॥ १० ॥

क्षणेति सिद्धम् । स्वार्थपरित्यागे तु स्वार्थांशेऽभिधा अंशान्तरे तु लक्षणा चेत्येकस्य शब्दस्यैकदा वृत्तिद्वयापत्तेः । तर्हि जहदजहल्लक्षणयोरभेद इति चेत् सत्यम् । किं त्वत्रान्वियातः प्रच्याव्य स्वार्थस्यापि लक्ष्यत्वेन स्वीकारादजहत्स्वार्थेति व्यपदेशः । अन्यत्र तु तदपि नास्तीति जहत्स्वार्थेति । तदुक्तं तातपादै-रेकावलीतरले तन्त्रवार्तिकव्याख्याने सिद्धाञ्जने च—

> 'स्वार्थत्यागे समानेऽपि सह तेनान्वलक्षणा ।
> यत्रैवमजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था तु तं विना ॥'

इति । स्वार्थ एव लक्षक इत्युक्तं तथा सत्यजहत्[6]स्वार्थायाः स्वार्थांशे वृत्तिविरोध इति चेन्नैष दोषः । केवलस्वार्थस्य लक्षकत्वं तत्सहितस्यान्यस्य लक्ष्यत्वमिति भेदसद्भावादित्येतदपि तत्रैवोक्तमि[7]त्यलमाबालसुलभैः प्रसङ्गैः ॥

सारोपलक्षणामुदाहरति । मन्थानेति । मन्थानो मन्थदण्डस्तदचलो मन्थानाचलो मन्दराद्रिरित्यर्थः ।

> 'मन्थानं मन्दरं कृत्वा [8]नेत्रं कृत्वा च [9]वासुकिम् ।'

इति वि[10]ष्णुपुराणात् । तस्य मूले.प.. [11]संघट्टनेन [12]वासुकिसंघर्षणेन या श्यामिका कालिमा तदाकारमतिनीलमित्यर्थः । तन्मुद्रेति । वराहध्वजत्वात् काकतीश्वरस्येति भावः । लोके केनचिज्जितस्तन्मुद्रामुरसा बिभर्तीति प्रसिद्धिः । [13]अत्र कुरङ्गस्य [14]वराहात्मकत्वं प्रतीयते । अत्र विषयविषयिणौ निगिरन्नारोपं दर्शयति । अत्रेति ॥

---

१ मन्त्रालंकारसिद्ध्यर्थं P., T., T'. २ मौलिभिस्तदाश्रयभूता T., T'. ३ °राश्रयतया P. ४ नृपा R. ५ सारोपा लक्षणा R. ६ °स्वार्थाया m. ७ इत्याबालसुलभैः प्रसङ्गैरलम् m. ८ सूत्रं m., योक्त्रं p., T. ९ वासुकिम् m. १० पुराणात् t., m. ११ वासुकी° m. १२ t. omits वासुकि. १३ तत्र m. १४ वराहात्मप्रतीतेः m.

अत्र चन्द्रस्य[1] कलङ्करूपे[2] कुरङ्गे[3] वराहत्वमारोप्यते ।

विषयविषयिणोरभिहितयोरभेदप्रतिपत्तिरारोपः ।

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिरध्यवसायः ।

सोऽध्यवसान[4]लक्षणा यथा ।

काकतीयकुलाम्भोधेः प्रभवत्येष चन्द्रमाः ।
कृतः कुवलयोल्लासो येनोदयमुपेयुषा ॥ ११ ॥

अत्र प्रतापरुद्रश्चन्द्रतयाध्यवसीयते । काकतीयकुलाम्भोधेरित्यारो[5]पश्च[6] ॥

भेदान्तरसांकर्य[7]शङ्कानिरासार्थमारोपलक्षणमाह । विषयेति । विषयः प्रकृतो माणवकादिः । विषय्यप्रकृतो वह्न्यादिः । तयोरभिहितयोरपह्नुतभेदतया सामानाधिकरण्येनोक्तयोरित्यर्थः । एतेनाध्यवसायाद्भेद उक्तः । प्रसङ्गात् तस्यापि लक्षणमाह । विषयेति । विषयस्य निगरणमत्यन्तापलापस्तेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिण इति सामर्थ्याल्लभ्यते । न चायं जहल्लक्षणाभेदः । अत्र सादृश्यादिनिबन्धनस्य वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तरोपचारस्य विद्यमानत्वात् । साध्यवसायलक्षणामुदाहरति । काकतीयेति । उदयमभ्युदयं पूर्वपर्वतं चोपेयुषा प्राप्तवता । कुवलयोल्लासो भूमण्डलाह्लादः कैरवविकासश्च । अत्रैष चन्द्रमा इत्येतच्छब्देन चन्द्र एव पुरोवर्त्यभेदाध्यवसायेनेदन्तया निर्दिश्यते । न तु राजा विवक्ष्यते । अन्यथा सारोपत्वप्रसङ्गात् । अतस्तादृशचन्द्र एव निगीर्णविषयतया ऐकरस्येन प्रतीयते । सर्वमेतन्मनसि निधायाह । अत्रेति । लक्षणान्तरयोगे विच्छित्तिविशेषोऽस्तीत्यभिप्रायेणाह । काकतीयेति ॥

---

१ चन्द्रकलङ्क° P., T., T′. २ कुरङ्गरूपे कलङ्के M$_r$. ३ °रूपकुरङ्गे R. ४ साध्यवसाय° R., T., T′. ५ °रित्यत्रारोपः R. ६ च is omitted in P., T., T′. ७ p. drops सांकर्य. ८ रूपतया t.; °रूपतया कथंचन m.

अथ व्यञ्जनावृत्तिः ।

अन्वितेषु पदार्थेषु वाक्यार्थोपस्कारार्थमर्थान्तरविषयः शब्दव्यापारो व्यञ्जनावृत्तिः ।

सा त्रि[1]विधा । शब्दार्थोभयशक्ति[2]मूलत्वेन ।

तत्र शब्दशक्ति[3]मूला यथा ।

वाहिन्यः काकतीन्द्रस्य सर्वतोमुखसंभ्रमाः ।
कुर्वन्त्युद्यत्कबन्धाढ्यं प्रतिपक्षबलार्णवम् ॥ १२ ॥

व्यञ्जनावृत्तेर्लक्षणमाह । अन्वितेष्विति । पदार्थेषु पदैरभिहितेषु । अन्वितेष्वाकाङ्क्षादिवशान्मिथः संबद्धेषु सत्सु । समन्वयशक्त्या वाक्यार्थे प्रतीत इत्यर्थः । वक्त्रर्थप्रकरणादिना प्राकरणिकार्थपर्यवसितेष्वित्यर्थः । एतेनाभिधान्वयशक्त्योः सति संभवे लक्षणायाश्चानन्तरभावी व्यञ्जनाव्यापार इति सूचितम् । लक्षणा तु समन्वयशक्तिसमर्पितान्वयविधुरीकरणधुरीणत्वादन्वयशक्त्यनन्तरभाविन्येवेत्यपोचन्नभिनवगुप्ताचार्यपादाः । वाक्यार्थस्य काव्यशरीरभूतस्योपस्कारार्थं शोभार्थं व्यङ्ग्यरहितस्य काव्यस्याना[4]त्मकशरीरवदचारुत्वादिति भावः । वाच्यलक्ष्याभ्यामन्योऽर्थोऽर्थान्तरं व्यङ्ग्यं तद्विषयः शब्दव्यापारः । अत्र शब्दग्रहणमर्थस्याप्युपलक्षणार्थम् । अज्ञातार्थस्य शब्दस्य विशिष्टस्य शब्दानभिधेयस्य चार्थस्य व्यञ्जकत्वायोगादुभयव्यापारत्वाभ्युपगमात् । किं तु शब्दार्थशक्तिमूलयोर्यथायोगमेकस्य प्राधान्यमितरस्य सहकारित्वमुभयशक्तिमूलेऽपि तत्तदंशयोरेवमेव विभागो द्रष्टव्यः । व्यञ्जनावृत्तिं विभजते । सा [5]त्रिविधेति । अत्रानेकार्थस्य शब्दस्यार्थप्रकरणादिभिरप्रकृतार्थवाचकत्वे निवारितेऽपि तत्प्रतीतिर्यत्प्रसादलब्धा सा शब्दशक्तिमूला । वक्तृबोद्धव्यादिवशात् सहृदयानामर्थान्तरप्रतीतिहेतुर्वाच्याद्यर्थव्यापारोऽर्थशक्तिमूला । उभयसंबन्धे तूभयशक्तिमूलेति विवेकः । [6]तत्र शब्दशक्तिमूलामुदाहरति । वाहिन्य इति । नदीपक्षे सर्वतोमुखस्योदकस्य संभ्रमो यासां ता इति व्याधिकरणो बहुव्रीहिः । अर्शआदित्वाद्वा मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । सर्वमन्यत् स्वयमेव व्याचक्षाणो व्यञ्जनावृत्तेः[7] शब्द-

---

१ त्रिधा T′. २ °मूलकत्वेन M., T., T′. ३ °मूलकत्वं M₂. ४ °नात्मशरीर° p., M. ५ त्रिधेति p., m., m₂. ६ अत्र m. ७ व्यञ्जनवृत्तेः p., m,. m₁, m₂.

अत्र[1] वाहिनीसर्वतोमुखकबन्धशब्दाना[2]मर्थप्रकरणादिना सैन्यसर्व[3]व्यापित्वलूनमस्तकदेहपराणां वाचकत्वे नियन्त्रितेऽपि शब्दशक्तिमूला नदीजलप्र[4]तिपत्तिर्यथा[5] जायते सा व्यञ्जनावृत्तिः। प्रा[6]करणिकार्थपर्यव[7]सिताभिधा[8] न शक्नो[9]त्यप्राकरणिकार्थप्र[10]तिपत्तिं कर्तुमप्राकरणिकार्थस्यापि वाक्यार्थशोभार्थं वक्तुर्विवक्षितत्वात्। अ[11]न्यतस्त[12]त्प्रतीतेर्व्यञ्ज[13]नाख्यं व्यापारान्तरं शब्दस्यैव कल्प्यते। नात्र लक्षणावृ[14]त्तिः संभवति। वाच्या-

शक्तिमूलत्वं विविनक्ति। अत्रेत्यादिना। वाहिनीसर्वतोमुखकबन्धशब्दानामिति। अनेकार्थानामिति शेषः। अर्थः प्रयोजनम्। प्रक[15]रणं प्रस्तावः। आदिग्रहणादर्थनिर्णायकाः संयोगादयो गृह्यन्ते। तदुक्तं वाक्यपदीये।

'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥'

इति। एतेषामुदाहरणप्रपञ्चः का[16]व्यप्रकाशिकादौ द्रष्टव्यः। वाचकत्वेऽप्रकृतनदीजलवाचकत्वे इत्यर्थः। नियन्त्रिते निवारिते सत्यपि यतस्तत्प्रतिपत्तिर्जायते सा शब्दशक्तिमूला व्यञ्जनावृत्तिरिति योजना। अन्यथोद्देश्यविधेयभाववैपरीत्यापत्तेः। नन्वभिधा लक्षणा वा प्रसिद्धैवाप्रकृतेऽर्थान्तरेऽपि प्रवर्ततां किमप्रसिद्धेन व्यञ्[17]जनाव्यापारेणेत्याशङ्क्य क्रमेण दूषयति। प्राकरणिकेत्यादिना। ननु मा भूदप्रकृतार्थप्रतीतिर्व्यर्थं व्यापारान्तरकल्पनेत्यत आह। अप्राकरणिकेति। व्यङ्ग्यरहितस्य का[18]व्यस्यैवाभावादिति भावः। शब्दान्वयव्यतिरेकानुवि[19]धायकत्वात् शब्दस्यैवायं व्यापार इत्याह। अन्यत इति। अन्यतः शब्दव्यतिरिक्तादित्यर्थः। अथ लक्षणां प्रतिक्षिपति। नात्रेति। तत्र मुख्यार्थबाधाभाव एव हेतुरित्याह। वाच्येति। नन्वेकस्मिन् वाक्ये व्यापारभेदेनानेकार्थप्र-

१ तत्र T'. २ शब्दादीनां युद्धप्रकरणा° M_2; शब्दानां युद्धप्रकरणा° T'. ३ T' has सर्वतोमुख for सर्वव्यापित्व. ४ प्रतीति° M_1. ५ प्रतिपत्तिर्या जायते P., T., T'; प्रतिपत्तिर्जायते R., M_5; प्रतिपत्तिरतो जायते M_2. ६ प्राकरणिके न पर्यवासि° M_2. ७ पर्यवसायिना M_1. ८ °ताभिधाशक्तिः T'. ९ न शक्ताप्राक° P., M_1; शक्ता नेत्यप्राक° M. १० प्रमितिं M_1; प्रतीतिं M_2. ११ तदन्यत° R. १२ °न्यतः प्रमाणात्तद° M_1; °न्यतस्ततस्तद° M. १३ व्यञ्जनाव्यापारा° P. १४ वृत्तिः is omitted in R., M_1, T., T'. १५ प्रस्तावः प्रकरणम् p. १६ काव्यप्रकाशादौ m. १७ व्यञ्जन° m. १८ काव्यवास्तवस्यैवा° t., काव्यस्यैव m. १९ °विधायिक° t.

नुपपत्त्यभावात् । नात्र व्यापारद्वयेनार्थप्रतिपादने वाक्यभेदः । प्रयोक्तुर्विवक्षापरतन्त्रत्वाल्लौकिकवाक्यानाम् ॥

तिपादने वाक्यभेददोषः स्यादित्यत आह । नात्रेति । अत्र हेतुमाह । प्रयोक्तुरिति । पौरुषेयवाक्यानां प्रयोक्तृपरतन्त्रत्वाच्छ्वेतो धावतीत्यादिवदनेकार्थत्वं न दोषायेति भावः । ननु शब्दशक्तिमूले ध्वनौ प्रकृताप्रकृतौ द्वावप्यर्थौ वाच्यौ । तत्राप्रकृतार्थाभिधाने वाक्यस्यासंबन्धार्थाभिधायित्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति प्रकृतस्याप्रकृतेन सहोपमारूपणादिकं व्यङ्ग्यतया कल्प्यते । तच्च व्यङ्ग्यमन्यथासिद्धं चेच्छ्लेष एव । यथा

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥

इत्यत्र जलवाचिना विषशब्देनाप्रकृतगरलार्थाभिधाने यदसंबन्धार्थाभिधायकत्वं तज्जलदभुजगेति वाच्येन रूपकेणैव निराकृतमिति व्यङ्ग्यस्यावकाशाभावाच्छ्लेष एवायमित्युक्तं ध्वन्याचार्यैः । तद्वदत्रापि वाहिन्यादिशब्दानामर्थान्तरानभिधाननिबन्धनस्य प्रतिपक्षबलार्णवमिति रूपकेणैव निराकरणाच्छ्लेष एव युज्यते । किं चालंकारसर्वस्वकारोऽपि विद्वन्मानसहंसो वीर इत्यत्र राज्ञो हंसत्वेन रूपणं मानसमेव मानसं सर इत्यर्थद्वयप्रतिपादकस्य श्लेषस्य निमित्तम् । अतोऽत्र रूपकमेव । भ्रमिमरतिमित्यादौ तु विषशब्दस्य गरलार्थाभिधानं भ्रम्यादिकार्याष्टकनिबन्धनं न पुनर्जलदभुजगेति रूपकहेतुकम् । अतः श्लेष एवायं न रूपकमित्यवोचत् । अत एवोक्तं तद्व्याख्याने चक्रवर्तिना—

'रूपकं पूर्वसंसिद्धं श्लेषमुत्थापयेद्यदि ।
तदा रूपकमेव स्यादन्यथा श्लेष इष्यते ॥'

इति । तन्मतावलम्बने तु वाहिन्यादिशब्दानामर्थान्तराभिधाने निमित्तान्तराभावाद्रूपकहेतुत्वाच्च रूपकालंकारतैवोचिता । अतः पक्षद्वयेऽपि न ध्वनित्वशङ्कावकाश इति चेत् सत्यमप्रकृतार्थस्य तेन सहोपमादेरलंकारस्य च व्यङ्ग्यत्वमिति केचित् तदुक्तं काव्यप्रकाशे । 'शब्दशक्तिमूले तु अभिधाया नियन्त्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तरस्य तेन सहोपमादेरलंकारस्य च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम्' इति । अत एवासाविदमेवोदाहरणं प्रयुज्य व्यङ्ग्यभाविनोरर्थान्तरालंकारयोर्मध्येऽलंकारस्य

१ °प्रतिपादनवाक्यभेदः M_4, M_5. २ प्रयोक्तृविवक्षा P., M., T., T'. ३ °मूलध्वनौ P. ४ °मलसहृत्तां T. ५ इहालंकार° p. ६ m. drops एव. ७ पूर्वसंबन्धं m. ८ ध्वनिशङ्का° p. ९ °शङ्काकलङ्कावकाश m. १० °मेवोदाहृत्य. p., T.

अर्थशक्ति[1]मूला व्य[2]ञ्जनावृ[3]त्तिर्यथा

श्रुत्वा काकतिभूभर्तुः क्षोणीपाणिग्रहोत्सवम् ।
अङ्गुष्ठेनालिखन् भूपाः पा[4]दपीठीं नताननाः ॥ १३ ॥

जलदभुजगेति रूपकेणाभिहितत्वादप्रकृतगरलार्थेऽभिधायाः कुण्ठीभावाद् व्यञ्जनाव्यापारविषयत्वेनार्थान्तरमेव व्यङ्ग्यम् । तत्र वाच्यस्य जलदभुजगेति रूपकस्य साधकत्वाद्वाच्यसिद्ध्यङ्गं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्यवोचत् । तद्वदत्रापि वाहिन्यादिशब्दगम्यस्य नद्याद्यर्थान्तरस्य प्रतिपक्षबलार्णवमिति रूपकसाधकत्वात् पूर्वोक्तमेव गुणीभूतव्यङ्ग्यं भविष्यतीति न दोषः । नन्वेवमपि ध्वन्युदाहरणप्रस्तावे मध्यमकाव्योदाहरणं किमर्थं क्रियत इति चेदस्तु तद्वा तादृग्वा कोऽन्यत्र विशेषः । व्यङ्ग्यसामग्रीमात्रप्रदर्शनपराणामस्माकमुभयत्र प्रयोजनसिद्धेः । उत्तममध्यमविवेकः पुनरुत्तरत्र भविष्यति । नन्वेवमपि शान्तिकर्माणि वेतालोदयः यदत्र द्वयोरप्यर्थयोः प्राकरणिकत्वेनाप्राकरणिकत्वेनोभयविधत्वेन च त्रिविधः श्लेषः । तत्र तृतीयं भेदमनङ्गीकुर्वतः काव्यप्रकाशकारस्य मतेऽर्थान्तरमस्तु व्यङ्ग्यम् । अभिमतोभयश्लेषस्य भवतः पूर्वापरविरोधः स्यात् । यदुत्तरत्र भवानेव ब्रवीति ।

नीराजयन्त्यन्धपुरीरमण्यः
प्रदीपजालैर्वरवीररुद्रम् ।
चन्द्रानना गोत्रपतिं रजन्य-
स्तारागणैर्मेरुमिव स्फुरद्भिः ॥

इत्यत्रोभयश्लेष इति । न च शब्दशक्तिमूलध्वनेरनवकाशत्वम् । यत्र विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वं तत्र तस्यावकाशसंभवात् । यथा

राजमौलिरसौ भाति रुद्रदेवो जगत्पतिः ।

इति । एवं च सतीहान्यथोदाहरणं परीक्षकप्रतिभापरीक्षार्थमेवेत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

अर्थशक्तिमूलामुदाहरति । श्रुत्वेति । अत्र नताननत्वादेरनुभावस्यानेककार-

---

१ °मूलव्यञ्जना° M_1. २ व्यञ्जनवृत्ति° M_5; M_4 drops व्यञ्जनावृत्तिः. ३ B. drops वृत्तिः. ४ पादपीठं M_1, M_4, M_5; पादपीठे M_2.

अत्र भूपा विषण्णा इत्यर्थशक्त्या व्यज्यते । न चार्थशक्तिमूले[1] व्यञ्जनेऽनुमानशङ्का । व्यङ्ग्यव्यञ्जकयो[2]रविनाभावाभावात् । नम्रा[3]ननत्वादिकार्यस्यानेककारणकत्वात् । नि[4]यतकारणप्रतीतिर्वि[5]वक्षानुगृहीताच्छन्दादेव । किं चैकस्मादेव व्यञ्जकात् त[6]त्तत्प्रतिपत्तुर्विवक्षानुसारेणानेकव्यङ्ग्यार्थप्र[7]तीतिरनुमानपरिपाटीविरुद्धा । न चाभिधावृत्तिः संकेतितार्थ

णकत्वसंभावनया झटिति कारणविशेषाप्रतीतौ वीरखड्गवियोर्धरणिपरिणयश्रवणानुसारेण विषाद एव विश्रान्तेरस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वम् । शब्दनियमानपेक्षणादर्थशक्तिमूलत्वं चेत्यभिप्रायेणाह । अत्रेति । तर्ह्यसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिरित्यस्य का गतिः । अत्र स्थायिभावव्यभिचारिभावविभावानुभाववशादाशुभाविनी रसाभिव्यक्तिः सैव गतिरिति रहस्यम् । तदुक्तमभिनवगुप्ताचार्यैः । ‘यद्यपि रसभावादिरर्थो ध्वन्यमान एव भवति न वाच्यः क[8]दाचिदपि तथापि न सर्वोऽसंलक्ष्यक्रमस्य विषयः’ इत्यादिना । अत एव ध्वनिकारोऽपि

‘एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥’

इत्यत्रोदाहरणे ल[9]ज्जाख्यं व्यभिचारिभावमनुरणनव्यङ्ग्यत्वेनावोचत् ॥

व्यञ्जनव्यापारस्यानुमानत्वमङ्गीचकार महिमभट्टस्तन्मतं दूषयति । न चेति । अ[10]र्थशक्तिमूल इति । अर्थोऽभिधेयः स च वस्त्वलंकारध्वन्योर्वस्त्वलंकाररूपो रसादिध्वनौ तु विभावादिरूपश्चेति विवेकः । तन्मूले तत्सामर्थ्याक्षिप्त इत्यर्थः । अत एवोक्तं लोचने । ‘वा[11]च्यसामर्थ्याक्षिप्त इति भेदत्रयव्यापकं सामान्यलक्षणम्’ इति । अनुमानत्वाभावे व्याप्त्यभावो हेतुरित्याह । व्यङ्ग्येति । त[12]त्रापि हेतुमाह । नम्रेति । नम्राननत्वादिहेतोर्गुरुनमस्कारादावनैकान्तिकत्वाद् व्याप्त्यभाव इति भावः । तर्ह्यत्र विषादैकवि[13]पर्ययप्रतीतिः कुत इत्यत आह । नियतेति । शब्दस्वरूपप्रकाशनेच्छा शब्देनार्थप्रकाशनेच्छा चेति द्विविधा विवक्षा । वाच्यो व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः प्रतिपाद्यः । चतुष्टयं चेदं शब्दानां विषयः । तत्र विवक्षाद्वयमनुमेयम् । प्रतिपाद्यद्वयं शाब्दमिति विवेकः । तदेतत् सर्वं ध्वन्याचार्यैः

१ ‘मूलव्यञ्जने R. २ व्यञ्जनयोः M_1. ३ नतानन° P. ४ अनियत° P. ५ ‘विवक्षितानु° T′. ६ तत्तत्प्रतीतिर्वक्तृ° M_1, M_2; तत्प्रतिपत्तुर्विवक्षा° B; तत्तद्व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिर्वक्तृविवक्षानुसारेणभवति । इयमनेक° P., T.; T′ has the same reading, but it drops इयम् in इयमनेक°. ७ प्रतिपत्तिरनुमान° P., T., T′. ८ कथंचिदपि m_2. ९ लीलाख्यं p. १० अर्थमूल t., m. ११ वाच्ये t. १२ अत्रापि t. १३ ‘विषयत्व° m.

एव तस्याः परिचय इति गमनिका ।

उभयशक्तिमूला यथा ।

प्रपञ्चेन प्रतिपादितम् । 'द्विविधो हि विषयः शब्दानामनुमेयः प्रतिपाद्यश्च' इत्यादिना । तत्र शब्देनार्थप्रकाशनेच्छालक्षणया विवक्षयानुगृहीतात् तत्सहायादित्यर्थः । शब्दादिति । व्यञ्जकादित्यर्थः । दूषणान्तरमाह । किं चेति । यथास्तमेति गभस्तिमानित्युक्ते संध्यावन्दनविक्रेयवस्तूपसंहरणाभिसरणाद्यनेकार्थप्रतीतिर्यथाक्रमं विप्रवणिक्कामुकादीनामुत्पद्यते तथा वह्निमानयं प्रदेशो धूमवत्त्वादित्युक्ते न कस्याप्यर्थान्तरप्रतीतिरिति व्यङ्ग्यानुमेययोर्विलक्षणत्वादनुमानत्वं व्यञ्जनस्य विरुद्धमिति भावः ॥

मीमांसकाः पुनरभिधैव प्रतीयमानेऽपि प्रवर्त्तत इत्याहुस्तन्मतं दूषयति । न चेति । कुत इत्यत आह । संकेतितेति । आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां प्रतिव्यक्ति संकेतानुपपत्तेः सामान्यरूपाणां केवलपदार्थानां संकेतगोचरत्वम् । ततस्तेषामाकाङ्क्षादिवशात् मिथोऽन्वये तत्संसर्गरूपो वाक्यार्थो लक्ष्यमाणः समुल्लसतीति भाट्टः । तदुक्तम् । 'तस्मात् पदैरभिहितैः पदार्थैर्लक्षणया वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते' इति । अतस्तन्मतेऽपि स्वार्थसंसर्गरूपतया संनिकृष्टवाक्यार्थाभिधानेऽप्यसमर्थानां पदानामर्थान्तरत्वेन विप्रकृष्टस्य व्यङ्ग्यस्याभिधानं दूरापास्तमिति व्यञ्जनोपादानमेव समञ्जसमिति भावः । तदुक्तम् ।

> ' विशेषरूपं वाक्यार्थमपदार्थमपीच्छता ।
> व्यक्तिरिष्टाभिधातोऽन्याभिहितान्वयवा[3]दिना ॥"

इति ।

प्राभाकराः पुनरन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तस्य वाक्यस्यैव प्रयोगयोग्यत्वात् तदन्तर्वर्त्तिनामेव पदानां पदार्थविशेषान्वितस्वार्थसंकेतपक्षे प्रतिवाक्यं स्वार्थस्य विशेषरूपत्वाद्वाक्यान्तरेष्वस्यार्थस्यैतद्वाचकमिति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः पदार्थान्तरसामान्यान्विते स्वार्थे संकेतः । विशेषव्युत्पत्तिस्तु संबद्धानां पदार्थानां विशेषरूपत्वात् भविष्यतीत्याहुः । तन्मतेऽपि विशिष्टार्थाभिधायिनो वाक्यस्य स्वार्थसंनिकृष्टपदार्थाभिधानेऽप्यसमर्थस्य कुतो विप्रकृष्टार्थान्तराभिधानशङ्का । अतस्तेषामपि व्यञ्जनमवश्यमेष्टव्यमिति भावः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे ।

---

१ इतीयती P., T., T.' २ सहायादि° m. ३ वादिनाम् P. ४ स्वार्थस्याविशेष° p.

विजितारिपुरो मूर्त्तौ[1] विलसत्सर्वमङ्गलः ।
राजमौ[3]लिरसौ भाति रुद्रदेवो जगत्पतिः ॥

अत्र[2] विजितारिपुर इत्यर्थशक्तिमूलत्वं विलसत्सर्वमङ्गलो राजमौलिरिति शब्दशक्तिमूलत्वमित्युभयशक्तिर्मूलत्वम्[4] । अत्र[5] प्रतापरुद्रशङ्करयोरुपमालंकारध्वनिः ॥

अथ[6] कैशिक्यादीनां स्वरूपं निरूप्यते[7] ।[8]

अत्यर्थ[9]सुकुमारार्थसंदर्भा कैशिकी मता ।
अत्युद्धतार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटी स्मृता[10] ॥ १५ ॥
[11]ईषन्मृद्वर्थसंदर्भा भारती वृत्तिरिष्यते ।
ईषत्प्रौढार्थसंदर्भा सात्वती[12] वृत्तिरिष्यते ॥ १६ ॥

तत्र[13]

अत्यन्तसुकुमारौ द्वौ शृङ्गारकरुणौ मतौ ।
अत्युद्धतरसौ रौद्रबीभत्सौ परिकीर्त्तितौ ॥ १७ ॥
हास्यशान्ताद्भुताः किंचित्सुकुमाराः प्रकीर्त्तिताः ।
ईषत्प्रौढौ समाख्यातौ रसौ वीरभयानकौ ॥ १८ ॥

यत्र शृङ्गारकरुणावतिकोमलेन संदर्भेण[14] वर्ण्येते तत्र कैशिकी[15] ।

'अनान्वितोऽर्थोऽभिहितान्वये पदार्थान्तरमात्रेणानितस्त्वन्विताभिधानेऽन्वितविशेषस्त्ववाच्य एवेत्युभयमतेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः' इत्यादि सर्वं मनसि निधायाह । इयतीति । गमनिका गम्यते ज्ञायतेऽनयेति गमनी गतिः । अल्पा गमनी गमनिका । करणे ल्युटि टित्त्वात् ङीपि "अल्पे" इति कनि च "केऽणः" इति ह्रस्वः ॥

उभयशक्तिमूलामुदाहरति । विजितेति । अत्र प्रकृते निर्जितारातिनगरोऽ-

---

१ M. notices जातः. २ M_5. omits अत्र. ३ राजमौलिरसौ मातीति M_5. ४ 'मूला M., M_5. ५ अत्र is dropped in M_1, M_2, M_4, M_5. ६ T′ has कैशिक्यादिवृत्तयः before अथ. ७ निगद्यते R. ८ R. has तत्र after निरूप्यते. ९ अत्यन्त° M_1. १० मता P., T′. ११ The order of the two distichs is reversed in P. १२ सात्त्विकी M_1. १३ तत्र is omitted in P., M_5, T.,T′. अत्र M_1. १४ संदर्भेणैव M_1. १५ M_2 has वृत्तिः after it.

यत्र रौद्रबीभत्सावतिप्रौढेन संदर्भेण प्रतिपाद्येते तत्रारभटी । यत्र नातिसुकुमारा हास्यशान्ताद्भुता नातिसुकुमारेण संदर्भेण संग्रथ्यन्ते तत्र भारती । यत्र नातिप्रौढौ वीरभयानकौ नातिप्रौढेन संदर्भेण निर्वाह्येते तत्र सात्वती ।[6]

[7]कैशिकी यथा ।

जितमदनविलासं काकतीयान्वयेन्दुं
नरपतिमनिमेषं द्रष्टुमाशंसिनीनाम् ।
सपदि विरचितासीदङ्गनानामपाङ्गै-
र्दिवि कुवलयदामश्यामला तोरणश्रीः ॥ १९ ॥

न्यत्र त्रिपुरान्तकः । मूर्तौ विलसत्सर्वमङ्गलः कल्याणमूर्तिरित्यर्थः । अन्यत्र पार्वतीपरिच्छिन्नार्धदेह इत्यर्थः । राजमौली राजोत्तमः । अन्यत्र चन्द्रशेखरः । अर्थशक्तिमूलत्वमिति । शब्दपरिवृत्तिसहिष्णुत्वादिति भावः । अत्र प्रतीयमानेनाप्रकृतेन शङ्करेण प्रकृतस्य राज्ञ उपमानोपमेयभावो यथेवादिवाचकाप्रयोगात् गम्यत इत्याशयेनाह । प्रतापेति ॥

अथ संग्रहकारिकोद्देशक्रमप्राप्तौ गुणालंकारौ बहुवक्तव्येनोपेक्ष्य सूचीकटाहन्यायेनादौ तावद्वृत्तिशब्दवाच्यत्वसाम्यात् शब्दवृत्तिनिरूपणानन्तरं कैशिक्यादिस्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते । अथेत्यादिना । गतार्थमेतत् ॥

कैशिकीमुदाहरति । जितेति । जितमदनविलासमित्यनेन सूचितैर्लोकोत्तररूपयौवनाद्युद्दीपनविभावैर्नरपतिमङ्गनानामिति चालम्बनविभावैरनिमेषं द्रष्टुमाशंसिनीनां कामिनीनामित्यौत्सुक्यादिव्यभिचारिभावैर्दिवि कुवलयेत्युपमाभूषितैरपाङ्गैरित्यनुभावैश्चासंयुक्तकोमलवर्णसंदर्भसंस्कृतैः प्रतीयमानो रससार्वभौमः शृङ्गारः काकतीयान्वयेन्दुं नरपतिं चेति विशेषणद्वयसूचितमहाकुलीनतादिगुणगरिमगम्भीरविदग्धनायकविषयतया परिपोषातिभूमिमनुभवतीत्यत्रेयं कैशिकी ॥

---

१ The sentence defining भारती follows that defining सात्वती in P. २ प्रतिपाद्यन्ते R.; समर्प्यन्ते M., M_5, M_4; वर्ण्यन्ते M_r. ३ नातिप्रौढेन संदर्भेण नातिप्रौढौ वीरभयानकौ M., M_3. ४ अनतिप्रौढेन M_5. ५ प्रतिपाद्येते R. ६ M. has इति after this. ७ तत्र कैशिकी P., T'; तेषु कैशिकी M_4. ८ 'मनिशं तं M. ९ राजसत्तमः M. १० समकृतैः M.

आरभटी यथा ।

खड्गा[1]घातनिकृत्तशात्रवशिरोनिष्ठ्यूतरक्तच्छटा-
जा[2]लैरुद्भटशस्त्रघट्टनभवत्स्फारस्फुलिङ्गोत्करैः ।
स्त्यानासृक्पिशितास्थिखण्डवि[3]कटस्थूलोज्ज्वलाङ्गारकै-
रु[4]च्चण्डश्चलमर्तिगण्डनृपतेः क्रोधाग्निरायोधने ॥ २० ॥

भारती य[5]था ।

औन्नत्यं महदन्यदेव महितः कोऽप्येष गंभीरिमा
काप्यन्या सरणिः प्रतापयशसोरन्यैव बा[6]ह्वोः प्रथा ।
सर्वं नूतनमेव रुद्रनृपतेर्जाने न तन्निर्मितौ
सामग्री च[7]तुराननस्य कियती की[8]दृक्क्रमा कल्पिता ॥ २१ ॥

आरभटीमुदाहरति । खड्गेति । अत्र लालादिनिरसनवाचिना निष्ठ्यूतशब्देनोपचारान्निर्गमनमात्रमुच्यते इति चारुत्वातिशयः । तदुक्तं दण्डिना ।

‘ निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।
अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्ष्यां विगाहते ॥’

इति । स्त्यानं घनीभूतमसृक् येषां पिशितास्थिखण्डानामिति बहुव्रीहिः । चलमर्तिगण्डेति शौर्यातिशयसूचकं विरुदनाम । अत्र खड्गादिशस्त्रोल्लासादिसूचितो रौद्रो रक्तमांसादिसूचितो बीभत्सश्च परस्परं प्रधानोपसर्जनभावमापन्नौ परुषवर्णविकटबन्धेन प्रतिपाद्येते ॥

भारतीमुदाहरति । औन्नत्यमिति । अत्र सर्वत्र यथाक्रमं किमन्यशब्दावनिर्वचनीयत्वलोकोत्तरत्वप्रतिपादकौ । अत एव रुद्रनृपतेः संबन्धि सर्वमौन्नत्यादिकं नूतनमेव सामग्रीति ब्राह्मणादिष्यञन्तात् सामग्र्यशब्दात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो वैकल्पिकः पित्करणसामर्थ्याल्लभ्यते । तदुक्तं वामनेन । ‘ ष्यञः पित्करणादीकारो बहुलम् ’ इति । जाने इति । “ अनुपसर्गात् ज्ञः ” इत्यात्मनेपदम् । अत्र संयुक्तमृदुवर्णबन्धेनाद्भुतरसप्रतिपादनात् भारती ॥

---

१ खड्गापात° M. २ ‘ज्वाले° M., M_5, M_4, M_3. ३ °विकटैः R. ४ °रुच्चण्डचल° T′. ५ यथा is dropped in M. ६ बाहो P., R. ७ चतुराननेन T. ८ कीदृक् क्व वा P., T ; कीदृक्क्रमात् कल्पिता M.

सा[1]त्वती यथा ।

दूरादाकर्ण्य विश्वप्रसृमरमहसो वीररुद्रस्य जैत्र-
प्रस्थानारम्भभेरीनिनदमरिनृपाः पूर्णकर्णज्वरार्त्ताः ।
आरुह्याद्रीन् विशन्तो गहनमतिमहत्कण्टका[2]कृष्टकेशा-
स्त्रायध्वं मुञ्चतेति प्रतिनृपतिधिया पादपान् प्रार्थयन्ते ॥ २२ ॥

[3]मध्यमारभटी त्वन्या तथा मध्यमकैशिकी ।
[4]वृत्ती इमे उभे सर्वरससाधारणे [5]मते ॥ २३ ॥[6]

मृद्वर्थेऽप्यनतिप्रौढबन्धा मध्यमकैशिकी ।

शृङ्गारकरुणयोरतिसुकुमारयोरल्पप्रौढ[7]त्वं न दूष्यते । किं त्वतिप्रौढ-[8]संदर्भो ने[9]ष्यते । [10]प्रतिकूलवर्णरूपदोषापत्तेः ॥

मध्यमारभटी प्रौढेऽप्यर्थे नातिमृदुक्रमा ॥ २४ ॥

अतिप्रौढयोरपि रौद्रबीभत्सयोरीषन्मृदुबन्धो न दू[11]ष्यते । [12]अतिमृदु-संदर्भस्तु विरुद्धः ।[13]

सात्वतीमुदाहरति । दूरादिति । विश्वप्रसृमरमहसो विश्वव्यापितेजसः । "सृघस्यदः क्मरच्" । जैत्रयात्रारम्भभेरीझाङ्काराकर्णनेनैव कान्दिशीकानामरिभूपतीनां दूरत एव समरकथेति भावः । अत्र विकटबन्धपरुषवर्णसंदर्भेण भयानकप्रतिपादनात् सात्वती ॥

अथ मतान्तरानुसारेण सर्वरससाधारणं वृत्तिद्वयमाह । मध्यमेति । अनयोः क्रमेणेषत्कोमलेषत्प्रौढयोरतिप्रौढातिकोमलरसानुप्रवेशो न विरोधायेति व्युत्क्रमेण प्रतिपादयति । मृद्वर्थ इत्यादिना । न दूष्यत[14] इत्येतदध्याहृत्य व्याचष्टे । शृङ्गारेति । किं तर्हि दुष्टमित्याकाङ्क्षायामाह । किं त्विति । विपक्षे दण्डमाह । प्रतिकूलेति । रसाननुगुणत्वं प्रातिकूल्यम् । एतद्वैपरीत्यं मध्यमारभट्यामित्याह । मध्यमेति ।

---

१ सात्विकी $M., M_4$. २ °बद्ध° R. ३ कैशिकी मध्यमा त्वन्या मध्यमारभटी तथा । P. ४ उभे वृत्ती इमे $M., M_5, M_2$. ५ स्मृते $M., M_4$. ६ After this अनयोः स्वरूपं in p. आसां स्वरूपं in T., T′. ७ °प्रौढसंदर्भतो न M. ८ °संदर्भतो M. ९ न दुष्यति R. १० प्रतिकूलसंदर्भवर्णरूप° P. ११ दुष्यति R., P. १२ किं त्वति° M_1. १३ After विरुद्धः P., T′, and T. have यथाक्रममुदाहरणानि । १४ दूष्यतीत्ये° M.

[1]मध्यमे[2]कैशिकी यथा ।

आसन्नेऽपि महोत्सवे कथमितस्त्यक्त्वा प्रवासं व्रजे[3]-
र्धिग् धिक् साहसमावयोर्विघटनं को[4] वा विधिः कांक्षति[5] ।
इत्थं स्वप्ननिवारितप्रियतमप्रस्थानबुद्धिस्ततो
बुद्ध्वा मूर्च्छति काकतीयनृपते त्वद्वैरिनारीजनः ॥ २५ ॥

मध्यमारभटी यथा ।

मांसकीकससंकीर्णाः[6] प्रसरद्रु[7]धिरापगाः ।
वसाकर्दमिता युद्धे[8] भुवोऽन्ध्रसुभटैः कृताः ॥ २६ ॥

एवं रसान्तरे[9]ष्वप्युदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥

वैदर्भ्यादिरीतीनां श[10]ब्दगुणाश्रितानामर्थविशेष[11]निरपेक्षतया केवलस-

---

मध्यमकैशिकीमुदाहरति । आसन्न इति । त्यक्त्वा महोत्सवमिति शेषः । इतः सर्वसौभाग्यनिधेर्निवासादित्यर्थः । कथं प्रवासं व्रजेः । गर्हितमेतदिति भावः । "विभाषा कथमि लिङ् च" इति गर्हायां लिङ् । धिग्धिगिति "नित्यवीप्सयोः" इत्याभीक्ष्ण्ये द्विरुक्तिः । को वा विधिरिति । न त्वमेवं साहसिक इति भावः । त्वद्वैरिनारीजनस्त्वया वियोजितभर्तृक इति शेषः । अत्रेपत्प्रौढसंदर्भेण शृङ्गारसंकीर्णः करुणो रसः प्रतिपाद्यते ॥

मध्यमारभटीमुदाहरति । मांसेति । अत्रेपत्मृदुसंदर्भेण बीभत्सः प्रतिपाद्यते ॥

अथ वैदर्भ्यादीनां मतभेदेन वृत्तिशब्दवाच्यत्वसाम्यात् कैशिक्याद्यनन्तरं तन्निरूपणं चिकीर्षुः प्रथमं तावत्तदन्तर्भावं वारयति । वैदर्भ्यादीति । तत्स्वरूपमाह । शब्दगुणाश्रितानामिति । माधुर्यादिपरतन्त्राणामित्यर्थः । यद्यपि सहृदयहृदयानामाह्लादकः शृङ्गारादिधर्मो माधुर्यं चित्तविस्ताररूपदीप्तिजनको रौद्रादिधर्म ओजः शुष्केन्धनानलवदमलजलवद्वा यथायोगं स[12]हसा सहृदयहृदयव्यापी सर्वरसधर्मः प्रसादस्तथापि तेषां शब्दगुणत्वमात्मधर्मस्य शौर्यादेराकारधर्मत्व-

---

१ तत्र मध्यम° P., T., T'. २ मध्यमा कैशिकी M., M_1, M_2. ३ व्रजेद् P., M., M_4, M_5. ४ कस्माद्विधिः P. ५ काङ्क्षते R. ६ संकीर्णप्रसर° M_1, M_2. ७ प्रसयद्रु° R., P. ८ युद्धभुवो R., M_1. ९ रसान्तरेऽप्यु° R., M., M_2. १० सर्वशब्द° M., M_2. ११ °निरपेक्षत्वेन M. १२ M. omits सहसा.

दर्भसौकुमार्यप्रौढत्वमात्रविपर्ययत्वात् कैशिक्यादिभ्यो भेदः। संदर्भस्यातिमृदुत्वमसंयुक्तकोमलवर्णबन्धत्वम्। अतिप्रौढत्वं परुषवर्णविकटबन्धत्वम्। संयुक्तमृदुवर्णेष्वीषन्मृदुत्वम्। अविकटबन्धपरुषवर्णेष्वीषत्प्रौढत्वम्॥

अथ रीतीनां स्वरूपमुदाहरणं च।

रीतिर्नाम गुणाश्लिष्टपदसंघटना मता।

सा त्रिधा। वैदर्भी गौडी पाञ्चाली चेति।

मिवौपचारिकम्। तदुक्तं ध्वन्याचार्यैः। 'शब्दधर्मत्वं चैषामन्याश्रितत्वेऽपि शरीराश्रितत्वमिव शौर्यादीनाम्' इति। तदाश्रितत्वं तासां काव्यप्रकाशे

'माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकेष्यते।
ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा कोमला परैः।
केषांचिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः॥'

इति। फलितमाह। अर्थविशेषेति। माधुर्यादिपर्यवसितत्वेन शृङ्गारादिनिरपेक्षत्वादित्यर्थः। वैदर्भ्यादीनां रसाश्रितमाधुर्यादिशब्दधर्मपरत्वं कैशिक्यादीनां तु साक्षादेव रसपरत्वमिति महान् भेद इति भावः। तदुक्तं ध्वन्याचार्यैः।

'शब्दतत्त्वाश्रयाः काश्चिदर्थतत्त्वाश्रयाः पराः'

इति।

टवर्गवर्जिताः स्पर्शाः स्वस्ववर्गान्त्यशेखराः।
लघुरेफणकारौ च कोमलाः परिकीर्त्तिताः॥
रेफेण यस्य कस्यापि योग आद्यतृतीययोः।
स्वोत्तराभ्यां तुल्ययोर्वा परुषाष्टगणः शषौ॥

इति कोमलवर्णपरुषवर्णसंग्रहः। यद्वा शब्दः पदरचनात्मकः। तद्गुणा ओजःप्रसादादयः। यदाह वामनः। 'ओजःप्रभृतयो बन्धगुणाः' इति॥

अथ रीतिसामान्यलक्षणमाह। रीतिरिति। गुणाश्लिष्टपदसंघटना माधुर्यादिपरतन्त्रशब्दसंदर्भ इत्यर्थः। यद्वा ओजःप्रसादादिविशिष्टपदरचनेत्यर्थः॥

---

१ °विषयकत्वात् T′. २ पदसंदर्भस्य R. ३ अतिविकट° M., M_1, M_2, M_4, M_5. ४ बन्ध is omitted in P., T., T′. ५ T., T′. have अथ वैदर्भ्यादिरीतयः before this. ६ °वर्णसंघटना M., M_2, M_4, M_5. ७ संदर्भजातिता R.; संघट्टना मता P., M_1. ८ सा त्रिधा is omitted in M., M_1, M_2, M_4, M_5. ९ त्रिविधा T′. १० चासां T. ११ °वर्णैर्घटना माधुरीष्यते m. ११ कोमलाक्षरैः m. १२ कोमलौ परिकीर्तितौ m., कोमलत्वेन कीर्त्तिताः m_8. १३ परुषाक्षुरणाः m. १४ °संघट्टना° m.

बन्धपारुष्यरहिता शब्दकाठिन्यवर्जिता ।
नातिदीर्घसमासा च वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥ २७ ॥

यथा

काकतीयनरेन्द्रस्य कीर्तिचन्दनचर्चनम् ।
दिगङ्गना वितन्वन्ति वतंसीकृततद्गुणाः ॥ २८ ॥

यथा वा[1]

वितरणगुणलीलातोपिताशेषलोके
विभवति[2] नरनाथे काकतीयान्वयेन्दौ[3] ।

विदर्भादिदेशीयविदग्धजनपरिग्रहेण वैदर्भ्यादिसंज्ञकानामेतासां विशेपलक्षणानि विषयव्याहृत्यर्थं प्रत्येकमुदाहरणद्वयं च क्रमेणाह । बन्धेति । बन्धपारुष्यं दुःसन्धिकृतं शब्दकाठिन्यं परुषवर्णारब्धम् । नञर्थस्य नशब्दस्यातिदीर्घसमासेत्यनेन "सुप्सुपा" इति समासः । एतेनात्रासमासा मध्यमसमासा च विवक्षितेति बोद्धव्यम् । तदुक्तम् ।

'अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ।'

इति । उदाहरति । काकतीयेत्यादि । वतंसीकृतेत्यत्र

'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः'

इति वचनादकारलोपः । वितरणेति । विभवति प्रभौ सति । क्षितिसुरजना ब्राह्मणजनास्तेषां समूह इति जनशब्दान्तात् "ग्रामजन—" इत्यादिना तल्प्रत्ययः । "खण्डिकादिभ्यश्च" इत्यत्र सामूहिकेषु तदन्तविधिरस्तीति ज्ञापनात् । अत्रोदाहरणद्वयेऽपि कोमलवर्णैरल्पसमासैर्मृदुबन्धेन च कीर्त्यौदार्याद्युद्दीपनविभावव्यङ्ग्यशृङ्गारगताह्लादकत्वलक्षणमाधुर्यप्रतिपादनाद् वैदर्भी रीतिः । अत्र यद्यपि[4] कीर्तिचन्दनचर्चनमित्यादौ रेफसंयोगः[5] तोषिताशेषेत्यादौ शकारषकारौ चेत्येवमल्पशः परुषवर्णाः सन्ति तथापि न माधुर्यभङ्गः । अत एवानन्दवर्धनाचार्यैः

'शषौ च रेफसंयोगष्टवर्गश्चापि भूयसा ।
विरोधिनः स्युः शृङ्गारे तेन वर्णा रसच्युताः ॥'

इत्यत्र भूयसेत्युक्तम् । एवमुत्तरत्राप्यूहनीयम् ॥

---

१ यथा च P., M_2. २ प्रभवति, M., M_1, M_2, M_4, M_5. ३ °न्वयेन्द्रे P., R., T., M_1. ४ यद्यप्यत्र m.; यद्यपि m_1. ५ सरेफसंयोगः m.

सुरतरुगणनायां कामधेनुप्रसंगे
क्षितिसुरजनतेयं [1]वीतकौतूहलासीत् ॥ २९ ॥

ओजःकान्तिगुणोपेता गौडीया रीतिरिष्यते ।

यथा ।

प्रचण्डतरदोर्दण्डखण्डितारातिमण्डलः ।
बिभर्त्युर्वीधुरां[2] गुर्वीं प्रभवन्नान्ध्र[3]भूपतिः ॥ ३० ॥

य[4]था वा ।

उद्यद्दोःस्तम्भखड्गत्रुटदरि[9]मुकुटाटोपसंजातराहु-
भ्रान्तिभ्रश्यत्पतङ्गाभयकरणचणस्फारनासीररेणुः ।
[5]आन्ध्रक्ष्माभर्त्तुरासीदधिकरणधुरा भिन्नमत्तेभकुम्भ-
प्रोद्यन्मुक्तौघतारानिकरपरि[6]वृताः स्वर्वधूवक्त्रचन्द्राः[7] ॥ ३१ ॥

गौडीयामाह । ओज इति । ओजःशब्देन समासभूयस्त्वमुच्यते । कान्तिशब्देन चोद्भटपदत्वम् । उदाहरति । प्रचण्डेति । उर्वीधुरां भूभारम् । "ऋक्पुरब्धूर्—" इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः । उद्यदिति । अत्र खड्गोत्कृत्तप्रतिभटमुकुटेषु स्वर्भानुभ्रान्त्या कान्दिशीकस्य भानोरभयकरणचणत्वं नासीररेणोरुत्प्रेक्ष्यते । तेनास्य सूर्यास्तमयप्रतीतिजनकं तन्मण्डलावरणं गम्यते । ततश्च वीरवरणोत्सुकतया समागताप्सरोमुखानां चन्द्रत्वेन दलितेभकुम्भयुगलोद्गलितमौक्तिकानां तारात्वेन च रूपणाद्रणधुराया रजनीत्वं गम्यते । न चानेकनिशानाथकथनं दोषाय वीररुद्रविक्रमविह्वलीकृतचेतसां तद्वैरिवीराणां तथात्वेन प्रतीतेः । अत्र परुषवर्णसंदर्भेण समासभूयस्त्वेन च रौद्ररसगतदीपकत्वलक्षणौजःप्रतिपादनाद्गौडीया ॥

---

१ नातिकौतूहला° M., M_2, M_4, M_5. २ धुरं P. ३ °न्नन्ध्र° P., R., T., T′.
४ किं च P.; यथा च R.; यथा वा omitted in T′. ५ अन्ध्र° P., T., R., T′.
६ °परिवृतः P. ७ °चन्द्रः P. ८ उर्वींधुरं t., m. ९ दारितेभ° m.

पाञ्चाली[1] रीतिर्वैदर्भीगौडीरित्युभयात्मिका[2] ॥

यथा ।

जेतुः काकतिवीररुद्रनृपतेर्जैत्रप्रयाणोत्थिते
क्षोणीरेणुभरे नभस्यतिभृशं[3] भूविभ्रमं बिभ्रति ।
जाता मर्त्यनदी विशंकटतटी[4] दीर्घा वियद्दीर्घिका
गाढं गूढतमा च गौतमनदी पातालगङ्गायते ॥ ३२ ॥

यथा[5] च ।

स्थाने तच्चलमर्त्तिगण्डनृपते त्वत्खड्गभोगी द्विषत्-
प्राणैर्यत् परितोषमेति सततं किं त्वेतदत्यद्भुतम् ।
पीतेन प्रतिपक्षपार्थिवयशःक्षीरेण गौरत्विषं
यत् संवर्धयति त्रिलोकभरितां[6] त्वत्कीर्तिलक्ष्मीसुधाम् ॥ ३३ ॥

पाँञ्चालीमाह[7] । पाञ्चालीति[8] । उदाहरति । जेतुरिति । नभस्यन्तरिक्षे भूविभ्रमं भूभावं बिभ्रति सति । वियद्दीर्घिका मन्दाकिनी विशङ्कटाभ्यां विशालाभ्यां तटीभ्यां दीर्घा सती मर्त्यनदी[9] भागीरथी जाता । तथा गूढतमा रजोमयभूमेरधो वर्त्तमाना गौतमनदी पातालगङ्गायते भोगवती भवतीत्यहो महदद्भुतमिति भावः । स्थाने इति । सर्पाणां वाताहारत्वात्[10] खड्गोरगस्य द्विषत्प्राणपरिपुष्टत्वं नाद्भुतमिति भावः । तर्हि किमद्भुतमित्याकाङ्क्षायामेतदित्याह । पीतेनेति । 'पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवृद्धये' इति लोकप्रसिद्धम् । अत्र पुनरधिकतरसुधावृद्धय इति महदद्भुतमिति भावः । त्रिलोकभरितामिति । त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोकः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासो न द्विगुरिति प्रतिपादितं प्रथमश्लोके त्रिलोकजननीमित्यत्र[11] । अत्रोदाहरणद्वयेऽपि पूर्वोक्तरीतिसाङ्कर्येणाद्भुतरसप्रतिपादनात् पाञ्चाली ॥

---

१ पाञ्चालि॰ P.; पाञ्चाल॰ T. २ 'वैदर्भगौडी' R. ३ नभस्पृशि भृश॰ R. ४ ॰तटा P. ५ यथा वा M.; तथा च M. ६ ॰महिता M$_1$. ७ अथ पाञ्चाली॰ t'. ८ पाञ्चालेति t.; m. T. ९ मर्त्या नदी t. १० वाताहरत्वात् t., m. ११ त्रिलोकजननीमित्यत्र प्रथमश्लोके p.; T.

अथ शय्या ।

या पदानां परान्योन्यमैत्री शय्येति कथ्यते ।

यथा ।

दातु[1]: काकतिवंशमण्डनमणेर्निःसीमविश्राणन-
श्लाघालङ्घितकल्पपादपगुणप्रौढेरगाधौजसः ।
बिभ्रच्छारदकौमुदीपरिमलं सामन्तसीमन्तिनी-
गण्डाभोगनिरूढ[2]पाण्डिममधुरां[3] धत्ते यशः प्रायशः ॥

अत्र पदविनिमयासहिष्णुत्वाद्बन्धस्य पदानुगुण्यरूपा शय्या ॥[4]

अथ पाकः ।

अर्थगम्भीरिमा पाकः स द्विधा हृदयंगमः ।
द्राक्षापाको नारिकेल[5]पाकश्च [6]स्फुटान्तरौ ॥ ३९ ॥

[7]द्राक्षापाकः स कथितो बहिरन्तःस्फुरद्रसः ।

अथ रीतयश्चेयतीत्यत्र चशब्दसमुच्चितयोः शय्यापाकयोर्मध्ये शब्दधर्मत्वसाम्यात् रीत्यनन्तरं शय्यामाह । या पदानामिति । परा उत्कृष्टा [8]अन्योन्यमैत्री विनिमयासहिष्णुत्वमित्यर्थः । अत एवास्य रीतिभ्यो भेद इति भावः । उदाहरति । दातुरिति । गतार्थमेतत् । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । अत्रेति ॥

परिशेषात् पाकमाह । अर्थेति । अर्थस्य शृङ्गारादेर्गम्भीरिमा आस्वाद्यमानताविशेष इति षष्ठीसमासः । "पूरणगुण—" इत्यादिना निषेधस्तु "तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्" 'तद्यत्नगौरवं प्रसज्येत' इत्यादि पाणिनिशबरस्वामिप्रमुखमहापुरुषप्रयोगदर्शनादनित्यः इति पदमञ्जरीकारः ।

---

१ धातुः R., जेतुः M_1. २ 'निगूढ° P., R. ३ °धुरं P., T., T′. ४ T′. has अथ द्राक्षादिपाकः; T′ has अथ द्राक्षादिपाकाः ५ नारिकेर° T., नालिकेर° T′. ६ प्रस्फुटार्थकः M_1. ७ P. has before this यथाक्रमं स्वरूपमुदाहरणम् and T. and T′. यथाक्रमं स्वरूपमुदाहरणं च. ८ अन्योन्यस्य p., T. ९ °मयासहत्व° m.

यथा ।

> स्मरस्मेरान्[1] मन्दस्मितमधुरसौरभ्य[2]सुभगान्
> मनाग्व्रीडाजाड्यान्[3] प्रणयरसकल्लोलभरितान् ।

द्राक्षापाकमुदाहरति । स्मेरेति । विषयमात्रविश्रान्तिविरहिणो विशृङ्खलवृत्तित्वमदमन्थरत्वादिगुणशीलाः स्मेराः । तदुक्तं भावप्रकाशे—

> 'अपरिच्छिन्नविषयं मदमन्थरमीलितम् ।
> स्फुरद्भ्रूपक्ष्मतारं यत् तत् स्मेरमिति कथ्यते ॥'

इति । ते च स्मरप्रधानाः स्मरस्मेराः मन्दस्मिता हासगर्भाः संभोगौत्सुक्यसूचकाः मधुराः संतापहराः सौरभ्येण पद्मिनीजातेरस्याः स्मितनिमित्तेन सुभगाश्च ये तथोक्ताः

> 'कटाक्षैर्हासगर्भैस्तु संभोगौत्सुक्यभावना ।
> शीतलीक्रियते तापो येन तन्मधुरं स्मृतम् ॥'

इति चोक्तेः नायिकायाः प्रौढत्वान्मनागल्पं व्रीडाजाड्यं येषां ते तथोक्ता अत एव स्वानुकूल्यप्रकाशकाः । तदुक्तं

> 'सव्रीडालोकनेनैव स्वानुकूल्यप्रकाशनम्'

इति ।

> 'विस्रम्भे परमां काष्ठामारूढे दर्शनादिभिः ।
> येनान्तरङ्गं द्रवति स स्नेह इति कथ्यते ॥'

इत्युक्तलक्षणः स्नेहः प्रणयशब्देन विवक्षितः । स एव रसो द्रवद्रव्यं तस्यान्तरङ्गवारिधिवास्तव्यकल्लोलैर्महोर्मिभिर्भरिताः प्रेमदायिन इत्यर्थः । 'द्रवीभूतं मनो यत्र दर्शने प्रेमदायिनः' इति लक्षणात् । कृतानेकस्कन्धाः प्रियदृष्टिप्रतिघातेनौत्सुक्यभरेण च यथाक्रममासारप्रसाराभ्यामङ्गीकृततरङ्गभङ्गिका इत्यर्थः । अत एवैते सोत्सुकास्तरङ्गिताश्च । तदुक्तम्

> 'सोत्सुकं तद्यदालोक्य भूयो भूयोऽवलोकनम् ।
> कल्लोल इव यः कान्तिविच्छेदस्तत् तरङ्गितम् ॥'

इति । मनसिजसहस्राणि सृजतः विरक्तस्यापीति भावः । 'यद्दर्शने विरक्तोऽपि क्षुभ्यते तत् समन्मथम्' इति लक्षणादे[4]ते समन्मथा उच्यन्ते । एवंविधान्

---

१ स्मरस्मेरा R. २ °सौभाग्य° M_1. ३ °जाड्य° P. ४ स्मरणा° p.

कृतानेकस्कन्धान् मनसिजसहस्राणि सृजतः
कटाक्षान् वामाक्षी किरति परितो रुद्रनृपतिम् ॥ ३६ ॥

स नारिकेलपाकः[1] स्यादन्तर्गूढरसोदयः ।

यथा ।

लीलाविभ्रमपूर्वरङ्ग[2]मुदितं तारुण्यमेत्य, त्रपा-
नेपथ्यान्तरबिम्बितस्मरकलालास्यप्रपञ्चश्रियः ।
सख्यः पश्यत काकतीयनृपतौ भावानुबन्धोज्ज्वलः
कोऽप्यस्यास्तरलभ्रुवो विजयते शृङ्गारनाट्यक्रमः ॥ ३७ ॥

अत्र न द्रागर्थप्रतीतिः[3]। एवं वस्त्वलंकारप्रतीतावपि द्रष्टव्यम्। पाकान्तराणि[4] यथासंभवमूह्यानि[5] ॥

कटाक्षान् वामाक्षी मनोहरनयना रुद्रनृपतिं परितः सर्वतः किरति । "अभितः परितः—"इत्यादिना द्वितीया । कटाक्षलक्षणं तु संगीतरत्नाकरे

'सद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्त्तनम् ।
तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥'

इति । अत्रैवं सम्मर्दसहिष्णोः शृङ्गारस्य पाठसमयेऽप्यास्वाद्यमानत्वादन्तर्बहिश्च स्फुरणं द्रष्टव्यम् ॥

नारिकेलपाकमुदाहरति । लीलेति । विस्तरेण व्याख्यातमेतन्नायिकाप्रकरणे मध्यमोदाहरणप्रस्तावे । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । अत्रेति । एवं व्याख्यानसापेक्षत्वान्न[6] द्रुतमर्थप्रतीतिरित्यर्थः[7] । द्राक्षापाकनारिकेलपाकावर्थस्य द्रुतविलम्बितप्रतीत्योः परां कोटिमारूढौ । अतस्तदन्तरालवर्त्तिन्या मध्यप्रतीतेरनेकविधत्वात्[8] तदनुसारेण कदलीरसालादिपाकाः स्वयमूह्या इत्याह । एवमिति ॥

---

१ नालिकेर° T'. २ °पूर्वरङ्गमित्यादि R., M_2, M_4, M_5, M. ३ प्रतिपत्तिः M_r ४ P., T' and T. have मधुक्षीरादीनि after this. ५ °मुदाहार्याणि P., M_r, T'. ६ °त्वात् तदन्त° p. ७ द्रुततरमर्थं° p. ८ मध्यम° p.

अथ काव्यविशेषाः ।

व्यङ्ग्यस्य प्राधान्याप्राधान्याभ्यामस्फुटत्वेन च त्रिविधं काव्यम् । व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये उत्तमं काव्यं ध्वनिरिति व्यपदिश्यते । अप्राधान्ये मध्यमं[1] गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति गीयते । व्यङ्ग्यस्यास्फुटत्वेऽधमं काव्यं चित्रमिति [2]गीयते ।

ध्वनिर्यथा ।

स्वामिन् गोत्रमहीधरान् किमधुना नीचैर्विधत्से कुतो
गाधानम्बुनिधीन् करोषि कुरुषे किं दिक्पतीनल्पकान् ।
इत्थं पार्श्वचरानुलापमखिलं न्यक्कृत्य धर्मैषिणा
सृष्टः पद्मभुवा गुणैकवसतिः श्रीवीररुद्रो नृपः ॥ ३८ ॥

इत्थं काव्यसामग्रीं निरूप्य तद्भेदा निरूप्यन्ते । अथेत्यादिना । तेषां सामान्यतः स्वरूपनिरूपणपूर्वकं विभागमाह । व्यङ्ग्यस्येति । प्राधान्यादिनिमित्तवशादुत्तमादि[3]काव्यानां ध्वन्यादिसंज्ञाप्रवृत्तिरित्याह । व्यङ्ग्यस्य प्राधान्य इत्यादिना । यथा लोके कस्यचिद् वस्तुनः संज्ञानार्थं प्रदीपादाविव व्यङ्ग्यार्थमेव वाच्यवाचकवैचित्र्यादौ महाकविप्रवृत्तेर्व्यङ्ग्यस्य मध्ये विश्रान्तिविरहेण स्वपर्यन्तं सहृदयहृदयाकर्षणाच्च तस्य प्राधान्यमित्यनुसन्धेयम् । तद्विरुद्धमप्राधान्यम् । तच्च व्यङ्ग्यस्य चारुत्वापकर्षोपाधिकृतं न स्वाभाविकमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्यत्र च्विप्रत्ययेन सूच्यते । अधमकाव्यस्यास्फुटव्यङ्ग्यत्वेन नीरसत्वात् केवलवाच्यवाचकवैचित्र्याश्रयत्वेनालेख्यप्रख्यत्वाच्चित्रशब्दवाच्यत्वम् । तच्च शब्दार्थालंकारयोर्व्याससमासाभ्यां निबन्धने शब्दचित्रमर्थचित्र[4]मुभयचित्रमिति त्रेधा[5] विभिद्यते[6] ॥

तत्र ध्वनिमुदाहरति । स्वामिन्निति । अल्पकानत्यल्पान् । अनुलापं [7]मुहुर्भाषामसकृत्कथनमिति यावत् । धर्मैषिणा न तु कुलाचलाद्यो[8]पमैषिणा । गुणैक-

---

१ T' has काव्यं after मध्यमं. २ कथ्यते M., M_p, M_2, M_4, M_5. ३ °काव्यादीनां t. ४ °मुभयचित्रामिति p., T. ५ त्रिधा m. ६ भिद्यते m. ७ मुहुर्भाषणम्° p., T. ८ °द्यापरागिणा t.

अत्र प्रतापरुद्रस्य कुल[1]शैलातिशायित्वसमुन्नतत्वमतिस[2]मुद्रगाम्भीर्यं लोकपालाधिकमैश्वर्यं च[3] व्य[4]ज्यते । तथा कुलशि[5]खरिप[6]योधिलोकपालनिर्माणसंरम्भातिशायी स[7]र्वविल[8]क्षणकाकतीयनिर्माणवि[9]भवं इति च[10] व्यज्यते ॥[11]

गुणीभूतव्यङ्ग्यं यथा ।

प्रत्यग्रप्रसरत्प्रतापविभवव्याप्ताखिलाशान्तरे
विश्वत्रातरि वीररुद्रनृपतौ सिंहासनाध्यासिनि ।
आस्थानीं समुपागतैर्नृ[12]पतिभिस्तास्तास्तथा दर्शिता-
श्चेष्टा याभिरमुष्य काकतिविभोर्दृष्टिः कृपार्द्रीकृता ॥ ३९ ॥

अत्र प्रा[13]साभिषेकमहोत्सवस्य प्र[14]तापरुद्रम[15]हाराजस्याग्रे श[16]रणार्थिनां पार्थिवानां त[17]थाविधकार्पण्योक्तिपु[18]नःपुनःप्र[19]णामादि व्य[20]ङ्ग्यं तास्ताश्चेष्टा दर्शिता इति वाच्यादनतिशायि इति[21] गुणीभूतव्य[22]ङ्ग्यता ।

चित्रं त्रिविधम् । श[23]ब्दचित्रमर्थचित्रमुभयचित्रं चेति ।

वसतिर्न पुनरचलादिवदेकैकगुणाधारः । अत्रौन्नत्यादिव्यङ्ग्यस्यागूढत्वाद्यपकर्षनिमित्ताभावात् प्राधान्येनोत्तमकाव्यत्वमेवेत्याभिप्रायेणाह । अत्रेति ॥

गुणीभूतव्यङ्ग्यमुदाहरति । प्रत्यग्रेति । अत्र कार्पण्यवचनादिचेष्टाविशेषरूपव्यङ्ग्यस्य याभिरमुष्येत्यादिवाक्येनोक्तप्रायत्वादगूढत्वेन न चारुत्वातिशय इत्याह । वाच्यादनतिशायीति ॥

---

१ °शीला° P. २ समुद्रं गाम्भीर्यं R. ३ R. drops च. ४ ध्वन्यते T'. ५ शैल for शिखरि in M₃ and T. ६ °पयोनिधि° M₂, T., T'. ७ R. drops सर्व.° ८ °विलक्षणः T., T'. ९ °वैभव T., T'. १० च is omitted in R., T., T'. ११ The sentence beginning with तथा and ending in व्यज्यते is dropped in P., M., and M₄. १२ °नृपवरै° P., T., T'. १३ कृताभिषेक° P. १४ प्रतापरुद्रदेवमहाराज° T'. १५ महादेव° P. १६ शरणार्थितानां M., M₂, M₄. १७ तथातिकार्प° P., R. १८ पुरःसर for पुनः पुनः M₁, M₂, M₄, M₅. १९ प्रणामादिकं T., T'. २० व्यङ्ग्यादयः M., M₂, M₄, M₅. २१ T' has दर्शिता after इति. २२ °व्यङ्ग्यम् M₁. २३ Omitted in P., R., M., M₂, M₄; M₁ has शब्दार्थोभयचित्रभेदेन after त्रिविधम्. T'.

शब्दचित्रं यथा ।

क्षोणीरक्षणदक्षिणाः क्षतजगत्क्षोभा दुरीक्ष्यक्रमाः
क्षुद्रक्षत्रियपक्षशिक्षणविधौ प्रोत्क्षिप्तकौक्षेयकाः ।
उद्दामोद्यमनस्य रुद्रनृपतेर्दोर्दण्डयोश्चण्डयो-
र्गर्जद्दुर्जनगर्वपर्वतभिदा दम्भोलयः केलयः ॥

अर्थचित्रं यथा ।

खग्गे जुज्झविजिम्भिए रिउमहीणाहांजलिं बिंबिअं
पेक्खंतो जअलच्छिबासकमलं मण्णंति विण्णाणिणः ।
मण्णे वीरपआवरुद्दविहुणो जण्णेसु घेत्तुं उणो
सिट्ठीए रिउजीविआइ विहिणो जत्तस्स पीठंबुअं ॥ ४१ ॥"

शब्दचित्रमुदाहरति । क्षोणीति । दुरीक्ष्यक्रमाः अभ्यासजनितलाघवातिशयेन दुरवबोधायुधप्रयोगपरिपाटीकाः । क्षुद्रक्षत्रियपक्षो राजपार्श्वबलम् । कौक्षेयकः खड्गः । "कुलकुक्षि—" इत्यादिना शैषिको ढकञ्प्रत्ययः । यदैतत्सूत्रं भाष्यकारो न सस्पृशे तदा "दृतिकुक्षि—" इत्यादिना ढञ् । स्वार्थिकः कप्रत्ययः । अत्र दोर्दण्डक्रीडानामशनित्वरूपणं गर्वाणां पर्वतत्वरूपणे हेतुः । अतः परस्परितं रूपकम् । तस्मिन् सत्यपि कवेर्वृत्त्यनुप्रास एवाभिनिवेशाच्छब्दचित्रस्यैव प्राधान्यमर्थचित्रस्य तु गुणभाव एवेति नोभयचित्रत्वमस्येति भावः ॥

अर्थचित्रमुदाहरति । खड्गेति ।

खड्गे युद्धविजृम्भिते रिपुमहीनाथाञ्जलिं बिम्बितं
पश्यन्तो जयलक्ष्मीवासकमलं मन्यन्ते विज्ञानिनः ।
मन्ये वीरप्रतापरुद्रविभोर्जन्येषु ग्रहीतुं पुनः
सृष्ट्यै रिपुजीवितानि विधेर्यातस्य पीठाम्बुजम् ॥

जन्येषु युद्धेषु यातस्य गच्छतः । पत्तस्येति पाठे प्राप्तस्येति छाया । लच्छिवासेत्यत्र लक्ष्मीशब्दस्य 'दिहो मिथः सः' इति पाक्षिको ह्रस्वः । घेत्तुं उणो इत्यत्र

---

१ T., T, insert तत्र before शब्दचित्रं ; R., M., M_3 and M_4 have चित्रं यथा for शब्दचित्रं यथा. २ दुरीक्ष° R.; 'दुरीक्ष° T., 'दुरीक्ष्य° T'. ३° विजंभिए T.; 'विजुंभिए T'.; विअम्भिए M. ४ रिपु° M., T., T'. ५ पेक्खंतो T'. ६ जय° T., T'. ७ °वरुद्दवि° T'. ८ सिट्ठिए T.; सिट्टीए M.; सिण्ढीए T'. ९ रिपु° T;. रिवु° T'.; रिउ M. १० विहुणो M. ११ T' has after this अस्य च्छाया । खड्गे &c. as given in the commentary. १२ दुरीक्ष° t., m., T. १३ प्रेक्षन्तो p. १४ मिदिहो t.

उभयचित्रं यथा ।

विद्यासमुद्रे भुवनैकभद्रे
　प्रतापरुद्रे [1]जितवैरिभद्रे ।
रक्षाविनिद्रे धृतशौर्यमुद्रे
　कान्तेव पृथ्वी रमते गुणार्द्रे ॥

'तुमुन्तव्यक्त्वासु ग्रहेः' इति तुमुन्प्रत्यये ग्रहेर्वैरादेशो वेत्तुमिति सिद्धम् । तस्योत्तरपदेन सन्ध्यभावः । 'पदयोः सन्धिर्वा' इति विकल्पितत्वात् । वीरपत्नावेत्यत्र 'वा समासे' इति समासे विकल्पाद् द्वित्वाभावः । जत्तस्सेति वर्तमानापदेशेन परासुवैरिप्राणसंग्रहणलम्पटस्य कमलभुवः [2]कमलोपवेशनावकाशाभावः प्रतीयते । अत्र प्रतापरुद्रखड्गप्रतिबिम्बिते रिपुनृपाञ्जलौ लयलक्ष्मीवासकमलत्वमारोप्य तदपह्नवेनार्थसिद्धेन ब्रह्मासनकमलत्वप्रतिपादनादपह्नवालङ्कारः । अत्रैव कवेरभिनिवेशादस्यार्थचित्रत्वम् । वृत्त्यनुप्रासे तु गुणभाव एवेति नात्राप्युभयचित्रत्वमिति भावः ॥

उभयचित्रमुदाहरति । विद्येति । अत्रोभयत्र कवेरभिनिवेशादुभयचित्रत्वमित्यभिप्रायेणाह । अत्रेति । यद्यप्येतत् प्राचीनालंकारकारैर्नोदाहृतं तथाप्यन्यतरप्राधान्येनेतरभेदद्वयवदुभयप्राधान्येनास्यापि [3]सुवचत्वादविरोधः । किं च

'पादाम्बुजं भवतु वो विजयाय मञ्जु-
　मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ॥'

इत्यत्रोपमानुप्रासयोरन्योन्यनिरपेक्षत्वेन समप्रधानभावयोः संसृष्टिमङ्गीकुर्वाणैः पूर्वैरेवोभयचित्रमप्यङ्गीकृतमिति विज्ञेयम् । नन्वेषूदाहरणेषु यथायोगं विभावानुभावविशेषकथनेन वीरशृङ्गारयोः पर्यवसानात् कथमधमत्वम् । सत्यम् । शब्दार्थालंकारयोरेव कविविवक्षाविषयत्वाद् विद्यमानोऽपि रसो दिवा चन्द्र[4]प्रकाशवन्न प्रतीयते । तदुक्तं काव्यालोके

'रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति ।
अलंकार[5]निबन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥'

इति ।

---

१ विजितारिभद्रे M., M_4.　२ कमलोपवेशनाभावः m.　३ सुवचनत्वाद° m.　४ प्रकाश is omitted in P.　५ °निबद्धो m.

[1]अत्रानुप्रासोपमाभ्यां चित्रता ॥

[2]अथ ध्वनिविशेषा [3]निरूप्यन्ते।

[4]अत्र ध्वनेर्लक्षणाभिधामूलत्वेनाविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्याख्यौ प्रथमं द्वौ[5] भेदौ। अविवक्षितवाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्यतया द्विविधस्य वाक्यपदगतत्वेन द्वैविध्ये चातुर्विध्यम्। विवक्षितान्यपरवाच्यस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यतया द्वौ भेदौ। संलक्ष्यक्रमव्य[6]ङ्ग्ये शब्दशक्ति[7]मूले वस्त्वलंकाररूपतया द्वैविध्ये वाक्यपदगतत्वेन चातुर्विध्यम्।

एवं त्रिविधमपि काव्यं सामान्यतो निरूप्य तत्रोत्तमकाव्यं प्रपञ्चयितुं प्रतिजानीते। अथेति। विभजते। अत्रेति। अविवक्षितं व्यङ्ग्येन न्यग्भावितं वाच्यं यत्र सोऽविवक्षितवाच्यः। अन्यपरं व्यङ्ग्यपरं राजतात्पर्येण राजपुरुषसे[8]र्वनवद् व्यङ्ग्यपरत्वेनैव विवक्षितं विवक्षितान्यपरं तथाभूतं वाच्यं यत्र स विवक्षितान्यपरवाच्यः। तत्र लक्षणामूलं चतुर्धा विभजते। अविवक्षितेति। तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्ये वाच्यस्योपपद्यमानत्वेऽपि तावतानुपयोगादजहल्लक्षणामूलत्वम्। अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये वाच्यस्या[9]नुपपन्नत्वात् जहल्लक्षणामूलत्वमिति विवेकः। संक्रमितेति णिचा व्यञ्जनसहकारिवर्गस्यायं प्रभाव इति सूच्यते। अभिधामूलं विभजते। विवक्षितेति। संलक्ष्यः स्फुटसंवेद्यः क्रमो व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोर्यत्र स संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः। यत्र व्यञ्जकस्य विभावादेर्व्यङ्ग्यस्य च रसादेः सन्नपि क्रमो निशितसूच्या [10]शतपत्रपत्रशतवेधवदाशुभावित्वान्न लक्ष्यते सोऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः। तत्राद्यस्य शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वेन त्रैविध्यं सिद्धवत्कृत्याद्यं चतुर्धा विभजते। संलक्ष्येति। जातिगुणादिरूपोऽर्थो वस्तु। तदेव

---

१ R. omits अत्र; अत्रोपमाप्रासाभ्यामुभयचित्रता M_6; अत्रानुप्रासोपमाया M., M_f.
२ T. has अथ ध्वनिविशेषाः as a heading before it. ३ कथ्यन्ते निरूप्यन्ते च M_r
४ अथ M., M_f ५ भेदौ द्वौ P., T'. ६ °व्यङ्ग्यस्य M., M_g, M_f ७ °मूलत्वे R.
८ °सेवेव m. ९ °नुपपद्यत्वात् t. १० शतपत्रच्छेदवदाशुविदितत्वान्न m.

अर्थशक्तिमूले संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये[1]ऽर्थस्य स्वतः[2]संभवित्वेन [3]कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वेन कविनि[4]बद्धोक्तिसिद्धत्वेन च [5]त्रैविध्यम्। त्रिविधस्य [6]वस्त्वलंकाररूपतया द्वैविध्ये [7]षड्विधत्वम्। षड्विधस्यापि व्यङ्ग्यव्य[8]ञ्जकतया द्वैविध्ये द्वादशविधत्वम्। द्वादशविधस्यापि प्रबन्धगतत्वेन वाक्यगतत्वेन पदगतत्वेन च[9] त्रैविध्ये षट्त्रिंशत्प्रकारोऽर्थशक्तिमूलोऽनुरणन-

---

विच्छित्तिविशेषयुक्तमलंकारः। द्वितीयः षट्त्रिंशत्प्रकार इत्याह। अर्थशक्तिमूल इत्यादिना। अर्थस्य मूलभूतस्य व्यञ्जकस्येत्यर्थः। यो न केवलं साहित्यमात्रसिद्धः किं तु लोकेऽप्यौचित्येन संभाव्यते स स्वतःसंभवी। यः पुनरसन्नपि लोके कविना प्रतिभामात्रेण संभाव्य संपाद्यते स कविप्रौढोक्तिसिद्धः। कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धस्तु [10]कविनिबद्धोक्तिसिद्ध इति त्रयाणां विवेकः। षड्विधस्येति। व्यञ्जकस्येति भावः। व्यङ्ग्यव्यञ्जकतयेति। व्यङ्ग्ययोर्वस्त्वलंकाररूपयोर्व्यञ्जकतयेत्यर्थः। तथा चोक्तं काव्यप्रकाशे

'अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः।
प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा कवेस्तेनोदितस्य वा॥
वस्तु वालंकृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत्।
वस्त्वलंकारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः॥'

इति। हेमचन्द्रस्तु प्रौढोक्तिमन्तरेण स्वतःसिद्धस्याप्यकिंचित्करत्वात् सिद्ध[11]त्वमेव सर्वत्रेति स्वतः[12]संभवित्वादिभेदत्रयं नाङ्गीचकार। अनुरणनेति। घण्टादेः [13]प्रथमस्वनानन्तरभावी स्नि[14]ग्धः स्वनोऽनुरणनम्। तत्सादृश्यात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यविधोऽप्यनुरणनध्वनिरुच्यते। तत्र

'विच्छित्तिशोभिनैकेन भूषणेनेव भामिनी।
पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती॥'

इति ध्वन्याचार्यवचनात् पदगतेष्वपि रम्यत्वमस्तीति [15]वेदितव्यम्। तृतीय-

---

१ °व्यङ्ग्यस्य M_1. २ °संभावितत्वेन M. ३ R. drops कवि. ४ 'निबन्धनोक्ति' T., T'; °निबद्धवक्तृप्रौढोक्ति' P. ५ त्रैविध्ये M. ६ वस्त्वलंकारतया R. ७ षड्विधम् M., M_5. ८ 'व्यञ्जकभेदतया M., M_2, M_5. ९ च is omitted in P. and R. १० कविनिबन्धनोक्ति° t., p. ११ सिद्धमेव p. १२ °संभवत्वा° p., m., १३ प्रथमध्वननानन्तर° p. १४ स्निग्धस्वनो' p.; स्निग्धस्वनानन्तरभावी T. १५ विदितव्यम् p.

ध्वनिः । उभयशक्तिमूलो वाक्यगतत्वेनैकविध एव । एवं संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य[1]ध्वनेरेकचत्वारिंशद्भेदाः । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः प्रबन्धवाक्यपदपदैकदेशरचनावर्णगतत्वेन षड्विधः । एवं विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः सप्तचत्वारिंशद्भेदाः । अविवक्षितवाच्यभेदैश्चतुर्भिः सह ध्वनेः प्रथमं शुद्धा एकपञ्चाशद् भेदाः । तेषां[2] प्रत्येकमेकैकस्यैकैकेन संबन्धे प्रथमभेदस्यैकपञ्चाशद् भेदाः । द्वितीयस्य[3] पञ्चाशद् भेदाः । तृतीयस्यै[4]कोनपञ्चाशद् भेदाः । अनेन[5] क्रमेणो[6]त्तरोत्तरस्यै-

माह । उभयशक्तीति । एकविध एवेति । प्रकारवैचित्र्यकल्पनस्य दुःशक्तत्वा[7]दिति भावः । अनुरणनध्वनिभेदान् क्रोडीकृत्याह । एवमिति । एकश्च चत्वारिंशच्च एकचत्वारिंशदिति द्वन्द्वः । 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति' इत्येकवद्भावः । 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति भाष्यकारवचनाज्जनपदादिशब्दवन्नपुंसकत्वाभावः । नापि भेद्यलिङ्गत्वम् । विंशत्यादीनां नवत्यन्तानाममरकोशे 'तासु चानवतेः स्त्रियः' इति नियमेन स्त्रीलिङ्गताभिधानात् । यद्वा एकोत्तरा चत्वारिंशदिति मध्यमपदलोपी समासः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । द्वितीयमभिधामूलध्वनिं विभजते । असंलक्ष्येति । रसादीनामानन्त्येन तद्भेदकल्पनस्याशक्यत्वात् तद्द्योतक[8]प्रबन्धादिकृतो रसादेः षोढा विभाग इत्याह । प्रबन्धेति । सर्वानपि ध्वनिभेदान् संकलय्याह । एवमिति । शुद्धा ध्वन्यन्तरासंबद्धा इत्यर्थः । मिश्रभेदानाह । तेषामिति । तेषां शुद्धानामित्यर्थः । ननु लक्षणामूलध्वनेरभिधामूलध्वनिसंबन्धे यथैको मिश्रभेदस्तथैवाभिधामूलध्वनेर्लक्षणामूलध्वनिसंबन्धे भेदान्तरं भविष्यति । एवमेकपञ्चाशतोऽपि भेदानां विचार्यमाणे एकोत्तरशतषट्काधिकसहस्रद्वयसंख्याकमिश्रभेदसंभवादेकैकन्यूनताश्रयणेन पञ्चविंशत्युत्तरशतत्रयाधिकसहस्रसंख्यावलम्बनमयुक्तमिति चेत् सत्यम् । भेदद्वयेऽपि तस्यामुना संबन्धोऽमुष्य वा तेनेति संबन्धिप्रतिसंबन्धिनोरुच्चारणव्यत्यासमात्रं न पुनश्चमत्कारविशेषः । अतस्तेषां यथायोगं मिथोऽन्तर्भाव एवेति युक्तमेवोक्तम् । तदेतदाह । अविवक्षितवाच्यस्येति । विषयव्याहत्यर्थं ध्वन्यन्तरेऽप्यन्तर्भावं दर्शयति । अनेनैवेति । भूयो विभागमाह । तस्यापीति । ध्वन्योः संदेहा-

१ व्यङ्ग्ये R., M_5. २ M. omits this sentence. ३ द्वितीये R.; द्वितीयभेदस्य M. ४ तृतीये R.; तृतीयभेदस्य M. ५ अनेनैव M., M_1, M_4, M_5. ६ 'णोत्तरोत्तरपरित्यागे M., M_4, M_5. ७ दुःशक्यत्वा° m.; दुःशक्तत्वा° m_1. ८ तद्भेदे तत्प्रबधा° p.

कैकभेदपरित्यागे षड्विंशत्युत्तरशतत्रयाधिकसहस्रसंख्याका मिश्रभेदाः । अविवक्षितवाच्यस्य विवक्षितान्यपरवाच्यसंबन्धे यो भेदस्तस्मिन्नेवान्तर्भूतो विवक्षितान्यपरवाच्यस्याविवक्षितवाच्यसंबन्धे भेदो न पृथग्भूतः । अनेनैव क्रमेण वस्तुध्वनेरलंकारध्वनिसंबन्धभेदोऽप्यलंकारध्वनेर्वस्तुध्वनिसंबन्धान्न पृथग्भूत इति पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरसंबन्धे एकैकभेदन्यूनता ज्ञेया । तस्यापि मिश्रणस्य त्रिरूपेण संकरेणैकरूपया संसृष्ट्या च पुनश्चतुर्धायोजने चतुरुत्तरशतत्रयाधिकपञ्चसहस्राणि भेदाः ।[६]

> शुद्धाश्चन्द्रशरा मिश्रा ऋतुनेत्रानलेन्दवः ।
> संसृष्टिसंकरायत्तास्त्वब्धिखाग्निशराभिधाः ॥

तत्र शुद्धानामेकपञ्चाशद्भेदानां नामधेयानि कथ्यन्ते । पदगतार्थान्तरसंक्रमिताविवक्षितवाच्यध्वनिः । १ । वाक्यगतार्थान्तरसंक्रमिताविवक्षितवाच्यध्वनिः । २ । पदगतात्यन्ततिरस्कृताविवक्षितवाच्यध्वनिः ।३। वाक्यगतात्यन्ततिरस्कृताविवक्षितवाच्यध्वनिः । ४ । पदगतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिः ।५। पदगतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमालंकारध्वनिः । ६ । वाक्यगतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिः ।७। वाक्यगतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमालंकारध्वनिः । ८ । पदगतस्वतःसिद्धार्थ-

---

स्पदत्वेनानुग्राह्यानुग्राहकभावेनैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन च त्रिरूपेणेत्यर्थः । संकरवत् सापेक्षत्वाभावात् संसृष्टेरेकरूपत्वं द्रष्टव्यम् । फलितां संख्यामाह । चतुरुत्तरेति । न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थमुक्तामेव संख्यां संकेतभाषया क्रोडीकृत्याह । शुद्धा इति । अत्राङ्कप्रस्तारो व्युत्क्रमेण द्रष्टव्यः । चन्द्र एकः । शराः पञ्च । ऋतवः षट् । नेत्रे द्वे । अनलास्त्रयः । इन्दुरेकः । अब्धयश्चत्वारः । खं शून्यं बिन्दुरित्यर्थः । अग्नयस्त्रयः । शराः पञ्च । तर्हि किंनिमित्तं काव्यप्रकाशकारोऽन्तर्भावयात्यासानपि कतिचिद् भेदान् संगृह्य चतुरुत्तरचतुःशतीयुतायुतसंख्या-

---

१ °वाच्यस्य संबन्धे R.; °वाच्यस्य च संबन्धे M., M_4, M_5. २ °क्षितवाच्यसंबन्धभेदः M., M_2, M_4, M_5; °क्षितस्य संबन्धोऽपि M_1. ३ °संबन्धेऽप्य° R. ४ संबन्धभेदात् R. ५ After this M. and M_2 have संदेहास्पदत्वेनानुग्राह्यानुग्राहभावेनैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन इति. ६ After this M_1 has अनुग्राह्यानुग्राहकभावः संदेहलक्षणश्चैकव्यञ्जकानुप्रवेशश्चेते तु संकरभेदाः. ७ अत्र P., M_5. ८ क्रमव्यङ्ग्यवस्तु° M_5. ९ p. drops संख्या.

शक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः । ९ । पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः । १० । पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः । ११ । पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ।१२। वाक्यगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः।१३। वाक्यगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः । १४ । वाक्यगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः।१५। वाक्यगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ।१६। प्रबन्धगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः ।१७। प्रबन्धगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः । १८ । प्रबन्धगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः । १९ । प्रबन्धगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः । २० । पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः ।२१। पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः ।२२। पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः ।२३। पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ।२४। वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः । २५ । वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः । २६ ।वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः । २७ । वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ।२८। प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः।२९। प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः । ३० । प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः । ३१ । प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः । ३२ ।

कान् संसृष्टिसंकरायत्तभेदानजीगणत् । को वेद किं वांत्र निमित्तं तत् पुनस्त एव तत्रभवन्तो विदांकुर्वन्तु । अस्माभिस्तु 'युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यं न तु पूरुषगौरवात्' इति न्यायसरणिरनुसरणीयेति विद्यानाथहृदयम् ॥

---

१ °मूल° M_1. २ °मूल° M_1. ३ °मूल° M_1. ४ °मूल° M_1; similarly °मूल° for °मूलो° althrough in M_1. ४ कवि omitted in M_2. ५ T′ has निबन्धोक्ति for प्रौढोक्ति. ६ °निबन्धोक्ति° T′. ७ °निबन्धोक्ति° T′. ८ °निबन्धोक्ति° T′. ९ °निबन्धोक्ति° T′. १० वा तत्र p., T. ११ विद्यानाथस्य हृदयम् p.

पदगतकविनिबद्धो[1]क्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः । ३३ ।
पदगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः । ३४ ।
पदगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः । ३५ ।
पदगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः । ३६ ।
वाक्यगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः । ३७ ।
वाक्यगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः । ३८ ।
वाक्यगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः।३९।
वाक्यगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ।४०।
प्रबन्धगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः । ४१ ।
प्रबन्धगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः । ४२ ।
प्रबन्धगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः।४३।
प्रबन्धगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ।४४।
प्रबन्धगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो र[2]सादिध्वनिः । ४५ । वाक्यगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः । ४६ । प[3]दगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः । ४७ । पदैकदेशगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः । ४८ । रचनागतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः । ४९ । वर्णगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः । ५० । वाक्यगतोभयशक्तिमूलो ध्वनिः । ५१ ।

त[4]त्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

[5]अर्थान्तरसंक्रमितावाच्यध्वनिर्यथा ।

> मूर्धानो यू[6]यमासाकाः किमि[7]त्यौन्नत्यमिच्छथ ।
> इति प्रताप[8]रुद्रस्य प्रणताः प्रतिपार्थिवाः ॥ ४२ ॥

अथ प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं शुद्धभेदानां प्रतिज्ञापूर्वकं नामानि कथयति । तत्रेति । गतार्थमेतत् ।

अत्र कतिपयोदाहरणप्रदर्शनेनेह कुशाकानां भेदान्तराणि सु[9]बोधानीत्यभिप्रायेणाह । तत्र दिङ्मात्रमिति । उदाहरति । मूर्धान इति । आसाका अस-

---

१ निबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धा° M₁, M₄; °निबन्धनोक्ति° M.; °निबन्धार्थशक्ति° M₈. २ रसध्वनिः M₁, M₄. ३ पदपदैकदेशभेदेन रचनागतासंलक्ष्यक्रम° (for ४७–४८–४९) M. ४ अत्र M₂; अथ M₁; तत्र is omitted in M₅. ५ पदगतार्थान्तर° M. ६ यूयमस्माकं M₃. ७ °त्यौन्नत्यशालिनः M. ८ M. notices देवस्य for रुद्रस्य. ९ सुबोधानीत्याह p.

अत्र आस्माका इति सर्वदैन्यभूमयो वयमीदृशानामस्माकं संबन्धिन इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यता।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो यथा।

विशदिमविलिप्तवियतो धवलिमपरिपूरिताखिलाशान्ताः।
विहरन्ति यशःपूरा गौराः श्रीकाकतीन्द्रस्य ॥ ४४ ॥

अत्र विशदिमविलिप्तवियत इत्यन्ततिरस्कृतवाच्यम्। अनेनैव क्रमेण वाक्यगतत्वेनाप्युदाहार्यम्।

दीयाः। "युष्मदस्मदोः" इत्यण्प्रत्यये "तस्मिन्नणि च" इत्यास्माकादेशः। अत्रास्माकप्रकृत्यास्मच्छब्देनास्मदर्थमहित्वैव तावतानुपयोगाद् दैन्यविशिष्टोऽस्मदर्थः सामान्यविशेषभावसंबन्धेन लक्ष्यत इत्याह। सर्वदैन्येति। व्यङ्ग्यं पुनर्वीररुद्रवैरिणां वैनतेयसंनिधाने वाताशिनामिव विक्रमविमुखत्वमित्येतदभिसंधायाह। अत्रेति॥

विशदिमेति। अत्र विशदिमधवलिम्नोर्विषयभेदान्मिथो न पौनरुक्त्यम्। अनयोर्वियद्विलेपनदिगन्तपरिपूरणविधानार्थत्वेनानुवाद्यत्वाद्विधेयेन गौरा इत्यनेनापि न पौनरुक्त्यमिति विज्ञेयम्। अत्र विलिप्तपदं मूर्तोचितस्य विलेपनस्यामूर्ते वियत्यनुपपद्यमानत्वात् स्वार्थपरित्यागेनोपरञ्जनातिशयं कार्यकारणभावसंबन्धेन लक्षयदाकाशे प्रकाशाधिक्यं व्यनक्तीत्यभिप्रायेणाह। अत्रेति। अनेनै-

---

१ अत्रास्माकमिति M_3. २ M_5 omits सर्व. ३ °दैन्यविश्रान्तिभूता ये वयं M_1. ४ वयं तादृशाना° P. ५ संबन्धिनो यूयमित्यर्था° P., T., T'. ६ °संक्रमिताविवक्षितवाच्यता T., T'. ७ °वाच्यं M.; °वाच्यध्वनिर्यथा M_2; °तिरस्कृताविवक्षितवाच्यता M_4; °वाच्यत्वं M_1; °वाच्यता R.; °वाच्यो ध्वनिर्यथा T., T'. ८ धवलिम° M. ९ °तिरस्कृताविवक्षितवाच्यता M_4. १० °वाच्यत्वम् T., T'., M_1, M_5; ११ °स्मदोरन्यतरस्यां खञ् च P., T. १२ मिथो is omitted in p.

[1]अथार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिर्यथा ।

अब्दानृतून् विना मासान् शुक्लपक्षान् विना ति[2]थीन् ।
रात्रीर्वि[3]नापि का[4]ङ्क्षन्ते का[5]कतीयरिपुस्त्रियः ॥ ४५ ॥

अत्र ऋतुप्रभृतीनां म[6]न्मथोद्दीपकत्वात् तदभावो रिपुस्त्रीभिरा[7]काङ्क्ष्यत इति प्रतीयते । तेन तासां प्रियवियोगरू[8]पं वस्तु व्यज्यते । अनेन प्रतापरुद्रस्य स[9]र्वे शत्रवो निहता इति वा[10]च्यादतिशयः । त[11]था प्रियविरहविधुराः शत्रुस्त्रियः कतिपयव[12]त्सरान् जीविताशाया प्रथममृतूनाम[13]भावं वा[14]ञ्छन्ति । अ[15]नन्तरं तानपि ग[16]मयितुमशक्ताः कतिपयमासेषु

वेति वाक्यगतत्वमेवात्र भेदकमिति भावः । अत्र जहदजहल्लक्षणयोर्वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यम् । तच्च शब्दैकव्यापाराद् व्यञ्जनादेव । अन्यथा लक्षणाया एवानुपादेयत्वप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे–

'यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ।
फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ॥'

इति ।

शब्दशक्तिमूलापेक्षया भेदबाहुल्येन बहुवक्तव्यत्वादर्थशक्तिमूलानादावुदाहर्तुमाह । अथेति । अब्दानिति । अत्र ऋत्वाद्यभावाकाङ्क्षाया वाच्यत्वेऽपि तस्याः कामोद्दीपकत्वहेतुकत्वं व्यङ्ग्यमेवेत्यभिप्रायेणाह । अत्रेति । तस्य व्यङ्ग्यमाह । तेनेति । तेनानन्तरोक्तव्यङ्ग्येनेत्यर्थः । तस्यापि व्यङ्ग्यमाह । अनेनेति । प्रियवियोगेनेत्यर्थः । व्यज्यत इत्यनुपज्यते । एवमुत्तरोत्तरव्यङ्ग्य एव कविसंरम्भविश्रान्तेस्तस्य वाच्यादुत्कर्षो येनास्य ध्वनिव्यपदेश इत्याह । इति वाच्यादिति । किं च प्रथमकक्ष्यायां प्रतीयमानस्य ऋत्वाद्यभावाकाङ्क्षालक्षणस्य वस्तुनो व्यञ्जकवस्तुत्रैविध्यात् त्रैविध्यमित्याह । तथेत्यादिना ॥

---

१ अतः स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो M_1. २ तिथीः M., M_1. ३ °र्विना च M., M_1, M_2. ४ काङ्क्षन्ति P. ५ काकतीन्द्ररिपु° M., M_1, M_2. ६ कामोद्दीपकत्वात् P., T., T'. ७ °राकाङ्क्षित R. ८ °रूपवस्तु M_1. ९ सर्वेऽपि M., M_1, M_3; सर्वशत्रवो M_4; सर्वे is omitted in M_5. १० वाच्यातिशयः M., M_1, M_2. ११ तथा हि M_4. १२ °वत्सरजीवितेच्छया R.; °वत्सरजीविताशया M. (M. notices वत्सरान्); °संवत्सरान् M_4. १३ °मभावान् M., M_2. १४ आकाङ्क्षन्ति M_4. १५ तदनन्तरं M_1. १६ गन्तुमशक्ताः R.

प्राणान् धारयितुमु[1]द्युक्ता ज्योत्स्नावतां पक्षाणां विनाशं वाञ्छन्ति । अनन्तरं मा[2]सानप्यपनेतुमपारयन्त्यः कतिपयति[3]थिषु जीविताशया रा[4]त्रीणामसृष्टिम[5]भिलपन्तीति ब[6]हुवस्तु वस्तुना व्यज्यते ।

वस्तुनालंकारध्वनिर्यथा ।

> दृष्ट्वा काकतिवीररुद्रनृपतेः कीर्तिं जगद्व्यापिनीं
> वस्तुं वाञ्छति शंभुरत्र शयितुं ल[7]क्ष्मीपतिः काङ्क्षति ।
> स्नातुं धा[8]वति दिव्यतापसगणः संवर्धितुं वार्धय-
> श्चेष्टन्ते सविलासमभ्रमुरपि स्प्रष्टुं शनैरीहते ॥ ४६ ॥

अत्र हरस्य कैलासभ्रान्तिः हरेः क्षीरा[9]र्णवभ्रान्तिरिति भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते ॥

अ[10]लंकारेण वस्तुध्वनिर्यथा ।

> प्रतापरुद्रस्य रणे कृपाणः
> सद्यः समुद्यद्रुधिरारुणश्रीः ।
> आलम्बते रोषकषायितस्य
> कालीकटाक्षस्य विजृम्भितानि ॥

अ[11]त्रालम्बत इति निदर्शनालंकारेण सकलरिपुक्षयः क्षणात् कृ[12]त इति वस्तु व्यज्यते ॥

दृष्ट्वेति । अत्र कीर्त्तौ शंभुप्रभृतीनां निवासाकाङ्क्षादिलक्षणेन वस्तुना तेषां यथाक्रमं कैलासक्षीरोदमन्दाकिनीचन्द्राश्रमातङ्गभ्रान्तिरूपो भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते । तदेतदाह । अत्र हरस्येति । अत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येनालंकार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन प्रत्यभिज्ञानबलादलंकारव्यपदेशो न विरुध्यते । एवमन्यत्राप्यलंकारध्वनौ वेदितव्यम् ॥

प्रतापेति । कषायितस्यारुणीकृतस्य । अत्र कृपाणस्य चण्डिकाकटाक्षविजृम्भितालम्बनासंभवाद्विजृम्भितानीव विजृम्भितानीति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुसंबन्धरूपो निदर्शनालंकारः ॥

---

१ °मुद्यता R. २ मासान् वाहयितु° P. ३ °दिवसेषु R. ४ रात्रीणामप्यसृष्टि° M_5; रात्रीणां विसृष्टिं M_1. ५ °ष्टिं संमभिलपन्ती° R. ६ वस्तुना बहुवस्तु P. ७ लक्ष्मीपतिः काङ्क्षते R.; लक्ष्मीपतिर्वाञ्छति T'. ८ वाञ्छति R. ९ क्षीराब्धि° M., M_1, M_2, M_5. १० R. and M_1 has अलंकारेणालंकारध्वनिः treated before अलंकारेण वस्तुध्वनिः. ११ अत्र is omitted in M., M_1, M_2, M_4, M_5. १२ क्रियत M., M_1, M_2, M_4.

अलंकारेणालंकारध्वनिर्यथा।

काकतीयविभोः कीर्त्तिपुण्डरीके विजृम्भिते।
धत्ते मधुकरक्रीडां तमालश्यामलं नभः ॥ ४८ ॥

अत्र कीर्त्तिपुण्डरीके नभोभ्रमरक्रीडां धत्त इति निदर्शनालंकारेणाश्रयाश्रयिणोरनानुगुण्यरूपो[1]ऽधिकालंकारो[2] व्यज्यते। आश्रयस्य कीर्त्तिपुण्डरीकस्य वैपुल्यं भ्रमरसादृश्यप्रतिपादनेनाल्पत्वं नभसः प्रतीयते। एषु[3] स्वतः सिद्धार्थशक्तिमूलत्वम्।

अथ[4] कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो[5] वस्तुना वस्तुध्वनिर्यथा।

श्रावं श्रावं खुरलिविहरत्कार्त्तिकेयेषुजात[6]-
च्छिद्रच्छद्मश्रवणपदवीचारिणीं चारणौघैः।
श्लाघ्यङ्गीतां भुवनमहितां काकतीन्द्रस्य[7] कीर्त्तिं
क्रौञ्चक्ष्माभृद्भवति[8] महतो[9] विस्मयाविष्टलाङ्गः ॥ ४९ ॥

काकतीयेति। पूर्ववन्निदर्शनालंकारः। अनानुगुण्यरूप इति। आधारस्य नभसोऽल्पत्वादाधेयस्य यशसोऽधिकत्वाच्चेति भावः। तच्च व्यज्यत इत्याह। आश्रयस्येति। एषु स्वतः सिद्धेति। व्यञ्जकस्य लोकसिद्धार्थत्वादिति भावः॥

अथ कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलेषु वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति। श्रावं श्रावमिति। श्रावं श्रावं पुनः पुनः श्रुत्वेत्यर्थः। "आभीक्ष्ण्ये णमुल्कि नित्यवीप्सयोः" इति द्विर्भावः। खुरलिर्मल्लादिसाधनशाला। तत्र विहरतः क्रीडतः कार्त्तिकेयस्य कृत्तिकापत्यस्य स्कन्दस्येषुणा शरेण जातं यच्छिद्रं तस्य छद्मना व्याजेन या श्रवणपदवी। बहिर्निर्गतं बाणरन्ध्रमेव श्रवणसरणिर्बभूवेति भावः। तत्र चरति ताच्छील्येन तां तथोक्ताम्। पुरा किल कार्त्तिकेयः खुरलीविहरणवेलायां परशुरामस्पर्धया क्रौञ्चगिरिं ददारेति प्रसिद्धिः। भुवनानां महितां पूज्यमानामिति शेषषष्ठ्या निष्ठान्तेन समासः। अत एव "क्तेन च पूजायाम्" इत्यादिषु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेध इति हरदत्तः। अत्र क्रौञ्चाद्रेर्निश्च-

---

१ °रूपाधिका° P. २ °धिकोऽलंकारो R. ३ एष स्वतः सिद्धार्थशक्तिमूलश्च R. ४ अथ is omitted in R., M., M_1, M_2, M_5; M_4 has पुनः for अथ. ५ मूलत्वेन M., M_5; मूलत्वं यथा R., M_2, M_4. ६ जातः R., M., M_1, M_2, M_5. ७ काकतीयस्य M., M_1, M_2, M_5. ८ कुञ्च° M. ९ महितो R.

अत्र [1]प्रतापरुद्रस्य कीर्तिः स्थावराणामपि विस्मयकारिणीति [2]वस्तु व्यज्यते ॥

वस्तुनालंकारध्वनिर्यथा ।

> वीररुद्रभटान् दृष्ट्वा [3]जयलक्ष्मी[4]वृतान् रणे ।
> कर्षन्त्यरिवधूकेशान् कानने कण्टकिद्रुमाः ॥ ५० ॥

अत्र जयलक्ष्मीसमालिङ्गितान् वी[6]ररुद्रभटान् दृष्ट्वा समदना इव कण्टकिद्रुमाः [7]शत्रुवधूकेशान् कर्षन्तीवेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ।

अलंकारेण वस्तुध्वनिर्यथा ।

> [9]ओसरइ सहीहि समं [10]लंजा वहुआए सिढिलमाणाए ।
> [11]अप्पग्गहण[12]भयेण [13]वँ सविहगए [14]मणोहरे दइए ॥ ५१ ॥[15]

लाञ्छत्वे विस्मयादिवेति हेतोरुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारो व्यञ्जकाप्रयोगाद् गम्यः । एवमलंकारे सत्यपि क्षौद्रक्ष्माभृदिति वस्त्वेव स्थावराणामपि विस्मयकारिणी कीर्त्तिरिति वस्तु व्यनक्ति न पुनरलंकारभागः । अतो वस्तुना वस्तुध्वनेरेवेदमुदाहरणम् ॥

वीररुद्रेति । निगदव्याख्यानमेतत् ॥

ओसरईति । त्वोदवापोता इत्यपशब्दस्यौकारः ।

> अपसरति सखीभिः समं लज्जा वध्वाः शिथिलमानायाः ।
> आत्मग्रहणभयेनेव सविधगते मनोहरे [15]दयिते ॥

[16]भयेण वेत्यत्र 'इवस्य पिवमिवतिवद्वा' इति वशब्दस्य केवलो वकारो हेतूत्प्रेक्षाव्यञ्जकः ॥

छाया ।

> अपसरति सखीभिः समं लज्जा वध्वाः शिथिलमानायाः ।
> आत्मग्रहणभयेनेव सविधगते मनोहरे दयिते ॥

१ प्रतापरुद्रकीर्त्तिः M_1, M_2; क्ष्माभृतो निश्चलाङ्कत्वेन वस्तुना स्थावराणामपि विस्मयकारिणी कीर्त्तिरिति M. २ वस्तु is omitted in M_2. ३ जयश्रिया M_1. ४ M_5 has समावृतान् for वृतान् रणे. ५ °वृतान् M_4; समागतान् M_5. ६ वीरभटान् M_5. ७ शत्रुवधू is omitted in M_5. ८ इव is omitted in M_5. ९ अपसरइ P. १० लंजा T′, R. ११ अपगहण T′, अपगहण R. १२ मपण M. १३ व्व P., M. १४ मणहरे R. १५ छाया is omitted in T. and p. १६ भयेनेवेत्यत्र t.

अत्रोत्प्रेक्षयालिङ्गनं[1] वस्तु व्यज्यते ॥

अलंकारेणालंकारध्वनिर्यथा ।

अभयं याचमानानां काकतीयेन्द्रविद्विषाम् ।
रक्षां नाङ्गीकरोतीव वनं शाखाग्र[2]कम्पनैः ॥ ५२ ॥

अत्र नाङ्गीकरोतीवेत्युत्प्रेक्षया प्रतापरुद्रशत्रुभ्यो रक्षणं कर्त्तुं वनमपि[3] बिभेतीवेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो[4] वस्तुना वस्तुध्वनिर्यथा ।

जह[5] तह व[6] होदु अंआ[7] णरणाह करेहि[8] रक्खणं ससिणो ।
जं ताए कडखुका[9] आणत्ता[10] तं मसीकादुं ॥ ५३ ॥

अत्र विरहातुरा[11] आर्या चन्द्रिकामसहमाना रोषोज्ज्वलितया[12] कटाक्षोल्कया चन्द्रं मषीकरोति स[13] रक्षणीय इत्यनेन वस्तुना[14] इतः परं सा[15] जीवितं धारयितुमशक्ताधुनैव[16] त्वया[17] समागन्तव्यमिति वस्तु[18] व्यज्यते ॥

अभयमिति[19] । अत्र क्रियोत्प्रेक्षयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव इत्याह अत्रेति ॥

अथ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थेषु वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति । जह तह वेति[20] । 'नवोच्चयो दातादौ'[21] इति ह्रस्वः । यथा तथा वाभवत्वार्या नरनाथ कुरु रक्षणं शशिनः । यत्तया कटाक्षोल्का आज्ञापिता तं मषीकर्त्तुम् ।[22] विलम्बितागमनं प्रियं प्रति विदग्धदूती[23]वचनमेतत् ॥

छाया ।

यथा तथा वा भवत्वार्या नरनाथ कुरु रक्षणं शशिनः ।
यत्तया कटाक्षोल्का आज्ञप्ता तं मषीकर्त्तुम् ॥

१ °लिङ्गनरूपं वस्तु T'., R., T.; °लिङ्गनादिकं M., M_2, M_4, M_5. °लिङ्गनस्वरूपं M_1. २ शाखाग्र° M_1. ३ वनमपि is dropped in R. ४ कविनिबद्धार्थशक्तिमूलत्वं यथा R.; कविनिबन्धनोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलत्वेन M.; कविनिबन्धनार्थशक्तिमूलं यथा M_2; कविनिबद्धार्थशक्तिमूलं यथा M_5. ५ जइ R. ६ वा T'., T. ७ अंआ R. ८ करेहि णरणाह M_1. ९ कडखोल्का M_1 कडक्खुक्का T. १० आखित्ता (छाया आक्षिप्ता) M. ११ विरहार्त्ता M_1. १२ रोषज्वलितया M_1. १३ सा रक्षणीया M., M_1, M_2, M_4 M_5. १४ वस्तुना is omitted in M_1. १५ सा omitted in P. १६ °क्ताधुना M_1. १७ त्वयागन्तव्यं M., M_1, M_2, M_4, M_5. १८ वस्तु omitted in M_1. १९ अभयमिति is omitted in p. २० जइ तवेति p. २१ नीवाच्य° p. २२ छाया is omitted in p. and T. २३ दूती is omitted in t.

वस्तुनालंकारध्वनिर्यथा ।

कस्त्वं शुभ्राखिलाङ्गश्चरसि ननु यशो[1] वीररुद्रस्य वर्ते
कोऽयं ते दीप्तदेहः[2] स्फुरति परिसरे मत्सुहृत्तत्प्रतापः[3] ।
प्रच्छायालं[4] स्फुरद्भिः कुमुदसरसिजैः ख्यापितं वः[5] स्वरूपं
सोमार्कौ स्वागतं वामवधिगिरिरहं[6] कल्पितो निस्तमस्कः ॥५४॥

अत्र प्रतापरुद्रयशःप्रतापयोः सोमार्कसादृश्यप्रतीतिरुपमा[7] व्यज्यते ॥
अलंकारेणालंकारध्वनिर्यथा ।

उवह[8] हला बंधुआए[9] तहँ आरूढो[10] वि णिब्भरो माणो ।
णिवइसमाअमसंभमसंजाअभएव्व[12] ओसरइ ॥ ५५ ॥

कस्त्वमिति । अत्र प्रथमार्धे लोकालोकवीररुद्रयशसोः प्रश्नोत्तरवाक्यानि चत्वारि । द्वितीयार्धेनेकं लोकालोकवाक्यं मत्सुहृदिति । उभयोरेकजन्यत्वादिति भावः । मे सुहृदिति क्वचित्पाठो लेखकदोषात् । युष्मदस्मदादेशानां पदात्परत्वनियमात् । अत्र तु वाक्यादित्वेन तदभावादिति । अत एवोक्तम् । 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इति । प्रच्छायालमिति । न प्रच्छादनीयमित्यर्थः । "अलंखल्वोः—" इति क्त्वाप्रत्यये ल्यबादेशः । ख्यापितं व इत्यत्र द्वित्वेऽभिधेये व इति पाक्षिकं बहुवचनम् । 'युष्मदि गुरावेकेषाम्' इति जयादित्यवचनात् । निस्तमस्को बाह्यभागेऽपीति भावः ॥

उवहेति । उवहेति पश्यतेत्यर्थेऽव्ययम् । हलेति च सख्याह्वाने । 'वा सख्यामामि हलाहल' इति । भओव्वेत्यत्र 'मिवपिवविवव्वल इवार्थे' इतीवार्थे द्वित्वं प्राप्तो

छाया ।

पश्यत हला बध्वास्तथारूढोपि निर्भरो मानः ।
नृपतिसमागमसंभ्रमसंजातभय इवापसरति ॥

१ कीर्तिः M_2. २ दिव्यदेहः T', T.; दीप्रदेहे R. ३ मे सुहृ° M_4. ४ पृच्छायालं M.; क्षाच्छायालं T', R., M_3, M_5, P. ५ वां P., M_1, M_4; त्वत्स्व° R. ६ °रयं R. ७ साम्याच्चन्द्रसूर्यप्रतीते° M_4. ८ उअवह R.; पेच्छ M., M_2; अवह M_1. ९ ओ वहुए R; M., M_3. १० तअहारूढो R. ११ समागम M_1. १२ भओव T'; भओविअ M., M_1, M_2.

अत्रोत्प्रेक्षया प्रियप्रार्थनां विनैव मानिनीमनः प्रसन्नमिति विभावनालंकारो व्यज्यते ॥

अलंकारेण वस्तुध्वनिर्यथा ।

अप्राप्य सेवावसरं नाथ कान्तावृतस्य ते ।
त्वत्कीर्तिं सेवमानेव श्यामा सर्वाङ्गपाण्डुरा ॥ ५६ ॥

अत्र सेवमानेवेत्युत्प्रेक्षया सर्वथा स्वीकार्यत्वादिरूपं वस्तु व्यज्यते ॥

एवं प्रबन्धादिगतत्वेन यथासंभवमुदाहरणानि द्रष्टव्यानि विस्तरभयादिह नोक्तानि ॥

अथ शब्दशक्तिमूलध्वनिः । स च वस्त्वलंकारगतत्वेन द्विविधः । तथा चोक्तम्

प्रकारः । पश्यत हला वध्यस्तथा रूढोऽपि निर्भरो मानः । नृपतिसमागमसंश्रवणसंजातभय इवापसरति ॥ ' विभावनालंकार इति । अकारणकार्योत्पत्तेर्लक्षणत्वादिति भावः ॥

अप्राप्येति । श्यामा यौवनवर्तीति । अत्र विरहपाण्डिम्नः कीर्तिसेवाहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

गतमिदानीमर्थशक्तिमूला अन्यत एव द्रष्टव्या इत्याह । एवमिति । अत्रानुक्तौ हेतुमाह । विस्तरेति । उक्तोदाहरणावहितचेतसामुदाहरणान्तरावगमस्य सुलभत्वात् पुनस्तदुपादानं ग्रन्थगौरवमेवावहेदिति शब्दप्रपञ्चपरं विस्तरशब्दं प्रयुञ्जानस्य हृदयम् । “ प्रथने वावशब्दे ” इति घञ्प्रतिषेधादप्प्रत्ययः । ‘ स तु शब्दस्य विस्तरः’ इत्यमरः ॥

शब्दशक्तिमूलध्वनेर्द्वैविध्ये वृद्धसंवादमाह । तथा चोक्तमिति । वस्त्वलं-

---

१ मानिनीजनः प्रसन्न इति R.; मानिनीमानः प्रस्कन्न इति M., M_2, M_4. २ त्वत्कीर्तिं सावमानेव P. ३ सावमानेवे॰ P. ४ स्वीकार्यत्वं वस्तु M., M_1. ५ वस्तु is omitted in R. ६ ॰मूलो ध्वनिः M_1. ७ ॰मूलत्वेन P., T., ॰लंकारत्वेन M_1. ८ This वाक्य is omitted in p. and T.

'अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ।
प्रधानत्वेन स[1] ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥'

इति । तत्रा[2]लंकारध्वनिर्यथा ।

एसो सं[3]च्चं रा[4]आ सामा खु तुमं स[5]माअमो दो[6]ण्णं ।
कि[7]ं उण ण प[8]दोसकहा दीसइ ए[9]दं खु अ[10]च्छरिअं ॥

अत्र प्रकरणेन कान्तानृपवाचकाभ्यां श्यामाराजशब्दाभ्यां निशाचन्द्रप्रतीतेरुपमा व्यज्यते ॥

कारोऽपि वस्त्वेव तथाप्यलंकारो विचित्रं वस्तु इतरत्तु शुद्धमिति प्रतिपादयितुं वस्त्वेवेत्येवकारः ॥

एष सत्यं राजा श्यामा खलु त्वं समागमो द्वयोः ।
किं पुनर्न प्रदोपकथा दृश्यत एतत्खल्वाश्चर्यम् ।[11]

एसो इति । नायिकां प्रति सखीवाक्यमेतत् । समागम इति । युज्यते इति शेषः । प्रदोषो [12]दोषः कालविशेषश्च । अत्र श्यामाराजशब्दवाच्ययोः कान्तानृपयोः प्रकृतयोरप्रकृतनिशाचन्द्राभेदाध्यवसायेन प्राप्तस्य प्रदोषस्य कालविशेषलक्षणस्य प्रतिषेधेन विरोधः प्रतीयते । त[13]द्द्योतकमाश्चर्यपदम् । परिहारस्तु दोषनिषेधादिति विरोधाभासोऽलंकारः । व्यङ्ग्यं विविनक्ति । अत्रेति । अनेकार्थपदगुम्फनमहिम्ना कवेरर्थान्तरं विवक्षितमेव प्रतीयते । तस्यासंबन्धत्वपरिहाराय प्रकृतेनौपम्यं कल्पनीयम् । तेन व्यङ्ग्यस्योपमालंकारस्य श्लिष्टशब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छब्दशक्तिमूलत्वमिति भावः ॥

छा[14]या

एष सत्यं राजा श्यामा खलु त्वं समागमो द्वयोः ।
किं पुनर्न प्रदोपकथा दृश्यते एतत्खल्वाश्चर्यम् ॥

१ विज्ञेयः R.; संज्ञेयः M. २ अत्रा° M., M_1, M_2, M_4, M_5. ३ सं चं T′; सं च R. ४ राजा P.; रायो T′, T. ५ समाअमं दोण्णं M_4. ६ दोहं R.; दाए M.; दुण्णम् and दुष्णम् M_1. ७ किं ण्णं M_2. ८ णपओस R., M., M_1. णप्पदोस T. ९ ए अं for एदं खु M. १० अचरिअं R. ११ This छाया is omitted in T and. p; m. gives it after एसो इति । १२ प्रकृष्टो दोषः m_2. १३ तद्विरोधसूचक° m. १४ M. has नित्यं राजा in छाया.

कान्तारवाससंतप्ताः संशृणुध्वं हितादितः।
कुरुध्वमधुना राजपादसेवां नरेश्वराः ॥ ५८ ॥

अत्र राजपादसेवामिति शब्दशक्त्या प्रकृतस्य प्रतापरुद्रस्य प्रतीतिः प्रकरणाज्जायते। अनेन प्रतापरुद्रस्य सेवा कर्त्तव्या किमरण्यवासेन संतप्ता इति वस्तु व्यज्यते ॥

उभयशक्तिमूलध्वनिर्यथा।

जिष्णुरेष भुजस्तम्भजृम्भमाणाद्भुतायुधः।
मुञ्चन्तु क्ष्माभृतः सर्वे निजपक्षविजृम्भितम् ॥ ५९ ॥

अत्र क्ष्माभृतो निजपक्षविजृम्भितं मुञ्चन्तु जिष्णुरेष इत्यत्र शब्दशक्तिमूलता। भुजस्तम्भजृम्भमाणाद्भुतायुध इत्यत्रार्थशक्तिमूलता ॥

कान्तारेति। हितादाप्तादितोऽस्मान् मत्त इत्यर्थः। संशृणुध्वमित्यत्र कर्मणो हितोपदेशस्याविवक्षितत्वादकर्मकत्वम्। तदुक्तम्—

'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥'

इति। अत एव "समो गम्यृच्छि—" इत्यादिनात्मनेपदम्। अत्र प्रकरणादनुगृहीतस्य राजपदस्य महिम्ना प्रतापरुद्रसेवा कर्त्तव्या नैवं दुःखमनुभवितव्यमिति वस्तु व्यज्यत इत्याह। अत्रेति ॥

जिष्णुरिति। जिष्णुर्जयशील इन्द्रश्च। अद्भुतायुधं खड्गादिकं वज्रायुधं च। क्ष्माभृतो राजानः पर्वताश्च। पक्षा बलानि गरुतश्च। शब्दशक्तिमूलतेति। शब्दपरिवृत्तिसहिष्णुत्वाभावादिति भावः। अर्थशक्तिमूलतेति। तत्सहिष्णुत्वादिति भावः। अयं तु वाक्यगत एव ॥

---

१ हितार्थिनः P.; हितानि वः M_4 २ पादसेवामिति M. ३ °निवासेन R.; °सेवासंतप्ता M_4. ४ °मूलो ध्वनि° M_4. ५ °माणोद्यतायुधः P. ६ मुञ्चत M_1. ७ अत्र जिष्णुरित्यत्र M_4. ८ मुञ्चत M_1. ९ हितार्थिन इति पाठान्तरम् is inserted before it in p. and T. १० प्राप्ते m_1; वृत्ते धात्व° p., T.

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः[1] । तथा चोक्तं शृङ्गारतिलके ।

'रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।
भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः ॥'

इति । रसभावोदाहरणस्वरूपनिरूपणप्रपञ्चो[2] रसप्रकरणे[3] भविष्यति ॥

गुणीभूतव्यङ्ग्यं[4] मध्यमं[5] काव्यमष्टविधम् ।

तथा चोक्तं काव्यप्रकाशे[6]

'अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥'

इति । कामिनीकुचकलशवद्गूढस्यैव[7] चमत्कारित्वाद्[8]गूढव्यङ्ग्यं[9] मध्यमं काव्यम् । यथा

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य रसादिध्वनित्वे संमतिमाह । रसभावेति । तदाभासा रसभावाभासाः । आदिग्रहणेन भावोदयभावसंधिभावशबलत्वानि गृह्यन्ते । अक्रमः असंलक्ष्यक्रम इत्यर्थः । न चात्र रसवदाद्यलंकारशङ्का कार्येत्याह । भिन्न इति । तत्र हेतुमाह । अलंकार्यतयेति । प्रधानतयेत्यर्थः । रसादीनामङ्गभाव एवालंकारत्वात् । तदुक्तम् ।

'प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।
काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः ॥'

इति । उदाहरणमुत्तरत्र भविष्यतीत्याह । रसेति ॥

अथ मध्यमकाव्यस्योक्तलक्षणत्वाद्विभागमाह । गुणीभूतेति । संवादव्याजेनोद्दिशति । अगूढमित्यादिना । गूढस्यैवेति । 'सर्वमभ्यर्हितं द्रव्यं प्रच्छादनमपेक्षते' इति न्यायादिति भावः । व्यङ्ग्यस्य द्रुतप्रतीतावगूढत्वं मध्यमप्रतीतौ गूढत्वं विलम्बितप्रतीतावस्फुटत्वम् । तत्राद्यन्तयोर्मध्यमत्वं मध्यमस्योत्तमत्वं चेति विवेकः ॥

---

१ रसध्वनिः R. २ °दाहरणं P.; °दाहरणतत्स्वरूप° T'.; °स्वरूपं रस° M₁, °दाहरणं तत्स्वरूप° T. ३ रसे प्रकरणे R.; रसभावप्रकरणे M₁. ४ Before this गुणीभूतव्यङ्ग्यमष्टविधं निरूप्यते in T', T. ५ मध्यमकाव्यं M₁. ६ काव्यप्रकाशे is omitted in M₂. ७ °कुचवद्गू° M₁. ८ चमत्कारकारित्वात् R., M, T. ९ गूढव्यङ्ग्यं यथा R.

औन्नत्यं यदि[1] वर्ण्यते[3] शिखरिणः क्रुध्यन्ति नीचैः[2] कृता
गाम्भीर्यं यदि कीर्त्यते[3] जलधयः क्षुभ्यन्ति गाधीकृताः ।
तत्त्वां वर्णयितुं बिभेमि यदि वा जातोऽस्त्यगस्त्यः स्थित-
स्त्वत्पार्श्वे गुणरत्नरोहणगिरे[4] श्रीवीररुद्रप्रभो ॥ ६० ॥

अत्र[5] यदि वा जातोऽस्त्यगस्त्यः[6] स्थित इत्यनेन जलनिधि[7]पर्वतेभ्यो न बिभेमीति व्यङ्ग्यमत्रागूढम्[8] ॥

अपरस्याङ्गं यत्र रसादे रसादिरङ्गं[9] तदपि गुणीभूतं[10]व्यङ्ग्यमेव ।

यथा ।

वीतव्रीडमपास्तमौन[11]मुदयद्वैस्वर्यमाविर्भवत्[12]-
स्वेदं[13] निर्भरगात्रवेपथुमिलन्मूर्च्छं गलद्बाष्पकम् ।
संजातप्रलयं च काकतिमहीनाथ स्मरोद्वेजिता
भूपाः शैलगुहासु यान्ति विजनं भीत्या समालिङ्गिताः ॥६१॥

अगूढमुदाहरति । औन्नत्यमिति । वामनीकृतविन्ध्याचलश्चुलुकीकृतसिन्धुसलिलश्च कुम्भसंभव इति महती प्रथा । अतोऽगस्त्योऽस्तीत्यनेन शैलसमुद्रेभ्यो न बिभेमीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यायमानत्वादगूढमित्याह । अत्रेति ॥

अपरस्याङ्गमिति । अनयोर्विवक्षितावर्थौ क्रमेणाह । यत्रेति । अत्र प्रथमादिशब्देन भावादयो वाक्यार्थीभूतो वाच्यश्च गृह्यन्ते । द्वितीयादिशब्देन च भावादयोऽनुरणनं च गृह्यन्ते । तेन यत्राङ्गिनो रसभावादेर्वाच्यस्य वा रसभावादिरनुरणनं वाङ्गत्वेन निबध्यते तदपराङ्गमित्यर्थः । उदाहरति । वीतव्रीडमिति । एकत्रोत्क्रोशनादन्यत्रालापाच्च[14] मौनत्यागः । वैस्वर्यं गद्गदभाषित्वम् । मूर्च्छा शून्येन्द्रियत्वम् । प्रलयो नष्टचेतता । शैलगुहास्वित्यत्रापिशब्दोऽनुक्तोऽपि सामर्थ्याल्लभ्यते । अतस्तत्रापि विजनं कञ्चन कोणप्रान्तं प्रविशन्तीति भावः ।

---

१ किमु M. २ नीचीकृताः M., M_1, M_4. ३ वर्ण्यंते R., M_1, M_2. ४ °गिरेः M., M_1, M_4. ५ उभयत्र R.; अत्र is omitted in M_4. ६ °गस्त्य इत्यनेन R., M., M_4; °गस्त्यः स्थितः M_1. ७ जलधि° M. ८ व्यङ्ग्यमगूढम् M., M_1. ९ °रङ्गं भवति M_1. १० °भूतं P. ११ °मपास्तमान° P., T. १२ °माविर्भवेत् P., R. १३ °स्वादं M. १४ °लापनाच्च m.

अत्र शृ[1]ङ्गाररसस्य भ[2]यरसाङ्गत्वम् ।[3]

वा[4]च्यसिद्ध्यङ्गं यथा ।

करालः काकतीन्द्रस्य करवालनवा[5]म्बुदः ।
धारया श[6]मयत्युग्रं प्रतापज्वलनं द्वि[7]षाम् ॥ ६२ ॥

अ[8]त्र जलधारा व्यङ्ग्या सा च करवालनवाम्बुद इ[9]त्यत्र वा[10]च्यभूतस्य रूपकस्य सिद्धिकृदिति गु[11]णीभूतम् ॥

अत्र प्रस्तुतविशेषणसाम्यादप्रस्तुतनायकधर्मप्रतीतेः समासोक्तिः । अत्रान्यपोषकत्वेनाङ्गस्यापि शृङ्गाररस्य वर्ण्यमानत्वेन प्राधान्यात् तद्वशेन गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्येव व्यपदेशो न पुनरङ्गीभूतभयानकरसापेक्षया ध्वनिरिति । अत एवोक्तं काव्यप्रकाशे । ‘ क्वचित् केनचिद् व्यवहारः ’ इति । एवमपराङ्गान्तरमुदाहार्यम् ॥

तृतीयं भेदमाह । वाच्येति । वाच्यस्य सिद्धेरुत्पत्तेरङ्गमिति व्युत्पत्त्यैव स्वतःसिद्धस्य वाच्यस्योपोद्बलकादपराङ्गादस्य भेदो दर्शित इति वेदितव्यम् । उदाहरति । कराल इति । अत्र जलधारा व्यङ्ग्येत्यभिधायाः प्रकरणात् खड्गधारायामेव नियन्त्रणादिति भावः । अत एव न श्लेष इत्युक्तं । वाहिन्यः काकतीन्द्रस्येत्येतद्व्याख्यानावसरे । रूपकस्य सिद्धिकृदिति । यतो रूपकं स्वनिर्वाहाय प्रतीयमानजलधारामपेक्षते । अन्यथा करवाल एव नवाम्बुदः करवालो नवाम्बुद इवेति वा रूपकोपमितसमासयोः संदेहः स्यात् । न चात्र प्रयुज्यमानस्य करालत्वस्योपमितसमासबाधकत्वम् । केवलकरवालविशेषणत्वाङ्गीकारेण समानधर्मत्वाभावात् । न चास्तु नाम संदेह इति वाच्यम् । साधकबाधकाभाव एव तस्यालंकारत्वादिति ॥

---

१ शृङ्गारस्य P., T, T′. २ भयरसाभासत्वम् M., M_2., M_4. ३ M_1 has after this, भयरसस्य प्राधान्यत्वेऽत्र प्रतापरुद्रस्याधिक्यं प्रतिपाद्य तच्छत्रूणां भयप्रतिपादनेनैवेति; M_5 has भयरसस्य प्राधान्यं प्रतापरुद्रस्याधिक्यं प्रतिपाद्यम् । तच्च शत्रूणां भयप्रतिपादनेनैवेति । ४ वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वं R. ५ नवाम्बुदाः M. (नवाम्बुदः is also noticed). ६ शमयन्त्यु° M (शमयत्यु) also is noticed. ७ द्विषां R. ८ अत्र च P. ९ इत्यस्य R., T′, T. १० वाच्यस्य रूपकस्य M., M_1, M_4, M_5; वाच्यभूतरूपकस्य R. ११ गुणीभूतः M., गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् R., गुणीभूतव्यङ्ग्यम् T′, T.

अस्फुटं यथा ।

वीररुद्रकृपाणस्य महिमा कोऽप्य[1]नङ्कुशः ।
प्रसूते कीर्त्तिग[2]ङ्गां यः पीत्वा द्विपदसृङ्[3]नदीम् ॥ ६३ ॥

अत्र कृपाणस्य जह्नोरा[4]धिक्यप्रतिपादनाद् व्यतिरेकः पर[5]मस्फुटः प्रतीयते ॥

[6]संदिग्धं यथा ।

काकतिक्ष्मा[7]पतेर्दृष्टिरनुरागतरङ्गिता ।
लग्ना कल्हारमालेव वध्वास्तुङ्गे कु[8]चद्वये ॥ ६४ ॥

अत्रालिङ्गनेच्छायां वाक्यविश्रान्तिरथवा स्तन[9]मण्डलालोक [10]एवेति संदेहः ॥

तुल्यप्राधान्यं यथा ।

नृपाः प्रतापरुद्रस्य निषेवध्वं प[11]दाम्बुजे ।
अन्यथास्य मनस्तादृक्प्र[12]सादं कलुषायते ॥ ६५ ॥

अस्फुटमुदाहरति । वीररुद्रेति । जह्नुः पीतामेव नदीं पुनरजीजनदयं पुनरन्यथेत्युपमानादुपमेयस्याधिक्यलक्षणस्य व्यतिरेकस्य विलम्बेन प्रतीतेरस्फुटमित्याह । अत्रेति ॥

संदिग्धप्राधान्यमुदाहरति । काकतीति । अत्रालिङ्गनेच्छारूपव्यङ्ग्यस्य चमत्कारकारित्वात् प्राधान्यमुत वाच्यस्येति संदेहात् संदिग्धप्राधान्यमत्रेत्याशयवानाह । अत्रालिङ्गनेति ॥

तुल्यप्राधान्यमुदाहरति । नृपा इति । अकलुषं कलुषं भवति कलुषायते । लोहितादित्वात् क्यष्प्रत्ययः । "वा क्यषः" इत्यात्मनेपदम् । सर्वत्र कविना व्यञ्जनैकप्रवणेन भाव्यम् । अत्र तु[13] वाच्यस्य व्यङ्ग्येन सह समप्राधान्यसंपादनात् गुणीभाव इति भावः । प्राधान्यस्य संदेहसादृश्ययोः सहृदय एव प्रमाणम् । उद्धतैरन्यथापि वक्तुं शक्यत्वादित्युक्तं भट्टगोपालेन ॥

---

१ °प्यनन्तकः T'. २ °गङ्गाम्भः M_4; गङ्गा यः R. ३ नदी R. ४ °राधिक्ये M. ५ °मस्फुटं M. ६ संदिग्धप्राधान्यं M. ७ क्ष्माभृतो दृष्टि° P.; काकतीयविभोर्दृष्टि° P. ८ कुचे द्वये R. ९ मण्डलावलोकन एव R., M., M_1, M_4. १० एवेति वा M., M_1, M_4, M_5. ११ पदाम्बुजं R. १२ प्रसन्नं M_1. १३ p. drops तु-

अत्र प्रतापरुद्रस्य पा[1]दसेवा यदि त्यज्यते [2]तदानीं [3]नगरेषु वासो दुर्लभ इति [4]व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्यस्य च [5]समं प्राधान्यम् ॥

[6]असुन्दरं यथा ।

'एअसिलामहिलाणं [7]सोऊण [8]णरेंददंसणामोअं ।
गुरुअणणि[9]अंतिआए वहुआए सामलं वअणं ॥ ६६ ॥

अत्र नरेन्द्रदर्शननिमित्तं हर्षमुत्पश्यन्त्या वध्वा मुखं श्यामलमिति वाच्यस्यैव चारुत्वम् । गुरुजननियन्त्रिताहं [10]नरेन्द्रं द्रष्टुं न गतवत्यस्मि इति व्यङ्ग्यार्थस्याचारुत्वम् ॥

[11]यत्र काक्वार्थान्तरमाक्षिप्यते [12]तदपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेव ।

सप्तमगुणस्य बुद्धिस्थत्वादष्टमं भेदमुदाहरति । असुन्दरमिति । एतेनैतेषामुद्देशक्रमो न विवक्षित इति सूच्यते । एअसिलेति ।

एकशिलामहिलानां श्रुत्वा नरेन्द्रदर्शनामोदम् ।
गुरुजननियन्त्रिताया वध्वाः श्यामलं वदनम् ॥[13]

अत्र गुरुजनपराधीना काचिदेकशिलामहिलानां नरेन्द्रसंदर्शनसंतोषमहालाभं श्रु[14]त्वा मलिनमुखाभूदिति वाच्यस्यातिचारुत्वादात्मनस्तदलाभरूपस्य व्यङ्ग्यस्यासुन्दरत्वमित्याह । अत्र नरेन्द्रेति ॥

अवशिष्टं भेदमाचष्टे । यत्र काक्वेति । काकुर्नाम शब्दधर्मः । तत्प्रयोगे सर्वत्र शब्दस्पृष्टत्वेन व्यङ्ग्यस्य गुणीभाव एव । तदुक्तं लोचने । 'काकुयोजनायां सर्वत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यतैव' इति । काव्यप्रकाशकारस्तु 'गुरुः खेदं

छाया ।

एकशिलामहिलानां श्रुत्वा नरेन्द्रदर्शनामोदम् ।
गुरुजननियन्त्रिताया वध्वाः श्यामलं वदनम् ॥

१ सेवा P.; पादपूजा M., M_4, M_5; यदि पादपूजा त्यज्यते M., M_4, M_5.; पादसेवा यदि त्यज्यते M_1. २ तदेदानीं P. ३ नगरवासो M., M_2, M_5. ४ व्यङ्ग्यस्य M., M_4, M_5. ५ समप्राधान्यम् R. ६ M_4 has असुन्दरं यथा to चारुत्वम् before चित्रं तु काव्यं &c. ७ सोऊणं T'. ८ नरेंद्र° P., णरिंद M., M_1, M_2, M_4, M_5. ९ णिअन्तिदाए M., M_1, M_2, M_4, M_5. १० नरेन्द्रं प्रतिद्रष्टुं R. ११ अत्र M_5. १२ तत्रापि M., M_2, M_4, M_5. १३ The छाया is not given in p. and T. १४ दृष्ट्वा M_2.

यथा ।

पिअसहि कहेहि[1] अहिआ खोणी लच्छी सरस्सई [1]मज्झा ।
[2]जां बहु मण्णइ सो णरणाहो गुंणविसेसण्णो ॥ ६७ ॥

अत्र क्षोणी मेदधिकेति काकुकल्पनयाधिका न भवतीति [6]व्यज्यते ॥
चित्रं तु काव्यं शब्दार्थालंकारचित्रतया बहुविधं तत्प्रपञ्चोऽप्यलंकार-प्रकरणे भविष्यति ।

खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु' इत्यादौ कश्चित् काकोः प्रश्नमात्रपर्यवसानाद् व्यङ्ग्यस्य मयि न योग्यः खेदः कुरुषु योग्य इत्येवंरूपस्य गुणीभावानौचित्येन प्राधान्यात् ध्वनित्वमभ्यङ्गीचकार । उदाहरति । पिअसहीति ।

प्रियसखि कथयाधिका क्षोणी लक्ष्मीः सरस्वती मत्तः ।
यां बहु मन्यते स नरनाथो गुणविशेषज्ञः ॥[9]

'मइममसमहमज्झङसौ' इति पञ्चम्येकवचनेऽस्मदो मज्झादेशः । 'ङसेर्लुक्' इति वैकल्पिको लुक् । शित्वात् पूर्वस्य दीर्घः । अत्राधिक्यनिषेधस्य वाचकाभावात् केवलवाच्यसामर्थ्यलभ्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वम् । तस्य च काकुसंस्पर्शाद् गूढत्वकृतचारुत्वातिशयभङ्गेन गुणीभूतत्वमेव । तदेतत् सर्वं मनसि निधायाह । अत्रेति ।

अधमकाव्यप्रपञ्चोऽलंकारप्रकरणे भविष्यतीत्याह । चित्रं त्विति ॥

छाया ।

प्रियसखि कथयाधिका क्षोणी लक्ष्मीः सरस्वती मत्तः ।
यां बहु मन्यते स नरनाथो गुणविशेषज्ञः ॥

१ मज्झ P. २ या M_1; जं T'; जाओ M., M_1, M_2, M_4, M_5. ३ सोअं P. ४ विण M., M_4. ५ समधिकेति M. ६ वस्तु व्यज्यते T'., T. ७ शब्दालंकार° T., T'. ८ व्यक्तीभविष्यति T., T'. ९ This छाया is omitted in P., T. १० लभ्यव्यङ्ग्यत्वम् t. ११ काकुस्पर्शाद् p.; काकुसंस्पर्शनाद् m_1. १२ विशेषज्ञाम् M_1.

[1]अथ महाकाव्यादयः प्रबन्धा निरूप्यन्ते ।

नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनम् ।
उद्यानसलिलक्रीडामधुपानर[2]तोत्सवाः ॥
विप्रलम्भो विवाहश्च कुमारोदयवर्णनम् ।
मन्त्रद्यूतप्र[3]याणानि नायकाभ्युदया अपि ॥
एतानि यत्र वर्ण्यन्ते तन्महाकाव्यमु[4]च्यते ॥

[5]एतेषामष्टादशानां वर्ण्यानां यैः कैश्चिदूनमपीष्यते । तत्त्रिविधम् । गद्यमयं पद्यमयमुभयमयं चेति ।

अपादः [6]पदसंघातो गद्यं पद्यं चतुष्पदम् ।

गद्यकाव्यं कादम्बर्यादि । पद्यकाव्यं [7]रघुवंशादि ।

असर्गबन्धमपि यदुपकाव्यमुदीर्यते ।

असर्गबन्धरूपं सूर्यशतकादि ।

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ।
वक्त्रं चापरवक्त्रं च [8]सोच्छ्वासत्वं च भेदकम् ।
वर्ण्यते यत्र काव्यज्ञै[9]रसावाख्यायिका मता ॥

पूर्वं प्रबन्धानां ध्वन्याश्रयत्वमुक्तं तत्स्वरूपस्य लक्षणमन्तरेण [10]दुर्ज्ञेयत्वात् तन्निरूपणं प्रतिजानीते । अथेति । तत्र महाकाव्यलक्षणमाह । नगरेत्यादिना । एतच्च सर्गनिबन्धचतुर्वर्गफलचतुरोदात्तनायकत्वादीनामुपलक्षणम् । तत्प्रपञ्चस्तु काव्यादर्शे द्रष्टव्यः । चम्पूकाव्यं दमयन्त्यादि । आख्यायिका नाम गद्यकाव्यविशेषः । तल्लक्षणमाह । वक्त्रमिति । उच्छ्वासः सर्गादिरिव परिच्छेदभेदः ।

---

१ T. has महाकाव्योपकाव्यादिप्रबन्धनिरूपणम् as a heading before अथ &c. २ °रतोत्सवः M., M_1. ३ °प्रयाणाजि° M., T'; °प्रमाणाजि° M_1. ४ °मिष्यते M. ५ एवा° R., T. ६ पदसंदोहो R. ७ रामायणादि M_1. ८ सोच्छ्वासं त्वथ R. ९ सारसाख्यायिका मता P. १० दुर्ज्ञानत्वात् m.

[1]यत्र वक्त्रापरवक्त्रनामानौ वृत्तविशेषौ वर्ण्येते सोच्छ्वासपरिच्छिन्ना-ख्यायिका हर्षचरितादि ।[1]

[2]अथ [3]क्षुद्राः प्रबन्धा निरूप्यन्ते ।

येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम् ।
[4]जयत्युपक्रमं [5]मालिन्यादिप्रासविचित्रितम् ॥
तदुदाहरणं नाम [6]विभक्त्यष्टकसंयुतम् ॥

[7]तत्रादौ जयत्युपक्रमं मालिन्यादि[8]वृत्तरम्यं पद्यं [9]निबध्यते । अनन्त-रमपि चेत्युपक्रमाण्यष्टवाक्यानि समासानि सतालानि प्रतिविभक्ति निबध्यन्ते । [10]अनन्तरं [11]विभक्त्याभासास्तदुदाहरणम् ।

भेदकमिति । कथाया इति शेषः । तदुक्तमभिनवगुप्ताचार्यैः । 'आख्यायि-कोच्छ्वासादिना वक्त्रापरवक्त्रादिना युक्ता । कथा तु तद्विरहिता ' इति । दण्डिना पुनरुभयोर्नाममात्रभेदो न जातिभेद इत्युपपादितम् । 'तत्कथाख्यायिकेत्येका जातिः संज्ञाद्वयाङ्किता ' इत्यादिना । वक्त्रं नामाष्टाक्षरपादो मात्रावृत्तविशेषः । अपरवक्त्रमर्धसमवृत्तभेदः । उभयोर्लक्षणं तु वृत्तरत्नाकरे

'वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् '
'अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ ॥'

इति ।

अथ क्षुद्रप्रबन्धेषूदाहरणस्य लक्षणमाह । येन केनेति । तालेन चच्चत्पुटादिना गद्यैः क्रमेण कलिकोत्कलिकापरपर्यायैर्विभक्तिविभक्त्याभासाङ्कितैर्वाक्यैः पद्यैः प्रतिवाक्यमादौ तत्तद्वाक्यसमानविभक्तिकनायकनामाङ्कितैः श्लोकैश्च समन्वितम् । मालिनी नाम वृत्तविशेषः । 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ' इति लक्ष-णात् । अत्र लक्षणस्य न्यूनत्वाद्वर्तमानपदानां च संकीर्णत्वादुभयं वारयन् व्याचष्टे । यत्रेत्यादिना । तत्र संबोधनविभक्तिरष्टमी । प्रबन्धान्ते सर्वविभक्त्य-ङ्कितो नवमश्लोकश्चेत्यादिविशेषाणां साक्षिश्लोकाः साहित्यचिन्तामणौ द्रष्टव्याः । अन्ते कविप्रबन्धनामाङ्कितं पद्यविशेषं कुर्यात् । तदुक्तम्

---

1 The portion within 1 and 1 is omitted in P., T., T′. 2 T. has क्षुद्रप्रब-न्धनिरूपणम् as a heading before this. 3 क्षुद्रप्रबन्धाः M_1. 4 जयेत्युपक्रमं M., M_1, M_3, M_4, M_5. 5 मालिन्याद्यादिप्रासविचित्रितम् M. 6 विभक्त्यष्टकसंयितम् M.; विभक्त्य-ष्टकसंयुतम् M_2.; विभक्त्यष्टाङ्क° P.; विभक्ताष्टक° R. 7 यत्र जयेत्युपक्रमं M., यत्रादौ T. 8 M. drops वृत्त. 9 निगद्यते R., M. 10 तदनन्तरं M. 11 विभक्त्याभास° P., R.

संबोधनविभक्त्या यत्र प्रचुरं पद्यपूर्वकम् ।
विमुक्तपुनराकृष्टशब्दं स्याच्चक्रवालकम् ॥
आद्यन्तपद्यसंयुक्ता संस्कृतप्राकृतात्मिका ।
अष्टभिर्वा चतुर्भिर्वा वाक्यैः स्कन्धसमन्विता ॥
प्रतिस्कन्धं भिन्नवाक्यरीतिर्देवनृपोचिता ।
सर्वतो देवशब्दादिरेषा भोगावली मता ॥
वर्ण्यमानाङ्कविरुदवर्णनप्रचुरोज्ज्वला ।
वाक्याडम्बरसंयुक्ता सा मता विरुदावली ॥

'अन्तेऽनुष्टुभमार्यां वा कविकृत्याख्ययान्विताम् ।
कुर्याच्चाटुप्रबन्धानामयं साधारणो विधिः ॥'

इति ।

चक्रवाललक्षणमाह । संबोधनेति । पद्यपूर्वकमित्यनेन गद्यानां कलिकात्वेनानुप्रवेश उक्तः । विमुक्तः सन् पुनराकृष्टो विमुक्तपुनराकृष्टः । स्नातानुलिप्तादिवत् पूर्वकालसमासः । तथाभूतः शब्दो द्वित्राक्षरपदं यस्य तत् तथोक्तम् । शृङ्खलितद्वाद्यन्तपदमित्यर्थः । अत्र गद्यपद्ययोरावृत्त्यादिकमन्यतो द्रष्टव्यम् तदुक्तम् ।

'ओजस्विपदभूयिष्ठमाद्यन्ताशीःसमन्वितम् ।
चतुर्धा वाष्टधा वृत्तं चक्रवालं प्रचक्षते ॥'

इति ।

भोगावलीमाह । आद्यन्तेति । स्कन्धः परिच्छेदभेदः । अत्र भोगोपकरणोद्यानवसन्तनायकगुणादिवर्णनं प्रायेण कर्तव्यम् ॥

विरुदावलीमाह । वर्ण्यमानेति । अत्र स्वविक्रमकुलक्रमागतविरुदवर्णनातिरिक्तं भोगावलीवत् द्रष्टव्यम् ॥

तारणां संख्यया पद्यैर्युक्ता[1] तारावली मता ।

एवं कविप्रौढोक्तिसिद्धाः क्षुद्राः[2] प्रबन्धा यथासंभवमूह्याः । अथैषा[3]मुदाहरणानि विस्तरभयादिह नोक्तानि ॥

इति श्री[4]विद्यानाथकृतौ[5] प्रतापरुद्रयशोभूषणे[6]ऽलंकारशास्त्रे काव्यप्रकरणं समाप्तम्[7] ॥ २ ॥

तारावलीमाह । तारणामिति । संख्यया सप्तविंशत्येत्यर्थः ॥

नन्वन्येऽपि चतुरुत्तरचतुर्भद्रादिचाटुप्रबन्धाः किमिति न कथ्यन्ते इत्यत्राह । एवमिति । उदाहरणानुक्तौ हेतुमाह । अथेति ।

इति षड्भाषाप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिसूनुना विश्वजनीनचरितस्य विद्वन्मणेः पेद्दयार्यस्यानुजेन कुमारस्वामिसोमपीथिना विरचिते प्रतापरुद्रीयव्याख्याने रत्नापणाख्याने[10] काव्यस्वरूपनिरूपणं नाम [11]द्वितीयं प्रकरणम् ॥[12]

---

१ युक्ता पद्यैस्ता° M., M_1, M_3, M_4, M_5. २ क्षुद्रप्रबन्धा M., M_1, M_4, M_5; सिद्धार्थाः प्रबन्धाः M_2. ३ अथैतेषा° P., T., T′. ४ श्री is omitted in R., T., T′. M., M_4. ५ °विरचिते T., P. ६ °भूषणालंकार° R. ७ समाप्तम् is omitted in R., M_4; M_1 has काव्यप्रकरणं नाम द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम्; M_2 has इति काव्यप्रकरणम्, P. has द्वितीयं before समाप्तम्. ८ °सूनोः T′. ९ °सोमभट्टेन m. १० p. omits रत्नापणाख्याने. ११ द्वितीयप्रकरणं समाप्तम् T. १२ m_1 has समाप्तं after प्रकरणम्.

अथ नाट्यप्रधानाः प्रबन्धा निरूप्यन्ते ।

तत्र नाट्यस्वरूपं निरूप्यते ।

चतुर्विधैरभिनयैः सात्त्विकाङ्गिकपूर्वकैः ।
धीरोदात्ताद्यवस्थानुकृतिर्नाट्यं रसाश्रयम् ॥

अथ श्रव्यप्रबन्धनिरूपणानन्तरं नाटकादिदृश्यप्रबन्धनिरूपणं प्रतिजानीते । अथेति । अभिनयत्यभिव्यनक्ति पदार्थानित्यभिनयः । पचाद्यजन्तः ।

'अभिपूर्वस्तु णीञ्धातुराभिमुख्यार्थनिर्णये ।
यस्मात् पदार्थान् नयति तस्मादभिनयः स्मृतः ॥'

इति । तैश्चतुर्विधैः । तत्र परगतसुखदुःखभावनया भावितान्तःकरणत्वं सत्त्वम् । ततो भवा भावाः सात्त्विकाः स्तम्भादयः । तदभिनयोऽनिमेषनयनत्वादिः । अङ्गं हस्तादि । तद्व्यापारः पताकादिराङ्गिकाभिनयः । पूर्वशब्देन वाचिकाहार्याभिनयौ गृह्येते । अत्र पाठ्यापरपर्यायं काव्यनाटकरूपं वाचिकम् । तदभिनयो रसोचितरागानुपङ्गादिः ।

'आहार्याभिनयो नाट्योचितालंकारधारणम् ।'

अभिनयादिलक्षणं तु संगीतचूडामणौ ।

'अभिव्यञ्जन् विभावानुभावादीन् नाटकाश्रयान् ।
उत्पादयन् सहृदये रसज्ञानं निरन्तरम् ॥
अनुकर्तृस्थितो योऽर्थोऽभिनयः सोऽभिधीयते ।
आङ्गिको वाचिकश्चैव सात्त्विकाहार्यकाविति ॥
स चतुर्धा कृतस्तज्ज्ञैराङ्गिकोऽङ्गक्रियोच्यते ।
रागानुषङ्गि यद्वाक्यं नाट्ये तद्वाचिकं स्मृतम् ।
सत्त्वक्रिया सात्त्विकं स्यादाहार्यो भूषणादिकम् ॥'

इति । धीरोदात्तादिनायकानामवस्था धीरोदात्तादयः । अनियतत्वादवस्थात्वमेव तेषां न जातित्वमित्युक्तं नायकप्रकरणे । तासामनुकृतिरनुकरणं चतुर्विधाभिनयेनाभिनेयतादात्म्यापत्तिरित्यर्थः । रसाश्रयमिति । वक्ष्यमाणक्रमेण वाक्यार्थीभूतरसविषयमित्यर्थः । अतोऽत्र वाक्यार्थाभिनय इति वेदितव्यम् । नट अव-

---

१ T. has प्रतापरुद्रीये सव्याख्याने नाटकप्रकरणम् and T′ has नाटकप्रकरणम् before this. २ प्रधानकाः M., M_2. ३ अथ M_1. ४ कथ्यते T′, M., M_2. ५ °पूर्वकैः R., T., T′. ६ काव्य p., m_1. ७ 'ति व्यनक्ति m. ८ सात्त्विकः p., T.

भावाश्रयं तु नृत्तं स्यान्नृत्यं ताललयान्वितम्[1]।

ए[2]षा दशरूपकोक्ता प्रक्रिया। नृ[3]त्तनृत्ययोर्[4]नाट्यकाद्युपकृत्त्वादिह [5]स्वरूप-निरूपणं कृतम्। तथोक्तं दशरूपके

मधुरोद्धतभे[6]देन तद्द्वयं द्विविधं पुनः।
लास्यताण्डवरूपेण नाटकाद्युपकारकम्॥

तेन ना[7]ट्येन दश रूपकाणि भवन्ति।

स्पन्दन इत्यस्माद्धातोरीषच्चलनार्थाण्ण्यत्प्रत्यये नाट्यमिति व्युत्पत्त्या सात्त्विकाभि-नयबाहुल्यं सूच्यते। प्रसङ्गान्नृत्यनृत्तयोर्लक्षणमाह। भावेति। भावाः पदार्थी-भूता विभावाद्या आश्रया विषयत्वेन यस्य तद् भावाश्रयम्। अत एवात्र पदा-र्थाभिनयो द्रष्टव्यः। नृतेर्गात्रविक्षेपवाचिनो निष्ठान्तादर्हार्थे यति नृत्त्यमिति व्युत्पत्त्या आङ्गिकाभिनयबाहुल्यं सूच्यते। अत एव नाट्याद्भेदश्चोत्कस्तुमान्द्रः। रसविषयं सात्त्विकबहुलं नाट्यम्। भावविषयमाङ्गिकबहुलं मार्गापरपर्यायं नृत्य-मिति विवेकः। नृत्तमिति। गीतादिपरिमाणावच्छेदः। कालविशेषस्तालश्चञ्चत्पु-टादिः। तदुक्तम्।

‘कालो लघ्वादिमितया क्रियया संमितो मितिम्।
गीतादेर्विदधत्तालः स च द्वेधा बुधैः स्मृतः॥

इति। लयोऽपि

‘तालान्तरालवर्ती यः कालोऽसौ लयनामकः।’

इत्युक्तलक्षणः कालविशेषः। एतदुभयाश्रयं देश्यापरपर्यायं नृत्तमित्यर्थः।

अस्य स्वकपोलकल्पितत्वं परिहरति। एषेति। नृत्येति क्वचिदवान्तरपदार्था-भिनयेन शोभाहेतुकत्वेन च नाटकादावुपयोगात्तदङ्गत्वमिति विज्ञेयम्। तदेत-त्संवादव्याजेनानयोः पुनर्द्वैविध्यमाह। मधुरेति। मधुरं लास्यमुद्धतं ताण्डव-मित्यर्थः। तेनेति। नृत्यनृ[8]त्तोपकृतेनेत्यर्थः। दश रूपकाणीति। नाटिकासट्ट-कादीनामत्रैवान्तर्भावादिति भावः। तत्प्रकारस्तु दशरूपके द्रष्टव्यः।

---

१ °लयाश्रयम् T′, °लयाश्रितम् M., M_1, M_2, M_4; M. notices लयाश्रयम् also. २ एषा M., M_2. ३ नृत्यनृत्तयो° M., M_1. M_2; नृत्यनर्त्तनयो° M_4. ४ नाट्याद्य° P.; नाट्यकाङ्गत्वा° R., M., M., M_2, M_4. ५ स्वरूप is omitted in P.; लक्षणस्वरूप° M., M_2. ६ °भेदेन M., M_2. ७ नाटकानि दशरूपाणि R. ८ °नृत्तोपयोगिनेत्यर्थः m.

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।
व्यायोगसमवाकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥ २ ॥
नाट्याश्रयत्वेनाभेद इति शङ्का न युज्यते ।
वस्तुनेतृरसास्तेषां रूपकाणां हि भेदकाः ॥ ३ ॥

वस्तु त्रिविधम् । प्रख्यातमुत्पाद्यं मिश्रं चेति । तथोक्तं दशरूपके ।
'प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदात् तत्त्रिविधं मतम् ।'
इति ।

नाट्याभेदेऽपि वस्त्वादिभेदाद्रूपकभेद इत्याह । नाट्याश्रयत्वेनेति । वस्तु कथाशरीरम् । तस्येतिवृत्तमिति नामान्तरम् । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

'वस्तु यत् स्यात् प्रबन्धस्य शरीरं कविकल्पितम् ।
इतिवृत्तं तदेवाहुर्नाट्याभिनयकोविदाः ॥'

इति । तद् द्विविधम् । आधिकारिकं प्रासङ्गिकं चेति । तत्राधिकारः फलस्वाम्यं तद्वानधिकारी । अधिकारेणाधिकारिणा वा निर्वृत्तमाधिकारिकं प्रधानम् । यथा रामायणे सीतारामवृत्तान्तः । प्रसङ्गेन निर्वृत्तं प्रासङ्गिकमङ्गभूतम् । तत्तु द्विविधम् । पताका प्रकरी चेति । तत्र दूरानुवर्तिनी कथा पताका । यथा सुग्रीवादिवृत्तान्तः । अल्पानुवर्त्तिनी प्रकरी । यथा जटायुश्रमणादिवृत्तान्तः ।

एवमेकमाधिकारिकं द्विविधं प्रासङ्गिकमिति त्रैविध्यं सिद्धवत्कृत्य पुनस्त्रैविध्यमाह । वस्तु त्रिविधमित्यादि । प्रख्यातं महावीरचरितादि । उत्पाद्यं मालतीमाधवीयादि । मिश्रमुत्तररामचरितादि । एवमाधिकारिकपताकाप्रकरीणां प्रत्येकं प्रख्यातादिभेदभिन्नत्वेन त्रैविध्ये वस्तुनो नवविधत्वं विज्ञेयम् । एतदेवा-

---

१ संप्रकरणं R., M_1. २ दश P., M. notices it; T. and T′ have दश इति; M. has अपि for इति । ३ तद्रुक्तं M_1. ४ M_2 omits दशरूपके. ५ इति is omitted in P. ६ श्रवणादि° m. ७ p. omits प्रत्येकं.

इतिहासनिबन्धनं प्रख्यातम् । कविकल्पितमुत्पाद्यम् । संकरायत्तं[1] मिश्रम् । एवमादिवस्तुभेदान्नायकभेदाद्[2] रूपकाणां परस्परं भेदः । तथा हि । नाटके प्रख्यातमितिवृत्तम् । धीरोदात्तो[3] नायकः । शृङ्गारवीररसयोरन्यतरस्य[4] प्राधान्यम् । अन्येषां रसानामङ्गत्वेनानुप्रवेशः[5] । प्रकरण उत्पाद्यमितिवृत्तम् । धीरशान्तो नायकः । शृङ्गारस्यैव[6] प्राधान्यम् । भाणे[7] धूर्तविटो नायकः । उत्पाद्यमितिवृत्तम् । शृङ्गारवीरयोः सूचनामात्रसारता । प्रहसने कल्प्यमितिवृत्तम्[8] । पाषण्डप्रभृतयो[9] नायकाः । हास्यरसः[10] प्रधानम् । डिमे प्रख्यातमितिवृत्तम् । देवगन्धर्वराक्षसपिशाचादयो[11] धीरोद्धता[12] नायकास्ते[13] षोडश । रौद्ररसः प्रधानम् । हास्यशृङ्गारयोरनुप्रवेशः[14] । व्यायोगे प्रख्यातमितिवृत्तम् । धीरोद्धतो नायकः । वीररसः प्रधानम् । समवाकारे[15] देवासुरादयो द्वादश नायकाः । वीररसः प्रधानम् । कल्पितमितिवृत्तं प्रसिद्धं[16] वा । वीथ्यां कल्पितमितिवृत्तम् । धीरोद्धतो[17] नायकः । शृङ्गाररसस्य[18] सूचनामात्रसारता । अङ्के[19]

भिप्रेत्याह । एवमादिवस्तुभेदादिति[20] । दिव्यमर्त्योभयात्मना वस्तुनः पुनरपि त्रैविध्याङ्गीकारे तद्वदन्येऽपि बहवो भेदाः कल्पयितुं शक्यन्त एव । लक्ष्येषु ते स्वयमेवोह्नीया इति विस्तरभिया[21] नेह पृथग्व्युत्पाद्यन्ते ।

वस्त्वादयो रूपकभेदका इत्युक्तम् । तद्विविनक्ति । तथा हीत्यादिना । स्पष्टोऽर्थः ।

---

१ मिश्रं चेति T., T_1. २ °भेदाद्रसभेदाच्च M.; भेदाद्रसभेदात् M_1. ३ धीरोद्धतो M. ४ °रन्यतरप्राधान्यम् M_1. ५ °त्वेन प्रवेशः M. ६ शृङ्गाररसस्यैव T. ७ भाणे उत्पाद्यमितिवृत्तं धूर्त° T., T′. ८ कल्पितमिति° M., M_1. ९ पाषण्डतामसप्रभृतयो M.; पिशाचादयो धीरोद्धता नायकाः T., T′. १० हास्यरसप्राधान्यम् M.; हास्यरसस्य प्राधान्यम् R. ११ पिशाचराक्षसादयो° P.; राक्षसपिशाचप्रभृतयो° M. १२ P. drops धीरोद्धता; M_1 has धीरशान्ता. १३ M., M_2 drop ते. १४ शृङ्गारवीरयो° P., T., T′. १५ समवकारे M_1. १६ प्रसिद्धं वा is omitted in M., M_4. १७ धीरोद्धतो नायकः dropped in R., M_2. १८ M_2. omits शृङ्गाररसस्य सूचनामात्रसारता. १९ अङ्के इतिवृत्तं प्रख्यातम् M., M_2, M_4. २० एवमादिभेदादिति P. २१ विस्तरभयान्नेह P.

अख्यातमितिवृत्तम्। प्राकृतजनो नायकः। करुणरसः प्रधानम्। [1]ईहामृगे मिश्रमितिवृत्तम्। धीरोद्धतो नायकः। शृङ्गाररसस्याभासत्वम्।

अथैतेषां सामग्री निरूप्यते। तत्र पञ्च सन्धयः। [2]तथोक्तं दशरूपके।

मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्शोपसंहृतिः।

[3]इति।

संधिर्नामैकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथानामवान्तरप्र[4]योजनसंबन्धः। तत्रारम्भबीजसंबन्धो मुखसंधिः। य[5]त्नबिन्दुसंबन्धः प्रतिमुखसंधिः। प्राप्त्याशापताकयोः संबन्धो गर्भसंधिः। नियताप्तिप्रकर्योः संबन्धो

वस्त्वादिभेदाद्रूपकभेदो निरूपितः। अधुना व[6]स्त्वेकदेशविशेषभूतसंध्यादिस्वरूपं निरूपयति। अथेत्यादिना। तत्र संमतिव्याजेन संधीनां विभागमाह। मुखमिति। सावमर्शा अवमर्शसहिता उपसंहृतिर्विमर्शो निर्वहणं चेत्यर्थः। एतेषां सामान्यलक्षणमाह। संधिरिति। प्रयोजनमत्र त्रिवर्गरूपं फलं तत्र धर्मार्थकामेष्वेकैकस्य स्वव्यतिरिक्ताभ्यां द्वाभ्यामुपसर्जनाभ्यां व्यासेन समासेन च संबन्धे कैवल्ये च द्वादशविधम्। तदुक्तम्।

"फलं त्रिवर्गस्तच्छुद्धमेकानेकानुबन्धि च"

इति। तेनैकेन मुख्येनान्वितानामितिवृत्तखण्डानामवान्तरैकप्रयोजनसंबन्धः संधिरित्यर्थः। तदुक्तम्।

'एककार्यान्वितेष्वत्र कथांशेषु प्रयोगतः।
अवान्तरैककार्यस्य संबन्धः संधिरिष्यते॥'

इति। अथावस्थार्थप्रकृतिसंबन्धे मुखादिसंधयो जायन्त इत्याह। त[7]त्रेति। तत्र संमतिमाह। अ[8]र्थेति। अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतव इति केचित्। कथाशरीरकारणानीति [9]भोजराजादयः। तद्विशेषाः पूर्वोक्ता बीजादयः पञ्च। फलसिद्धये स्वीक्रियमाणस्य नायकव्यापाररूपस्योपायस्य पूर्वोक्ता आरम्भादयः पञ्चावस्था भवन्ति। तदुक्तम्।

---

१ शृङ्गाररसमाभासत्वम् R. २ तथा चोक्तं P., T.; तदुक्तं M_1. ३ P. omits इति. ४ प्रयोजनेन संबन्धः P. ५ प्रयत्न° P., T. ६ वस्त्वेकविशेष° p. ७ अत्रेति m. ८ बीजे° p., T. ९ भोजादयः.

विमर्शसंधिः । फलागमकार्यसंबन्धो निर्वहणसंधिः । तथा चोक्तं दशरूपके ।

बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः ।
आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ॥
अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।
यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च संधयः ॥

इति ।

आरम्भादीनां लक्षणं निरूप्यते ।

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे ।
प्रयत्नस्तु फलाप्राप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥ ४ ॥

'अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।'

इति । तदेतदुभयसंबन्धे पञ्च संधयो जायन्त इत्यर्थः । तत्र साधनत्वाद् बीजस्यादावुपक्षेपः । साध्यत्वात् कार्यस्यान्ते । अविच्छेदार्थं बिन्दोस्तयोर्मध्ये । पताकाप्रकर्योस्तु बीजकार्ययोर्मध्ये यथायोगं निवेश इति विज्ञेयम् । तत्र पताकाया विकल्पमाह कोहलः । तन्मते पताकास्थाने

'अपताके निवेशः स्याद्बिन्दोर्बीजस्य वा क्वचित् ।'

इति भावप्रकाशोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः । अवस्थानामुद्देशक्रमः सामर्थ्यलब्धः स्पष्ट एव ।

अवस्थापञ्चकं क्रमेण लक्षयति । औत्सुक्येति । कालाक्षमत्वलक्षणोऽभिलाषप्रकर्ष औत्सुक्यम् । मात्रशब्दो वक्ष्यमाणप्रयत्नादिव्यवच्छेदकः । फलस्य त्रिवर्गरूपस्य लाभाय न पुनः क्षुद्रस्य । अत्र फलगतं भूयस्त्वं लाभे उपचर्यते । नायकव्यापारस्य स्वरूपात्किंचिदुच्छूनत्वमारम्भ इत्यर्थः । आरम्भादीनां सर्वेषां नाटक एवोदाहरणं भविष्यतीति लक्षणमात्रमत्र परीक्ष्यते । प्रयत्नस्त्विति । फलाप्राप्ताविति सतिसप्तमी । फलप्राप्ताविति पाठे विषयसप्तमी । कार्यसंपाद-

---

१ 'कार्ययोः संबन्धो T', T. २ यथोक्तं R.; तथोक्तं M., M_3, M_4. ३ °काख्याः T., T'. ४ फलप्राप्त्यै P.; फलोत्पत्तौ M_5 ५ फलार्थिनः p. ६ दोहलः m.

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशाकार्यसंभवः ।
अपायाभावतः कार्यनिश्चयो नियताप्तिका ॥
समग्रफलसंपत्तिः फलागम उदाहृतः ॥ ९ ॥

अथ बीजादिपञ्चकं निरूप्यते ।

स्तोकोद्दिष्टः कार्यहेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा ।
अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ॥ ६ ॥

नयोग्यता प्रयत्न इत्यर्थः । उपायेति । उपायेनापायशङ्कया च कार्यस्य संभवः । संभावनाप्रतिबन्धकोपनिपातेन शङ्क्यमानत्वं प्राप्त्याशेत्यर्थः । नियताप्तिं लक्षयति । अपायेति । प्रतिपक्षनिवृत्त्या कार्यनिश्चयो नियताप्तिरित्यर्थः । समग्रेति । बाधकबाधनेन फलपर्यन्तत्वादार्थ्यं फलागम इत्यर्थः ।

अथार्थप्रकृतिपञ्चकं क्रमेण लक्षयति । स्तोकेति । स्तोकोद्दिष्टः स्वल्पोपक्षिप्तः अनन्तरमनेकधा मूलस्कन्धशाखापलाशादिवन्नायकोपनायकप्रतिनायकभेदेन बहुधा विस्तारी कार्यस्य त्रिवर्गरूपस्य फलस्य यो हेतुस्तद्बीजमिव बीजम् । तच्च क्वचिदात्माधीनसिद्धेर्नायकस्यात्मोत्साहात्मकं क्वचिदमात्याधीनसिद्धेस्तदुत्साहात्मकं क्वचिदुभयाधीनसिद्धेरुभयोत्साहात्मकं चेति द्रष्टव्यम् । अत्रामात्यगतोऽप्युत्साहो याजकव्यापारो यजमानस्येव नायकस्यैव फलं जनयतीति बोद्धव्यम् । अवान्तरेति । अवान्तरार्थैरवान्तरप्रयोजनैर्विच्छेदसामर्थ्यात् परमप्रयोजनबोधिभावः । तदविच्छेदकारणं बिन्दुः । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

‘ फले प्रधाने विच्छिन्ने बीजस्यावान्तरैः फलैः ।
तस्याविच्छेदको हेतुर्बिन्दुरित्याह कोहलः ॥

---

१ बीजे पञ्चकं R. २ विच्छेदो M. ३ °त्स्मरणम् P. ४ °विच्छेदे t, m., T.

प्रतिपाद्यकथाङ्गं स्यात् पताकाव्यापिनी कथा ।
अव्यापिनी प्रकरिका कार्यं निर्वाहकृत् फले ॥ ७ ॥

इति । प्रतिपाद्येति । प्रतिपाद्यकथायाः फलोद्देशप्रवृत्तत्वेन प्रधानभूताया रामादिनायकव्यापाररूपाया अङ्गं तत्संबन्धित्वादिति भावः । तदुक्तमाचार्यैः

'प्रधानं फलसंबन्धि तत्संबन्ध्यङ्गमिष्यते ।'

इति । तथाभूता कथा सुग्रीवाद्युपनायकव्यापाररूपा पताका व्यापिनीत्यनेन प्रकरीव्यवच्छेदः । ननु पताकायामपि पृथक्फलमिच्छन्ति शारदातनयादयः । सुग्रीवादीनां तथा दर्शनात् । नैतन्न्यायसहम् । अङ्गानां प्रधानफलेनैव फलवत्त्वनियमादिति चेन्नैष दोषः । दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादावङ्गभूतानामपि दध्यादीनां फलसंबन्धाङ्गीकारात् । नन्वङ्गप्रधानफलयोरेकाश्रयत्वं दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके तु न तथेति वैषम्यमिति चेन्नैवम् । फलसंतुष्टस्यैवानुचरस्यार्थक्रियाकारित्वेन तत्फलस्यापि स्वामिफलत्वाभिमानात् । अव्यापिनीति । लघुः प्रकरः प्रकरी । गौरादित्वाद् ङीष् । तदुक्तम् ।

'स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।'

इति । यथा पुष्पादिप्रकरः परेषामेव वेदिकादीनां शोभायै भवति एवमृतुवर्णनजटायुश्रमणादिवृत्तान्तरूपा प्रकर्यपि प्रधानस्यैव फलं जनयति न पुनः स्वस्येति ग्रन्थान्तरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः । अव्यापिनीति । विशेषनिषेधस्तु पताकोक्तप्रतिपाद्यकथाङ्गत्वमात्राभ्यनुज्ञापर इति द्रष्टव्यम् । कार्यमिति । प्रधानफलनिर्वाहकोऽन्तिमः कथावयवः कार्यमित्यर्थः ।

इत्थमवस्था अर्थप्रकृतयश्च निरूपिताः । तदुभययुगळपञ्चकसमन्वयसंभूतसं-

१ पताकाव्यापिनी P. २ आव्यापिनी P.

अथ मुखं निरूप्यते ।[1]

मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ।
अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥ ८ ॥

धिपञ्चकलक्षणं क्रमेणाह । मुखमित्यादिना । एतदेव लक्षणं दशरूपकादावप्युक्तम् । तत्र नानाभूतानामर्थानां प्रयोजनानां रसानां च हेतुर्बीजसमुत्पत्तिर्मुखसंधिरिति कश्चिद् व्याचष्टे । नानार्थशब्दस्य रसविशेषणत्वमङ्गीकृत्यानेकप्रकारप्रयोजनरसहेतुरित्यन्यः । मतद्वयेऽपि सर्वेष्वपि रूपकेषु लक्षणानुगतिलाभायार्थशब्दस्य त्रिवर्गव्यतिरिक्तं प्रयोजनजातं विवक्षितम् । अत एवोक्तमुभाभ्यां तेनात्रिवर्गफले प्रहसनादौ रसोत्पत्तिहेतोरेव बीजत्वमिति । भावप्रकाशकारस्तु

'यथा कामोपयोग्यत्र शृङ्गारो दृश्यते रसः ।
अर्थोपयोगी वीरः स्याद्रौद्रोऽपि स्यात् क्वचित् क्वचित् ॥
रक्षारूपेण धर्मार्थोपयोगी करुणो भवेत् ।
अद्भुतोऽपि मनःप्रीतिप्रदत्वात् काम्यसःस्कृत् ॥
ते भयानकबीभत्सहास्याः काव्येषु योजिताः ।
सत्त्वचेतृमनोवृत्तिवशात् प्रायस्त्रिवर्गगाः ॥'

इत्यनेन शृङ्गारादीनां यथायोगं त्रिवर्गोपयोगित्वमङ्गीचकार तत्र । तन्मतेऽनेक-[2]विधत्रिवर्गलक्षणप्रयोजनकरसहेतुत्वं विवक्षितम् । लक्षणानुगतिरपि सुलभैव । यदत्र युक्तं तद् ग्राह्यम् । अङ्गानामुत्पत्तिमाह । अङ्गानीति ।

---

१ M₄ has अथ मुखादि पञ्च सन्धीनामङ्गानि निरूप्यन्ते ।
नानार्थरसनिष्पत्तिहेतुर्मुखमितीरितम् ।
बीजारम्भानुगुण्येन द्वादशाङ्गानि तस्य तु ॥ for
अथ मुखं निरूप्यते——प्रयोक्तव्यानि

२ तन्मते नैक° m.; °तेनैकविध° p.

बीजारम्भानुगुण्येन मुखसंधेरङ्गानि प्रयोक्तव्यानि ।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।
युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावनम् ॥
उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थानि यथाक्रमम् ॥ ९ ॥

यथाक्रममेषां स्वरूपं निरूप्यते ।

बीजन्यास उपक्षेपः । बीजस्य बहूपकरणं परिकरः । बीजनिष्पत्तिः परिन्यासः । बीजगुणवर्णनं विलोभनम् । बीजानुकूलसंघट्टनप्रयोजनविचारो युक्तिः । बीजसुखागमः प्राप्तिः । बीजसंनिधानं समाधानम् । बीजसुखदुःखहेतुर्विधानम् । बीजविषयाश्चर्यावेशः परिभावनम् । गूढबीजप्रकाशनमुद्भेदः । बीजानुगुणप्रोत्साहनं भेदः । बीजानुगुणप्रस्तुतकार्यारम्भः करणम् । एतानि द्वादश मुखसंधेरङ्गानि । एतेषां मध्ये उपक्षेपपरिकरपरिन्यासयुक्त्युद्भेदसमाधानानामावश्यकत्वम् ।

अथ प्रतिमुखम् ।

लक्ष्यालक्ष्यस्य बीजस्य व्यक्तिः प्रतिमुखं मतम् ।
बिन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश ॥ १० ॥

उद्दिशत्युपक्षेप इति । अन्वर्थानीति । न पृथक् लक्षणापेक्षेति भावः ।

तथापि मन्दबुद्ध्यनुग्रहार्थमुपक्षेपादीनां क्रमेण लक्षणं प्रतिजानीते । यथाक्रममेषामिति । कण्टकशोधनमङ्गलक्षणानां यथायोगमुदाहरणप्रदेश एव करिष्यामः । मिथः प्रयोगक्रमो न विवक्षित इति वक्ष्यामः ।

अथ साङ्गं प्रतिमुखसंधिमाह । लक्ष्येति । केनचिदंशेन लक्ष्यत्वमपरेणांशेनालक्ष्यत्वं चेत्यर्थः । प्रत्यङ्कनिबद्धकार्यानुकूलानेकप्रयोजनमध्ये कतिपयानिष्पत्ति-

---

१ परिन्यासोऽपि लोभनम् M (M. also notices the reading in the text). २ °न्यङ्गानि द्वादशक्रमम् M. (M. also notices the reading in the text). ३ एतेषां M., T. ४ बहूलीकरणं M., M_2, M_4; बहूकरणम् M_1. ५ °कूलसंघटन° T'; °कूलप्रयोजनसंघट्टना° R., M., M_4. ६ विषय आश्चर्या° M., M_2, M_4. ७ परिभावना P. ८ कारणम् M., M_2, M_4. ९ प्रतिमुखसंधिः T., T', M_4. १० °न्यत्र P., M_1. ११ एतेषामिति for यथाक्रममेषामिति T., p.

बिन्दुप्रयत्नानुगुण्येन प्रतिमुखसंधेरङ्गानि प्रयोक्तव्यानि ।

विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणी ।
नर्मद्युतिः प्रगमनं विरोधः पर्युपासनम् ॥
वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥ ११ ॥

एषां स्वरूपं निरूप्यते ।

संभोगविषयमनोरथो विलासः । दृष्टनष्टपदार्थानुसरणं परिसर्पः । अनिष्टवस्तुविक्षेपो विधूतम् । अरत्युपशमनं शमः । परिहासवचनं नर्म । अनुरागोद्घाटनोत्था प्रीतिर्नर्मद्युतिः । उत्तरोत्तरवाक्यैरनुरागबीजप्रकाशनं प्रगमनम् । छद्मनाहितागमननिरोधनं विरोधः । इष्टजनानुनयः पर्युपासनम् । प्रमुखनिष्ठुरवचनं वज्रम् । अनुरागप्रकाशनविशिष्टवचनं पुष्पम् । अनुरागहेतुवाक्यरचनोपन्यासः । चतुर्वर्णनिवर्णनं वर्णसंहारः । एतेषां मध्ये परिसर्पप्रगमनवज्रोपन्यासपुष्पाणां प्राधान्यम् ।

अथ गर्भसंधिः ।

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः ।
अस्याह्याशापताकानुगुण्येनाङ्गोपकल्पनम् ॥ १२ ॥

लक्ष्यत्वं कतिपयानिष्पत्तिरलक्ष्यत्वं चेति मतान्तरम् । तादृशस्य बीजस्य व्यक्तिः प्रकाशनं प्रतिमुखमिति ।

अथ साङ्गं गर्भसन्धिमाह । गर्भ इति । प्रतिमुखसन्धौ लक्ष्यालक्ष्यतया दृष्टनष्टस्य बीजस्यापायशङ्कानुवृत्त्या विच्छेदानुवृत्तेर्मुहुः पौनःपुन्येनान्वेषणं गर्भसंधिरिति । अत्र पताकया वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षेऽपि प्राह्याशा नियतैव । पताकास्थाने तु बीजबिन्द्वोरन्यतरस्य निवेश इत्यनुपदमेवोक्तम् ।

---

१ निरोधः M., M_2, M_4. २ पुष्टमुप R. ३ पतेषां M., M_2, M_4. ४ विषये R. ५ विधूननम् M., R. ६ रागोद्घाटना प्रीति M., M_2. ७ प्रगमः M., R. ८ निरोधः R., M., M_2. ९ प्रतिमुख P. १० M. and M_2 drop विशिष्ट. ११ पुष्टम् R. १२ चतुर्वर्गवर्णनं P. १३ एषां R. १४ 'प्रगम' R., M. १५ अस्याप्याशा' R.; M. drops the whole line.

पताकाप्राप्त्याशा[1]नुगुण्येन गर्भसंधेर[2]ङ्गानि [3]कल्पनीयानि ।

[4]अभूताहरणं मार्गो रूपोदाह[5]रणक्रमाः ।
संग्रहश्चानुमानं च तो[6]टकाधिबले तथा ॥
उद्वेगसंभ्रमाक्षेपाद् द्वादशाङ्गान्यनुक्रमात् ॥ १३ ॥

[7]एषां स्वरूपं निरूप्यते ।

प्रस्तुतोपयोगिछद्माचरणमभूताहरणम् । [8]तत्त्वार्थानुकीर्त्तनं मार्गः । वितर्कप्रतिपा[9]दनवाक्यं रूपम् । [10]प्रस्तुतोत्कर्षाभिधानमुदाहृतिः । [11]संचिन्तितार्थप्राप्तिः क्रमः । प्रस्तुतोपयोगिसा[12]मदानव[13]चनं संग्रहः । लि[14]ङ्गादभ्यूहनमनुमानम् । रोषसंभ्रमवचनं तोटकम् । इष्टजना[15]भिसंधानमधिबलम् । अपकारिजनाद् भयमुद्वेगः । शंकात्रासौ च संभ्रमः । इष्टार्थोपायानुसरणमाक्षेपः । एतेषां मध्येऽभूताहरणमार्गतोटकाधिबलाक्षेपाणां प्राधान्यम् ।

अथ विमर्शसंधिः ।

गर्भसंधौ प्रसिद्धस्य बीजार्थस्यावमर्शनम् ।

अथ साङ्गं विमर्शसंधिमाह । गर्भसंधाविति । येन केनापि हेतुना क्रोधव्यसनादिनार्थस्यावमर्शनं पर्यालोचनं क्रोधव्यसनादिजन्यो गर्भनिर्भिन्नबीजार्थसंबन्धः फलप्राप्त्यपसायात्मको विचारनिर्णयो विमर्श इत्यर्थः । तदुक्तम् ।

'गर्भनिर्भिन्नबीजार्थसंबन्धो व्यसनादिजः ।
विचारनिर्णयो यस्तु स विमर्श इति स्मृतः ॥'

इति ।

---

१ °शाभिगमाद् M., M_3, M_4. २ °रङ्गानि द्वादश परिकल्पनीयानि B. ३ प्रयोक्तव्यानि T'., M., M_2, M_4. ४ प्रभूताहरणं M_3. ५ °हरणे क्रमः M., M_3. °हरणं क्रमाः B. ६ तोटकादिबले M. ७ एतेषां M.; तेषां M_3. ८ तत्त्वानुकीर्त्तनं R., T'., M'. ९ °पादकं वाक्यं R.; °पादनं रूपम् T'. १० प्रस्तुतोत्तरक्षाभिधानं T'. ११ संचिन्तार्थप्राप्तिः M., M_3. १२ सन्धानवाक्यं M_1. १३ °वाक्यं P., T. १४ लङ्गादभ्यू° M_3. १५ °नातिसंधानम° T'.

हेतुना येन केनापि विमर्शः संधिरिष्यते ।
नियताप्तिप्रकर्युक्तेरङ्गान्यत्र त्रयोदश ॥ १४ ॥

नियताप्तिप्रकर्यानुगुण्येन विमर्शसंधेरङ्गानि प्रयोक्तव्यानि ।

तत्रापवादः [2]संफेटो विद्रवद्रवशक्तयः ।
द्युतिः प्रसङ्गश्चलनं व्यवसायो [3]निरोधनम् ॥
[4]प्ररोचनं विचलनमादानं [5]तु त्रयोदश ॥ १५ ॥

एतेषां स्वरूपं निरूप्यते ।

दोषप्रख्यापनमपवादः । रोपसंभाषणं [6]संफेटः । [7]वधबन्धादिकं विद्रवः । गुरुतिरस्कृतिर्द्रवः । विरोधशमनं शक्तिः । तर्जनोद्वेजने द्युतिः । गुरुकीर्त्तनं प्रसङ्गः । [8]उपमानं चलनम् । स्वशक्तिप्रशंसनं व्यवसायः । क्रोधसंरब्धानामन्योन्यविक्षेपो [9]निरोधनम् । सिद्धवद्भाविश्रेयःकथनं प्ररोचनम् । स्वगुणाविष्करणं विचलनम् । कार्य[10]संग्रह आदानम् ।

अथ निर्वहणसंधिः ।

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।
ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥ १६ ॥
फलाप्तिकार्यानुगुण्यादङ्गा[11]न्यस्य चतुर्दश ॥

[12]फलाप्तिकार्यानुगुण्येन निर्वहणसंधेरङ्गानि चतुर्दश प्रतिपादनीयानि ।

अथ [13]साङ्गं निर्वहणसंधिमाह । बीजवन्त इति । संसर्गे मतुप् । बीजयुक्ता इत्यर्थः । यथायथं यथास्वं विप्रकीर्णा निजस्थानेपूपन्यस्ता इत्यर्थः । एको मुख्योऽर्थः प्रयोजनं येषां तेषां भावस्तत्त्वम् । यत्र बीजयुक्ता मुखसंध्याद्यर्थाः [14]परस्परप्रयोजनसंबन्धं लभन्ते स निर्वहणसंधिरित्यर्थः । अत्रोपक्षेपादिषु यत्र क्वचन कार्यकारणभावसद्भावस्तत्रैव क्रमोऽङ्गीकर्त्तव्यो न त्वन्यत्र । वस्तुस्वरूपविचारे क्रमाङ्गीकारे कारणाभावाल्लक्ष्येषु व्युत्क्रमदर्शनाच्च । तदुक्तम् ।

---

१ °न्यस्य M. २ संस्फेटः T'; संभेदो M.; संपोटो M_r. ३ विरोधनम् M., M_r. ४ प्ररोचना M_4. ५ च M., M_r. ६ संभेदः M.; संपोटः M_r. ७ पदबन्धा° P. विधिबन्धा° M_r. ८ अवमाननं चलनम् M. ९ विरोधनम् M_r. १० °संग्रहणं M. ११ °न्यत्र M_r. १२ M. has एतेषां स्वरूपं निरूप्यते for फलाप्ति—प्रतिपादनीयानि. १३ साङ्गं is dropped in t. १४ परप्रयोजन° m_3.

संधिर्विरोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।[1]
प्रसादानन्दसमयाः कृतिभाषोपगूहनम् ॥[2]
पूर्वभावोपसंहारौ[3] प्रशस्तिश्च चतुर्दश[4] ॥ १८ ॥

एतेषां स्वरूपं निरूप्यते ।

बीजोपशमनं[5] संधिः । कार्यमार्गणं[6] विरोधः । कार्योपक्षेपणं ग्रथनम् । बीजानुगुणकार्यप्रख्यापनं निर्णयः । मिथोजल्पनं परिभाषा । पर्युपासनं प्रसादः । वाञ्छितार्थप्राप्तिरानन्दः । दुःखप्रशमनं समयः । लब्धस्थिरीकरणं कृतिः । प्राप्तकार्यानुमोदनमाभाषणम्[7] । अद्भुतार्थप्राप्तिरुपगूहनम् । दृष्टकार्यदर्शनं पूर्वभावः । कार्यार्थोपसंहृतिः संहारः । शुभशंसनं प्रशस्तिः ।

एवं चतुःषष्ट्यङ्गसमन्विताः पञ्च सन्धयः प्रतिपादिताः । एतेषां[8] षट् प्रयोजनानि संभवन्ति[9] । विवक्षितार्थप्रतिपादनम् । गोप्यार्थगोपनम् । प्रकाश्यार्थप्रकाशनम् । अभिनयरागसंमृद्धिः[10] । चमत्कारित्वम् । इति-

---

'वस्तुनेतृरसादीनामानुगुण्येन योजयेत् ।
विवक्षितोऽत्र नाङ्गानां क्रम इत्येव निर्णयः ॥'

इति । न च तेषां प्रधानवस्तुसंबन्ध एव निबन्धनीय इति वाच्यम् । अन्यथापि दोषाभावात् । तदुक्तं नाटकप्रकाशे

'उपक्षेपादयः प्रबन्धेष्वाधिकारिका वा प्रासङ्गिका वा प्रयोक्तव्या यथा संदर्भस्य शोभायै भवन्ति' इति ।

विभज्य कथितानि संध्यङ्गानि संख्यया संकलय्योपसंहरति । एवं चतुःषष्टीति । तत्राङ्गानां प्रयोजनमाह । एतेषामिति । अभिनयरागसमृद्धिरिति । अभिनयदर्शनेन सामाजिकमनोरञ्जनसमृद्धिरित्यर्थः । नन्वेतेषां प्रयोजनकथ-

---

१ प्रतिभाषणम् P. २ कृतिर्भाषोपगूहने M., M_1, M_2, M_4. ३ पूर्वभावानुसंहारौ M., M_1, M_2, M_4. ४ M. has इति after चतुर्दश and drops एतेषां स्वरूपं निरूप्यते. ५ बीजोपगमनं M_1. ६ विरोधः कार्यमार्गणम् M. ७ °मोदनं भाषणम् P. ८ पाश्चात्यों P. ९ भवन्ति for संभवन्ति P. १० °समृद्धिः P.

वृत्तविस्तरश्चेति। तत्रेतिवृत्तं सूच्यमसूच्यं [1]चेति द्विविधम्। असूच्य-[2]मपि द्विविधम्। दृश्यं श्रा[3]व्यं च। तत्र सूच्यस्य सूचनाक्रमः पञ्चविधः। त[4]थोक्तं दशरूपके

'विष्कम्भचूलिकाङ्कास्यप्रवेशाङ्कावतारणैः।'

इति।

नमनुपपन्नम्। अङ्गानां प्रधानफलेनैव फलवत्त्वनियमादिति न वाच्यम्। तस्यादृष्टफलवत्त्वे[5] नियतत्वात्। एतत्तु दृष्टं फलम्। तदुक्तं शृङ्गारप्रकाशे

'अङ्गानां षड्विधं ह्येतद् दृष्टं शास्त्रे प्रयोजनम्।'

इति। प्रयोजनानामेतेषां लक्ष्येषूदाहरणमूहनीयमित्युपेक्ष्य पुनरपि वस्तुनो द्वेधा विभागमाह। तत्रेतिवृत्तमिति। द्वितीयं द्वेधा विभजति। असूच्यमिति। तत्र

'नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः।
दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः॥'

श्रुत्वाद्ययोर्व्यवस्था द्रष्टव्या। श्राव्यं चेत्यत्र चशब्दः श्राव्यगतावान्तरभेदाननुक्तमश्राव्यभेदं च समुच्चिनोति। श्राव्यं च सर्वश्राव्यं नियतश्राव्यं चेति द्विधा। एतेषां [6]द्वितीयं च जनान्तिकमपवारितं चेति द्विधा। एतेषां लक्षणं तु

'सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम्॥'

'त्रि[7]पताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम्।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्यात्तज्जनान्ते जनान्तिकम्॥'

'रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्यापवारितम्।'

इति। त्रि[8]पताकग्रहणं पताकस्याप्युपलक्षणार्थम्। तदुक्तं तद्भेदिभिः।

'त्रिपताकः पताकश्च गण्डश्रोत्रं गतः करः।
जनान्तिके रहस्ये च दोषे श्रवसि कीर्तितः॥'

इति। लक्षणं[9] त्वनयोः संगीतरत्नाकरे।

---

१ M. has च instead of चेति द्विविधम्. २ M. drops अपि. ३ श्रव्यं P. ४ तदुक्तं M. ५ °फलविषयत्वात् m. ६ p. drops द्वितीयं—द्विधा. ७ त्रिपताका° p. ८ त्रिपताका° p. ९ °लक्षणम् p.

घैतेषां स्वरूपं निरूप्यते ।

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ १९ ॥

स द्विविधः । शुद्धः संकीर्णश्चेति । केवलसंस्कृतप्रायः शुद्धः । संस्कृतप्राकृतमिश्रितः संकीर्णः ।

अथ चूलिका ।

अन्तर्यवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचना ॥ २० ॥

यत्र नेपथ्यगतैः पात्रैरर्थः सूच्यते सैवं चूलिका ।

'तर्जनीमूलसंलग्नकुञ्चिताङ्गुष्ठको भवेत् ।
पताकः संहताकारः प्रसारिततलाङ्गुलिः ॥
स एव त्रिपताकः स्यात्कुञ्चितानामिकाङ्गुलिः ॥'

इति । विष्कम्भेत्यादि श्लोकशेषः पुनः

'अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।'

इति । प्रथमाङ्के प्रस्तावनानन्तरं विष्कम्भं कुर्यादिति भोजराजः । अन्यत्राङ्कद्वयमध्ये इत्यन्ये । मतद्वयमप्यङ्गीकृत्य तल्लक्षणमाह । वृत्तेति । वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः भूतभाविकथासूचक इत्यर्थः । संक्षेपार्थः संक्षेपैकप्रयोजनः । मध्यपात्रेणैकेनानेकेन वा प्रयोजितः । तत्रैकमध्यपात्रोऽनेकमध्यपात्रश्चेति शुद्धो द्विविधः । नीचमिश्रस्तु संकीर्ण एकविधः । तदुक्तम् ।

'एकानेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः ।

इति । तत्र संकीर्णेऽपि मध्यपात्रसंभवात् तत्प्रयोजितत्वं न विहन्यते । अत एव नायकपात्रप्रवेश इति वेदितव्यम् ।

चूलिकां लक्षयति । अन्तरिति । अन्तःप्रधाना यवनिका अन्तर्यवनिका तत्र संस्था येषां तैर्यवनिकान्तर्वर्तिभिरप्रविष्टैरित्यर्थः । विशेष्यमध्याहृत्य व्याचष्टे । यत्रेति ।

---

१ एषां P., M_4 २ प्रदर्शकः M_1 ३ प्रयोजनम् M_2. ४ केवलं T. ५ °मिश्रः M., M_2, M_4; मिश्रस्तु M_1. ६ °जवनिका° p. ७ सा चूलिका M., T. ८ p. omits this line. ९ वापि चोदितः m. १० शुद्धो is omitted in p. ११ p. drops नीच°—एकविधः. १२ एव नात्र नायक° T.

अथाङ्कास्यम्।

अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यमुत्तराङ्कार्थसूचना[1] ॥ २१ ॥

यत्र पूर्वाङ्कान्तपात्रैरुत्तराङ्कार्थः[3] सूच्यते तदङ्कास्यम्।

अथ प्रवेशकः[4]।

वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः[5]।
प्रवेशकस्तु नाद्येऽङ्के[6] नीचपात्रप्रयोजितः[7] ॥ २२ ॥

नीचपात्रप्रयुक्तः प्रवेशकः आद्येऽङ्के न युक्तः

अथाङ्कावतारः।

यत्र स्यादुत्तराङ्कार्थः पूर्वाङ्कार्थानुसंगतः।
असूचिताङ्कपात्रं तदङ्कावतरणं मतम् ॥
एभिः सूच्यं सूचयित्वा दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ॥ २३ ॥

अङ्कास्यं लक्षयति। अङ्कान्तेति। यत्र कुत्राप्यङ्कान्तपात्रैरिति[8] शङ्काङ्कुरमुत्पाटयन् व्याचष्टे। यत्र पूर्वेति।

प्रवेशकं लक्षयति। वृत्तेति। नीचपात्रैश्चेटीप्रमुखैरेकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा मध्यमासंकीर्णैर्वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां पूर्वोत्तराङ्कशेषाणामेवेत्यर्थः। अत एवास्य विष्कम्भवत् प्रथमेऽङ्के न प्रवेश इत्याह। नाद्येऽङ्के इति।

अङ्कावतारं लक्षयति। यत्र स्यादिति। पूर्वोत्तराङ्कार्थयोर्विष्कम्भादिविच्छेदेन न भाव्यमिति भावः। असूचितेति। पूर्वाङ्कवर्त्तिनामेव पात्राणामत्रानुप्रवेशात्र तत्सूचनमिति भावः।

अङ्काभ्यन्तरभावित्वमङ्कास्याङ्कावतारयोः।
भवेदङ्कबहिर्भावो विष्कम्भे च प्रवेशके ॥
उभयं चूलिकायां तु यथायोगमिति स्थितिः ॥

इति[9]।

---

१ °राङ्कस्य सूचना M., M_2, M_4. २ °ङ्कगतपात्रै° M_1. ३ °र्थस्य सूचना P. ४ प्रवेशः M_1. ५ प्रदर्शकः M_1. ६ नाद्यङ्के P. ७ °योजकः आद्यङ्के न प्रयोक्तव्यः P., °युक्तप्रवेशकः आद्यङ्के न प्रयुक्तः M., M_1, M_2, M_4. ८ अङ्कान्तपात्रैरिति m. ९ t. omits इति.

तत्राङ्कस्वरूपं निरूप्यते।[1]

प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः।
अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः॥ २४॥

दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेदित्युक्तम्। तत्र कीदृशोऽङ्क इत्याकाङ्क्षायामाह। तत्राङ्केति। प्रत्यक्षं रङ्गप्रवेशेन साक्षान्निर्दिश्यमानं नेतृचरितं नायकव्यापारो यत्र स तथोक्तः। बिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः बिन्दुसूचनार्थं परिच्छिन्न इत्यर्थः। नानाप्रकारार्थानामनेकावान्तरप्रयोजनानां संविधानानां कथासंनिवेशाविरोधादीनां

'रसानामङ्गभूतानामङ्गिनो वा रसस्य च।
न चातिरसतो दूरं वस्तु विच्छिन्नतां नयेत्॥
रसं वा न तिरोदध्याद् वस्त्वलंकारलक्षणैः॥'

इत्युक्तरीत्या परस्परानुपमर्दिनामाश्रयः। अत्राङ्के

'दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम्।
संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम्॥
अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत्।
नाधिकारिवधः क्वापि त्याज्यमावश्यकं न च॥
अधिकारिवधस्यापि क्वचित् स्यात् कल्पनार्हता।
अर्वाक् प्रकारात् स पुनः प्रत्युज्जीविष्यते यदि॥
नायकस्य यदेकाहचरितप्रतिपादकः।
एकप्रयोजनाश्लिष्टस्तत्रैवासन्ननायकः॥
विदूषकादिभिः पात्रैर्योज्यश्चित्तुरैरपि।
समस्तपात्रनिष्क्रामावसानोऽङ्कोऽभिधीयते॥'

इत्यादि प्रतिपादिता प्राचीनालङ्कारिकपद्धतिरनुसरणीया।

एवं सूच्यासूच्यवस्तुखण्डप्रतिपादकमङ्कविष्कम्भादिकं स्वरूपतो निरूपितम्। अथ सर्वस्यापि काव्यार्थस्य सूचिका भारती वृत्तिर्निरूपणीया। तस्याश्चत्वार्यङ्गानि। आमुखं प्ररोचना वीथिः प्रहसनं चेति। तत्र वीथिप्रहसनयोः प्रायेण प्रबन्धादावनुदाहरणेन कृताकृतत्वाद्दशरूपकमध्ये[3] प्राधान्येनापि पठितत्वाच्च

१ तत्र is dropped in M., M_3, M_4; M_1 has अत्र for it. २ °सहितो M.
३ °दशरूपमध्ये t.

अथामुखं निरूप्यते ।

सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् ।
स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥ ३५ ॥
प्रस्तावना वा[1] तत्र स्यात् कथोद्घातः प्रवर्त्तकम्[2] ।
प्रयोगातिशयश्चेति त्रीण्यङ्गान्यामुखस्य हि[3] ॥ ३६ ॥

तल्लक्षणं प्राचीनालंकारमार्गेण तत्रैव भविष्यतीत्युपेक्ष्यालपवक्तव्यां प्ररोचनामुदाहरणसमय एव दर्शयिष्यन् संप्रति साङ्गस्यामुखस्य स्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते । अथेति । तत्र पुरुषविशेषप्रयोज्यः संस्कृतप्रधानो वाग्व्यापारो भारती । प्रस्तुतार्थप्रशंसनेन श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना । तदुक्तम् ।

'भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः ।
उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना ॥'

इति । आमुखविशेषः प्रस्तावनेति केचित् । प्रस्तावनाविशेष आमुखमित्यपरे । अस्यैव पर्यायः प्रस्तावनेति दशरूपककारः । तन्मतानुसारेण लक्षणमाह । सूत्रधार इति । द्वावत्र सूत्रधारौ । एकः पूर्वरङ्गविधायकः । इतरस्तु नटस्थापकाद्यपरपर्यायः पूर्वसूत्रधारसदृशगुणाकृतिः प्रस्तावनाप्रवर्त्तकः । अत्र तु नटीमारीषादिसंभाषणादयमेव विवक्षितः । अस्य गृहिणी नटी । मारीषः पारिपार्श्विकः । नर्मसचिवो विदूषकः । एतेषां लक्षणानि भावप्रकाशे ।

'आसूत्रयन् गुणान् नेतुः कवेरपि च वस्तुनः ।
रङ्गप्रसाधनप्रौढः सूत्रधार इहोदितः ॥
चतुरातोद्यभेदज्ञा तत्कलासु विशारदा ।
करणाभिनयज्ञा च सर्वभाषाविचक्षणा ॥
नटानुयोगी[4] कृत्येषु नटस्य गृहिणी नटी ।
भरतेनाभिनीतं यो भावं नानारसाश्रयम् ॥
परिष्करोति पार्श्वस्थः स भवेत् पारिपार्श्विकः ।
तदात्वप्रतिभो नर्मचतुर्भेदप्रयोगवित् ॥
वेदाविनर्मवादी यो नेतुः स स्याद्विदूषकः ॥'

---

१ च for वा P. २ प्रवर्त्तकः M_1. ३ तु or °हि P., T. ४ नटा° P.

एषामङ्गानां स्वरूपं निरूप्यते ।

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ।
गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्घातो द्विधैव सः ॥ २७ ॥
प्रस्तूयमानकालस्य गुणवर्णनया स्वतः ।
प्रविशेत् सूचितं पात्रं यत्र तत् स्यात् प्रवर्त्तकम् ॥ २८ ॥
एषोऽयमित्युपक्षेपात् सूत्रधारप्रयोगतः ।
पात्रप्रवेशो यत्रायं प्रयोगातिशयो मतः ॥ २९ ॥

इति । स्वकार्यमभिमतरूपकप्रयोगेण परिषदाराधनात्मकं प्रस्तुतं काव्यार्थरूपं वस्त्वादिचतुष्टयं तदाक्षेपिण्या उभयप्रतिपादिकयेत्यर्थः । अत एव चित्रोक्त्या नाट्यादिकं यद् ब्रूते तदामुखमित्यर्थः । तदुक्तम् ।

'पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।
प्रविश्य तद्वदपरः काव्यार्थं स्थापयेन्नटः ॥
दिव्यमार्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।
सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥'

इति । स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मार्त्यं वस्तु मर्त्यो भूत्वा मिश्रं वस्तूभयोरन्यतरो भूत्वा सूचयेदित्यर्थः ।

अथामुखाङ्गत्रये कथोद्घातं लक्षयति । स्वेति । पात्रं कर्तृ । सूत्रिणः सूत्रधारस्य वाक्यमर्थं वाक्यार्थं वा । प्रवर्त्तकं लक्षयति । प्रस्तूयमानेति । कालस्य ऋतुं कंचिदुपादायेति वचनप्राप्तस्य शरद्वसन्तादेर्गुणवर्णनया आसन्नप्रवेशपात्रसाम्येनेति भावः ।

'प्रकटितरामाम्भोजः कौशिकवाग्लक्ष्मणानन्दी ।
सुरचापनमनहेतोरयमवतीर्णः शरत्समयः ॥'

इत्यत्र रामलक्ष्मणविश्वामित्राणां शरद्वर्णनसाम्येन प्रवेशकथनात् प्रवर्त्तकम् । प्रयोगातिशयं लक्षयति । एष इति । एतदिदमोरन्यतरशब्दप्रयोगेणोपक्षेपादित्यर्थः ।

---

१ यस्यायं M. २ काव्यमास्था° p. ३ मर्त्ये p., m₃.

वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेऽत्र स्वभावतः[1] ।
उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते छलम् ॥ ३० ॥

वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके[2] ।
असत्प्रलापव्याहारमृदवानि[3] त्रयोदश ॥ ३१ ॥

एषां स्वरूपं निरूप्यते ।

गूढार्थपदपर्यायमालारूपेण प्रश्नोत्तरमालारूपेण[4] वोद्घात्यकं[5] द्विविधम् । अवलगितमपि द्विविधम् । [6]अन्यकार्यच्छद्मना अन्यकार्यकरणम् । अन्यका[7]र्यप्रसङ्गात्[8] प्रकृतकार्यसिद्धिश्च[9] । असद्भूतं मिथः स्तोत्रं प्रपञ्चः[10] ।

नन्वनन्तरमुद्घात्यकादीनि वीथ्यङ्गान्युच्यन्ते कथं तेषामामुखे संगतिरित्याशङ्क्योभयेषामङ्गानामभेदादविरोध इति संगमयन्नाह । वीथ्यङ्गानीति । न चैवं वीथ्यामुखयोरङ्गिनोर्नाममात्रभेद इति शङ्कनीयम् । वीथ्यां कथोद्घातादिविशेषाङ्गविकलत्वं सूत्रधारादिसंबन्धवैधुर्यमुद्घात्यकादिसर्वाङ्गावश्यकत्वं पाक्षिकप्राधान्यं च । आमुखे पुनरेतद्वैरूप्यमित्यनयोर[11]त्यन्तविलक्षणत्वात् । अथ साधारणाङ्गान्युद्देशपूर्वकं लक्षयति । उद्घात्यकेत्यादिना ।

अन्योन्यालापो गूढार्थपदं ततः पर्यायश्चेत्येवमेका माला । प्रश्नोत्तरं चेति द्वितीया[12] । द्वेधावलगितमित्याह । अन्यकार्येति । पूर्वत्र प्रकृतकार्यसिद्धेः प्रयत्नपूर्वकत्वमुत्तरत्र प्रासङ्गिकत्वं चेत्यर्थः । असद्भूतं पारदार्यादिप्रसंगेन दुष्टम् । पूर्वाचार्यास्तु [13]स्तोत्रं हास्येन विशिंषन्ति ।

---

१ °दुच्यन्ते तत्स्वभावतः P. २ °मवस्कन्दित° M. ३ °मार्दवानि P. ४ प्रश्नोत्तररूपेण चो° M. ५ चोद्घात्यकं T. ६ Before this T. has यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत्र सिद्ध्यति । वस्तुनोऽन्यत्र वा यत्स्याद्विधावलगितं मतम् । ७ T drops कार्य. ८ प्रसङ्गाप्रकृत° M. ९ °श्चेति P. १० प्रपञ्चम् M. ११ t. drops अत्यन्त. १२ द्वितीया माला t. १३ t. drops स्तोत्रं.

पूर्वरङ्गे नटादिसल्लापोऽत्र[1] तु साम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतम् । प्रिय[2]सदृशैर्वाक्यै[3]रप्रियैर्विलोभनं छलम्[4] । साकाङ्क्षस्यापि वाक्यस्य निवर्तनमुक्तिप्र[5]युक्तिर्वाक्केलिर्द्विधा[6] । स्पर्धयान्योन्यवाक्याधिक्यमधिबलम् । सहसोदितं प्रस्तुतविरोधि गण्डम् । रसवशादुक्तान्यथाव्याख्यानमवस्यन्दितम्[7] । सोपहासनिर्गूढार्थ[8]प्रहेलिका नालिका । असंबन्धकथाप्रायः[9]

'असद्भूतं मिथः स्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ।'

इति । त्रिगतं द्विविधम् । तत्रैकं पूर्वरङ्गाङ्गं[10]परमामुखाङ्गमिति विविच्योभयोः क्रमेण लक्षणमाह । पूर्वरङ्ग इति । नटादिसल्लाप इत्यत्रादिग्रहणान्मारिषसूत्रधारौ गृह्येते । तदुक्तं भावप्रकाशे पूर्वरङ्गप्रस्तावे ।

'सूत्रधारो नटश्चैव तथा वै पारिपार्श्विकः ।
सल्लापं यत्र कुर्वन्ति तदेव त्रिगतं स्मृतम् ॥'

इति । अत्र त्विति प्रस्तावनायाम् । साम्यादिति । शब्दसाम्यादित्यर्थः । तदुक्तं दशरूपके ।

'श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह ।
नटादित्रितयालापः पूर्वरङ्गे तदिष्यते ॥'

इति । छलं व्यक्तम् । साकाङ्क्षस्येति । निवर्तनमुपरि प्रस्तुतमोंनमः शिवायेतिवदिति भावः[11] । उक्तेः प्रत्युक्तिरुक्तिप्रत्युक्तिः । अत्र द्विधिरिति शेषं प्राञ्चः पूरयन्ति । अन्योन्यवाक्येति । परस्परसामर्थ्यप्रकाशकवाक्याधिक्यमित्यर्थः । सहसोदितमविमृश्योक्तं प्रस्तुतविरोधि गण्डम् । अर्थभेदेन प्रस्तुतोपयोगि गण्डमिति केचित् । तदुक्तम् । 'गण्डः प्रस्तुतसंबन्धि भिन्नार्थं सहसोदितम्' इति । रसवशादित्युक्तेन सम्बध्यते न तु व्याख्यानेन । सोपहासेति । निगूढो गोपितो

१ नटादिभिः साम्यादनेका° P.; नटादिशब्दसाम्यादनेका° M. २ P. has पूर्वरङ्गाङ्गं प्रस्तावनाङ्गमिति तद् द्विविधम् before it and T. notices in a bracket (त्रिगतं द्विविधं पूर्वरङ्गाङ्गं प्रस्तावनाङ्गं चेति). ३ °रप्रियविलोभनं M. ४ चलनम् M.; छलनम् T'. ५ °प्रयुक्तिरूपेण T., T'. ६ °र्द्विविधा M_1. ७ °मवस्पन्दितम् P., M_1; °मवस्कन्दितम् M. ८ °निगूढार्था M., M_2, M_3, M_4. ९ °कथालापो P.; कथाप्रायोऽसत्प्रलापः M.; कथाभिप्रायोऽसत्प्रलापः M_1 १० °ङ्गं तत्र परमामुखाङ्ग° t., m_2. ११ p. has this:—

'कुलशोकाहरं कुमारमेकं कुहनाभैरवपारणोन्मुखाभ्याम् ।
उपहृत्य कृतादरं पितृभ्यामुपरि प्रस्तुतमोंनमः शिवाय' ॥

इति महेश्वरानन्दे

प्रलापोऽसत्प्रलापः । अन्यार्थं हास्यलोभकरं वचनं व्याहारः । दोषाणां गुणत्वप्रतिपादनं मृदवम् । एतेषां मध्ये यथासंभवं कानिचित् प्रस्तावनायां प्रयोक्तव्यानि ।

अथ दशरूपकाणां स्वरूपं निरूप्यते । तत्र

साङ्गैर्मुखप्रतिमुखगर्भमर्शोपसंहृतैः ।
पूर्वं प्रकृतिरन्येषामाधिकारिकवृत्तवत् ॥ ३२ ॥

बाह्य आभ्यन्तरो वा मुख्यार्थो यत्र सा तथोक्ता । अत एव अन्तर्लापा बहिर्लापा चेति द्विविधा प्रहेलिका । तदुक्तं विदग्धमुखमण्डने ।

'व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् ।
यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका ॥'

इति । प्रलाप इति रसस्वप्नोन्मादशैशवादिप्रयुक्त इति शेषः । अत एव नायमसंगतिर्नाम वाक्यदोषः । अन्यार्थमित्यर्थान्तरोद्देशेन हास्यप्रलोभकारीत्यर्थः । दोषाणामिति । वैपरीत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् । तदुक्तम्

'दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत्'

इति । एतेषामङ्गानां कार्त्स्न्येन प्रयोगनिर्बन्धो नास्तीत्याह । एतेषामिति ।

रूपकोपोद्घातरूपां प्रस्तावनां निरूप्य संप्रति रूपकस्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते । अथेति । तत्र सर्वप्रकृतित्वेन प्रधानस्य नाटकस्य स्वरूपमाह । साङ्गैरिति । यत्रेत्थमिदं कर्तव्यमिति कृत्स्नाङ्गसमेतप्रधानोपदेशः सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्णमासादिः । कृत्स्नाङ्गोपदेशाभावेऽन्यतः सिद्धाङ्गाकाङ्क्षायां तद्वदिदं कर्तव्यमिति अतिदेशेन यत्रानुपदिष्टाङ्गपरिपूरणं सा विकृतिः । यथैन्द्राग्नादिः । तद्वदत्रापि संधिपञ्चकाङ्गादिकृत्स्नोपदेशेन परिपूर्णत्वादातिदेशिकाङ्गयोगेन विकृतिभूतानां प्रकरणादीनां नाटकं प्रकृतिः । तदेतदाह । प्रकृतिरन्येषामिति । फलस्वाम्यमधिकारः । तद्वानधिकारी । अधिकारेणाधिकारिणा वा निर्वृत्तमाधि-

---

१ अन्यार्थहास्य° M., M₉; अन्यार्थस्य M₁. २ °करणवचनं M., M₉.; °करणं वचनं M₁. ३ मृदुत्वम् P. ४ एषां M₁. ५ कतिचन T'. ६ अत्र P. ७ T' and M₁. drop दश. ८ स्वस्वरूपं M₁. ९ °गर्भावमर्शो° P. १० °स्वरूपं t.

वीरशृङ्गारयोरेकः प्रधानं यत्र वर्ण्यते ।
प्रख्यातनायकोपेतं नाटकं तदुदाहृतम् ॥ ३३ ॥

तत्र नान्दीस्वरूपं निरूप्यते ।

अर्थतः शब्दतो वापि मनाक् काव्यार्थसूचनम् ।
यत्राष्टभिर्द्वादशभिरष्टादशभिरेव वा ॥
द्वाविंशत्या पदैर्वापि सा नान्दी परिकीर्त्यते ॥ ३४ ॥

कारिकं प्रधानम् । वृत्तशब्देनात्र प्रख्यातमुचितं चेति वृत्तं विवक्षितं तद्युक्तमित्यर्थः । प्रधानमित्यनेन रसान्तराणामङ्गत्वेनानुप्रवेशः सूच्यते । प्रख्यातो रामायणादिप्रसिद्धः नायको धीरोदात्तो राजर्षिर्दिव्यो वा । तदुपेतं नाटकम् । एवमेवोक्तं दशरूपके ।

'अभिगम्यगुणैर्युक्तो धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
कीर्त्तिकामो महोत्साहस्त्रय्यास्त्राता महीपतिः ॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः ।
तत् प्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमत्राधिकारिकम् ॥
यत्तत्रानुचितं किञ्चिन्नायकस्य रसस्य वा ।
विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥'

इति ।

पूर्वरङ्गो नाम नाटकादौ कर्त्तव्यः प्रत्यूहपरिपन्थी कर्मविशेषः । तदुक्तम् ।

'यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स कीर्त्तितः ॥'

इति । तस्य प्रत्याहारादीनि द्वाविंशतिरङ्गानि तन्मध्येऽवश्यं कर्त्तव्या नान्दी । तदुक्तं बादरायणेन

"यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके ।
तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥"

---

१ नान्दि' M. २ मनागर्थस्य सूचनम् M,. ३ परिकीर्त्तिता T., T'. ४ तदुक्तम् is dropped in p. ५ प्रकीर्त्तितः m. ६ विघ्नप्रशान्तये m.

नाटकादिरूपकाणामादौ [1]विहितं पद्यं नान्दीत्युच्यते । वेणीसंहारेऽष्टादशपदा[2] नान्दी । अनर्घराघवे[3] द्वादशपदा । बालरामायणे द्वाविंशतिपदा । कैश्चिन्नान्द्यां पदनियमो नाभ्युपगतः[4] । नान्द्यन्तरं प्रविष्टेन सूत्रधारेण रङ्गप्रसाधनपुरःसरं भारतीवृत्त्याश्रयणेन[5] श्लोकैः काव्यार्थः सूचनीयः । तथोक्तं दशरूपके

'रङ्गं प्रसाध्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।
ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥'

इति[6] ।

एषा प्रक्रिया नाटकस्यैव मुख्या ।

इति । अतस्तत्स्वरूपं निरूप्यत इत्याह । तत्र नान्दीति

'चन्द्रनामाङ्किता प्रायो मङ्गलार्थपदोज्ज्वला ।
आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वा प्रकल्प्यते ॥'

इत्यादि विशेषोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । असाधारणत्वमस्या निवारयन् व्याचष्टे । नाटकादीति । स्पष्टमन्यत् ।

अनन्तरकर्तव्यमाह । नान्द्यन्तरमिति । सूत्रधारेण द्वितीयेन । रङ्गप्रसाधनं नाम सभापतावुपविष्टे रङ्गप्रविष्टसाम्प्रदायिकसंपादितो यवनिकापगमाविर्भूतपात्रविशेषप्रकीर्णपुष्पाञ्जलिपरिष्कृतो नृत्तगीतवाद्यविशेषप्रयोगः केवलगीतवाद्यविशेषप्रयोगो गीतादेरेकैकशः प्रयोगो वा । एतच्च

'संगीतज्ञैर्बुधैः सार्धं नायके प्रेक्षके स्थिते ।
प्रविश्य रङ्गभूमिं ते तिष्ठन्तः सांप्रदायिकाः ॥'

इत्यादिना संगीतरत्नाकरे प्रपञ्चितम्[7] । तदपेक्षायां तत्रैव द्रष्टव्यम् । भारत्या लक्षणमुक्तम् । अत्रार्थे संवादमाह । रङ्गमिति[8] । अत्र स्वोक्तिसंवादवाक्यगतयोः काव्यार्थसूचनभारतीवृत्त्याश्रयणयोरुद्देश्यविधेयभाववैरूप्यं फलभेदाभावाच्च दोषायेति द्रष्टव्यम् ।

'नाटकेऽङ्का न कर्तव्याः पञ्चन्यूना दशाधिकाः ।'

इति । अस्याः सामग्र्या असाधारणत्वमाह । एषेति । मुख्या नियतेत्यर्थः ।

---

१ पद्यं विहितं P. २ 'ष्टपदा नान्दी T. ३ अनर्घ्यराघवे P. ४ नापेक्षितः M, M_2. ५ भारतीप्रत्याश्रयेण M. ६ P. omits इति. ७ प्रतिपादितम् t. ८ रङ्गमिति is dropped in t. and m.

अथ प्रकरणम् ।

उत्पाद्येनेतिवृत्तेन धीरशान्तप्रधानकम् ।
शेषं नाटकतुल्याङ्गं भवेत् प्रकरणं हि तत् ॥ १५ ॥

अथ भाणः ।

भारतीवृत्तिभूयिष्ठं शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ।
सूच्येते वीरशृङ्गारौ विटेन निपुणोक्तिना ॥ १६ ॥

कल्पितेनेतिवृत्तेन धूर्तचारित्रवर्णनम् ।
एकोऽङ्को मुखनिर्वाहौ यत्र भाणः स संमतः ॥ १७ ॥

प्रकरणं लक्षयति । उत्पाद्येनेति । इति वृत्तेनोपलक्षितं शेषं वस्तु । नाटकतुल्यान्यङ्गान्यामुखादीनि यत्र तत् तथोक्तम् । अयमतिदेशो यथायोगमुत्तरत्राप्यनुषञ्जनीयः । धीरशान्तप्रधानकमित्यत्र प्रधानग्रहणमुद्देष्टव्यरसान्तरसूचकम् । तानि च दशरूपके

‘अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।
अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥
धीरप्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थतत्परम् ।
शेषं नाटकवत् संधिप्रवेशकरसादिकम् ।’

विपदन्तरितार्थसिद्धिः सापायः । किं च

‘त्रेधात्र नायिका ज्ञेया कुलस्त्रीगणिकोभयम् ।
तद्वशाद्रूपकं त्रेधा तृतीयं धूर्तसंकुलम् ॥
गणिका प्राकृतं ब्रूते कुलस्त्री संस्कृतं तथा ।’

इति । विकृत्यन्तरापेक्षया संध्यादीनां प्रकर्षेण करणात् प्रकरणम् ॥

भाणं लक्षयति । भारतीति । शौर्यसौभाग्ययोः संस्तवैः धूर्ता द्यूतकारादयस्तेषां चारित्रं स्वेनान्येन वानुभूतमिति शेषः । स्पष्टमन्यत् ।

---

१ °भूयस्त्वं M; °भूयिष्ठे M_1, M_2. २ विशेषं t.

अथ प्रहसनम् ।

यत्र सन्ध्यङ्ग[1]वृत्त्यङ्गवर्णनं भाणवन्मतम् ।
हास्यो रसः प्रधानं स्याद्भवेत् प्रहसनं हि तत् ॥ ३८ ॥

तत् त्रिविधम् । शुद्धं वैकृतं[2] संकीर्णं चेति । तत्र[3] शुद्धम् ।

पाषण्ड[4]विप्रप्रभृतिचेटीचेटसमाकुलम्[5] ।
वेषभाषादिसहितं शुद्धं हास्यवचोऽन्वितम् ॥ ३९ ॥

'एकपात्रप्रयोज्येऽस्मिन्कुर्यादाकाशभाषितम् ।
अन्येनानुक्तमप्यन्यो वचः श्रुत्वेव[6] यद्वदेत् ॥
इति किं भणसीत्येतद् भवेदाकाशभाषितम् ।
लास्याङ्गदशकं चात्र योज्यं गेयपदादिकम् ॥
भावप्रकाशिकाद्येषु तत्प्रपञ्चः परीक्ष्यताम्[7] ।
अत्रोपरम्यतेऽस्माभिरतिविस्तरभीरुभिः[8] ॥

यत्रैक एव विटः स्वकृतं परकृतं वा भारतीवृत्तिभूयिष्ठं भणति स भाणः ।

प्रहसनं लक्षयति । यत्रेति । हास्यवचःप्रचुरत्वादिदं प्रहसनमुच्यते । तत्र शाक्य[9]श्रोत्रियादिवेषभाषाविशिष्टं शुद्धम् । विटकामुकवृद्धकञ्चुकिप्रमुखवचोवेषानुकारि वैकृतम् । वीथ्यङ्गविशिष्टं धूर्तचेष्टितसंकुलं संकीर्णम् । तदेतत् त्रिविधं विभज्य क्रमेण लक्षयति । तत्रेत्यादिना । तत्र शुद्धमाह । पाषण्डेति[10] । पाषण्डाः[11] शाक्यादयः । विप्रा जातिमात्रोपजीविनोऽत्यन्तमृजवो वा । प्रभृतिपदेन तादृशा एव वैश्यादयो गृह्यन्ते । चेट्यादयो लक्षितचराः प्रधानभूतहास्यरसविभावभूतैरेतैः समाकुलम् । वेषभाषादिसहितमिति । अर्थादेतेषामेवेति गम्यते । विकृ-

---

१ °लास्याङ्ग° M. (M. notices °वृत्त्यङ्ग° also). २ विकृतं M₁. ३ ततः M. ४ पाखण्ड P. ५ नटचेटविटाकुलम् P.; चेटचेटीविटाकुलम् M.; नटचेटीविटाकुलम् M₁. ६ श्रुत्वेव t. m. ७ प्रतीक्ष्यताम् t. m. ८ °भीतिभिः t. ९ t. drops शाक्य. १० पाखण्ड° p. ११ पाखण्डाः p.

अथ वैकृतम् ।

कामुकादिवचोवेषैः षण्डकञ्चुकितापसैः ।
प्रहासाभिनयप्रायं वैकृतं तत् प्रकीर्त्यते ॥ ४० ॥

अथ संकीर्णम् ।

यद्वीथ्यङ्गैः समाकीर्णैः संकीर्णं धूर्त्तसंकुलम् ॥ ४१ ॥

अथ डिमः ।

यत्र वृत्तं प्रसिद्धं स्याद्वृत्तयः कैशिकीं विना ।
नेतारो देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ॥ ४२ ॥
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ।
हास्यशृङ्गाररहिता रसा रौद्रप्रधानकाः ॥ ४३ ॥
चत्वारोऽङ्का संधयश्च चत्वारो मर्शवर्जिताः ।
मायेन्द्रजालसंग्रामसूर्यचन्द्रग्रहोदयः ॥
शेषं नाटकवत् सर्वं स डिमः परिकीर्त्यते ॥ ४४ ॥

तन्नाह । अथेति । कामुकादयो भुजङ्गाद्याः । तेषां वचोवेषौ येषां तैस्तथोक्तैः । तथा पाषण्डकञ्चुकितापसैस्तद्वेषभाषानुकारैरेवान्वितमिति शेषः । संकीर्णमाह । यदिति । वीथ्यङ्गैरुद्घात्यकादिभिः । धूर्ताश्चौरद्यूतकरादयः ।

डिमं लक्षयति । यत्रेति । प्रसिद्धं वस्तु त्रिपुरदाहादयः । वृत्तयः कैशिकीवर्जास्तिस्रः रसादीप्ता एव । अत एवोक्तम् ।

‘ शृङ्गारहास्यविधुरै रसैर्दीप्तैर्निरन्तरः ’

इति । अतः शान्तरसस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । रौद्रः स्थायित्वेन प्रधानं येषां ते रौद्रप्रधानकाः । मर्शो विमर्शः । मायादयोऽनुभावाः । तत्र मायेन्द्रजालयोर्लक्षणं भावप्रकाशे

---

१ विकृतम् M_1. २ कामकोकवचोवेषैः P.; कामुकानां वचोवेषैः M., M_2. ३ विकृतं M_1. ४ समाकीर्णं M., M_1, M_2, M_4, T. ५ संकीर्णैः P. ६ वस्तु T., M., M_1, M_2, M_4. ७ नाट्य for रौद्र M_3. ८ महेन्द्र° P., M. ९ °ग्रहोदयाः M. १० डिमः स R.

अथ व्यायोगः ।

यत्र ख्यातेतिवृत्तं स्यादुद्धतो नायको मतः ।
गर्भविमर्शराहित्यं डिमवद्रसपोषणम् ॥
एकवासरकार्यं च स व्यायोगो महारणः ॥ ४५ ॥

अथ समवकारः ।

यथामुखं नाटकवत् संधयो मर्शवर्जिताः ।
नेतारो द्वादश पृथक्फला देवासुरादयः ॥ ४६ ॥

'सद्रूपोद्भावना माया स्वत एवासतः पुरा ।
अथवान्यपदार्थानामन्यथा कृतिरेव वा ॥
अदेशकालपारोक्ष्यं परोक्षस्यैव वस्तुनः ।
मन्त्रौषधादिभिः सोऽयमिन्द्रजाल इतीरितः ॥'

इति । चन्द्रग्रहादय इत्यत्रादिशब्देनोल्कानिर्घातादयो गृह्यन्ते । गतमन्यत् । डिमः सङ्घात इति नायकसंघातव्यापारात्मकत्वात् डिम इति धनिकः ।

व्यायोगं लक्षयति । यत्रेति । शान्तशृङ्गारहास्यरहिता रौद्रप्रधानकाः षड् रसाः कैशिकीवर्जमितरवृत्तयश्चेत्येतड्डिमवद्रसपोषणमित्यातिदेशेन लभ्यते । अस्त्री-निमित्तोऽत्र महारणः । तदुक्तम् ।

'अस्त्रीनिमित्तसंग्रामो जामदग्न्यजयोर्यथा ।

इति । व्यायुज्यतेऽस्मिन् बहवः पुरुषा इति व्यायोगः ।

समवकारं लक्षयति । यत्रेति । शेषं नाटकतुल्याङ्गमित्यतिदेशानुषङ्गादेवानुपदिष्टा मुखाद्यखिलाङ्गलाभेऽप्यत्रामुखं नाटकवदित्यतिदेशो रूपकाणामिदमावश्यकमिति सूचनायेति द्रष्टव्यम् । एककार्याणामपि नायकानां पयोधिमथने सुधालक्ष्मीप्रमुखफलभेदं दर्शयाह । नेतार इति । वीरप्रधाना इत्यनेन शृङ्गारादी-

---

१ व्याख्यातमितिवृत्तं स्याद्उद्धतो नाम नायकः । M. २ समवाकारः T', M. ३ समवाकारं t. ४ प्रमुखं फल° t., m.

वीरप्रधानाश्च रसास्त्रयोऽङ्कास्तेषु च क्रमात् ।
वस्तुस्वभावदैवादिकृताः स्युः कपटास्त्रयः ॥ ४७ ॥
पुररोधरणाग्न्यादिनिमित्ता विद्रवास्त्रयः ।
धर्मार्थकामानुगुणास्तिस्रः शृङ्गाररीतयः ॥ ४८ ॥
प्रथमेऽङ्के निबद्धव्या कथायामत्रयावधिः ।
यामावधिर्द्वितीयेऽङ्के[1] तृतीयेऽङ्केऽर्धयामिका ॥
असौ समवकारः स्याद्वीथ्यङ्गैः कैश्चिदन्वितः ॥ ४९ ॥

नायकत्वेनानुप्रवेशः । अत एवात्र मन्दकैशिक्यो वृत्तयश्चेति गम्यते । त्रयोऽङ्का इति । प्रथमेऽङ्के मुखप्रतिमुखयोर्द्वितीये गर्भस्य तृतीये निर्वहणस्य च निबन्धो द्रष्टव्यः । अङ्कत्रये कपटविद्रवशृङ्गारत्रिकाणां त्रयाणां क्रमेण निबन्ध इत्याह । तेषु च क्रमादिति । कपटो नाम मोहः । तदुक्तं भावप्रकाशे

‘ कपटस्य स्वरूपं तु भ्रमो मोहात्मकः स्मृतः ’

इति । स च निमित्तानुरोधेन त्रिविध इत्याह । वस्तुस्वभावेति ।

‘ वस्तुस्वभावकपटः क्रूरसत्त्वादिसंभवः ।
दैविकः कपटो वह्निवर्षवातादिसंभवः ॥
शत्रुजः कपटस्तत्र संग्रामादिसमुद्भवः ॥

कपटजन्यं पलायनं विद्रवः । सोऽपि कपटवत् त्रिविध इत्याह । पुररोधेति । पुररोधरणादिनिमित्तोऽरिकृतो विद्रवः । अग्न्यादिनिमित्तो दैविको विद्रवः । व्यालव्याघ्रादिनिमित्तो वस्तुस्वभावकृतो विद्रवः । व्रतादिजनितः कामो धर्मशृङ्गारः । महाराज्याद्यर्थप्राप्तिहेतुरर्थशृङ्गारः । परदारसुरापानादिदुर्लक्षितः कामशृङ्गारः । अङ्कत्रयवर्तिनो वस्तुनः कालनियममाह । प्रथमेऽङ्के इत्यादि । यथालाभमुद्घात्यकादीनामनुप्रवेश इत्याह । वीथ्यङ्गैरिति । समन्तादवकीर्यन्तेऽस्मिन्नर्था इति समवकारः । शेषं स्पष्टम् ॥

---

१ °द्वितीयाङ्के P.

अथ वीथी।

यत्र भाणवदङ्गानां [1]वृत्तिर्वृत्तिस्तु कैशिकी।
[2]शृङ्गारः परिपूर्णत्वात् सूचनीयोऽतिभूयसा॥
[3]उद्घात्यकादीन्यङ्गानि सा वीथी वीथिवन्मता॥ ९० ॥

अथाङ्कः।

यत्रेतिवृत्तं प्रख्यातं प्रधानं करुणो रसः।
स्त्रीणां विलापो वाग्युद्धं नेतारः प्राकृता नराः॥
भाणवत् संधिवृत्त्यादि स [4]उत्सृष्टोऽङ्कसंज्ञितः॥ ९१ ॥

वीथीं लक्षयति। यत्रेति। एकोऽङ्को मुखनिर्वहणावित्यादिको भाणवदित्यति-देशलभ्यः। विशेषमाह। वृत्तिरित्यादिना। शृङ्गारोऽतिभूयसा सूचनीय इत्य-नेन रसान्तराणामत्यल्पशः सूचनं गम्यते। उद्घात्यकादीनि प्रस्तावनायामुक्तानि। यत्रैवं सामग्री सा वीथी। [6]वीथिवदङ्गानां मार्गवत् पङ्क्तिबद्धा मता। एकपात्रेण पात्रद्वयेन वा योगोऽत्रान्यतोऽवगन्तव्यः। इदमप्यत्रानुसंधेयम्।

'अस्यां प्रायेण लास्याङ्गदशकं योजयेन्न वा।
सामान्या परकीया वा नायिकात्रानुरागिणी॥
वीथ्यङ्गप्रायवस्तुत्वान्नोचिता कुलपालिका।
लक्ष्यमस्यास्तु विज्ञेयं माधवीवीथिकादिकम्।'

इति।

अङ्कं लक्षयति। [7]यत्रेति। इतिवृत्तं प्रख्यातमुत्पाद्यं वेति केचित्। प्राकृता-दिव्यतिरिक्ताः अत एव शारदातनयेनोक्तम्।

'दिव्यैरयुक्तः पुरुषैः शेषैरन्यैः समन्वितः'

इति। सुगममन्यत्। य एवंविधः सोऽयं पुत्रादीनामिव प्राकृतनायकादीनामा-श्रयत्वादङ्क इति संज्ञितः। अयमङ्को नानाप्रकारेति लक्षणमुल्लङ्घ्य सृष्टत्वादुत्सृष्ट इत्युच्यते। अत एवोत्सृष्टिकाङ्क इति नाटकान्तर्गताङ्कव्यवच्छेदार्थमिति धनिको व्याचष्ट।

---

१ कृत्यं वृत्तिस्तु P. २ शृङ्गारोऽपरि° P. ३ उद्घात्यादीनि चाङ्गानि R., M.
४ उत्सृष्टाङ्क° M. ५ °लक्ष्यः t., m. ६ वीथी° p. ७ अत्रेति t.

अथेहामृगः ।

मिश्रमीहामृगे वृत्तं चतुरङ्कं[1] त्रिसन्धिकम्[2] ॥
मर्त्यदिव्यौ च नियमान्नायकप्रतिनायकौ ॥ ९२ ॥
धीरोद्धतौ स्त्रियं दिव्यां[3] हर्त्तृकामौ[4] च कामुकौ[5] ।
अवधं युद्धमन्योन्यमाभासरसयोस्तयोः ॥ ९३ ॥

एषा प्रक्रिया दशरूपकोक्तरीत्यनुसारेण[6] ।

तत्र[7] साङ्गं[8] नाटकमुदाह्रियते ।

भद्रां कौतुकवेदिमागतवतोरन्योन्यमासेदुषोः
शैलैर्मेरुहिमाचलप्रभृतिभिर्देवैर्हरीन्द्रादिभिः ।
व्यासां[9] पार्श्वयुगे पुरोऽम्बुजभुवा पश्चाच्च मेनादिभिः
साध्वीभिः शिवयोरपाङ्गसरणिर्वैवाहिकी पातु वः[10] ॥ १ ॥

ईहामृगं लक्षयति । मिश्रमिति । गर्भावमर्शरहितास्त्रयः संधयो यस्मिंस्तत् त्रिसन्धिकम् । आभासरसयोरनुरागशून्यनायिकानुरक्तत्वादिति भावः । अत एवोक्तं दशरूपके

‘ दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ’

इति ।

अवधं युद्धमजायुद्धकल्पमित्यर्थः । गतमन्यत् । मृगवदलभ्यां नायिकां नायकोऽस्मिन् ईहते इति ईहामृगः । अस्या रूपकसामग्र्याः[11] रसोन्मेषमूलत्वं ज्ञापयति । एषेति ॥

केवलोद्देशलक्षणाभ्यां रूपकसामग्र्या दुर्ग्रहत्वाद्रूपकान्तराणामेतदुदाहरणेनोदाहृतकल्पत्वं हृदि निधाय जिज्ञासुजनानुग्रहार्थं नाटकमात्रमत्रोदाह्रियत इति प्रतिजानीते । तत्रेति ।

अथ साङ्गं[12] नाटकमुदाहर्तुमारभमाणो विद्यानाथस्तत्प्रत्यूहपरिपन्थिनः पूर्वरङ्गस्य प्रधानाङ्गभूतामाशीरूपमङ्गलान्वितां नान्दीम्[13] आदावुदाहरति । भद्रामिति । भद्रां

---

१ चतुरङ्कत्रिसन्धिकम् T′. २ त्रिसन्ध्यकम् M. ३ मेध्यां M_1. ४ हर्त्तृकामा M_1. ५ कामुकीम् M_1. ६ प्रक्रियानुसारेण कथिता M_1. ७ T and T′ have नाटकोदाहरणप्रारम्भः before this. ८ साङ्गनाटक° M. ९ भासाम् M_2; व्यासा R. १० नः M_1, M_4. ११ सामग्र्या रसोन्मेष° p. १२ Dropped in p′. १३ Dropped in t.

एषा द्वाविंशतिपदा[1] नान्दी । अस्यां विवाह[2]प्रवृत्तयोः शि-
वयोः[3] वर्णनया सकलनरेन्द्रपरिवृतस्य[4] प्रतापरुद्रस्य काकतीयल-
क्ष्मीप्राप्तिर्नाटकप्रयोजनरूपा[5] किंचिदर्थशक्त्या सूच्यते[6] ।

"देयात्[7] सिद्धिं महालक्ष्मीर्जगद्रक्षाधुरन्धरा ।
विष्णुवक्षःस्फुरन्मालाविहितालयतोरणा ॥ २ ॥

एषा च नान्दी प्रतापरुद्रराज्यलक्ष्मीमङ्गलविधिलक्षणा ।

नान्द्यन्ते सूत्रधारः । (समन्तादवलोक्य[8] सहर्षम्) ।

कथमासूत्रित एव समन्ततो रङ्गमङ्गलविधिः ।

विचित्रवितानमणितोरणादिपरिष्कारेण मङ्गलम् । पार्श्वयुगे वधूवरप्रत्यासत्तैर्मे-
रुहरिप्रभृतिभिर्व्याप्तम् । पुरोभागेऽम्बुजभुवा याज्ञिकेन ब्रह्मणा । तदुक्तं श्रीक-
ण्ठलीलायां कल्याणकाण्डे

'दाता महीभृतां नाथो होता देवश्चतुर्मुखः ।
वरः पशुपतिः[9] साक्षात् कन्या विश्वारणिस्तथा ॥'

इति । मेना हिमाचलमहिषी । तदादिभिः साध्वीभिः पुरन्ध्रीभिः पश्चाद्भागे
व्याप्तां कौतुकवेदिं विवाहोत्सववितर्दिकामागतवतोः प्राप्तयोरन्योन्यमासेदुपो-
र्यथा मिथः संस्पर्शस्तथासीनयोरित्यर्थः । यथास्थानमुपविश्यान्वारब्धायामित्या-
पस्तम्बस्मरणात् । शिवयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः । 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः ।
विवाहे भवा वैवाहिकी । अपाङ्गसरणिरन्योन्यदर्शनमित्यर्थः । इदमपि तत्रैवोक्तम् ।

'देवोऽपि देवीमालोक्य सलज्जां हिमशैलजाम् ।
न तृप्यति नतापाङ्गी सा च देवं वृषध्वजम् ॥'

इति । स वः पात्विति संबन्धः । लक्ष्येण लक्षणं योजयत्येषेति ।

नान्द्यन्त इति । नान्दीं प्रयुज्य पूर्वसूत्रधारे विनिर्गत इत्यर्थः । सूत्रधार
इति द्वितीयो नटाख्य इत्यर्थः । रङ्गप्रविष्ट इति शेषः । इदमनुपदमेव रङ्गं प्रसा-
ध्येत्यादिना तत्कृत्यमुक्तं तदाह । समन्तादिति । सहर्षं सूचनमात्रादेव सांप्र-

---

१ °पदी R. २ M. drops विवाह. ३ °प्रवृत्तशिवयोः M_1. ४ °परिकरस्य T., T'.
५ काकतीयराज्यलक्ष्मी° T. ६ सूचिता M., M_1. ७ The portion from देयात् to
लक्षणा is dropped in R., M_1, M_2, M_4; M has दीयात्. ८ समन्तात् M_1.
९ प्रभुपतिः P'.

तथाहि

आविष्कुर्वन्ति मुरजाः सर्वतः शब्दमाधुरीम् ।
सङ्गीतोपनिषद्विद्यां वीणाः प्रस्तावयन्त्यमूः ॥ ३ ॥

एतद्रङ्गप्रसाधनम् ।

संप्रार्थनम्—

भूभृत्सुतामहादेवौ पितरौ यस्य विश्रुतौ ।
नरनागाकृतिः श्रीमान् स देवः श्रेयसेऽस्तु वः ॥ ४ ॥

दायिकैः सत्रद्धमानद्धादिकमिति सप्रसादमित्यर्थः । त्रिविधं रङ्गप्रसाधनमुक्तम् । तत्र द्वितीयमुदाहरति । आविरिति । शब्दानां वाद्यविशेषाणां माधुरीं श्रोत्रप्रियत्वम् । माधुर्यशब्दात् ष्यञन्तात् ङीष्प्रत्यये 'यस्य' इति यलोपे माधुरीति सिद्धम् । अत एवाह वामनः । 'ष्यञः पित्करणादीकारो बहुलम्' इति । सङ्गीतोपनिषत् संगीतरहस्यम् । तामेव विद्याम् । उभयत्र मौरजिका वैणिकाश्च लक्ष्यन्ते ।

अथ श्लोकैः काव्यार्थसूचकैरित्यादिना भारतीवृत्त्याश्रयणमुक्तम् । तदुदाहरति । भूभृदिति । यस्य देवस्य भूभृत्सुतामहादेवौ पार्वतीपरमेश्वरौ पितरौ मातापितराविति विश्रुतौ । 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । कदाचिल्लीलया गौरीगिरीशौ गजाकारेण विहरमाणौ गजाननमजीजनताम् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे ।

'प्रशस्तमत्तमातङ्गवपुर्भूत्वाथ भूतपः ।
भ्रममाणो वने तस्मिन् क्रीडां स्वीकृतवान् विभुः ॥
तामालोक्य महादेवी गहेशेच्छानुवर्तिनी ।
करिणीरूपमास्थाय तेन सा विचचार ह ॥'

इत्यादिना । एकस्मिन्नर्धे नरस्येतरस्मिन् करिणश्चाकृतिर्यस्य सोऽयं नरनागाकृतिः । तथापि श्रीमान् रमणीयः । स देवो गणेशो वः सामाजिकानां श्रेयसेऽस्त्विति वाच्यार्थः । सूच्यार्थस्तु यस्य कथानायकस्य भूभृत्सुता राजपुत्री सुम्मडम्बा महादेवस्तन्नामको महाराजः पितराविति विश्रुतौ नरनागा नरश्रेष्ठाः । 'सिंह-

---

१ द्विधा R., M., M_1. २ °प्रसाधनसमर्थनम् R. ३ Dropped in R.; P. has सहर्षम्; M. and T. have सप्रहर्षम्. ४ ष्यञि पित्क° P. ५ वाच्योऽर्थः t'., m. ६ व्यङ्ग्यस्तु t'. ७ सुम्मडीया. P. T. M.

(ऊर्ध्वमवलोक्य)—चिरादनुकूलेन कालेनापगतदुर्दिनानि दिङ्मुखानि । यतः ।

विहरद्राजहंसश्रीर्विलसन्मित्रमण्डलः ।
प्रसाधयति[1] सन्मार्गं प्रसन्नः शरदागमः ॥ ५ ॥

काव्यार्थसूचकाभ्यां श्लोकाभ्यामृतुसमाश्रयणेन संस्कृतमायनराश्रितवाग्व्यवहाररूपा[2] भारती वृत्तिः कथिता ।

शार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' इत्यभिधानात् । उपसितसमासः । तदाकृतिः नलनहुषदिलीपादिसदृशः[4] इत्यर्थः । स देवो राजा । 'देवः सुरे[5] घने राज्ञि' इति विश्वः । अत्र द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वाभावान्न श्लेषः । नापि शब्दशक्तिमूल उपमालंकारध्वनिः । संबन्धान्तरे संभवति सादृश्यमूलकत्वकल्पनानपेक्षणात्[6] । किं तु सूचकत्वसंबन्धाच्छब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः । अत एवोक्तमलंकारसर्वस्वे श्लेषालंकारप्रस्तावे । 'यत्र सूचनव्यापारोऽस्ति तत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिर्बोद्धव्यः' इति ।

ऋतुं कंचिदुपादायेतीममंशमुदाहरत्यूर्ध्वमित्यादिना । विहरन्ती राज्ञश्चन्द्रस्य हंसानां च श्रीर्यत्र[7] स तथोक्तः । अन्यत्र राजहंसा राजश्रेष्ठास्तल्लक्ष्मीविहारभूमिरित्यर्थः । विलसत् प्रकाशमानं मित्रमण्डलं सूर्यमण्डलमन्यत्र सुहृत्समूहो यत्र स तथोक्तः । प्रसन्नः एकत्र मेघापगमादन्यत्र स्वभावाच्चेति भावः । सन्मार्गं नक्षत्रमार्गमन्यत्र साधुमार्गम् । प्रसाधयति भूषयति । अत्र प्रस्तुतशरद्विशेषणसाम्येनाप्रस्तुतराजसूचनात् समासोक्तिः । अत एवेदं गुणीभूतव्यङ्ग्यं न पुनः पूर्ववद् ध्वनिरिति बोद्धव्यम् । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । काव्यार्थेति ।

---

१ प्रसादयाति R. २ वाग्व्यापार° M_1. ३ Dropped in M. ४ दिलीप is dropped in t. ५ सुरेश्वरे t. ६ °नपेक्षमाणत्वात् t. ७ °यस्य p.

सविनयमुपसृत्य सभाभिमुखमञ्जलिं बद्ध्वा।

भो[1] भो मध्यमभुवनभागधेयविवर्त्तस्यै[2]कशिलानगरपुण्यराशेः काकतीयकुलदेवतायाः स्वयंभूदेवस्य[3] [4]सेवार्थं सततमहोत्सवमासेदिवांसो विद्वांसः [5]कलार्णवनाट्यवेदाचार्यस्य[6] पुत्रमभिनयदर्पणं मामभिमतरूपकप्रयोगानुज्ञया परमनुगृह्णीत।

(आकाशे कर्णं दत्त्वा) किं ब्रूथ।

> यस्मिञ्[7]जगन्मङ्गलमस्ति वस्तु
> यस्मै[8] स्वयंभूः स्पृहयत्यजस्रम्।
> तच्छ्रोत्रयोर्लोचनयोः पंथानः[9]
> शृङ्गाटकं नाटकमाविरस्तु॥ ६॥

इति[10]।

(सहर्षम्) अस्मन्मनोरथसंवाद्येव परिषदादेशः। यत् प्रतापरुद्रच-

अथ सामाजिकानुग्रहमाशास्ते। सविनयमित्यादिना। भागधेयविवर्त्तस्य[11] भाग्यपरिपाकस्य। कलार्णवो नाम नाट्यवेदाचार्यः।

आकाशभाषितेन तदीयमुत्तरमाह। आकाश इति। तल्लक्षणं तु

> 'किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत्।
> श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत् स्यादाकाशभाषितम्॥'

इति। यस्मिन्निति। स्वयंभूरीश्वरो यस्मै वस्तुने अजस्रं स्पृहयति। 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। जगन्मङ्गलं तद्वस्तु यस्मिन्नाटकेऽस्तीति योजना। वाचिकाभिनयेन श्राव्यत्वादितराभिनयेन दृश्यत्वाच्चाह। श्रोत्रयोरित्यादि। शृङ्गाटकं चतुष्पथं तन्नाटकमाविरस्तु। इतिशब्द उत्तरसमाप्तौ।

संवादेन संतुष्यन्नुत्तरार्धमुद्घाटयति। सहर्षमित्यादि। अघटमानघटकं दैवा-

---

१ भो मध्यम° R. २ °विवर्त्तनस्यै° P. ३ °देवस्य साम्बस्य सततमहोत्सवसेवार्थं समासेदिवांसो M., M_4, M_1; M_2 follows the same except साम्बस्य which is omitted. ४ T′ and M_1 omit सेवार्थं. ५ कलार्णवन° P.; कलार्णवस्य नाट्य° M. ६ °वेदाचार्याचार्यस्य M. ७ अस्मिन् M., M_4, M_1. ८ यस्मिन् स्वयंभूः R. ९ प्रधानम् M_1. १० P. and R. omit इति. ११ °विवर्त्तनस्य m.

रितानुबन्धः[1] सामाजिकानां मनसि वर्त्तते । अहो सर्वं सुघटितमनुविधात्रा[2] विधात्रा[3] । यतः

सभा स्वयंभूपरमेश्वरस्य
प्रतापरुद्रस्य गुणा महार्घाः ।
अहं च नाट्यश्रुतिपारदृश्वा
सुधामुचस्तस्य कवेश्च वाचः ॥ ७ ॥

प्रशंसया[4]भिमुखीकरण[5]रूपा[6] भारतीवृत्तेरङ्गं प्ररोचना[7] ।

(सविमर्शम्[8]) कथमस्मत्प्रेयसी संगीतशारिका[9] चिरंयति[10] ।

प्रविश्य नटी—(पुरोऽवलोक्य[11]) सस्पृहम्—

किं भारईए[12] सुव्वइ[13] मंजीररवो[14] सहाए[15] विहरंतीए । अह[16] संगीअसुइव्वा विण्णादं[17] णट्टप्पमुहतूरणिणादो[18] ।

नुकूल्यं जातमित्याह । अहो इति । सभा गुणग्राहिणीति भावः । महार्घा महामूल्याः । नटानामाम्नायो नाट्यम् । 'छन्दोगौक्थिक°' इति ञ्यप्रत्ययः । तस्य श्रुतिशब्देन चूतवृक्षादिवत् समानाधिकरणसमासः । तस्याः पारं दृष्टवान् नाट्यश्रुतिपारदृश्वा । दृशेः क्वनिप् । सुधामुचोऽमृतवर्षिण्यः । प्ररोचनामुदाहरणे योजयति । प्रशंसयेति । प्रस्तुतार्थस्येति शेषः । अभिमुखीकरणरूपेति । सामाजिकानामिति शेषः ।

'प्रेक्षकाणुन्मुखीकारः प्रस्तुतार्थप्र[20]शंसया[21] प्ररोचना[22]'

इति लक्षणात् ।

किमिति । भारईए इत्यत्र एकारस्य 'एदोतोः क्वचित् स्वरूपेण ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । एवमन्यत्रापि वृत्तानुसारेण द्रष्टव्यम् । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । एतदिति । प्रस्तावनाङ्गमित्यनेन पूर्वरङ्गाङ्गनिरासव्यवच्छेदः ।

छाया ।

किं भारत्याः श्रूयते मंजीररवः सभायां विहरन्त्याः । अथ संगीतश्रुतेर्वा । विज्ञातम् । नाट्यप्रमुखतूर्यनिनादः ।

१ °बन्धः प्रबन्धः R., T′, M_4; °बन्धश्च प्रबन्धः M_1. २ संघटितं P. ३ धात्रा P.; R. ४ एषा प्रशं° P., M,. T′. ५ °सनाभिमुखी° P. °साया अभि° M_1. ६ रूपया M., M_1. ७ प्ररोचना कथिता M_1. ८ सविमर्षम् R.; सविस्मयम् P. ९ °सारिका P. १० नायाति T′., M_1. ११ पुरावलोक्य M. १२ भारदीए p. १३ सुज्जइ P. १४ °रओ T′. १५ सभाए M. १६ अहवा M. १७ ण विण्णादं M. १८ तुज्ज° M_1. तुंज° R.; तुंज° M. १९ °रओ P. २० ष्पच्च T′ २१ प्रशंसयो t. २२ प्ररोचना is dropped in p.

एतत्साम्यादनेकार्थयोजनरूपं त्रिगतं प्रस्तावनाङ्गम्।

(उपसृत्य)—[1]अज्ज इअंम्हि आणवेदु को णिओओ अणुचिट्ठिअदु त्ति।

सूत्रधारः—आर्ये

यद्गेहे कलकण्ठनादमधुरं गास्यामि गीतिं ध्रुवां
लास्यं चारुभिरङ्गहारललितैराविष्करिष्यामि यत्।
नाट्यं यत् किल रङ्गमङ्गलविधिं संपादयिष्याम्यहं
प्रागित्युक्तवती तदद्य निपुणे निर्व्यूढमेवं त्वया॥ ९॥

एतत् प्रियसदृशैरप्रियैर्वाक्यैरुपालम्भनाच्छलनम्।

नटी—(सभयम्) [2]णट्टसामग्गिं समग्गीकादुं विलंबिअं। सज्जीकिआ क्खु एसा केण उण रूवएण पओओ उअक्कमीअदु।

इयमस्मि आज्ञापयतु को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति।

सूत्रधारो विलम्बवतीं नटीमुपालभते। यदिति। ध्रुवालक्षणं वक्ष्यामः। माधुर्यं गायनीविशेषगुणः। तदुक्तं शार्ङ्गदेवेन।

'रूपयौवनशालिन्यो गायन्यो गातृवन्मताः।
माधुर्यधुर्यध्वनयश्चतुराश्चतुरप्रियाः॥

इति। चारुभिः प्रियदर्शनैः अङ्गहारेषु ललितैः ललितादिसुकुमाराङ्गहारैरित्यर्थः। 'सप्तमी शौण्डैः' इति बहुवचनेनाद्यर्थलाभः। लास्यं मृदुनर्त्तनम्। 'लास्यं तु सुकुमाराङ्गं मकरध्वजवर्धकम्' इति लक्षणात्। गास्यामीत्यादीनां स्थानिनोऽ-

---

छाया।

1 आर्ये इयमस्मि आज्ञापयतु को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति।

2 नाट्यसामग्रीं समग्रीकर्तुं विलम्बितम्। सज्जीकृता खलु एषा केन पुना रूपकेण प्रयोग उपक्रम्यताम्।

१ 'प्रयोजन' M_1. २ आणवेदु अज्जो P.; R. drops आणवेदु. ३ अणुचिट्ठीयदु त्ति M., P. ४ कलहंस° R., M_4. ५ °मधुरां M. ६ रम्यं R., M., T. ७ °मेव P. ८ 'सदृशै-र्वाक्यैरप्रियै' M., M_4. R. drops अप्रियैः. ९ °रुपालम्भाच्छ° M.; °लम्भनं छ° M_4 १० °च्छलम् T'., M_1, T. ११ सज्जीकाडं P., M.; समग्गीकारुम् M_1. १२ खु T'., M. १३ रुवएण T., M. १४ उव° M.; उप° T'., M_1.

सूत्रः—नन्विदमेव रूपयत्विति पत्रिकां ददाति।

नटी—(गृहीत्वा संस्कृतमाश्रित्य वाचयति)।

तेजःपर्यायहरयोः किं किं संबोधनं मतम्।
किमाशीर्वादविषयो विद्यानाथकृतिश्च का॥ १०॥

खादोऽहमिति विशेषणं ध्रुवागानादीनामविलम्बसूचनार्थम्। अत्र ध्रुवागानादिकं सर्वं निर्वहामीति प्रागुक्तवत्या भवत्या सर्वमेवं निर्व्यूढमिति विपरीतलक्षणया न निर्व्यूढमिति लभ्यते। अत्र नर्तनोपयोगिकरपादादिकर्मविशेषः करणं[2] पुष्पपटादि। तदुक्तं संगीतरत्नाकरे।

'स्यात् क्रिया करपादादेर्विलासेनात्रुटद्रसा।
करणं नृत्तकरणं भीमवद्भीमसेनवत्॥'

इति। तत्समुदायसाध्यो नर्तनप्रयोगविशेषः। अङ्गानामुचितदेशप्रापणेन हरप्रियाङ्गप्रयोगत्वेन वाङ्गहार इत्युच्यते। तदुक्तम्।

'अङ्गानामुचिते देशे हरणं सविलासकम्।
अनेककरणोत्पाद्यमङ्गहारोऽभिधीयते॥
यद्वा हारो हरस्यायं प्रयोगोऽ[3]ङ्गैरिति स्मृतः॥'

इति।

ललितादिलक्षणं बह्वपेक्षमिह विस्तरभयान्न लिख्यत इत्यन्यतो द्रष्टव्यम्।

नाट्यसामग्रीं समग्रीकर्तुं विलम्बितम्। सज्जीकृता खल्वेषा। केन पुना रूपकेण प्रयोग उपक्रम्यताम्।

संस्कृतमाश्रित्येति। पत्रिकागतस्य स्वभाषितत्वाभावात्। वाचयति पठति[4]। वचिरयं चौरादिकः। नालिकाख्यमङ्कं प्रकुं बहिर्लापां प्रहेलिकामाह। तेज

---

१ नन्वियमेव M., T., T'. २ करणं तु T., m.; करणमलिपुष्प° t. ३ योगोऽङ्गैरिति संस्मृतः m. ४ वदति t.

नटी—(समन्दस्मितम्)—[1]णि[1]गूढत्थं खु पदं [2]छेआणं वअणं [3]पडिभादि कीरिसं [4]उत्तरं णिरूवेदु अज्जो ।

सूत्र०—अयि सुव्यक्तमेतत् । प्रतापरुद्रकल्याणमिति प्रतीयत एव ।

एषा निगूढार्था नालिका ।

नटी—[2]कहं कहाणाअअणामहेआणुबंध[5]मणोहरं क्खु [6]णाडअम् । पआवोव[7]पदंकिअं [8]तस्स रण्णो णाम कहं जाअंति [9]पुच्छीअदि ।

सूत्र०—प्रिये श्रूयताम् ।

तं सुजातं समुद्वीक्ष्य क्षोण्यां रविमिवोदितम् ।
प्रतापरुद्र इत्याख्यामकरोत् काकतीश्वरः ॥ ११ ॥

अन्यच्च ।

विष्णोर्विश्वैकवीरस्य काकतीयकुले स्थितम् ।
अवतारममुं ज्ञात्वा वीररुद्रं प्रचक्षते ॥ १२ ॥

इति । नालिकालक्षणे सोपहासंलक्षणं कृताकृतमिति हृदयम् । अत एवोक्तम् । एषा निगूढार्था नालिकेति ।

णिगूढत्थमिति । छेका विदग्धाः ।

कथं कथानायकनामधेयानुबन्धमनोहरं खलु नाटकम् । अत्र कथमित्याश्चर्ये । प्रतापोपपदाङ्कितं तस्य राज्ञो नाम कथं जातमिति पृच्छ्यते । अत्र कथंशब्दः कारणवाची । 'कारणेऽपि कथं तर्के विस्मये संपदुद्भवे' इति भावप्रकाशवचनात् । सूर्यसदृशत्वात् प्रतापरुद्र इति संज्ञा संजातेत्युत्तरमाह । तमिति ।

वीरावतारत्वात् वीररुद्रसंज्ञापि समभूदित्याह । विष्णोरिति ।

छाया ।

1 निगूढार्थं खल्वेतच्छेकस्य वचनं प्रतिभाति कीदृशमुत्तरं निरूपयत्वार्यः ।

2 कथं कथानायकनामधेयानुबन्धमनोहरं खलु नाटकम् । प्रतापोपपदाङ्कितं तस्य राज्ञः कथं नामधेयं जातमिति पृच्छ्यते ।

१ णिगूढं खु P. २ छेआणं R.; com. ३ पडिहाइ T_2'; पडिभाइ M. ४ संबोधणउत्तरं P. ५ °मणुहरं P. ६ णाडअम् M. ७ °पपदं T', R., T. ८ कहं तस्स रण्णो णाम जाअं M. ९ पुंछीअदि T'.; पुछीअदि P. १० °विशेषणं t.

नटी—[1]लोआणं कण्णजुअलस्स भाअहेएण एदं णामजुअलं सुणीअदि। चिरस्स णट्टविज्जाणुवट्टणं फलिअं जेण लोअमंगलं काकइणारिंदचरिअं अभिणिज्जइ।

[3]एतन्नाट्यप्रसङ्गेन प्रकृतकार्यालम्बनादवलगितम्[5]।

सूत्र०—अहो प्रज्ञासंवादोऽयमायुष्मत्याः यदियं कवीनां प्रश्नोत्तरमालिका। यथा किल

किं लोकश्रवसोर्भाग्यं मंगलश्रवणं मुहुः।
किं मंगलं प्रतापाङ्करुद्रस्य चरिताद्भुतम्॥ १३॥

एतत्प्रश्नोत्तरमालारूपमुद्घात्यकम्।

नटी—[2]अज्जपरिवट्टणेण सव्वं संघटिअदि।

सूत्र०—आर्ये

त्वया दारैरुदारश्रीर्नाट्यसंपदियं मम।
प्रबन्धलक्ष्मीरीत्येव विदर्भभणितिस्पृशा॥ १४॥

लोकानां कर्णयुगलस्य भागधेयेनैतन्नामयुगलं श्रूयते। अथावलगितस्य द्वितीयं भेदमुदाहरति। चिरस्सेति। प्रकृतकार्यं नाटकप्रयोगरूपम्।

अहो इति। प्रतापोऽङ्कश्चिह्नं यस्य रुद्रस्य तथोक्तस्य द्वितीय उद्घात्यकभेदोऽयमित्याह। एतदिति।

मिथः स्तोत्रमात्रमपि प्रपञ्चलक्षणं मत्वाह। आर्येत्यादिना। आर्यपरिवर्त्तनेन सर्वं संघट्यते। त्वयेति। दारैः कलत्रेण 'भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः' इत्यमरः। विदर्भकविप्रिया भणितिर्विदर्भभणितिः तत्स्पृशा रीत्या वैदर्भ्या।

छाया।

1 लोकानां कर्णयुगलस्य भागधेयेन एतन्नामयुगलं श्रूयते। चिरस्य नाट्यविद्यानुवर्त्तनं फलितं येन लोकमङ्गलं काकतिनरेन्द्रचरितमभिनीयते।

2 आर्यपरिवर्त्तनेन सर्वं संघट्यते।

१ भाअहेआदो P.; भाअधेएण M. २ अभिणिइज्जइ P.; अहिणिज्जइ T. ३ R. omits एतन्नाट्य—गितम्. ४ °लम्बनाद° P. ५ °लगितं द्वितीयम् T., T′. ६ लोके श्रवसोर्भाग्यं M., R. ७ प्रतापार्करुद्रस्य M. ८ चारितं शुभम् M. ९ °मालकारूप° M,. १० परिअणेण M; पण्णत्तणेण P. ११ संपद्दीअदि P. १२ P. omits आर्ये. १३ दाराः पुंसि च मन्येव t. १४ t′ has प्रबन्धलक्ष्मीरिव after °भणितिः.

एष मिथःस्तोत्ररूपः प्रपञ्चः।

नटी—एआरिसगुणमहग्घपआवरुद्दचारिअं अहिकरिअंतो तस्स कइणो संपुण्णो सरस्सईपसादो।

सूत्र०—आर्ये एवमेव नन्वेश कविभारत्योर्वाक्केलिः। यथा किल

मातर्भारति वत्स किं तव कृपां याचेऽद्य किं प्रस्तुतं
जिह्वा काकतिवीररुद्रनृपतेः स्तोत्राय सन्नह्यति।
ज्ञातं ते विहरन्तु वाग्लहरयः संध्यानटद्धूर्जटि-
त्वङ्गन्मौलितरङ्गिणीकलकलारम्भप्रियंभावुकाः॥ १५॥

एतादृशगुणमहार्घप्रतापरुद्रचरितमधिकुर्वतस्तस्य कवेः संपूर्णः सरस्वतीप्रसादः।

कविभारत्योरुक्तिप्रत्युक्त्योश्चिरावृत्तिरूपां वाक्केलिमाह। मातरिति। अत्र मातृशब्देन कवेर्भारत्यां भक्तिविशेषो वत्सशब्देन तस्यास्तस्मिन् वात्सल्यातिशयश्च सूच्यते। कविराह। तवेति। भारती प्रयोजनं पृच्छति। अद्येति। कविस्तदाह। जिह्वेति। भारतीस्मरणमभिनीयैवाह। ज्ञातं ते इति। प्रार्थनानिमित्तमिति शेषः। संध्यानटद्धूर्जटित्वंगन्मौलितरङ्गिणीकलकलारम्भस्य संध्याताण्डवप्रवृत्तखण्डपरशुदोधूयमानजटाजूटविजृम्भमाणजाह्नवीकल्लोलकोलाहलस्य प्रियाभवन्तीति प्रियंभावुकाः। तत्कल्पा इत्यर्थः। 'कर्त्तरि भुवः' इति खुकञ्प्रत्यये मुमागमः। वाग्लहरयो वाग्वैखर्यः। विहरन्तु प्रवर्त्तन्ताम्। यदि ज्ञातमित्येकं वाक्यं तदा 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इति नियमाद् वाक्यान्तरवर्त्तिपदस्य निमित्तत्वायोगात् पदात् परस्य युष्मदो विधीयमानः 'तेमयावेकवचनस्य' इति तयादेशो न स्यात्।

छाया।

एतादृशगुणमहार्घप्रतापरुद्रचरितमधिकुर्वतस्तस्य कवेः संपूर्णः सरस्वतीप्रसादः।

१ एष कविमिथः° R. २ °महघ्वे P., R. ३ °चरिप P., R. ४ अहिरत्तस्स P., R; अभिरत्तस्स M. ५ °धूर्जटेरिङ्ग° P. ६ वात्सल्यं t. ७ वाग्वैखराः p.

एषान्योन्यसंलापरूपा वाक्केलिः ।

नटी—[1]अम्हाणं एआरिसणरिंदचरिआणुऊलो णट्टाडंबरो [2]होइ ण वे त्ति [3]सज्झसेण वेवइ मे हिअअम् ।

सूत्र०—([4]किंचित् सासूयम्) आः किमुच्यते । निरवद्या [5]ननु म- शाट्यविद्यासामग्री । कीदृशी पुनस्तव [6]गीतयोग्यतया [7]भविष्यति ।

नटी—[8]संगीअसारस्स [8]महण्णवो [9]उव्वेलिज्जइ । [10]अवहाणजाणयत्तं [11]आरोहदु अज्जो ।

एतदन्योन्यवाक्याधिक्यादधिबलम् ।

सूत्र०—चिरमवहित [12]एवास्मि । नन्वियमुपक्रम्यते ध्रुवा ।

[13]नटीकर्तृक [14]ध्रुवागानप्रतिज्ञावचनं संभ्रमोदितमिति गण्डम् ।

अम्हाणमिति ।[15]

सूत्रधारः स्वसामर्थ्यमाविष्कुर्वन्नाह । किंचिदित्यादि । आः कोपे । ननुरव- धारणे । योग्यतया सामर्थ्येन कर्त्र्या ।

नटी स्वसामर्थ्याधिक्यमाविष्करोति । संगीतेति । संगीतसारस्य महार्णव उद्वेल्यते प्रवर्ध्यते । अवधानयानपात्रमारोहत्वार्यः । अवहितो भवेत्यर्थः । अत एवाधिबलमिदमित्याह । एतदिति ।

[16]चिरमित्यादि गण्डान्तं स्पष्टम् ।

सूत्रधारवाक्यं विडम्बयति सस्मितमिति । कथमार्यो ध्रुवां गायति ।

छाया ।

1 अस्माकमेतादृशनरेन्द्रचरितानुकूलो नृत्याडम्बरो भवति न वेति साध्वसेन वेपते मे हृदयम् ।

2 संगीतसारस्य महार्णव उद्वेल्यते । अवधानयानपात्रमारोहत्वार्यः ।

१ ईरिसणरेंद T., T′. २ होई P. ३ ससइझसं P.; संदेहेण M. ४ P. omits किं- चित्. ५ मे ननु नाट्य° M ; ननु मम नाट्य° R.; P. drops विद्या. ६ गीतियोग्यतया P. ७ भविष्यते R.; M. ८ महण्णओ P. ९ उव्वेलइ T., M. १० अहआजाणवत्तं P. ११ आरोहोदु P. १२ एवाहमस्मि R. १३ नटकृत° P. १४ क्रिया R. १५ t. has after it अस्माकमीदृशनरेन्द्रचरितानुकूलो नाट्याडम्बरो भवति न वेति साध्वसेन वेपते हृदयम् । १६ चिरतरामित्यादि t.

नटी—(सस्मितम्) [1]कहं अज्जो धुवं गाअइ ।

सूत्र०—अयि कथमर्धोक्त एव [2]त्वरा नाट्यविद्येति शेषं न जिघ्रति ।

एतदुक्तस्यान्यथायोजनरूपम[3]वस्यन्दितम् ।

आर्ये नूनं ध्रुवागानोत्सुकं तव चेतस्तदारभ्यतां [4]गीतिः ।

नटी—(तथा करोति)

[2]लच्छी स[5]रस्सई अ धवलिअभुवणंतरा वि[6]राअंती ।

वि[7]लसंतकुवलअसिरी राअस्स पसाहणं [8]कुणइ ॥

ध्रुवा नाट्यविद्येति मे विवक्षितम् । त[9]दर्धोक्तमेव त्वमन्यथा मन्यस इत्याह । अयीति । त्वरा कर्त्री । ध्रुवागानोत्सुकमिति । अन्यथा तन्मयि नारोपयेरिति भावः ।

नटी राज्यलक्ष्मीं शरत्कालसरसीं च प्रस्तुत्य प्रवृत्तां ध्रुवां गायति । ल[10]च्छीति । इमा इयं लक्ष्मीः । शौ[11]क्ल्यनिमित्तत्वनिबन्धनेन यशसा धवलितानि भुवनान्तराणि लोकान्तराणि यस्याः सा तथोक्ता । विलसत्कुवलयश्रीः उल्लसद्भूर्वीमण्डलशोभा च राज्ञो नृपस्य प्रसाधनं करोति । अन्यत्र इयं सरसी धवलितं कालुष्यापगमेन निर्मलीकृतं भुवनान्तरमुदकमध्यं यस्याः सा तथोक्ता । विलसत्कुवलयश्रीरुल्लसन्नीलोत्पलसंपत्तिश्च । राज्ञश्चन्द्रस्य प्रसाधनं करोति । रूपकेषु तावन्मार्गाभिनयेन प्रावेशिकीप्रभृतयः पञ्च ध्रुवाः प्रयोक्तव्याः । तदुक्तम् ।

'ध्रुवाः पञ्च प्रयोक्तव्या रसाभिनयसिद्धये'

इति । तत्रेयमन्तरा नाम ध्रुवा । तल्लक्षणं तु भावप्रकाशे ।

'सर्वासामन्तरा वस्तुरसादिवशकल्पिता ।
अन्तरा सा ध्रुवा ज्ञेया नाट्याभिनयरञ्जिनी ॥'

इति ।

छाया ।

1 कथमार्यो ध्रुवां गायति ।

2 लक्ष्मीः सरस्वती च धवलितभुवनान्तरा विराजन्ती ।
विलसत्कुवलयश्री राज्ञः प्रसाधनं कुरुते ॥

१ धुवं T., T'. २ सत्वरा M. ३ °मवस्कन्दितम् M. ४ संगीतिः R. ५ सरसी च इअं M. ६ विरायन्ती M. ७ विअसिअ° M. ८ कुणए M. ९ तदर्धोक्त एव t. १० इच्छीति t. ११ सौकर्य for शौक्ल्य t.

सूत्र०—(आकर्ण्य सरसावेशम्)

गाढालिङ्गनसंमर्दप्रत्यक्षरगलत्सुधाम् ।
ध्रुवां करोमि सर्वाङ्गे श्रोत्रैकामृतवर्षिणीम् ॥ १७ ॥

एष रसवशादसंगतार्थव्याहाररूपोऽसत्प्रलापः ।

नटी—(सोपहासम्) [1]सुउमारा क्खु एसा अज्जस्स णिद्दआलिंगणवेल्लणं ण सहइ ।

एष हास्यलेभकरो व्याहारः ।

सूत्र०—(सव्रीडम्)

रसास्वादेन तरला ये माद्यन्ति विपश्चितः ।
त एव भावुका लोके भवन्ति हृदयालवः ॥

एतद्दोषस्य गुणत्वारोपान्मृदवम् ।

नटी—[2]अज्जो अणंतरकरणिज्जं णिरूवेदु ।

विशेषान्तराणि तत्रैव द्रष्टव्यानि । विस्तारभयादत्र न लिख्यन्ते ।

रसप्रयुक्तं प्रलापमुदाहरति । गाढेति । पूर्वं श्रोत्रयोरेकं मुख्यमभृतं वर्षति ताच्छील्येन तां तथोक्ताम् । संप्रति गाढालिङ्गनसंमर्देन प्रत्यक्षरं द्राक्षासदृशादशेषादपि वर्णात् गलत्सुधां सतीं ध्रुवां सर्वाङ्गे करोमि ।

सूत्रिणोऽसत्प्रलापमुद्घाटयितुमाह । सोपहासमिति । सुकुमारा खल्वेषार्यस्य कर्तुर्निर्दयालिङ्गनस्य वेल्लनं क्षेपणं प्रेरणं प्रयोगमिति यावत् । न सहते । क्षिप प्रेरणे इत्यस्य धातोः 'क्षिपेर्वेल्लः' इत्यादिना वेल्लादेशः ।

दोषं गुणीकरोति । रसेति । तरला रसलोला ये विपश्चितो विदग्धा रसास्वादेन माद्यन्ति परवशा भवन्ति ते एव लोके भावुकाश्चर्वणनिपुणाः सन्तो हृदयालवः सहृदया भवन्ति । 'हृदयादालुजन्यतरस्याम्' इत्यालुच्प्रत्ययः ।

छाया ।

1 सुकुमारा खल्वेषार्यस्य निर्दयालिङ्गनवेल्लनं न सहते ।

2 आर्य अनन्तरकरणीयं निरूपयतु ।

१ °व्यवहार° M. २ °पीडिअं P.; 'पेल्लणं M. ३ व्यवहारः M. ४ णिरुपेदु P. ५ दिह t. ६ वेल्लणं t. ७ omitted in t1. ८ अत t.

सूत्र०—नन्वयमिदानीं सभापतिर्देवः स्वयंभूरुपश्लोक्यते ।

सर्वाङ्गविलसत्सर्वमङ्गलालंकृताकृतेः ।
रुद्रस्य महिमा भाति विश्वानुग्रहकारिणः ॥ १९ ॥

(नेपथ्ये)। भोः सत्यं सत्यम् । सर्वाङ्गविलसत्सर्वमङ्गलालंकृतिरेवायं रुद्र इति ।

सूत्र०—(सहर्षम्) कथमुपक्रान्तमेवास्मद्वाक्यानुगुण्येन प्रस्तुतस्यानुगुणं कुशलैः कुशीलवैः यतः काकतीश्वरगुणवर्णनयोग्यतया वचनमिवोपक्षिप्यते ।

अयं कथोद्घातः । इदमेव गुणवर्णनात् प्रवर्त्तकम् ।

(पुरोऽवलोक्य) कथमेतौ वैतालिकावित एवाभिवर्तेते ।

येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद् विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता अत एव हृदयसंवादभाजः सहृदया इत्यभिनवगुप्ताचार्याः ।

आर्योऽनन्तरकरणीयं निरूपयतु ।

सूत्रधारोऽनन्तरकर्तव्यं प्रतिज्ञापूर्वकमाचरति । नन्वित्यादिना । सर्वाङ्गे विलसन्त्या सर्वमङ्गलया पार्वत्या अलंकृताकृतेरर्धाङ्गजानेरित्यर्थः । अत्र सर्वाङ्गव्यापिसमस्तमङ्गलालंकृतत्वलक्षणस्य वीररुद्रविषयार्थान्तरस्यानुगुणं सूत्रधारवाक्यमवलम्ब्य वचनमुपक्षिप्यते । नेपथ्य इति ।

उक्तमर्थमुद्घाटयति । कथमिति । कुशीलवा नटविशेषाः ।

'भूमिकाभिरनेकाभिः कर्मयागङ्गचेष्टितैः ।
येऽभ्प्रकृतिसंधानकुशलास्ते कुशीलवाः ॥'

इति लक्षणात् । अत एवायं कथोद्घातभेद इत्याह । अयमिति ।

एतच्छन्दोपदेशेन प्रयोगातिशयमुदाहरति । कथमेताविति ।

वैतालिकलक्षणं तु भावप्रकाशे

---

१ M. omits देवः. २ सर्वाङ्गीणसर्वमङ्गला° R., M., M_2, M_4. ३ वीररुद्र M. ४ आगम्य सहर्षम् M_4. ५ मतः R. ६ काकतीयनरेश्वरगुण' R.; काकतीयगुण° M. ७ °वर्णने योग्य° R.; °वर्णनायोत्थितयोर्वैतालिकयोर्वचनमिवोपलक्ष्यते P. ८ R. drops from इदमेव—प्रवर्त्तकम्. ९ प्रवृत्तकम् P.; प्रवर्त्तकं च M. १० तन्मय t_1. ११ सहृदय t_1. १२ यत्र t_1.

एषो[1]ऽयमित्युपक्षेपात् प्रयोगातिशयः प्रस्तावनाङ्गम् ।

तदेहि । आवाम[2]प्यनन्तरकरणीयाय सज्जीभवावः (इति निष्क्रान्तौ)

इति स[3]मग्राङ्गा प्रस्तावना ।

(ततः प्रविशतः कांपिल्यकलूतकौ वैतालिकौ) ।

प्रथमः—(सहर्षम्)

योऽयं जातस्त्रिलोकीग्रथित[4]सुचरिते काकतीयान्ववाये[5]
यस्मै श्रेयांस्यजस्रं वितरति भगवान् देवदेवः स्वयंभूः ।
यस्याज्ञा सर्वपृथ्वीपतिमुकुटमणिश्रेणिकेलीवयस्या[6]
सोऽयं भूपालमौलिर्जयति गुणमहान् रुद्रदेवो नरेन्द्रः ॥ २० ॥

स्वयंभूदेवश्रेयोवितरणरूपबीजन्या[7]सादुपक्षेपोऽङ्गम् ।

'तत्तत्प्रहरकयोग्यै रागै[8]स्तत्कालजातिभिः श्लोकैः ।
सरभसमेव वितालं गायन् वैतालिको भवति ॥'

इति । इति प्रस्तावना ।

कथादौ विष्कम्भं कुर्यादिति मतमवलम्ब्य प्रस्तावना । वृत्तस्य वर्तिष्यमाणस्य च वीररुद्रचरितस्य निदर्शकं मध्यपात्रद्वयप्रयोजितं[9] शुद्धविष्कम्भमुदाहरति । ततः प्रविशत इत्यादिना । इतः स्वप्नोपदेशपर्यन्तो वृत्तकथाभागः । तत्रोपक्षेपमुदाहरति । योऽयमिति । मणिमुकुटश्रेण्याः केलीवयस्या क्रीडासखी । सर्वैरपि भूपालैरस्याज्ञा शिरसा धार्यत इति भावः । योऽयमित्यत्रेदंशब्दः प्रसिद्धिमात्रपरो न तु यच्छब्दापेक्षितार्थबोधकः । अन्यथोत्तरवाक्ये तच्छब्दप्रयोगानुपपत्तेः । यतोऽनुवाद्यवाक्यगतयच्छब्दसंनिहितानां तदेतदिदमदसां प्रसिद्धिपरत्वम् । एवं विधेयवाक्यगततच्छब्दसंनिहितानामेतदिदमदसामपि । तथैव लोकवेदयोः प्रयोगदर्शनादित्यादि बहुधा प्रपञ्चितमस्मन्महोपाध्यायमल्लिनाथसूरिणैकावलीतरले । अतः सोऽयमित्यत्राप्येवमेव द्रष्टव्यम् ।

---

१ एतावित्युप° M. २ आवामनन्तर° T'; अनन्तर° M. ३ समग्रा P.; साङ्गम् M.
४ °विदित° M_1. ५ काकतीयान्वयेऽस्मिन् P. ६ °यस्याः R., M. ७ °न्यास उपक्षेपोऽङ्गी R.
८ रागैः omitted in t_1. ९ पात्रद्वययोजितं t_1. १० Omitted in t_1. ११ केवल° t_1.

द्वितीयः—

यो रुद्रो रजताचले स्थितिमगादर्धाङ्गनारिः पुरा
सोऽयं संप्रति काकतीश्वरकुले सर्वाङ्गनारिः स्थितः।
स्थाने यद्विषमावलोकनकलामात्रेण भस्मीकृता-
न्यासन्वैरिपुराणि चित्रमधुना यन्नो विषं धार्यते ॥ २१ ॥

प्रथमः—सखे साधु समर्थितम्। अन्यथा कथमस्मै महाराजाय स्वप्ने कुलगुरुसदृशः स्वयंभूदेवस्तादृशीं श्रेयःसंग्रहकारिकामुपदिष्टवान्।

स्वयंभूदेवप्रसादरूपस्य बीजस्य बहूपकरणात् परिकरः।

पुरा किल काकतिकुलसंभूते गणपतिनाम्नि महाराजे दुहितृमात्रसंताने कदाचिद् दैवयोगेन कालपरिपाकमुपेयुषि तन्महिषी रुद्रदेवी नाम राज्ञी बहूनि वर्षाणि तद्राज्यमकण्टकं परिपाल्य परिणता सती दौहित्रे प्रतापरुद्रे राज्यधुरां निदधे। तामिमां कथां मनसि निधायाह। यो रुद्र इति। अर्धाङ्गं नारी यस्यासावर्धाङ्गनारिः। समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञापनाद् 'नद्यृतश्च' इति कबभावपक्षे 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः। सर्वाङ्गेण नारी सर्वाङ्गनारी रुद्रदेवीरूपेण स्थित इत्यर्थः। तत्पुरुषत्वात् परवल्लिङ्गता। अथवात्रापि बहुव्रीहिः। प्रक्रियापि पूर्ववदेव। अवतारभेदादाकारभेदेऽपि तावन्न् रुद्रे पौरुषभेदाभावो नाश्चर्यावह इत्याह। स्थाने इति। यद्यतः विषमावलोकनं तृतीयदृष्टिः। अन्यत्र क्रोधदृष्टिः। तस्य कलामात्रेणांशमात्रेण वैरिपुराण्यसुरनगराणि 'स तिस्रः पुरो भित्त्वैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत' इति श्रुतेरिति भावः। अन्यत्र शत्रुनगराणि। स्थाने युक्तमित्यर्थेऽव्ययम्। कैलासवासिनो रुद्रस्य कण्ठे विषं काकतिकुलवासिनस्तु स्त्रीरूपस्य यन्नो विषमिति महदेतदद्भुतमित्याह। चित्रमिति। 'गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः' इति भावः। अथ वर्णिष्यमाणकथाभागे परिकरमुदाहरति। सखे इत्यादिना। संग्रहकारिका संग्रहश्लोकः।

---

१ सखे किमुच्यते before the verse P., M. २ काकतीन्द्रभवने R. ३ °नारी M_1. ४ यद्विष° R. ५ धीयते P. ६ सदृशं noticed by M. ७ श्रियः P. ८ °मुपादिष्टवान् M_1. ९ बहुलीकरणात् P.; बहूकरणात् M_1. १० तस्याः t_1. ११ °श्लोकम् t., t_1.

द्वितीयः—(सविमर्शाश्चर्यम्) कथमवगतं राजरहस्यं वयस्येन ।

प्रथमः—सखे कस्य वा न विदितम्[1] । यत् सर्वस्मिन्नपि[2] निजनगरे महोत्सवमादिशता रुद्रनरेश्वरेण[3] कुलदेवतायाः स्वप्नोपदिष्टाः प्रसादविशेषाः[4] प्रख्याप्यन्त एव ।

कुलदेवताप्रसादरूपस्य[5] बीजस्य प्रख्यापनेन परिनिष्पत्तेः[6] परिन्यासः ।

द्वितीयः—अहो निरन्तरप्रसादोन्मुखता देवस्य । यथा काकतीयप्रसवेषु श्रेयांस्युत्तरोत्तरमनुबध्यन्ते ।

बीजस्य श्रेयोनुबन्धरूपगुणख्यापनाद्विलोभनम्[7] ।

तदस्मिन्नेव महीयसि महे[8] महीमण्डलाखण्डलं[9] चलमर्तिगण्डमुपश्लोकयितुमावयोरयमेवावसरः[10] । तदेहि राजकुलं प्रविशावः ।

प्रथमः—वयस्य सांप्रतं पुरोधःप्रमुखानमात्यवृद्धानपि[11] पुरस्कृत्य कल्याणस्वप्नमिमं[12] मीमांसमानो नृपतिरभ्यन्तरास्थानीमधितिष्ठति[13] । तदावामपि तावदितो गत्वा यथावसरं प्रतीक्षावहे[14] ।

(इति निष्क्रान्तौ) ।

अयं[15] शुद्धविष्कम्भकः ।

रुद्रनरेश्वरेण रुद्रदेव्या स्त्रीव्यक्तावपि पुंस्त्वेन निर्देशे स्वयमेवोपपत्तिं वक्ष्यति । काकतीयप्रसवेषु काकतीयसन्तानेषु । अनुबध्यन्ते अविच्छेदेन संबध्यन्ते । महीयसि महे महोत्सवे । उद्दण्डपुरुषखण्डको वीरप्रकाण्डकश्चलमर्तिगण्ड इति विरुदशब्देनोच्यते ।

वयस्येति । मीमांसमानो विचारयन् ।

इति शुद्धविष्कम्भः ।

---

१ विदितमिदम् T'. २ अपि is dropped in P. ३ °नरेन्द्रण M. ४ प्रसादनविशेषाः R. ५ °रूपबीजस्य M. ६ निष्पत्तेः M., R. ७ °गुणाख्यानात् R., M. ८ महामहे P. ९ मर्त्यमण्डल° M. १० M. drops आवयोः. ११ R. drops अपि. १२ °क्रममीमांसमानो M. १३ नरपति° M. १४ प्रतीक्षावः P.; प्रयतिष्यावः R.; प्रयतिष्यावहे M.; प्रतीक्ष्यावहे M₁. १५ P. drops अयम्.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टवेषो राजा चामरग्राहिणी च) ।

राजा—(सहर्षातिशयम्) अहो प्रसादातिशयः परमेश्वरस्य ।

सोमार्काभिजनं तमद्य जयति श्रीकाकतीयान्वयः
पातिव्रत्यमुपैति सांप्रतममीष्वस्मासु विश्वंभरा ।
अस्माभिर्निजदोःप्रसूतिमधुना धन्यामजो मन्यते
यत्कर्तव्यमुपादिशत् कुलपतिर्देवः स्वयंभूः स्वयम् ॥ २२ ॥

पुरोधसः—महाराज भवादृशा एव परमर्हन्ति तादृशमहिम्नो देवस्य हितोपदेशान् । अथवा । किमत्राभिनवम् । पुत्राणां हितोपदेशाधिकारः पितुरेव । यदित्थं कथयन्ति तद्विदः ।

सैवोमा चेति निर्दिष्टा सोमा चेति प्रथामगात् ।
तव माता शिवा साक्षाद्देवो गणपतिः पिता ॥ २३ ॥

मन्त्रिणः—एवमेवैतत् । अन्यथा कथमीश्वरप्रसादादृते निरङ्कुशं स्त्रीव्यक्तिविशेषस्य लोकाधिपत्यम् । एवं मानुषशंभुना गणपतिमहाराजेनाभ्यन्तरस्यानुभवमहिम्नः सदृशमत्र पुत्र इति व्यवहारः कृतः । तदनुगुणा च रुद्र इत्याख्या ।

गङ्कमारभते । तत इति । हर्षानुभावं प्रियभाषणमाह । सोमेति । अभिजनो वंशः । तं प्रसिद्धम् । अमीष्वेवमनुग्रहपात्रेष्विति भावः । अजो ब्रह्मा । निजदोःप्रसूतिं क्षात्रजातिम् । राजन्यो मनुष्याणामिति तस्या बाहुजत्वश्रवणात् । कुत इत्यत आह । यदिति ।

रुद्राम्बायाः पितरौ सोमाम्बागणपतिदेवौ तयोरुमामहेश्वरात्मकत्वं लोकविदितं ततः स्वयंभूमहाराजयोः पितापुत्रभावोऽस्ति अतो हितोपदेशो युज्यत एव इत्याह । अथवेत्यादिना । सैवेति । सैव तव माता उमा चेति निर्दिष्टा सती लोकैरिति शेषः । सोमा चेति प्रथां प्रसिद्धिमगात् । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । पिता गणपतिस्तु साक्षात् प्रमथाधिपः शिवो देव इति तत्पित्रोः शिवयोश्च तादात्म्यमिति भावः ।

अथामुष्या भविष्यति निरङ्कुशः प्रभाव इति विभाव्य महाराजो दुहितरं पुत्र इति व्योहतवान् इत्याह । एवमिति । अभ्यन्तरस्यानुभवमहिम्नः दुहितृभावि-

---

१ T′ has अंकारम्भः before ततः प्रविशति. २ यथानिर्दिष्टो R., M., M_p M_f ३ तदद्य P., M. ४ °महामहिम्नो R. ५ हितोपदेशाय M. ६ हितोपदेशः P. ७ तत्त्वविदः P., R. ८ °भावस्य P. ९ इति समाख्या R., M. १० संभाव्य t. ११ व्यवहृतवान् t.

पुरो०—(सकौतुकम्) कीदृशी देवस्य स्वप्नोपदेशपरिपाटी ।

राजा—(सादरम्) इदं[2] निवेद्यते ।

कदाचित् कल्याणे रजनिसमये स्मेरवदनं
पुरः प्रादुर्भूतं सयुवतिवपुः सा[3]क्ष[4]निटिलम् ।
स्रवन्तीचन्द्राभ्यां महितमुकुटं प्रेक्ष्य किमपि
स्वयंभूर्देवोऽसा[5]वहमिति हठोत्थानमभजम् ॥ २४ ॥

माहात्म्यगोचराया अन्तःकरणवृत्तेरित्यर्थः । अत एवाह तत्रभवान् कविकुलशिरोमणिः कालिदासः । 'सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।' इति । अत्र दुहितरि । तदनुगुणा व्यवहारानुगुणा । रुद्र इति पुंस्त्वेन समाख्येत्यर्थः । प्राचामियं शैली यदयं [6]व्यत्यासेन निर्देश इति । यथा स्त्रीव्यक्तौ शिखण्डीति पुंस्त्वेन व्यवहारः । यथा [7]चैन्द्रं पुमांसमपि श्रुतिरेव सुब्रह्मण्योति स्त्रीत्वेन निर्दिशति । तथा च षड्विंशब्राह्मणम् । 'सुब्रह्मण्यों सुब्रह्मण्यों सुब्रह्मण्योमिति स्त्रियमिव त्रिराह' इति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

स्वप्नोपदेशक्रममादरवशात् प्रतिज्ञापूर्वकं निवेदयति । राजेति । कदाचिदिति । कल्याणे शुभग्रहयोगादिना मङ्गले [8]रजनिसमये स्मेरवदनं प्रसादोन्मुखत्वात् । स युवतिवपुरर्धा[9]ङ्गजानिरित्यर्थः । साक्षनिटिलं भाललोचनसहितमित्यर्थः । उभयत्र बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षजन्तः साक्षशब्दः । स्रवन्ती मन्दाकिनी । किमपि वक्तुमशक्यं वस्तु प्रेक्ष्य हठ[10]शब्देन चिरन्तनतटाकोदकाच्छादितहरितद्रव्यमुच्यते तदुत्सार्यमाणमपि स्वच्छन्दतो मुहुरुदकमाच्छादयतीति स्वच्छन्दव्यवहारो लक्ष्यत इत्युक्तमाचार्यैर्वृत्तिदधिकरणे । एवमत्र संभ्रमेणाप्याच्छादनसंभवात् संभ्रमो लक्ष्यत इति वक्तारः तेन हठोत्थानं संभ्रमोत्थानमिति वेदितव्यम् । स्वप्ने देवतादिदर्शने फलं वृषशवल्लभे ।

---

१ अवलोक्य सकौतुकं R. २ इदानीं T'. ३ साक्षि° R. ४ °निटलं T'. ५ °वयामिति T'. ६ लिङ्गव्यत्यासेन t. ७ चैन्द्रं p. ८ रजनिसमये गोसर्गादौ t.; रजनिसमये गोगर्भादौ t. ९ °जानीत्यर्थः t. १० हठ इत्यनेन t., t,.

अनन्तरं स्वप्न एव

वपुषा तं नमस्कृत्य स्तुवन् सूनृतया गिरा ।
स्वामिने काकतीयानां रत्नासनमुपाहरम् ॥ २५ ॥

चामरग्राहिणी—अहो देवस्स अणुसंधाणं जं [2]सिविणे वि कुलसामिणो समाराहणम् ।

पुरो०—किमुच्यते । आविष्टभक्तयः खलु स्वयंभूदेवे काकतीयनरदेवाः । ततस्ततः ।

'सुगन्धपुष्पाक्षतपूर्णकुम्भ-
शक्रध्वजच्छत्रमहीपतीनाम् ।
द्विजदिनेशेन्दुसुहृत्सुराणां
सितद्विजादर्शसुवासिनीनाम् ॥
सुवर्णधान्याब्जफलेभहीणां
भक्ष्याम्बररत्नाम्बरवाहनानाम् ।
संदर्शनं श्रेष्ठमुशन्ति सन्तः
स्वप्ने मृतानां च सुचेष्टितानाम् ॥'

इति । अभजमित्यनद्यतने लङ् । तेन चतुर्थयामादर्वाचीनः स्वप्न इति सूच्यते तत्फलस्य राज्यलक्ष्मीप्राप्तिरूपस्य विजययात्रया द्वित्रमासविलम्बसंभवात् । तदुक्तं बृहस्पतिमते स्वप्नाध्याये ।

'स्वप्नस्तु प्रथमे यामे वत्सरेण विपच्यते ।
द्वितीये चाष्टभिर्मासैस्त्रिभिर्मासैस्तृतीयके ॥
अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत्
गोविसर्जनवेलायां सद्यः स्वप्नफलं भवेत् ॥'

इति । वपुषा नमस्कृत्य साष्टाङ्गं प्रणम्येत्यर्थः । 'सत्यं प्रियं च वचनं यत् तत् सूनृतमुच्यते ।' सूतेर्गूकविशुजादित्वात् कप्रत्ययः । 'अन्येषामपि' इति सोर्दीर्घः ।

आविष्टं भक्तिर्येषामिति लिङ्गसामान्ये नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिः । स्त्रीपूर्वप-

---

छाया ।

अहो देवस्यानुसंधानं यत् स्वप्नेऽपि कुलस्वामिनः समाराधनम् ।

१ काकतीसाना M_1. २ सण्णे वि P. ३ स्वयंभूनरदेवे M_2. ४ साहसेन t.

राजा—

शय्याशिरःस्थानकृतस्य पूर्ण-
कुम्भस्य तोयैः परिकल्प्य पाद्यम् ।
अतीन्दुसारैर्मणिभिः किलाह-
मपूजयं दैवतमस्मदीयम् ॥ २६ ॥

अथ च

विभुः स्वयंभूरवदच्छुचिस्मितां
गिरं स्ववामार्धवधूपलालिताम् ।

दृत्वे भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठाद् ‘ अप्रियादिषु ’ इति निषेधेन ‘ स्त्रियाः पुंवद्–’ इत्यादिना पुंवद्भावप्रतिषेधप्रसङ्गात् । अत एवाह वृत्तिकारः । ‘ दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदत्वस्याविवक्षितत्वात् समाधेयम् ’ इति । भोजराजस्तु ‘ कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठो न भावसाधनस्य । दृढभक्तिरित्यादौ तु भावसाधनत्वान्न कश्चिद्विरोधः ’ इत्याह । प्रपञ्चितं चैतत्तातपादैः संजीविन्यादौ तत्र तत्रेत्यस्माभिरुपरम्यते । तस्मादत्रापि स्त्रीपूर्वपदो वा बहुव्रीहिरनुसंधेयः ।

शय्याशिरःस्थाने पूर्णकुम्भस्थापनं मङ्गलार्थम् । तदुक्तं स्मृतिरत्नावल्याम् ।

‘ माङ्गल्यं पूर्णकुम्भं तु शिरःस्थाने निधाय च ।
वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेन्निशि ॥’

इति । अतीन्दुसारैरत्युज्ज्वलैः । स्वप्ने देवतार्चने ‘ सुरपूजोत्सवसेवा नैवेद्यं नृत्तगीतवाद्यं च ’ इत्यादिना दैवज्ञवल्लभोक्तं महाफलं द्रष्टव्यम् । मणिपूजाफलं च[3] पुष्पसारसुधानिधौ ।

‘ सुवर्णकुसुमैर्दिव्यैर्मणिविद्रुमविस्तृतैः ।
राजतै रत्नसंभूतैरथवा चित्रवर्णकैः ॥
येऽर्चयन्ति हरं भक्त्या नरास्ते स्युर्महेश्वराः ॥’

इति ।

पूजानन्तरं वृत्तमाह । विभुरिति । स्ववामार्धवधूपलालितां पार्वत्यानुमोदिताम् । अभयदानशालिना प्रसादसूचकेनेत्यर्थः ।

---

१ अपि च M_4. २ Omitted in t. ३ शिवं t. ४ वृत्तम् omitted in t.

स्पृशन् करेणाभयदानशालिना
कृताञ्जलिं मां विनयानताननम् ॥ २७ ॥

यंत्[1] किल,

उन्मस्तकैर्मध्यमलोकभाग्यै-
स्तपोविशेषैरनघैः पृथिव्याः[2]।
सम्यक्फलैः सच्चरितैः प्रजानां
प्रतापरुद्रोऽयमिहावतीर्णः ॥ २८ ॥

वत्स काकतीयकुलप्रदीप

स्वीकृते पुत्रभावेन दौहित्रे प्राङ् ममाज्ञया।
अस्मिन्निधेहि धौरेये गुर्वीमुर्वीधुरामिति[3] ॥ २९ ॥

पुरो०—(सप्रमोदम्) महाराज काकतीयकुलयोगक्षेमविधानदक्षेण[4] दाक्षायणीपतिना साक्षादेवमादिष्टम्। तवाप्ययमेव मनोरथः। प्रियंकरश्चायं महोत्सवः प्रजानाम्[5]। तदारोहतु प्रागतिसृष्टयौवराज्यस्य प्रतापरुद्रस्य भुजशिखरं सागरमेखला।

उन्मस्तकैरुल्लङ्घितशिरस्कैरतिप्रभूतैरित्यर्थः। मध्यमलोकस्य भाग्यैरदृष्टपरिपाकैस्तपोविशेषैः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः। सच्चरितैः स्वस्ववर्णाश्रमोचितव्यापारैः। अत्र भाग्यादिनिमित्तभेदात् विच्छित्तिविशेषं वक्तुं मध्यमलोक एव समष्टिव्यष्टिभ्यामाश्रितः। प्रजापृथिवीव्यतिरिक्तमध्यलोका[6]संभवादिति द्रष्टव्यम्। एवं च्चास्मिन् राज्यं शासति सस्याकरादिसंपत्तिः प्रजासमृद्धिश्च प्रभवतीति फलितम्।

वत्सेति रुद्राम्बायाः पुंस्त्वेन संबोधनम्। प्राग् जन्मकाले। धुरं वहतीति धौरेयो धुरन्धरः। 'धुरो यड्ढकञौ' इति ढक्। 'ऋक्पू—' इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययस्ततष्टाप्।

सप्रमोदमिति। अस्मिन्नर्थे विप्रतिपत्तेरभावादिति भावः। तदुक्तं बृहस्पतिमते।

---

१ तत् किल M_3. २ पृथिव्याम् M. ३ °धुरामिमाम् M. ४ °दक्षिणेन P. ५ सर्वप्रकृतीनाम् R.; महोत्सवश्चायं स्वप्रकृतीनाम् M. ६ मध्यम° t.

इयं प्रयोजननिर्धारणरूपा युक्तिः ।

ततस्ततः ।

राजा—तद्वचनमाकर्णयन्ती निर्भरहर्षविकस्वरलोचना मेदिन्यपि देवस्य पार्श्वे दृष्टा ।

चामर०—महाराअस्स हिअअमणुवट्टमाणाए [1]वसुंधराए [2]उइदो क्खु हरिसाविब्भावो [3]।

एषा स्वयंभूदेवस्य वचनाकर्णनेन मेदिन्याः सुखागमेन [4]प्राप्तिः ।

राजा—काकतीयकुलश्रेयसां [5]देव एव प्रमाणमिति तस्याज्ञा [6]मया शिरसि धृता । देवोऽपि सम्प्रसादातिशयमवलोक्यान्तर्हितोऽभूत् ।

इदं मेदिनीप्राप्तिहेतोर्बीजस्य [7]स्वयंभूदेवस्योपदेशाङ्गीकरणात् सं-माधानम् [8]।

मन्त्रिणः—विश्वप्रियंकरः स्वप्नप्रत्ययः । किं तु काकतीयनरेन्द्रवृद्धो-[9]चितमाचारमनुवर्तमानस्य देवस्य नगरनिवासवैमुख्यं तथा [10]कुलधुरं-

' देवताश्च द्विजा गावः पितरो लिङ्गिनस्तथा ।
यद्वदन्ति नरं स्वप्ने तत्तथैव विनिर्दिशेत् ॥

इति । प्रियं करोतीति प्रियंकरः । ' क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ' इति खश्प्रत्ययः । अतिसृष्टं दत्तम् ।

स्वप्नशेषमाह । तद्वचनमिति । महाराजस्य हृदयमनुवर्तमानाया वसुंधराया उचितः खलु हर्षाविर्भावः ।

स्वप्ननिवेदनं निगमयति । काकतीयेति ।

विश्वेति[11] । प्रियंकरादिशब्दा अनुपदमेवोक्ताः । धुरंधरशब्दस्तु नायकप्र-करणे । कुलामात्यमुख्येनेव पार्वतीवल्लभेनैवमुपदिष्टम् ।

छाया ।

महाराजस्य हृदयमनुवर्तमानाया वसुन्धराया उचितः खलु हर्षाविर्भावः ।

१ मेइणीए P. २ उचिओ P ३ °विम्भाओ P ४ मुखागमनेन R.; सुखागमनप्राप्तिः T', सुखागमात् प्राप्तः ... ५ श्रेयसि ६ शिरसि मया R. ७ हेतुबीजस्य M. ८ प्रधानम् M. ९ °नरेश्वर° M. १० °वैमुख्यं च तथा° M ; P, drops तथा. ११ t and t, drop विश्वेति.

धरस्य [1]वीररुद्रस्य विश्वरक्षाक्ष[2]मबाहुपरिघे राज्यधुराविश्रान्तिरिति विषादहर्षयोः सीमानं स्पृशत्य[3]स्माकं मनः ।

एतत्सुखदुःखहे[4]तुभूतं विधानम् ।

चामर०—अच्चरिअं अच्चरिअं कुलामच्च[5]मुहेणेव्व पव्वईवल्लहेण पवमुवदिट्ठम् ।

इयं बीजविषयाश्चर्यरूपा परिभावना ।

राजा—([6]सहर्षातिशयम्) (अमात्यान् प्रति) ।

अयं काकतीयकुलश्रेयःकल्पलताप्ररोहः स्वयंभूदेवानुग्रहः सर्वेषामपि श्रवणमहोत्सवः क्रि[7]यताम् ।

एष बीजप्रकाशनादुद्भेदः ।

मन्त्रिणः—यदाज्ञापयति परमेश्वरः ।

राजा—किमिदानीं कर्तव्यम् ।

पुरो०—[9]महाराज कि[10]मन्यत् । सज्जीक्रियतां [11]प्रतापरुद्रदेवस्य राज्याभिषेकसंभारः ।

एष बीजानुगुणप्रोत्साहनरूपो भेदः ।

मन्त्रिणः—दिग्विजययात्रावशीकृतानां [12]सर्वपार्थिवानां वर्गेणानीतैः

अयं काकतीयेत्यादि । स्पष्टम् ।

षड्विधानि मौलादिरूपाणि बलानि । 'मौलं [13]भृतं सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्' इत्यमरकोशाभिधानात् । अत्र विष्कम्भादौ वैतालिकवाक्योपक्षिप्तस्याज्ञ-

---

छाया ।

आश्चर्यमाश्चर्यम् । कुलामात्यमुखेनैव पार्वतीवल्लभेनैवमुपदिष्टम् ।

१ प्रतापरुद्रस्य M_1. २ 'क्षमे P. ३ °त्यस्माकीनं M. ४ °हेतुर्विधानम् P.; °हेतुभूतमभिधानम् M_4. ५ मुख्खेणेव्व. ६ सहर्षातिशयः M. ७ क्रियतामिति P. ८ काकतीयपरमेश्वरः R.; काकतीयकुलेश्वरः M. ९ P. and R. omit महाराज. १० Omitted in M_4. ११ प्रतापरुद्रस्य R., M. १२ राज्ञां for सर्वपार्थिवानां M. १३ मौलभृतं t., t_1.

सकलतीर्थसलिलैः प्रकाशितं स्वयंभूदेवप्रसादं महाभिषेकमनुभवतु राजपुत्रः।

पुरो०—उचितमनुमन्त्रितं मन्त्रिभिः।

राजा—तर्हि जैत्रयात्रासाधनानि सज्जीक्रियन्तां षड्विधानि बलानि। अहमपि सज्जो भवामि।

एष आरम्भः। इदं बीजानुगुणारम्भरूपं करणम्। एवमारम्भबीजसंबन्धरूपः साङ्गो मुखसंधिः।

(नेपथ्ये) वैतालिकौ—सुखाय माध्यन्दिनी संध्या भवतु देवस्य। यदिदानीं

लोकालोकगिरीन्द्रकन्दरतमःसंदोहदर्पापहं
त्वत्तेजःपटलं कियन्ति भुवनान्याक्रम्य संक्रीडते।
इत्यालोकनकौतुकीव शिथिलस्वीयाधिकारश्रमो
भास्वानेष समग्रदीप्तिरधुना व्योमाग्रमारोहति॥ ३०॥

अपि च।

उद्गायन्ति शरन्निशाकरकरस्तोमत्विषस्त्वद्गुणान्
क्रीडन्त्यो मलयाद्रिचन्दनलताकुञ्जे भुजङ्गाङ्गनाः।

वशादनुवर्त्तमानस्य बीजस्य नायकव्यापारस्य स्वरूपात् किंचिदुच्छूनत्वलक्षणारम्भसंबन्धान्मुखसंधिरित्याह। एवमिति।

मध्याह्नवर्णनमारभते। सुखायेति। लोके यत् किंचन विप्रकृष्टं वस्तु दिदृक्षवो वृक्षाग्रमद्रिशृङ्गं वारोहन्ति तत्समाधिमावर्त्तनविकर्त्तनस्याह। लोकालोकेति। संक्रीडते। 'क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च' इत्यात्मनेपदम्। स्वीयाधिकारस्तमोपहतत्वलक्षणस्तन्निमित्तः श्रमः शिथिलो यस्य स तथोक्तः। एतच्च राजतेजस एव तद्भारोद्वहनादिति वेदितव्यम्। अत एवालोकनकौतुकीवेत्युत्प्रेक्ष्यते। तत्र निमित्तमुपादत्ते। अधुनेति।

उद्गायन्तीति। मलयाद्रिचन्दनलताकुञ्जे दिवा विहारदेशे इत्यर्थः। तदुक्तं भावप्रकाशे

---

१ प्रकाशित° M.; प्रसादितः R. २ सज्जीभवामि R. ३ इदं is omitted in M₁. ४ °गुणानुरूपं R. ५ साङ्गो is omitted in R. ६ T' omits यदिदानीम्. ७ °क्रमो M.

पीत्वा तत्तदुदीर्णवर्णगलितां प्रत्यग्रधारां सुधां
वाताहारतया प्रभूतमयशः प्रक्षालयन्त्यो निजम् ॥ ३१ ॥

इदानीं खलु[1]

आघ्राय किरणान् भानोर्यजुरामोदमेदुरान् ।
यतन्ते कृतिनः सर्वे कर्त्तुं माध्याह्निकीः क्रियाः[2][3] ॥ ३२ ॥

राजा—(आकर्ण्य सर्वान् प्रति) साधयत यूयमभिमताचरणाय । अहमपि तावदभ्यन्तरं प्रविशामि[4] ।

(यथोचितमुत्थाय परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे[5]) ।

इति[6] कल्याणस्वप्नो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

'सरितं पुलिनं वेला कान्ताराराममूधराः ।
लतागृहाणि चित्राणि शय्या किसलयाञ्चिता ॥
दिवा विहारदेशाः स्युः ।' इति ।

क्रीडन्त्यः निजरमणैरिति शेषः । तत्तदिति वीप्सायां द्विर्भावः । उदीर्णवर्णादुच्चारिताक्षरात् । गलितां गलन्तीमित्यर्थः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । अत एवाह वृत्तिकारः । 'सुप्तशयितेत्येवमादयो वर्त्तमाने द्रष्टव्याः' इति । इदमेव कवेर्विवक्षितम् । यदन्यत्र प्रत्यक्षरगलत्सुधामित्यवोचत् । अत एव प्रत्यग्रधारामतिरसामित्यर्थः ।

आघ्रायेति । यजुरेवामोदः परिमलविशेषः तेन मेदुरांस्तन्मयानित्यर्थः । 'यजुर्वेदे तिष्ठति मध्येऽह्नः' इति श्रुतेः । 'भञ्जभासमिदो घुरच्' । एतेन भानुकिरणानां पुष्पसमाधिसिद्धे[7] ज्ञात्वेत्यस्मिन्नर्थे आघ्राय इति पदं बोद्धव्यम् । मध्याह्ने कर्त्तव्या माध्याह्निकी । 'कालाट्ठञ्' इति शैषिकठञ्प्रत्ययः ।

इति नाटकप्रकरणे[8] प्रथमोऽङ्कः ।

---

१ यदिदानीं खलु M_1. २ M. omits it. ३ माध्यन्दिनीं क्रियाम् P., M_4; माध्याह्निकीं क्रियाम् M. ४ प्रविशामीति P., M_1. ५ सर्वे यथोचितमुत्थाय परिक्रम्य निष्क्रान्ताः R., M. ६ इति is dropped in P., T'. ७ °सिद्धेः t, t_1. ८ t. and t_1 drop इति नाटकप्रकरणे.

(नेपथ्ये) इदो इदो अज्जो ।

(ततः प्रविशति वृद्धकञ्चुकी)

कञ्चुकी—(सहर्षम्) चिराय यौवनमतिशयानया चरितार्थया जरयानया [1]संचरे । यया दीर्घायुषा प्रतापरुद्रम[2]हाभिषेकमहोत्सवमनुभवितास्मि ।

एष मध्याह्नवर्णनया विच्छिन्नस्य प्रकृतार्थस्य पुनरवमर्शाद्बिन्दुः ।

अपि च

पदे पदे स्खलन्तं मां वाचा ग[3]त्याथ चेष्टया ।
अवलोक्य हसन्नास्ते स्वामी रुद्रनरेश्वरः ॥ १ ॥

(स[4]विमर्शाश्चर्यम्)

काकतीयन[5]रेन्द्रस्य राज्यश्रीर्मूलवेश्मनः ।
युवराजगृहानद्य गवाक्षैः स्वैरमीक्षते ॥ २ ॥

एष रा[6]जलक्ष्म्याः प्रतापरुद्रगताभिलापाद्विलासः ।

(पुरोऽवलोक्य)

कथमयं राजपुत्रपरिचारको दारकः ससंभ्रमं मा[7]मभिवर्त्तते ।

चूलिकामुदाहरति । नेपथ्य इत्यादिना । [8]इत इत आर्यः । ततः प्रविशतीति । नेपथ्यमेव न रङ्गमन्यथा चूलिकालक्षणभङ्गप्रसङ्गात् । यौवनमतिशयानयेति । अत्रैव पुरुषार्थलाभादिति भावः । जरया संचर इति । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इत्यात्मनेपदम् । पुरुषार्थमाह । ययेति । [9]अनुभवितास्मि । अनद्यतने लुट् । बिन्दुं योजयति । एष इति । इतोऽपि जरायाः श्लाघ्यत्वमेवेत्याह । पदे पद इति ।

आर्य प्रणमामि । कथं कथमप्यनुमतम् ।

छाया ।

इत इत आर्यः ।

१ संचके M. २ 'महाभिषेकोत्सव' M. ३ गत्या च R. ४ सविमर्शम् M. ५ °कुलेन्द्रस्य M. ६ लक्ष्म्या P. ७ माम् is omitted in M. and T'. ८ There is one इतः in t_1. ९ अनुभावितास्मि t_1.

(प्रविश्य) दारकः—[1]अज्ज पणमामि ।

कञ्चुकी—भद्र कल्याणास्पदं भूयाः । किमनुमतं राजपुत्रस्य दिग्विजयप्रस्थानं रुद्रनरेश्वरेण ।

दारकः—[2]कहं कहं वि अणुमदम् ।

कञ्चुकी—स्वनामानुगुणमिदं राजपुत्रस्य यत् सज्जीकृतसाधनं महाराजं संपादोपग्रहणं निवार्य स्वयमेव जैत्रयात्रायामुत्तिष्ठते ।

दारकः—[3]अज्ज अणणुहूदजुज्झपरिस्समो जुवराओ । दुक्करो खु दिअंतजओ कहं भविस्सादि ।

कञ्चुकी—भद्र निरङ्कुशाः स्वयंभूदेवस्य प्रवृत्तयः । विष्णोरवतारः खल्वयं वीररुद्रोऽप्यचिन्तितमहिमा ।

एष दृष्टनष्टबीजानुसरणरूपः परिसर्पः ।

अत्र स्वप्नवृत्तान्तख्यापनाल्लक्ष्यस्य दिग्विजययात्रोद्यमेनालक्ष्यस्य बीजस्योद्भेद इति प्रतिमुखसंधिरयम् ।

सपादोपग्रहमिति । सव्यदक्षिणपाणिभ्यां सव्यदक्षिणपादोपस्पर्शरूपो गुरुनमस्कारः पादोपग्रहः । तदुक्तं मनुना ।

‘ व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥’

इति । उत्तिष्ठते उद्युङ्क्ते । ‘ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ’ इत्यात्मनेपदम् ।

आर्य अननुभूतयुद्धपरिश्रमो युवराजः । दुष्करः खलु दिगन्तजयः कथं भविष्यति ।

भद्रेति । अत्र पूर्वोक्ते स्वप्नदृष्टस्य मध्याह्नवर्णनया नष्टस्य च बीजस्य स्वयंभूदेवप्रसादरूपस्य भद्र निरङ्कुशा इत्यनेनानुसर्पणात् परिसर्प इत्यर्थः । अत एवायं प्रतिमुखसंधिरित्याह । अत्रेति । उद्भेदः प्रकाशनम् । भद्रेत्यादिवाक्येनेति भावः ।

छाया ।

1 आर्य प्रणमामि ।

2 कथं कथमपि अनुमतम् ।

3 आर्य अननुभूतयुद्धपरिश्रमो युवराजः । दुष्करः खलु दिगन्तजयः कथं भविष्यति ।

१ संपदोपग्रहणं M. २ °मुपातिष्ठते P. ३ अणणुभूद° M. ४ भविस्सइ T′ ५ °देवप्रवृत्तयः T′. ६ प्रसक्तयः M., T′. ७ खल्वेष M. ८ °प्यचिन्त्य° T′, M₁ ९ °ज्ञापना° M. १० बीजस्योत्पादनाद्भेद P., बीजस्य व्यक्ति M_3.

दारकाः—[1]एव्वं एदम्। [2]अमाणुसो खु सो [3]पहावो।

कञ्चुकी—कुत्रेदानीं राजपुत्रः।

दारकः—[2]का[4]अईअकुलदु[5]ग्गादेवीसमाराहणेण विअअप[6]त्थाणमंगलं काऊण तत्थ ह[7]णुमदअलपेरंतबहिर[8]ज्जाणे [9]णिवेसिअखंधावारो अमच्च-प[10]रिखुदो जु[11]वराओ चिट्ठई तं[12] अणुजाणीहि मम त[13]त्थ प[14]त्थाणम्।

कञ्चुकी। भद्र साधय। अहमपि राजकुलं प्रविशामि।

(इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्तौ)

[15]इयं चूलिका।

[16]प्रवेशकः।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः प्र[17]तापरुद्रो मन्त्रिणः परिजनश्च)।

प्रता०—

किं राज्येन शमोन्मुखं रचयता तातं कु[18]लालम्बनं
किं चास्मिन् समुदाहरन्ति महतो दोषान् बहून् सूरयः।

एवमेतत्। अमानुषः खलु स प्रभावः। काकतिकुलदुर्गादेवीसमाराधनेन विजयप्रस्थानमङ्गलं कृत्वा तत्र हनूमदचलपर्यन्तबहिरुद्याने विनिवेशितस्कन्धावारोऽमात्यपरिवृतो युवराजस्तिष्ठति। तदनुजानीहि मम तत्र प्रस्थानम्। एवमेतदित्यादि स्पष्टम्। इयं चूलिका।

किमिति। तातं शमोन्मुखं विरक्तं रचयता राज्येन मय्यर्पितेन [19]सतेति शेषः। किं न मे किंचित् सा[20]ध्यमस्तीति भावः। न केवलमस्मिन् राज्ये पितृवियोगादिष्टहानिरनेकमहादोषसंभवादनर्थप्राप्तिश्चेत्याह। किं चेति। अत एवोक्तं महाभारते शान्तिपर्वणि भीमं प्रति युधिष्ठिरेण।

छाया।

1 एवमेतत्। अमानुषः खलु स प्रभावः।

2 काकतीयकुलदुर्गादेवीसमाराधनेन विजयप्रस्थानमङ्गलं कृत्वा तत्र हनुमदचल-पर्यन्तबहिरुद्याने निवेशितस्कन्धावारः अमात्यपरिवृतो युवराजस्तिष्ठति तदनुजानीहि मम तत्र प्रस्थानम्।

१ एवं णेदं P. २ अमाणसो M. ३ पहाओ P. ४ काकइकुल° M. ५ °दुग्गादेइं° P. °दुग्गादेवीप M. ६ °पट्ठाण° P. ७ °हणुमन्तालय° M.; हणुमन्ताअल° P. ८ °रुज्झाणे P. ९ णीवेसिअ M. १० परिवुअ P. ११ जुवराअ P. १२ ताणुजाणीहि P. १३ तथ्थ M., T'. १४ पथ्थाणम् M., T'. १५ P. drops इयं चूलिका. १६ R., and M. drop प्रवेशकः. १७ राजा M. १८ कुलालम्बिनं M. १९ t. drops सता. २० साध्यमिति t.

धर्माध्वा च खिलीकृतोऽयमधुना कः संचरेदस्खलं-
स्तन्नेष्टं किल यौवराज्यमपि मे बाल्योत्सवे क्रीडतः ॥ ३ ॥

तद्वयं महाराजभुजपरिघमसृणितेषु[1] दिगन्तेषु विजययात्राविनोदेन[2] विहरामहे ।

'असंतोषोऽप्रमोदश्च मदो रागोऽप्रशान्तता ।
बलमोजोऽभिमानश्च सन्तुद्वेगश्च सर्वतः ॥
एभिः[3] पाप्मभिराविष्टं राज्यं त्वमभिकाङ्क्षसि ॥'

इति । नन्वेवं सति

'यदह्ना कुरुते कर्म प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दशवर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते महत् फलम् ॥'

इत्यादिना राज्ये महाफलप्रतिपादकमन्वादिवचनविरोधः स्यादित्याशङ्क्य तस्य गुणान्तरविषयत्वान्न विरोध इत्याशयेनाह । धर्माध्वेति । अयं यज्ञदानतपोज्ञानलक्षणः खिलीकृतः संप्रति पादमात्रावशिष्टत्वादिति भावः । अत एवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते ।

'कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया ।'

इति । आदिपुराणेऽप्युक्तम्[4] ।

'न विद्यया न शुद्धोऽर्थो न शुद्धिर्मनसः कलौ '

इति । अधुना कलिकाले अस्खलन्नप्रमत्तः कः संचरेत् । न कोऽपि संचरितुं शक्नुयादित्यर्थः । 'शकि लिङ् च' इति लिङ् । तृतीयाभावान्नात्मनेपदम् । तथा यौवराज्यमपि नेष्टं किल किमुत दुष्टं राज्यमिति भावः । मसृणितेषु निष्कण्टकीकृतेषु अत एव स्वस्य न प्रयास इति विनयोक्तिः ।

---

१ मसृणेषु M_{1}. २ °यात्राविनोदे M. ३ एतैः t_{1}. ४ आदित्यपुराणे t_{1}.

एतद्राज्येऽनिच्छाभिधानाद्विधूतम् ।

मन्त्रिणः—राजपुत्र सर्वपथीनया काकतीयान्वयभाग्यसंपदा त्वां धुरंधुरं लब्ध्वा नरेन्द्रश्चिरमासक्तां धुरं शिथिलयितुमध्यवस्यति । आचारश्चायं काकतीश्वराणां यद्धौरेये पुत्रे शमोन्मुखत्वम् । कुलस्वामिना स्वयंभुवाप्येवमेवानुशिष्टम् । अनतिक्रमणीया राजपुत्रेण गुर्वोर्गरीयसी खल्वाज्ञा । कलिकालदोषशिथिलधर्मप्रतिष्ठां निर्वोढुं वोढुं च महतीं महीधुरमवतीर्णस्य काकतीयविष्णोस्तवासाम्प्रतं प्रत्याख्यातुम् ।

प्रताप०—स्वयंभूस्तात इत्येतावीश्वरौ दिव्यमानुषौ ।
तयोरन्यतरो राजा युवराजोऽस्मि सर्वथा ॥ ४ ॥

मन्त्रिणः—राजपुत्र साधारणोऽयं विनयः काकतीश्वराणां स्वयंभुवि महाराजे ।

राजपुत्रेति । सर्वान् पथो व्याप्नुवन्त्या सर्वपथीनया । 'तत्सर्वादेः' इति खप्रत्ययः । आचारश्चेति ।

'धर्म्ये वर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्तेत धर्मवित् ।
पुत्रसंक्रामितश्रीश्च वने वन्येन वर्तयेत् ।'

इति व्यासस्मरणात् । गुर्वोर्दिव्यमानुषयोर्गरीयसी गुरुतरा पूज्यतमेति यावत् । 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना गुरोर्गरादेशः । किं च धर्मसंस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य विष्णुमूर्तेस्तवेदं दुष्परिहरमित्याह । कलिकालेति । प्रत्याख्यातुं परिहर्तुम् ।

तर्हि तावत् स्वयंभूदेव एव महाराजोऽस्तु पूर्ववदेवाहं युवराज एवेति वचनभङ्ग्या राज्यमङ्गीकरोति । स्वयंभूरिति । अरत्युपशमाद् विषयद्वेषनिवृत्तेः । काकतिकुलवीरस्तत्रभवान् स्वयंभूदेवो धुरं धारयतु राजपुत्रः पुना राज्यश्रियमङ्के

---

१ °द्राज्येऽनभिलाषा° R., M. २ °द्विधूननम् M_1, M_4. ३ सार्वपथीनायाः M. ४ °सं-पदः M. ५ °यितुं व्यवस्याति M_1; °यितुं व्यवस्यते T' ६ काकतिनृपाणां M_1; काकतीयानां M_4 ७ °मेवोपदिष्टं R. ८ P. drops खलु. ९ °शिथिला R. १० °नर्म° M_1. ११ काकतीयस्य P. १२ °स्तव न सांप्रतं P.; °स्तव साम्प्रतं M १३ सर्वदा R., M. १४ नियमः M. १५ स्वयंभुवि च M. १६ t. and t_1 drop राजपुत्रेति.

एष प्रकृतविषयारत्युपशमाच्छमः ।

परिजनः—[1]काकईअकुलथ्थविरो तत्तभवन्तो सयंभूदेवो धुरं धारेदु राअउत्तो उण रज्जसिरिं अंके आरोवेदु ।

प्रताप०—(समन्दस्मितं परिजनमवलोकयति)

एतत् परिहासवचोरूपं नर्म ।

परि०—[2]चिरेण चरिअत्था मेइणी संवुत्ता । गोत्तगिरिसिहरणिठ्ठरविअडसिलावसइबब्बरंगीए खोणीए होदु वासो बाहुम्मि पआवरुद्दस्स । जह हरिचंदस्स भुए जह रहुणाहस्स बाहुफलअम्मि काअइलच्छीवइणो बाहुम्मि तह मही रमेदु ।

प्रता०—(सबाहुस्फुरणमधोमुखस्तिष्ठति)

एषा परिजनवचोत्या प्रीतिर्नर्मद्युतिः ।

मन्त्रिणः—राजपुत्रकाकतीयपुरुषोत्तमस्य तव पाणिग्रहणाय स्पृहयन्ती राजलक्ष्मीर्विलम्बनं न सहते ।

आरोपयतु । चिरेण चरितार्था मेदिनी संवृत्ता । गोत्रगिरिशिखरनिष्ठुरविकटशिलावसतिर्बर्बराङ्ग्याः क्षोण्या भवतु वासो बाहौ प्रतापरुद्रस्य । यथा हरिश्चन्द्रस्य भुजे यथा रघुनाथस्य बाहुफलके काकतिलक्ष्मीपतेर्बाहौ तथा मही रमताम् । एष समः ।

सबाहुस्फुरणमिति । पुंसो दक्षिणबाहुस्फुरणं शुभनिमित्तमिति वक्ष्यते । नर्मवचनमनुरागबीजोद्घाटनम् ।

छाया ।

1 काकतीयकुलस्थविरस्तत्रभवान् स्वयंभूदेवो धुरं धारयतु राजपुत्रः पुना राज्यश्रियमङ्के आरोपयतु ।

2 चिरेण चरितार्था मेदिनी संवृत्ता । गोत्रगिरिशिखरनिष्ठुरविकटशिलावसतिर्बर्बराङ्ग्याः क्षोण्या भवतु वासो बाहौ प्रतापरुद्रस्य । यथा हरिश्चन्द्रस्य भुजे यथा रघुनाथस्य बाहुफलके काकतिलक्ष्मीपतेर्बाहौ तथा मही रमताम् ।

१ परिचारकाः M_4 २ काअइकुल° R., M. ३ °कुलठेरो तत्त° P. ४ °हवन्तो M. ५धारेदु T'.; धरइ M. ६ इद्र: M. ७ मन्दस्मितं M_4. ८ R. drops रूपम्. ९ चरिदथ्था R.; चरिअथ्था M. १० M. omits गिरि. ११ विअल R.; विदल M. (विपुल). १२ होउ R. १३ °वइणो M. १४ तह M. १५ रमइ M. (रमते). १६ °नर्मवचनोत्या M_1. १७ P. drops तव. १८ °विलम्बं M_1, R. न विलम्बं M.

परि०—[1]विज्जावहूणं अहिअं दट्ठूण पंइम्मि पणअविस्संभं।
खोणी लच्छी अ कहं विलंपिअं संहउ जुंवराए।

मन्त्रिणः—इत्थमेव।

स्वतेजसा परिष्कृत्य प्रधानागारमुत्सुका।
प्रतीक्षतेऽद्य राज्यश्रीर्युवराजसमागमम्॥ ७॥

एतस्मिन् मन्त्रिणां परिजनस्य चै वाक्यैर्बीजानुरागप्रकाशनात् प्रगमः।

परि०—[2]कहं अंतरिओ खु एसो मंहूसओ दिसाविजअजत्ताए।

एतद्दिगन्तयात्रया प्रकृतकार्यविलम्बनान्निरोधः।

मन्त्रिणः—(सावज्ञम्) कथं चिरयन्त्यन्यचमूपतयः। अथवा किं तैः। वयमपि न केवलं मंन्त्रशास्त्राः किं तु बहुशः संमरादाराधितस्वामिन एव।

विज्जेति। विद्यावध्वा अधिकं दृष्ट्वा पत्यौ प्रणयविस्रम्भम्। क्षोणी लक्ष्मीश्च कथं विलम्बितं सहतां युवराजे॥ वधूनां भर्तृवाल्लभ्यमवलोक्य सपत्न्यः समुत्सुका भवन्तीति भावः।

राज्यश्रियो वासकसज्जिकासमाधिमाह। स्वतेजसेति। गतार्थमेतत्।

कहमिति। कथमन्तरितः खल्वेष महोत्सवो दिग्विजययात्रया। निरोधनलक्षणे छद्मनेत्युक्तं तत् कारणमात्रोपलक्षणमिति द्रष्टव्यम्।

सावज्ञमिति। समरमेवापदानमद्भुतकर्म तेनाराधितः स्वामिनः प्रसादिते-

---

छाया।

1 विद्यावध्वा अधिकं दृष्ट्वा पत्यौ प्रणयविस्रम्भम्।
क्षोणी लक्ष्मीश्च कथं विलम्बितं सहतां युवराजे॥

2 कथमन्तरितः खल्वेष महोत्सवो दिग्विजययात्रया॥

१ पइम्मि M. २ सहदु M. ३ जुअराए P. ४ °मुत्कया M. ५ Omitted in T'. ६ °बीजानुगुण° M. ७ °प्रकाशात् M₁. T'. ८ अंतरिअ P.; अंतरीओ M.; अंदरिओ T'. अंतारितो क्खु M₁. ९ महामहूसअ P.; महूसवो M. १० मन्त्रशाला: R., M. ११ समरापदानाराधित° T'. १२ t. and t₁ omit सावज्ञमिति.

[1]एतन्निष्ठुरवचनरूपं वज्रम्।

(प्रविश्य) दौवारिकः। [1]जेदु जेदु [2]जुअराओ। एदे खु चमू[3]वइणो पडिहारभूमि[4]भाअम्मि सज्जीकिअचउरंगबला वट्टन्ति।

मन्त्रिणः—अचिरं भोः प्रवेशय।

दौवा॰—तथा (इति निष्क्रम्य सेनाधि[5]पतिभिः [6]पुनः प्रविष्टः)।

सेना॰—(यथोचितं प्रणम्य) स्वामिन् काकतीयकुलतिलक सर्वतोमुखाटोपा वाहिन्यः शौर्योदन्वन्तं भवन्तमनुप्राप्ता एव तदनुग्रहयालुना कटाक्षेण निरीक्ष्यन्ताम्।

[7]एतदनुनयवचनरूपं पर्युपासनम्।

मन्त्रिणः—[8]राजपुत्र तर्हि समारुह्यतां [9]प्रतिपक्षनिवारणो वारणः।

धराः। वज्रलक्षणे प्रत्यक्षग्रहणं केवलस्याप्युपलक्षणमित्याशयेनाह। एतन्निष्ठुरेति।

द्वारे नियुक्तो दौवारिको वेत्रधरः। 'तत्र नियुक्तः' इति ठञ्। 'द्वारादीनां च' इत्यैजागमः।

स्वामिन्निति। जयतु जयतु युवराजः। एते खलु चमूपतयः प्रतिहारभूमिभागे सज्जीकृतचतुरङ्गबला वर्त्तन्ते। सर्वतोमुखाटोपाः सर्वतोदिक्संभ्रमा वाहिन्यः सेनाः। शौर्योदन्वन्तमिति। रूपकबलादुदकसंभ्रमवत्यो नद्यश्चेति लभ्यते। अनुग्रहयालुनानुग्रहीत्रा कटाक्षेण अनुग्रहदृष्ट्येत्यर्थः। ग्रह ग्रहणे इत्यस्माद्धातोरदन्ताच्चुरादिणिचि 'स्पृहिग्रहि—' इत्यादिनालुच्प्रत्ययः। अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लघूपधगुणः।

राजपुत्रेति। परिपन्थिप्रमाथिन्यः शत्रुघातिन्यः वरूथिन्यः सेनाः। प्रस्तूयतामिति [10]प्रस्थानारम्भ एव नासीरैः सामन्तनगराण्याक्रम्यन्त इति सेनाबाहुल्यं सूच्यते।

छाया।

1 जयतु जयतु युवराजः। एते खलु चमूपतयः प्रतीहारभूमिभागे सज्जीकृतचतुरङ्गबला वर्त्तन्ते।

१ एतन्मन्त्रिणा T'. २ जुअराअ P. ३ °वइणो R., M. ४ °भाए M_4. ५ °पतिभिः सह M_1. ६ P. drops पुनः. ७ एतदनुवचनरूपं M_4. ८ M. drops राजपुत्र. ९ प्रतिपक्षवारणो M. १० प्रतिप्रस्थाना° t_1; प्रतिप्रस्थानप्रारम्भ t_2.

आलोक्यन्तां[1] निरन्तर[2]परिपन्थिप्रमाथिन्यो वरूथिन्यः । प्रस्तूयन्तां सेना[3]पुरःसराक्रान्तसकलसामन्तनिजस्थानं [4]प्रस्थानम् ।

[5]प्रताप०—यथाभिरुचितममात्येभ्यः। (इति गन्धगजाभिरोहणं नाटयति)।

मन्त्रिणः—

करोदग्रेण महसा विष्वर्गा[6]क्रमितुं दिशः ।
आरोहति गजं वीर[7]रुद्रो भास्वानिवोदयम् ॥ ८ ॥

एतत् प्रकृतानुगुण्येन [8]विशेषसंबन्धवचनं पुष्पम् ।

सर्वे युवराजहस्तिनं पुरस्कृत्य ससंबाधं किंचित् परिक्रामन्ति ।

सेना०—(सोत्साहप्रणामम्) स्वामिन्नितो दीयतां दृष्टिः ।

यथेति । गन्धोपलक्षितो गजो गन्धगजः । यद्यपि गजशास्त्रे त्रैवर्णिकजातिगजेषु गन्ध उक्तस्तथाप्यौचित्यादत्र क्षत्रियजातिरुच्यते । तदुक्तं

‘ भद्रश्रीहरितालसुग्गुलुशिलागन्धोऽतिशूरो रणे
नानाशस्त्रनिपातवेगसहनः स्तम्बेरमः क्षत्रियः ॥’

इति । अत्र शुभाशुभगन्धविभागस्तदभिव्यक्तिस्थानं च तत्रैवोक्तम् ।

‘ स्वेदे द्वारमले शुभाशुभकरं गन्धं सुधीर्लक्षयेत्
सेव्यो भूरुहलाजपाटलघृतप्रख्यः प्रशस्ता[9]ह्वयः ।
एतस्माद[10]परः शुभोऽयमुदितः सत्त्वेन रूपेण यो
युक्तः सोऽपि मतङ्गजः समुचितः कल्याण इत्युच्यते ॥’

इति ।

करेति । करेणोदग्रेणोद्धतेन महसा तेजसा भुजबलेनेत्यर्थः । अन्यत्र करैः किरणैः । उदयं पूर्वपर्वतम् । अत्र मन्त्रिणां वीररुद्रं प्रति रागप्रकाशविशिष्टवचनात् पुष्पं नामाङ्गमित्याह । एतदिति । प्रकृतानुगुण्येन बीजानुकूल्येनेत्यर्थः । विशेषबन्धो रागविशेषबन्ध इत्यर्थः ।

---

१ निरीक्ष्यन्तां M. २ परिपन्थिन्यो वरूथिन्यः M_1. ३ °पुरःसरसंक्रान्त° M_1. ४ M_4 omits प्रस्थानम्. ५ रुद्र M. ६ °गाक्रामितुन्दिशः M. ७ रुद्रदेवो M. ८ विशेषबहुवचनं R.; विशेषबन्धवचनं M. ९ प्रशस्तस्तथा t_1. १० °दपरो शुभो t.

धावत्पादातपादाहतिदलितमहीरन्ध्रनीरन्ध्रनिर्यद्-
धूलीजालाम्बुदान्तर्विलसदसिलताविद्युदुद्दामदीप्ताः ।
उद्यन्निस्साणरा॑णस्तनितपटपटद्दिक्तटाः प्रारभन्ते
प्रावृट्लक्ष्मीं ध्वजिन्यः करिकरटतटस्यन्दिदानाम्बुधाराः ॥९॥

अन्यतो निरूप्य)

बले चलति संभ्रमं प्रतिभये विजेतुं दिशः
पुरन्दरहरिज्जयव्यवसिताः सहायोद्धताः ।
चलन्ति चिरमत्सराः शिखरिणो यथा दन्तिनो
भरावनमदुद्भमद्भुजगराजफूत्कत्फणाः ॥ १० ॥

परि०—(विलोक्य साश्चर्यम्) महंतो खु एसो तिलिंगसुभडाण-
मुट्ठाहो ।

(संस्कृतमाश्रित्य)

धावदिति । पदातीनां समूहः पादातम् । भिक्षादित्वादण्प्रत्ययः । निस्साणराणो निस्साणध्वनिः । रण इति । यद्यपि 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' इति कर्तृभावे वञ् बाधितः अत एवोक्तममरकोशे 'रणक्कणः' इति तथापि स्रावादिवत् बाहुलको घञ् द्रष्टव्यः । पटशब्दादव्यक्तानुकरणात् 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्भावे 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इत्याचारे क्विप् कथंचित् कल्पनीयः । ततो लटः शत्रादेशः । पटदित्यस्यैवानुकरणत्वे पूर्वावयवस्य तकाराभावश्चिन्त्यः । करटतटं गण्डस्थलम् ।

सेनाङ्गेषु मतङ्गजसंनाहमाह । बल इति । चिरमत्सराः पक्षच्छेदात् प्रभृति प्ररूढवैराः अत एव पुरन्दरहरिज्जयव्यवसिताः प्राचीविजयोद्युक्ता इत्यर्थः । इयन्तं कालं तूष्णीं स्थित्वेदानीं वैरनिर्यातने हेतुमाह । सहायोद्धता इति । यथा कस्यचिद्वस्तुनो भाराक्रान्तः कश्चन भागो नमति भागान्तरं तु न नमति ।

छाया ।

1 महान् खल्वेष त्रिलिङ्गसुभटानामुत्साहः ।

१ °साण° P. २ सहायोद्धुराः P. ३ °भास्वत्फणाः M. ४ तेलंग° P. ५ °सुहडाणं T. ६ °मुस्साहो. ७ M. has वाचयति after संस्कृतमाश्रित्य. ८ अपाभावे t. ९ स्नावादित्वात् p. १० Dropped in t_1. ११ सामग्रीमाह t.

उद्यत्तोमरडामराः प्रतिपदप्रोत्क्षिप्तकौक्षेयकाः
स्वै[1]रोद्गीर्णभुसुं[3]ण्ढयः पटुतराकृष्टध्व[2]नत्कार्मुकाः ।
भ्राम्यद्भीमगदाः समग्रविहरत्प्रासाः स्फुरत्पट्टि[4]साः
खेलन्त्यन्ध्रचमूभटाः सवपुषो रौद्रप्रकारा इव ॥ ११ ॥

मन्त्रिणः—अहो तुरङ्गतरङ्गा[5]त्रिलिङ्गाधिपतेः ।

उत्क्षिप्योत्क्षिप्य पादौ रवितुरगशिरस्ताडनायैव पूर्वौ
पाश्चात्याभ्यां पदाभ्यामपि धरणिमवष्टभ्य [6]संरम्भनुन्नाः ।

तद्वद्दन्तिभ[7]राराक्रान्तभूतलद्वारा [8]भुजगराजस्य केषांचित् फणानामवनमनमितरे[9]षामुन्नमनं [10]द्रष्टव्यम् । फक्कनमत्र संकोचः । फक्क नीचैर्गतावित्यस्माद्धातोर्लटः शत्रादेशः । अत्र यथा शब्दमाहात्म्याद्यद्यप्युपमा प्रतीयते तथाप्युपमानभूतानां विशिष्टशिखरिणामुपमेयदन्ति[11]रूपतयाध्यवसानादुत्प्रेक्षायां पर्यवस्यतीत्युपमोपक्रमोत्प्रेक्षेयम् ॥

महान् खल्वेष त्रिलिङ्गसुभटानामुत्साहः ।

[12]पत्तिसंपत्तिमाह । उद्यदिति । तोमरा दण्डविशेषास्तैर्डामरा भयंकराः कौक्षेयकाः खङ्गाः । 'कुलकुक्षि—' इत्यादिना ढक[13]ञ्प्रत्ययः । स्वैरोद्गीर्णभुसुण्ढयः स्वेच्छोद्यतदारुमयायुधविशेषाः । कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं धनुस्तद्विशेषो वा । गदाः प्रसिद्धाः । प्रासाः कुन्तापरपर्यायाः क्षेपणीया आयुधविशेषाः । तदुक्तं वृत्तिकारेण । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यत्र प्रास्यत इति प्रासः' इति । रौद्रप्रकारा रौद्रभेदाः । तोमरादीनामभिधानं वैजयन्त्याम् ।

'तोमरोऽस्त्री लोहहु[14]लदण्डः कासूश्च सर्वला ।'

'हुलं द्विफलपत्राग्रम् ।' '[15]मुसुण्ढी स्याद् दारुमयी वृत्तायःकीलसंचिता ।' 'कार्मुकं तु चतुर्हस्तम् ।' 'पट्टसो लोहदण्डो यस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपमः' इति ।

तुरङ्गसामग्रीमाह । उत्क्षिप्येति । पश्चिमपादाभ्यां भुवि स्थित्वा मुहुरग्रपादोत्क्षेपणमश्वानां पुरुपाख्यस्थानभेदः । तदुक्तम् ।

'मुहुः पश्चिमपादाभ्यां भुवि स्थित्वाग्रपादयोः ।
ऊर्ध्वं प्रेरणया स्थानमश्वानां पुरुपः स्मृतः ॥'

इति । अत्र पूर्वपादोत्क्षेपणस्य सूर्याश्वशिरस्ताडनफलकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । उत्क्षिप्येति । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्भावः । पश्चाद्भवौ पाश्चात्यौ । 'दाक्षिणाप-

---

१ स्वैरोद्धर्ण° M. २ स्वनत् M₁. ३ °मुशंडयः P. ४ °पट्टिशाः P. ५ तुरङ्गमातङ्गा° M. ६ संरब्धनुन्नाम् T'. ७ °भरा° t. ८ t. has गजस्य for भुजगराजस्य. ९ °मपरेषा° t₁. १० च द्रष्टव्यम् t. ११ °रूपतयाभ्यूहनाद्° p. १२ अतिसंपत्ति° p. १३ ढत् t. १४ °हुल° t. १५ मुषुण्डी t.

धालेर्व्याधूयमानैः प्रतिनृपतिहयोत्साहमुन्मार्जयन्तः
कामन्त्यश्वाः सहेलक्रमणपरिणमत्पञ्चधाराप्रपञ्चाः ॥ १२ ॥

मन्त्रिणः (विलोक्य)—अहो विदलितपरबलमनोरथानां रथानां संभ्रमः । तथाहि

रथाः सरभसभ्रमत्त्रिविडहेमनेमिक्षत—
क्षमातलसमुच्चलद्बहलधूलिजालाम्बुदैः ।
तिरोहितमसूयया सपदि भानवीयं रथं
विधाय मुखरीभवन्त्यनिभृताक्षधूर्निस्वनाः ॥ १३ ॥

श्वातुपुरसस्त्यक्' । संरब्धा संरम्भविषयीभूता सती नुन्नेत्यसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । तां धरणिमवष्टभ्यालम्ब्यावलम्ब्य तत्र स्थित्वेत्यर्थः । सहेलक्रमणेन विनोदगत्या परिणमन्तः प्रयत्नं विना प्रवर्त्तमाना इत्यर्थः । धारा नामास्कन्दितादयो गतिविशेषाः पञ्च । तदुक्तं वैजयन्त्याम् ।

'अश्वानां तु गतिर्धारा विभिन्ना सा च पञ्चधा ।

इति । 'आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् । गतयोऽमूः पञ्च धाराः इत्यमरश्च । एतासामेवाश्वशास्त्रे संज्ञान्तरेणोक्तानां प्रत्येकं त्रैविध्ये पञ्चदशविधत्वम् । तदुक्तम् ।

'गतिः पुला चतुष्का च तद्वन्मध्यजवा परा ।
पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥
एकैका त्रिविधा धारा हयशिक्षाविधौ मता ।
लघ्वी मध्या तथा दीर्घा ज्ञात्वैता योजयेत् क्रमात् ॥'

इति । तदेतन्मनसि निधायाह । पञ्चधाराप्रपञ्चा इति ॥

लोके कश्चिद्वीरभटः प्रतिभटमभिभूय गर्जति तत्समाधिमत्र भानुरथाभिमानिनां वीररुद्ररथानामाह । रथा इति । असूयया स्पर्धयेवेत्यर्थः । अक्षाणां

---

१ सहेलं R., M.; सलीलं M_4. २ °परिनमत्° P. ३ M. omits अहो. ४ °त्रिशित° M. ५ °द्रुतुल° M. ६ °जालाम्बुधैः R., M. ७ °निस्वनः M. ८ °गतिभेदाः t.

प्रताप[1]०—([2]सर्वतोऽवलोक्य सप्रमोदम्) कथं समग्रसाधनानि सैन्यानि ।

बृंहमाणगजाकीर्णा [3]ह्रेषमाणहयाकुलाः ।
संक्रीडत्स्यन्दनाः [4]क्ष्वेडाः सुभटाः सैन्यसंपदः ॥ १४ ॥

मन्त्रिणः—युवराजावलोकनादु[5]द्वेलः सैन्यसागरो वर्तते ।

अभ्यापतन्तीरभितो महीभृद्वाहिनीर्बहुः ।
काकतीय[6]कुलाम्भोधिरेष स्वैरं [7]ग्रसिष्यते ॥ १५ ॥

चक्राधारकाष्ठानां धुरोऽग्राणि अक्षधुरः । ‘अक्षं रथाङ्ग आधारे’ इति वैजयन्ती । अनक्ष इति निषेधात् ‘ऋक्पुर—’ इत्यादिना न समासान्तः । निभृतो निश्चलो न भवतीत्यनिभृतो नित्यप्रवृत्त इत्यर्थः । तथाभूतोऽक्षधूर्निस्वनो येषां ते तथोक्ताः ।

बृंहमाणेति । बृंहमाणा बृंहणशीलाः । ताच्छील्ये चानश् प्रत्ययः । न तु शानच् । बृहि शब्द इत्यस्य धातोः परस्मैपदित्वात् । अत एव भट्टमल्लः ।

‘ह्रेषते ह्रेषतेऽश्वानां हस्तिनां बृंहतीति च’

इति । संक्रीडत्स्यन्दनाः कूजद्रथाः । ‘क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च’ इत्यत्र ‘समोऽकूजने’ इति नियमात् परस्मैपदम् । अत एवोक्तम् । ‘उत्सर्जांति संक्रीडत्येतौ शकटकूजने’ इति । क्ष्वेडन्ते सिंहनादं कुर्वन्तीति क्ष्वेडाः । ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोरित्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । पृषोदरादित्वाद्दकारस्य डकारः । कविकल्पद्रुमकारस्तु डान्त एवायं धातुरित्याह । धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थलाभः । [8]अत एव ‘क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्’ इत्यमरः । क्ष्वेडदिति काचित्कः शत्रन्तपाठोऽस्य धातोरनुदात्तेत्त्वादुपेक्षणीयः ।

अभ्यापतन्तीरिति । महीभृद्वाहिनीः शत्रुभूपालसेनाः । अन्यत्र पर्वतप्रभवा नदीः । तदुक्तं मानसोल्लासे ।

---

१ रुद्र R. २ सर्वतो विलोक्य B. ३ हेषमाण R., M. ४ क्ष्वेडत्° P.; क्ष्वेलत्सुभटाः M. ५ °द्वेगः M. ६ वलाम्भोधि° P. ७ ग्रहिष्यते P. ८ p. omits the portion from अत एव to अमरः.

सेनापतयः—[1]यदादिशन्त्यमात्याः इति । (सप्रणामं) विजययात्राकुतूहलिन्यो ध्वजिन्यः सांप्रतं युवराजस्याज्ञां [2]प्रतिपालयन्ति ।

[3]प्रताप०—([4]सप्रसादममात्यानालोकयति)।

मन्त्रिणः—(सोत्साहम्) [5]प्रतिष्ठन्तां प्राचीं प्रति सैन्यानि ।

सेना०—[6]यथादिशन्त्यमात्याः । (इति प्रस्थाननाटितकेन समन्तादवलोक्य सहर्षातिशयम्)

पवनेनानुकूलेन प्रसारितपटाञ्चलाः ।
उद्युञ्जन्त इवाक्रष्टुं ध्वजाः [7]सौत्रामणीं दिशम् ॥ १६ ॥

([8]सर्वे [9]सुशकुनमभिनन्दन्ति) ।

एष [10]प्रस्थानानुगुण[11]शकुनकथनादुपन्यासः ।

'व्रजेदब्धिधरित्री[12]क्षोभ्यो निगिरे[13]त्परिवाहिनीः ।
शूराणां सिंहनादैश्च हेषारावैश्च वाजिनाम् ।
महारथमहाध्वानैर्मातङ्गघनगर्जितैः ।'

इति ।

सुत्राम्ण इन्द्रस्येमां सौत्रामणीं दिशं प्राचीं सुशकुनं शुभनिमित्तम् । 'शकुनस्तु शुभाशंसिनिमित्ते शकुनः खगः ।' इति विश्वः । अनुकूलवायोः शुभनिमित्तत्वं च तत्रैव ।

'दक्षिणाक्षिपरिस्पन्दात् दक्षिणस्य भुजस्य च ।
मनसश्च प्रसादेन स्वानुकूलानिलेन च ॥
एवं निमित्तैर्निश्चित्य विजयं भूपतिर्व्रजेत् ॥' इति ।

उपन्यासाख्यमङ्गं लक्ष्ये योजयति । एष इति । उपन्यासलक्षणेऽपि प्रकृतानुगुण्येनेत्येतदनुषज्यत इत्याशयेनाह । प्रस्थानानु[14]गुणेति । बीजोपयोगित्वात्

---

१ R. and M. drop यदादिशन्त्यमात्याः इति. २ परिपालयन्ति P.; पालयन्ति M_p ३ रुद्रः M., T', M_1, R. ४ °प्रमोद° P. ५ प्रेष्यन्ता P. ६ यदा° R., P. ७ सौत्रामणि M.; सौत्रामणी दिशः R. ८ सर्वा R. ९ शकुन° P. १० प्रस्थानाङ्ग° P. ११ °सुशकुन° M. °सुशकुनगुण° T'. १२ °धाक्षुभ्यो t., t_1. १३ निगिरत्यपरिवाहिनीम् t., t_1. १४ °गुण इति p.

प्रताप०[1]—(पुरोऽवलोक्य) कथं कराभ्यामुत्क्षिप्तसाक्षतकनकपात्रः समागत एव विप्रवरः ।

विप्रः[2]—(सविनयमग्रतः[3] स्थित्वा प्राध्वं दक्षिणभुजमुद्यम्य) विजयतां[4] विजयतां वीररुद्रः । राजपुत्र स्वयंभूदेवमहोत्सवाद्यनन्तरगौरी-सुरवराशीर्वादवासिताः[5] काकतीयमहाराजेन प्रेषिताः खल्विमे मङ्गलाक्षताः ।

प्रताप०[6]—(सप्रणामादरं गृहीत्वा तान्[7] निजोत्तमाङ्गे गजमूर्धनि[8] च निधाय)

प्रस्थानस्य प्रकृतत्वम् । तदनुगुणस्य शकुनस्यानुरागहेतुभूतस्य कथनादुपन्यास इत्यर्थः ।

विप्रविशेषप्रवेशं[9] सूचयति कथमिति ।

सविनयमिति । प्राध्वमाशीर्वादानुकूल्येनोद्यम्य 'आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्' इत्यमरः । मकारान्तमव्ययं चैतत् । ननु यात्रायां कनकपात्रादिमङ्गलद्रव्यदर्शनं कार्यसिद्धिकरमस्तु । किं त्वेकस्मिन् ब्राह्मणे दृष्टे कार्यहानिरिति किंवदन्त्याः का गतिरिति चेन्नैष दोषः । तस्याः कृपणब्राह्मणविषयत्वात् । विशिष्टब्राह्मणदर्शने[10] महाफलस्मरणात् । इदमपि तत्रैवोक्तम् ।

'पूर्णकुम्भे तथादर्शे दध्नि मद्ये तथामिषे ।
मीने शङ्खे ध्वजे छत्रे चामरे चाश्वयोषिति ॥

चापे मृगे भरद्वाजे फलपुष्पाक्षतेषु च ।
वृषभे समदे नागे सितेवाहे[11] द्विजोत्तमे ॥

सुवर्णे दिव्यरत्ने च वीणायां पटहेऽपि च ।
वत्से चैकपशौ दृष्टे यात्रा भवति सिद्धिदा ॥'

इति ।

---

१ रुद्रः M. २ प्रविश्य विप्रः R., T′. ३ °मग्रे P. ४ जयता M_1. ५ °महीसुराशीर्वाद° M_1. ६ M. has for this राजपुत्रः स्वयं सप्रणामा°. ७ तान्युत्तमाङ्गे M_1. ८ मूर्ध्नि M. ९ °विदूषक° for °विशेष° in t. १० शिष्ट° for विशिष्ट° t. ११ सिते वाहे t_1, t_2

आमूलात् फलिता प्रसादलतिका पत्युः स्वयंभूप्रभो-
राज्ञा क्षत्त्रियमौलिमण्डनमणेस्तातस्य सानुग्रहा ।
विप्राशीर्वचनानि मन्त्रसुरभीण्याकाङ्क्षितान्यन्वहं
पौराणां च जयोत्तराणि तदमूरीषज्जयाः स्युर्दिशः ॥ १७ ॥

एष ब्राह्मणक्षत्त्रियादिवर्णकीर्तनाद्वर्णसंहारः ।

मन्त्रिणः—राजपुत्र स्वभावनिरर्गलस्य तव भुजार्गलयोरेजायितस्य कियती भूतलविजयविडम्बना ।

परि०—[1]विअअलच्छीपाणिग्गहणसमअदिण्णा विअ मङ्गळक्खदा जुवराअस्स सीसे दीसंदि ।

वसन्तराजीयेऽप्युक्तम् ।

'धृतातपत्रः शुभशुक्लवासाः
पुष्पार्चितश्चन्दनचर्चिताङ्गः ।
विप्रः शिखावान् कृतभोजनश्च
ददाति दृष्टः पथि सर्वसिद्धिम् ॥'

इति । महोत्सवादीत्यादिशब्देन धेन्वादिदानं गृह्यते । तदुक्तं मानसोल्लासे ।

'ततः कृत्वा महापूजामुद्दिश्य कुलदेवताम् ।
धेनुं भूमिं हिरण्यं च विप्रेभ्यो विधिनार्पयेत् ।
तदाशिषः समादाय नीराजितहयद्विपः ॥'

इति ।

आमूलादिति । संपूर्णः स्वयंभूप्रसाद इत्यर्थः । पौराणामाकाङ्क्षितानि मनोरथाः । नपुंसके भावे क्तः । जयोत्तराणि जयप्रधानानि । तत्त्वादमूश्चतस्र एव दिशः ईषज्जयाः सुलभजया इत्यर्थः । 'ईषद्दुर्—' इत्यादिना खल्प्रत्ययः । दिग्विजये देवताप्रसादादिकं बृहतीफलभञ्जने महोपलप्रयोगमनुकरोतीति भावः । अङ्गं योजयति । एष इति ।

छाया ।

1 विजयलक्ष्मीपाणिग्रहणसमयदत्ता इव मङ्गलाक्षता युवराजस्य शीर्षे दृश्यन्ते ।

१ प्रसक्ति° R., M. २ क्षत्रियादिकीर्तनाद् P; क्षत्रियवर्णकीर्तनात् M.; क्षत्रियादिवर्णसंकीर्तनाद् M_1. ३ राजपुत्रस्य P., R. ४ निसर्ग M_4. ५ इविअ M. ६ जुअराजस्स P. ७ दीसन्ति R., M. ८ धेनुभूमिं t., t_1. ९ इत्यादिना t., t_1. १० °मनुभवती° t_1.

विप्रः—राजपुत्र तत्तद्दिग्विजययात्रावार्त्ताहारिणः पुरुषा नातिचिरादेव प्रेषणीया[1] इति महाराजस्याज्ञा।

प्रताप०—शिरसि कृतस्तातस्य नियोगः। (अमात्यान् प्रति) कतिचन यूयं काकतीश्वरसेवार्थं निवर्त्तध्वम्। कतिपये विजययात्रापराः प्रवर्त्तध्वम्।

अमात्याः—(सप्रणामम्) यदाज्ञापयति युवराजः।

विप्रः—स्वस्ति विजयाय शिवाः पन्थानः सन्तु राजपुत्राय।

प्रताप०—(सप्रश्रयम्) भगवन्ननुजानीहि। वयमितः प्रतिष्ठामहे। (इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे)।

इति विजययात्राविलासो नाम द्वितीयोऽङ्कः।

राजपुत्रस्येति। ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तते इति पदमञ्जरीकारः। अतस्तद्वतः सिंहशार्दूलादेरिवाचरितमोजायितं बलमित्यर्थः। 'कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङन्ताद् भावे क्तः। 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' इति नित्यः सलोपः।

स्वस्तीति। विजयलक्ष्मीपाणिग्रहणसमयदत्ता इव मङ्गलक्षता युवराजस्य शीर्षे दृश्यन्ते। विजयायेति क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी। राजपुत्रायेति स्वस्तियोगे।

सप्रश्रयमिति। प्रतिष्ठामह इति। 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम्।

इति नाटकप्रकरणे द्वितीयोऽङ्कः।

---

१ प्रेषयितव्या R. २ रुद्रः M.; राजा M_1. ३ काकतिनाथ° P. ४ कतिपत्र M_1. ५ इति is dropped in P. T' adds नाटकप्रकरणे after इति. ६ द्वितीयोऽङ्कः in and t_1.

(ततः प्रविशतो लेखहस्तौ जाङ्घिकौ)।

एतत्पूर्वाङ्कान्तेन पात्रेण विप्रेण निर्दिष्टयोः पात्रयोरुत्तराङ्के प्रवेशादङ्कास्यम्।

प्रथमः—(सानुबन्धाश्चर्यम्) अहो प्रतापरुद्रस्य महिमानुभावः। यस्य विजयमात्रासंभ्रमेणैव व्याकुलीकृतानि द्वयानामपि भूभृतां कटकानि।

द्वितीयः—वयस्य किमुच्यते

काकतीयप्रदीपोऽयमंशश्चातुर्भुजः स्वयम्।
यद्वज्रकवचायन्ते प्रसादाश्च स्वयंभुवः॥ १॥

एष स्वयंभूदेवप्रसादरूपस्य बीजस्यान्वेषणाद् गर्भसंधिः।

प्रथमः—(अध्वक्रममभिनीय पुरोऽवलोक्य) प्राप्तेयमेकशिलानगरी। (किंचित्प्रवेशनोटितकेन समन्ततो निरूप्य) अहो निरतिशयमौदार्यं रुद्रनरेश्वरस्य। यदेते वैतालिकाः सर्वे भोगावलीप्रमुखांश्चाटुप्रबन्धान् पठन्तः स्वभावरमणीयाः प्रतिरवेण पाठयन्तीव ककुभः।

तत इति। जङ्घया चरत इति जाङ्घिकौ वार्त्ताहरौ। अङ्कास्यं योजयति। एतदिति। महिमानुभावो महिमातिशयः। द्वयानां पर्वतानां राज्ञां च। कटकानि पर्वतनितम्बप्रदेशा राजधान्यश्च। 'कटकं वलये सानौ राजधानीनितम्बयोः' इति विश्वः।

काकतीयेति। चातुर्भुजो वैष्णवः। वज्रकवचायन्ते वज्रकवचवदाचरन्ति। 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्प्रत्ययः। ङित्वादात्मनेपदम्। गर्भसंधिं योजयति। एष इति। बीजस्येति। प्रतिमुखसंधौ लक्ष्यालक्ष्यतया दृष्टनष्टस्येति शेषः। एतच्चान्वेषणादित्यनेन लभ्यते।

वैतालिकभोगावलीप्रमुखा उक्तलक्षणाः। पाठयन्तीति प्रतिदिशं प्रतिध्वनिरूपद्यत इत्यर्थः।

---

१ यन्त्रहस्तौ R. २ पूर्वाङ्कान्ते P.; पूर्वाङ्कान्तपात्रेण M_1. ३ सानुसंधानाश्चर्यम् T'. ४ द्वयेषामपि R. ५ महीभृताम् M_1. ६ कटाक्षाणि M. ७ °कवचायन्ति P. ८ °देवस्य R., M. ९ °वलोक्य च R. १० °मान्ध्र° M. ११ नाटितकेनासमन्ततो R. १२ पठन्ति तैः R. १३ स्वभावतो P., T. १४ पाठयन्ति च R; पाठयन्ति M. १५ लक्ष्यते P.

द्वितीयः—([1]सम्यङ्निर्वर्ण्य [2]संप्रत्यभिज्ञाश्चर्यम[3]पवार्य) सखे [4]पश्य पश्य ।

सम्यङ्मागधवेषधारणतिरोभूता अपि [5]क्ष्माभुजः
सूच्यन्ते प्रभुतारहस्यपिशुनैराविष्कृतैर्लक्षणैः ।
हस्ताग्रैर्ध्वजचक्रलाञ्छिततलैर्वक्षस्थलैर्विस्तृतै-
राकारैरमनुष्यमात्रसुलभैर्वृत्तैरनीचैरपि ॥ २ ॥

अपवार्येति । रहस्यकथनार्थमिति भावः । सम्यगिति । [6]मागधलक्षणमुक्तम् ।

'राज्ञः पुरजनस्यापि मङ्गलाचारशंसिनः ।
मान्यैर्मागधिकागीतैर्मागधा इत्युदीरिताः ॥' इति ।

प्रभुतैव रहस्यं गूढं वस्तु मागधवेषतिरोहितत्वात् तेषामिति भावः । ध्वजचक्रग्रहणं राज्यसूचकरेखो[7]पलक्षणार्थम् । तदुक्तं वराहसंहितायाम् ।

'चक्राब्जपरशुतोरणशक्तिधनुःकुम्भसन्निभा रेखाः ।
कुर्वन्ति चमूनाथं मकरध्वजसन्निभा महीपालम् ॥'

इति । वक्षोविस्तारफलमपि तत्रैव ।

'उरो ललाटं वदनं च पुंसां
विस्तीर्णमेव त्रितयं प्रशस्तम् ।'

इति । वृत्तैर्जङ्घादाविति शेषः । 'वृत्तजङ्घो भवेद् भूपो वृत्तलिङ्गो भवेद्धनी ।' इति वचनात् । अनीचैरुन्नतैः वक्षःप्रभृतिषु दीर्घैर्वाहनप्रभृतिषु । तदपि तत्रैवोक्तम् ।

'वक्षोऽथ कक्षौ नखनासिकास्यं
कृकाटिका चेति षडुन्नतानि ॥
हनुलोचनबाहुनासिकं
स्तनयोरन्तरमत्र पञ्चमम् ।
अतिदीर्घमिदं तु पञ्चकं
न भवत्येव नृणामभूभृताम् ॥'

इति । अत एवामनुष्यमात्रसुलभैः भूपतिव्यतिरिक्तदुर्लभैरित्यर्थः ॥

---

१ सर्वं सम्यङ्° T'. २ सप्रतिज्ञाश्चर्यं R. ३ अपवार्य is omitted in P. ४ पश्य for पश्य पश्य T'. ५ क्ष्माभृतः R. ६ मागध is omitted in t. and t_1. ७ °पलक्षकग्रहणार्थम् p.

प्रथमः—नूनमेते प्रतापरुद्रसमरपराङ्मुखा वक्षःस्थलविरचितवराहलक्ष्माणः प्राणत्राणार्थमनया रीत्या काकतीयमहाराजं प्रसादयितुमध्यवस्यन्तीति तर्कयामि।

एतत् प्रस्तुतोपयोगिप्रतिराजच्छद्माचरणादभूताहरणम्। जाङ्घिकेन पुनस्तैर्लक्षणैर्नरेश्वराभ्यूहनादनुमानं च।

द्वितीयः—अहो विजययात्राश्रवणविशेषकुतूहलिता पौराणाम्। यदावामनुसरन्ति पुनः पुनः प्रश्नमालाविधेयास्तत् सखे प्रकाश्यतां प्रतापरुद्रस्य भुजयोर्विजयोदाहरणम्।

प्रथमः—(किंचिदुच्चैः) भो भोः श्रूयतां काकतीयकुलश्लाघाकामधेनुः प्रियोदन्तः।

जेत्रा काकतिवीररुद्रविभुना सर्वा दिशो निर्जिताः
क्षमापालाः करदीकृताः कृतमिदं निर्वीरमुर्वीतलम्।
यस्योच्चण्डभुजवैभवं संरम्भसारोद्धतद्विपत्कामिनी-
मञ्जीरध्वनिपूर्णकन्दरमुखैर्व्याकुर्वते पर्वताः॥ २॥

सूचितमर्थं द्रढयति। नूनमिति। अस्या अपि रीतेर्दास्यावान्तरभेदत्वादिति भावः। यदाहुः—

'पद्ममङ्गुलिविच्छेदमुरोविन्यस्तमक्षरम्।
तन्नामकरणं चेति दास्यमेतच्चतुष्टयम्॥'

इति। शिष्टं स्पष्टम्। प्रियोदन्तः प्रियवार्त्ता। जेत्रेति। करदीकृताः बलिप्रदाः कृताः। अभूततद्भावे च्विप्रत्ययेनेयन्तं कालमजय्या अपि जिता इति लभ्यते। निर्वीरं प्रतिवीररहितम्। ये करं न प्रयच्छन्ति ते प्राणैरेव वियोजिता इत्यर्थः। ततः किं जातमत आह। यस्येति। व्याकुर्वते व्याचक्षते।

---

१ प्रतापरुद्रदेवस्य P. २ °लिखित° M. ३ प्रसादयितुं is dropped in P. ४ वितर्कयामि M. ५ °स्तैस्तैर्लक्षणै° R. ६ विशेष is omitted in P. ७ यथावामनुपतन्ति R.; यतोऽनुसरन्ति M. ८ प्रश्नमालया T; प्रश्नोत्तरमालया R. ९ प्रतापरुद्रभुजयो° P. १० प्रतापरुद्रश्लाघा° R. ११ प्रियोदात्तः M. १२ सरमसारोद्द M. १३ मामिनी for कामिनी M. १४ °मुखा M.

एष तत्त्वानुकीर्त्तनरूपो मार्गः ।

द्वितीयः—सखे नूनमेषु दिवसेषु काकतीयमहाराजो निरन्तरं पुरस्कृतपुरोधःप्रवरामात्यवृद्धो युवराजविजयमाशंसमानो गमयति वासराणि ।

प्रथमः—उचितमनुचिन्तितं वयस्येन ।

द्वितीयः—(पुरोऽवलोक्य सहर्षम्) । कथमस्मदीयं वचनमाकर्ण्य नूनं महाराजाय निवेदयितुममात्यपुत्रः सहर्षसंभ्रमं राजकुलाभ्यन्तरं प्रविशति । तदावामपि प्रतीहारभूमिमध्यास्य काकतीश्वरावसरं प्रतिपालयिष्यावः । (इति परिक्रामतः)

एतद् वितर्कप्रतिपादनाद्रूपम् ।

(ततः प्रविशत्यमात्यपुत्रः ।)

अमा०—(सप्रमोदम्) अहो मम धन्यता यदीदृशानां महोत्सवानां निवेदयितास्मि संवृत्तः । यन्मया विज्ञापितैः श्रवणप्रियंकरैर्वार्त्तामृतैः स्वप्नसाक्षात्कृतादपि स्वयंभूदेवप्रसादात् प्रमोदयिष्यते काकतीयवृषा ।

एषोत्कर्षरूपोदाहृतिः ।

(पुरोऽवलोक्य) कथमयं महाराजः पुरोहितैरमात्यैरन्येन परिजनेन च परिवृतो महास्थानमधिरोहति । तदहमुपसर्पामि । (इति परिक्रामति)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा मन्त्रिणश्च पुरोधसश्च) ।

राजा—(सविमर्शाश्चर्यम्) (अमात्यान् प्रति)—अहो शैशवेऽप्यु-

अप्रियाणि प्रियाणि क्रियन्त एभिरिति प्रियंकराणि । 'आढ्यसुभग—' इत्यादिना ख्युन्प्रत्यये मुमागमः । काकतीयवृषा काकतीन्द्रः ।

---

१ तत्त्वानुकीर्त्तनो M. २ °वृद्धवर्गो M[1]. ३ मनुचिन्तित° M. ४ अत्रैषोत्कर्ष° T'. ५ महास्थानमण्डपमधितिष्ठति T'. ६ P. drops मन्त्रिणश्च पुरोधसश्च. ७ परिजनश्च R. ८ °विमर्षा° R.

चितकारित्वं वत्स[1]वीररुद्रस्य । यदस्मदनुरोधार्थमिमान[2]मात्यान् नि-वर्त्य स्वयमेव [3]प्रस्थितः ।

मन्त्रिणः—(सबहुमानम्) महाराज भवता खलु पितृमान् [4]स कुमारः ।

पुरो०—विजयप्रस्थानात् प्रभृति नक्तन्दिवमुन्मिषन्ति कल्याणानि निमित्तानि । तद्विजिता एव दिशो राजपुत्रेण ।

राजा—भ[6]वदाशिष एव काकतीयकुलश्रेयांसि स्वयं प्र[7]दुहते ।

परि०—[8]काअइअकुलस्स किं णु ण संपुण्णं पुण्णेण जस्सि अं[9]वइण्णो भु[10]वणेक्क[11]भद्दो पआवरुद्दो ।

राजा—(सौत्सुक्यम्) कथं चिरयति वत्सस्य वि[12]जयश्रवणम-होत्सवः ।

अमात्यपुत्रः([13]सविनयं ससंभ्रममुपसृत्य सप्रणामम्)—देव मध्यम-लोकपाल युवराजप्रेषितौ वि[14]जयवार्त्ताहारिणौ प्रघाण[15]प्राङ्गणमधिवसतः ।

भवता खलु पितृमानिति कारणगुणानां कार्ये संक्रान्तिरुचितैवेति भावः ।

नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । 'अचतुर—' इत्यादिना सप्तम्यर्थवृत्त्योरव्य-ययोर्द्वन्द्वसमासो निपात्यते । कल्याणानि शुभनिमित्तानि उन्मिषन्त्युद्भवन्ति ।

प्रदुहते । दुहतेः कर्मकर्तरि तङ् । 'न दुह—' इति यक्प्रतिषेधः । काकति-कुलस्य किंनु न संपूर्णं पुण्येन यस्मिन्नवतीर्णो भुवनैकभद्रः प्रतापरुद्रः ।

प्रघाणो बहिर्द्वारप्रकोष्ठकः । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च निपातितः । तत् प्राङ्गणमधिवसतः । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति सकर्मकत्वम् ।

छाया ।

1 काकतीयकुलस्य किं नु न संपूर्णं पुण्येन यस्मिन्नवतीर्णो भुवनैकभद्रः प्रतापरुद्रः ।

१ वत्सस्य वीर° M. २ M. omits अमात्यान्. ३ जिगीषुः प्रस्थितः T′. ४ स is dropped in P. and T′. ५ कल्याणनिमित्तानि P. ६ भवतामाशिष° P. ७ T′. ७ प्रादुर्भवन्ति M. ८ काअइकुलस्स M. ९ अवइणो P. १० भुवने° P. ११ °भद्दो P. १२ विजययात्रा° P., T′. १३ सविनयसंभ्रमं M. १४ विजययात्रावार्त्ता° P. १५ °प्रान्त° M.

एष सं[1]चिन्त्यमानार्थप्राप्ति[2]रूपः क्रमः ।

([3]सर्वे सहर्षातिशयं [4]रूपयन्ति) ।

मन्त्रिणः—भद्र शीघ्रं प्रवेशय ।

अमात्य०—[5]यदादिशन्ति [6]महामान्त्रिणः (इति निष्क्रम्य [7]सह ताभ्यां पुनः प्रविष्टः)

पुरुषौ (प्रणमन्तावुपसृत्य)—देव विश्वैकविजयिना पुत्रेण वर्धसे बाढमप्रमेयमहिमा [8]प्रतापरुद्रभुजस्थेमा यच्छैशवेऽप्यतिशायित[9]तरुणकाकतीयपराक्रमस्तस्य विक्रमः ।

राजा—([10]सहर्षातिशयममात्यानवलोक्य) मनोरथाभ्यामविचिन्तितोपगताभ्यां [11]महार्घ्यं पारितोषिकं प्रतिपाद्यताम् । द्वि[12]गुणीकृत[13]हर्षयोरनयोर्मुखाद्वत्सस्य विजयलक्ष्मी[14]पाणिग्रहणवृत्तान्तश्रवणमहोत्सवेन चरितार्थयामः श्रोत्रवृत्तिम् ।

मन्त्रिणः—यदाज्ञापयति देवः (इति भौरिकमुखात् तथा कुर्वन्ति)

एष [15]सामदानाचरणः संग्रहः ।

(पुरुषौ सप्रणामं गृहीत्वा मूर्ध्नि निधाय महाराजप्रसादमभिनन्दतः ।)

भूरि सुवर्णं तत्र नियुक्तो भौरिकः कनकाध्यक्षः ।

नीराजना नाम राष्ट्रसमृद्धये शरत्कालकर्तव्यः शान्तिकर्मविशेषः । स च गजप्राधान्ये[16]नाश्वप्राधान्येन च द्विविधः । तदुक्तं [17]शौनकेन—

‘ नवम्यामाश्वयुङ्मासे कार्त्तिकायामथापि वा ।
हस्तिनीराजनं कुर्याद्राजा जनसमृद्धये ॥
अश्वनीराजनं कुर्यादश्वानां हितकाम्यया ।
तद्वच्चैवाश्वयुङ्मासे पूर्वपक्षे नृपोत्तमः ॥’

---

१ चिन्त्यमाना° P. २ °रूपक्रमः R. ३ सर्वे सहर्षातिशयं रूपयन्ति is omitted in M.; सर्वे हर्षातिशयम् R. ४ निरूपयन्ति T′. ५ यथादिशन्ति M. ६ मान्त्रिणः R. ७ ताभ्यां सह प्रविष्टः P. ८ प्रतापरुद्रस्य M. ९ °पुराण° M_1; तरुणकाकतीय is dropped in M. १० P. drops सहर्षातिशयम्. ११ महार्हम् R., M.; महार्घम् T′. १२ द्विगुणित° R. १३ प्रहर्षयो° M. १४ °परिग्रह° M. १५ सामदानरूपः M.; सामदानाचरणरूपः T′; समाधानाचरणरूपः M_1. १६ °न वाजि° t. १७ शौनके t.

मन्त्रिणः—भद्रावित पत्य युवराजविजयविहृतयः[1] पराक्रमपल्लविता महाराजसदसः कर्णपुरीक्रियन्ताम् ।

पुरुषौ—सावधानमवधारयतु महाराजः ।

प्रथमः—देव[2] देवस्य प्रसादेन वाजिनीराजनासमिध्यमानस्य वीतिहोत्रस्य विजयप्रदानेन[3] द्विगुणीकृतोदग्रप्रतापे[4] प्रतापरुद्रे प्रतिष्ठमाने

यात्रारम्भमहेष्वहंप्रथमिकानिर्यच्चमूडम्बर-
क्षुण्णक्षोणितलोत्थितेतिबहुले पांसौ वियद्व्यापिनि[5] ।
जेतव्याः सकला दिशः स्वविभुतामन्तः पिधायाधिक-
त्रासात्[6] क्वापि पलायिता इव दृशां नैवाभवन् गोचराः ॥ ४ ॥

अनन्तरं च ।

उद्वेलच्चतुरर्णवीकलकलो नायं चमूडम्बरो
नेदं दुन्दुभिगर्जितं त्रिपुरजित्कल्पान्तढक्कारवः[7] ।
इत्याटोपपटीयसीषु पुरतो धाटीषु भारानम-
च्छेषाशेषफणासु विस्मितमथ त्रस्तं दिगीशैरपि ॥ ५ ॥

इति । तत्र द्वितीयं प्रत्याह । वाजिनीराजनेति । वीतिहोत्रस्य हुतभुजः ।

यात्रेति । महेषूत्सवेषु । अहं प्रथमोऽहं प्रथम इति यस्यां क्रियायामसावहंप्रथमिका । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । स्वार्थे कप्रत्ययः । स्वविभुतां निजव्यापकत्वम् । अत्रानुपहितदिग्गतं विभुत्वं चोपहितास्वपि प्राच्यादिषूपचर्यते । अत्र सेनारजोव्याप्तिनिमित्तस्य दिशामदर्शनस्य भयनिमित्तपलायनहेतुकत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारः ।

उद्वेलादिति । परितो धाटीषु

‘शत्रुदेशावमर्दाय सद्यः सुभटघोटकैः ।
विजिगीषोः प्रवृत्तिर्या सा धाटीति निगद्यते ॥’

इत्युक्तलक्षणासु । आटोपपटीयसीषु संरम्भपटुतरासु सर्वतोमुखसंभ्रमास्वित्यर्थः । इति विस्मितमित्यन्वयः । उद्वेलार्णवकोलाहलकल्पान्तपटहप्रणादकल्पयोश्चमूसे-

---

१ °विभूतयः M.; °व्याहृतयः R. २ R. has यथोचितमुपविश्य after प्रथमः—३ विजययात्राप्रदानेन R.; विजयप्रसादेन M.; विजयप्रदानात् M. ४ द्विगुणितदानप्रतापे R. ५ जगद्व्यापिनि R. ६ त्रासाः M. ७ डक्का° M.

पु[1]रोधसः—अहो निर[2]ङ्कुशमो[3]जायितमन्ध्रचमूपतीनाम् ।

द्वितीयः—अथ युवराजाज्ञया प्रथमं माघवनीं दिशं प्रचलितानि सैन्यानि ।

रथेनाभिमुखं यान्तं वीररुद्रो विलोक्य माम् ।
मृष्यते नायमित्यर्कः सैन्यरेणौ तिरोहितः ॥ ६ ॥

मन्त्रिणः—ततस्ततः ।

द्वितीयः—अनन्तरं सेनाग्रगैरेव पौरस्त्यान् क्षुद्रक्षत्रियान् निर्जि[4]त्य सर्वपथीनेनाटोपेन प[5]टीयसि तस्मिन् महति बले [6]प्रचलति

युद्धाय समनह्यन्त कलिङ्गाः स्फुटपौरुषाः ।
माद्यद्द्विपघटोद्दामसंभ्रमाडम्बरोद्धताः ॥ ७ ॥

तैः सार्धमा[7]न्ध्रचमूपतीनां पराक्रमघ[8]ने महत्यायोधने

पीत्वा मांसोपदंशं द्विरदगलगलद्रक्तमैरेयधारां
मत्तो मस्तिष्कलग्नैर्दलितनृपवपुःकीकसैः [9]स्पष्टदंष्ट्रः ।
बिभ्रद्रौद्रान्त्रमालां जनितजनभयो भैरवाकारघोरः
संग्रामोर्व्याः कलिङ्गैर्बलिविधिमकरोद्वीररुद्रस्य खड्गः ॥ ८ ॥

भ्रमदुन्दुभिगर्जितयोरभूतपूर्वयो[10]रनुभवादद्भुतमभूदित्यर्थः । अथ सैनिकाभिनिवेशदर्शनानन्तरं दिगीशैरिन्द्रादिभिरपि त्रस्तं किमुतान्यैरन्तरालवर्तिभिरिति भावः । उभयत्र भावे क्तः ।

मघोन इन्द्रस्येमां [11]माघवनीं दिशं प्राचीम् । सैन्यरजसा सूर्ये तिरोहिते सत्युत्प्रेक्ष्यते । रथेनेति । मामर्कमयं वीररुद्रो न मृष्यते न सहते परिपन्थियुद्धयेति भावः ।

पौरस्त्यान् प्राच्यान् सर्वान् पथो व्याप्नुवता सर्वपथीनेन ।

युद्धायेति । माद्यद्द्विपानां घटाः संग्रामादौ [12]सज्जनानि । 'करिणां घटना घटा' इत्यमरः । तासामुद्दामसंभ्रमेणाधिकाटोपेन डम्बरेण संग्रामपटहप्रणादेनोद्धताः ।

युद्धे वीर[13]रुद्रस्य खड्गस्य [14]कालभैरवसमाधिमाह । पीत्वेति । मांसेनोपदश्य

---

१ पुरोहितः R. २ निरन्तर॰ M. ३ ॰मन्ध्रचमूपतीनामोजायितम् M., R. ४ विजित्य R.; विच्छिद्य M. ५ P. drops पटीयसि. ६ चलति P.; प्रचलिते R. ७ ॰मान्ध्र॰ M. ८ ॰घनमहत्या॰ R. ९ सृष्ट॰ T'. १० ॰रनुभावाद॰ t. ११ माधवतीं t_1. १२ सज्जानि p. १३ वीररुद्रखड्गस्य t., t_1. १४ t_1 drops काल॰.

पुरो०—मानुषवेषतिरोहितेनापि काकतीयविष्णुना किंचिदाविष्कृतो निजप्रभावः।

मन्त्रिणः—(सहर्षातिशयाद्भुतम्) अहो पराक्रमातिभूमिः प्रतापरुद्रस्य।

परि०—[1]सरिसं खु एदं जं महाराअरुद्दणरेसरणंदणेण किदव्वं जं काअइकुलप्पसवाणं खमं जं कुलदेवदाए सअंभूदेवस्स प्पसत्तिविसेसाणं जुत्तं तं खु किअं जुवराएण।

राजा—(संप्रमोदगद्गदम्) ततस्ततः।

प्रथमः—अनन्तरं

छिन्नोद्यद्वैरिवीरप्रतिभटभ्रुकुटाटोपसंजातराहु-
भ्रान्तिभ्रश्यत्पतङ्गाभयकरपृतनारेणुबद्धान्धकारा।

मांसोपदंशं मासमुपदंशं कृत्वेत्यर्थः। 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इति णमुल्प्रत्ययः। मांसस्य दंशनक्रियाकर्मत्वेऽपि पानक्रियाकरणत्वात् तृतीयोपपदत्वम्। 'तृतीयाप्रभृत्यन्यतरस्याम्' इति विकल्पादुपपदसमासः। मस्तिष्कं नाम मस्तकस्थितो गोर्दोपरपर्यायो मेदोविशेषः। तल्लग्नैः कीकसैरस्थिभिः सृष्टदंष्ट्रः।

सदृशं खल्वेतत् यन्महाराजरुद्रनरेश्वरनन्दनेन कर्त्तव्यं यत् काकतिकुलप्रसक्तिविशेषाणां युक्तं तत्खलु कृतं युवराजेन।

छिन्नेति। प्रतिभयेन भयंकरेण भ्रुकुटाटोपेन संजातया राहुभ्रान्त्या भ्रश्यतः क्लिश्यमानस्य पतङ्गस्य सूर्यस्याभयकरणेनाभयसाधनेन। भ्रुकुटाच्छादकतया राहुभ्रान्तिनिवर्तकत्वेनेति भावः। चमूरेणुना बद्धान्धकारा अत एव संग्रामवेलाया रात्रित्वं प्रतीयते। तत्रेभकुम्भनिर्गता मुक्ता एव ताराः। अप्सरोमुखमेव चन्द्रोऽभूदित्याह। विहरादिति।

छाया।

1 सदृशं खल्वेतत् यन्महाराजरुद्रनरेश्वरनन्दनेन कर्त्तव्यं यत् काकतिकुलप्रसवानां क्षमं यत् कुलदेवतायाः स्वयंभूदेवस्य प्रसक्तिविशेषाणां युक्तं तत् खलु कृतं युवराजेन।

१ तिरोभूतेनापि M. २ सहर्षाद्भुतम् P.; सहर्षातिशयम् M.; सहर्षातिशयाद्भुतः R. ३ °णरेस° P., R. ४ कादव्वम् M- ५ समोदगद्गदम् M. ६ °वैरिभूप° M. ७ °मकुटाटोप° M. ८ भ्रान्त्या P. ९ °त्रस्यत्° M.

आसीत् संग्रामवेला विहरदसिलतोद्भिन्नमत्तेभकुम्भ-
प्रोद्यन्मुक्तौघतारानिकरपरिवृतस्वर्वधूवक्त्रचन्द्रा ॥ ९ ॥

अनन्तरं युवराजाज्ञया

वृत्रारातिदिगन्तरालविजयप्रख्यातविक्रान्तयः
पारेपूर्वपयोधिकल्पितजयस्तम्भाः स्फुरत्तेजसः ।
वेलाकाननवासिगीतविभवं देवस्य दोर्विक्रमं
शृण्वन्तो मुहुरन्ध्रसैन्यपतयः प्राप्ता दिशं दक्षिणाम् ॥ १० ॥

तत्र च

मुनौ लोपामुद्रासुहृदि निकटस्थेऽपि महता
भवन्त्येता नद्यः कलुषपयसः सैन्यरजसा ।
इतीव व्योमाग्रे मलयपवनान्दोलितशिखाः
पताकाः सोत्प्रासाः प्रतिपदमनृत्यन्नतितराम् ॥ ११ ॥

अनन्तरं पाण्ड्यप्रमुखान् दाक्षिणात्यान् क्षितीश्वरान् काकतीयवीरः स्वचमूपतिनिर्विशेषं संभाव्य तैः सह प्रतीचीं दिशं प्रचलितः ।

वृत्रेति । वृत्रारातिरिन्द्रः । तस्य दिक् पाची । पारं पूर्वपयोधेः पारेपूर्वपयोधि । 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावः ।

मुनाविति । लोपामुद्रासुहृदि मुनावगस्त्ये निकटस्थे समीपस्थेऽपि अगस्त्योदये नद्यो निर्मला भवन्ति । तदुक्तं वराहसंहितायाम् ।

'उदये च मुनेरगस्त्यनाम्नः
कुसुमायोगमलप्रदूषितानि ।
हृदयानि सतामिव स्वभावात्
पुनरम्बूनि भवन्ति निर्मलानि ॥'

इति । कालुष्यमिति । विरोधद्योतकोऽपिशब्दः । सोत्प्रासाः सोपहासाः । लोके कश्चित् प्रबलं कंचन विजित्य सोपहासमुन्नतस्थले चलच्छिखो नरीनर्त्ति । तद्वदिति भावः ।

---

१ °दसिलतोद्भिन्न° P. २ °प्रकर° P. ३ °स्तम्भा स्फुरत्° M. ४ तत्रापि च T'. ५ वहन्ते वा P.; वहन्त्येता M. ६ पृषत्काः R. ७ सोल्लासाः M. ८ काकतीश्वरं for क्षितीश्वरान् R. ९ P. and R. have शरणमुपगतान् before काकतीयवीरः. १० °वीररुद्रः M. ११ प्रतिचलितः P.

मन्त्रिणः—साधु[1] समाचरितमात्मनीनं पाण्ड्यैर्यत् पूर्वमेव देवस्य चरणमूलं प्राप्ताः[2] । ततस्ततः ।

द्वितीयः—तत्र च

पाश्चात्यानां ध्वजेषु स्थितमधिकभरैर्भ्रस्तदण्डेषु गृध्र-
व्रातैर्यच्चण्डतुण्डाहतिविहतपटैर्व्याहतक्षिप्तपक्षैः ।
अस्त्रं गारुत्मतं तत् समजनि विजयप्रार्थिनामग्रसैन्य-
प्रेष्ठानां जन्यमन्यन्निजनिबिडभुजादण्डकण्डूविडम्बः ॥ १२ ॥

अनन्तरं

जित्वा प्रतीचीमथ वीररुद्रः
प्रत्यर्थिनारीनयनाम्बुपूर्णाम् ।
रेवां समुत्तीर्य गजानुबन्ध-
सेतुं विजेतुं गतवानुदीचीम् ॥ १३ ॥

तत्राङ्गवङ्गकलिङ्गमालवप्रभृतयः सर्वे भूपाला मिलित्वा युद्धाय बद्धादराः पुरतः प्रादुरभवन् ।

साध्विति । आत्मने हितमात्मनीनम् । 'आत्मन्विश्वजन—' इत्यादिना खप्रत्ययः ।

पाश्चात्यानामिति । पश्चाद्भवाः पाश्चात्याः । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' । तेषां ध्वजेषु गृध्रव्रातैः स्थितमिति यत्तदेव गारुत्मतमस्त्रं समजनि । युद्धात् पूर्वं गृध्रैरेव तत्फलं कृतमिति भावः । तदुक्तं वराहसंहितायाम् ।

'क्रव्यादकौशिककपोतककाककङ्काः
केतुस्थितैर्महदुशन्ति भयं नृपस्य ।'

इति । अत्र क्रव्यादा गृध्रादय इति तद्व्याख्यातोत्पलपरिमलकारः । तर्हि पुनर्युद्धस्य किं फलमत आह । विजयेति । प्रष्ठानामग्रगामिनाम् । 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' इति निपात्यते । जन्यं युद्धम् । कण्डूविडम्बः कण्डूयापनयनम् ।

जित्वेति । क्त्वाप्रत्ययेनैवानन्तर्ये सिद्धे अथशब्दो विलम्बाभावसूचनार्थः । नयनाम्बुपूर्णा दुस्तरामित्यर्थः । तरणोपायमाह । गजानुबद्धसेतुमिति । रेवां नर्मदाम् ।

---

१ साधु साधु P. २ प्राप्तम् P. ३ °भय° M. ४ °ग्रस्त° P. ५ °व्यातत° T'. ६ प्रेष्ठाना P. ७ °मन्यं निज° M. ८ °पूर्णाः M. ९ गजानुबद्ध° R.; गजानुबन्ध M. १० P. drops कलिङ्ग. ११ सर्वेऽपि R., M. १२ भूपा P. १३ प्रादुरभूवन् R. १४ युद्धे तत्पूर्वं t. १५ तारणो° t.

मन्त्रिणः—अहो परमनात्मवेदितोदीच्यानां यत्प्रतापरुद्रस्यापि[1] परिपन्थिनो भवन्ति[2]।

राजा—ततस्ततः।

प्रथमः—अनन्तरं समम[3]नीकिनीभिरापतन्तीभी[4] राजकानि विलोक्य सगर्वमेवमुक्तं[5] सेनापतिभिः

'रे रे गुर्जर[6] जर्जरोऽसि समरे लम्पाक किं कम्पसे
वङ्ग त्वङ्गसि किं मुधा बलरजःकागोऽसि किं कोङ्कण।
हूण प्राणपरायणो भव महाराष्ट्रापराष्ट्रोऽस्यमी
योद्धारो वयमित्यरीनभिभवन्त्यन्ध्रक्ष्माभृद्भटाः॥ १४॥

एतद्रोषसंरब्धवचनरूपं[8] तोटकम्[9]।

परि०—[1]साहु साहु चमूवईणं वअणं। एदं भणिअ[10] उण कीरिसं उवक्कंदं[11] तेहिं।

प्रथमः—किं[12] कथ्यते। सैनिकानां निरुपमः पराक्रमः।

यस्तत्राभवदाहवस्तमखिलं जानाति भागीरथी
यात्याक्षीत्सुरभूयकारणनिजाहंकारमुच्छृङ्खलम्।
आराद्वीक्ष्य समग्रमन्ध्र[13]सुभटप्रोद्घूर्णखड्गावली-
धारातीर्थमुपेत्य दिव्यनगरीमारोहतो भूपतीन्॥ १५॥

समममनीकिनीभिः सेनाभिः सह। राजकानि राजसमूहान्। 'गोत्रोक्षा—' इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः। रे रे इति। व्याख्यातं नायकप्रकरणे। रोषसंबन्धवचनरूपमिति। रोषसंबन्धसंभ्रमवचनरूपमित्यर्थः।

साधु चमूपतीनां वचनम्। एतद् भणित्वा कीदृशमुपक्रान्तं तैः।

स्वात्मनि तत्तुल्यजामन्ते स्वयमेव दिव्यत्वं संपादयामीति स्वर्गङ्गाया योऽयं महानहंकारस्तन्निर्वा[14]रकोऽयं महाहवस्तदतिशायिमहिमेत्यनुपमः सैनिकपराक्रम इत्याह। यस्तत्रेति। सुराणां भावः सुरभूयम्। 'भुवो भावे' इति क्यप्। अत्याक्षीत् त्यक्तवती। आरात् समीपे।

छाया।

1 साधु साधु चमूपतीनां वचनम्। एतत् भणित्वा पुनः कीदृशमुपक्रान्तं तैः।

१ °रुद्रस्य P. २ परिपन्थीभवन्ति R., M. ३ अनीकीभिः समापततो राजलोकान् M., M_4 ४ °रापतन्ति T'. ५ M. drops एवम्. ६ रे रे गुर्जर जर्जरोऽसीत्यादि R.; रे रे घुर्जरा वयमान्ध्रसैन्यसुभटाः प्रत्यर्थिदावानलाः M. ७ घूर्जर T'. ८ °संबन्धवचनम् T'. ९ M. omits रूपम्. १० भणि M. ११ उवक्कन्तं M. १२ किमुच्यते R. १३ °मान्ध्र° M. १४ °न्निपातको t_1.

अनन्तरं तत्र तत्र प्रलीनात्मनः प्रतिपक्षभूपालानन्वेष्टुकामास्त्रिलिङ्गसैनिकास्तत्तद्देशवेषभाषादिकमाविष्कुर्वाणाः सर्वतः पर्यटन्ति स्म । जीवग्राहं गृहीत्वा समानयन्ति स्म युवराजान्तिकम् ।

मन्त्रिणः—साधीयान् खलु सैनिकानामुद्यमः ।

एतत् प्रकृतोपयोगित्वेन वचनादधिबलम् ।

राजा—ततस्ततः ।

द्वितीयः—अनन्तरं नरपतयो निजपरिजनेष्वप्यकृतविश्वासाः प्रतापरुद्रस्य पादमूलमेव शरणमुपगताः ।

परिजनः—[1]अहो णरवइणं जुज्झकाअरत्तणं ।

एष भयप्रतिपादनादुद्वेगः ।

भयेन प्रच्छन्नवृत्तीन् पार्थिवान् प्रच्छन्नमार्गेणैवासाधयन्नित्याह । अनन्तरमिति । जीवग्राहं गृहीत्वेति । जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । जीवन्तं गृहीत्वेत्यर्थः ।

'न च हन्यात् स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् ।
न भीतं न पराचृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥'

इति भीतवधे निषेधस्मरणादिति भावः । 'समूल—' इत्यादिना णमुल्प्रत्ययः । कषादित्वादनुप्रयोगः ।

दुष्टजनातिसन्धानमधिबललक्षणम् । तत्रेदं प्रकृतोपयोगि । जनातिसंधानं वञ्चनमित्येवमर्थं मत्वा योजयति । एतदिति । प्रकृतोपयोगि छद्माचरणमात्रसभूताहरणं तेन परवञ्चनमधिबलमित्यनयोर्भेद इति द्रष्टव्यम् ।

अहो नरपतीनां साध्वसकातरत्वम् ।

एष इति । भयप्रतिपादनादिति । अपकारिकृतभयप्रतिपादनादित्यर्थः ।

छाया ।

1 अहो नरपतीनां युद्धकातरत्वम् ।

१ P. drops it. २ °नन्वेष्टुं M. ३ °स्त्रिलिङ्गाधिपतिसैनिकाः P. ४ °देशिकाः M. ५ R. omits पर्यटन्ति स्म. ६ ग्राहयित्वा p. ७ बलसैनिकानाम् R. ८ °परिजनेष्वकृत° T'. ९ अह्मे M. १० णरपदसय्यस्स M. ११ सझ्झस° M. १२ t. adds मनुना after भीतवधे. १३ धर्म t.

प्रथमः—किमुच्यते कातर्यमिति ।

अङ्गाः संगरभीरवः समभवंश्चोलाः [1]पलायाकुलाः
काश्मीराः स्मरणीयविक्रमकथा हूणा निरीणश्रियः ।
लम्पाका भयकम्पमान[2]वपुषो वङ्गा निरङ्गीकृता
नेपालाः परिपालनव्यसनिनः [3]सुंह्माश्च नीरंहसः ॥ १६ ॥

अपि च

काम्बोजाः क्षतकुम्भिनीपरिचयाः प्राप्तव्रणाः सेवणा
गौडाः पीडितविग्रहाः श्रित[4]कुल[5]ग्रावाङ्कणाः कोङ्कणाः ।
लाटाः पाटितमूर्तयः [6]परिलसद्रीविह्वलाः [7]सिंहलाः
कर्णाटाः परिपूर्णवेपथुभृतस्तन्द्रालवो मालवाः ॥ १७ ॥

किं च

भोजा व्यर्थभुजायुधाः क्षतनिजर्क्षी[8]केलयः केरलाः
पाण्ड्याः खण्डितवि[8]क्रमाः प्रकटितह्रीजर्जरा [9]गुर्जराः ।
पाञ्चालाः प्रणतिप्रपञ्चित[10]भियश्चा[11]टूत्कटाः कीकटाः
[12]काम्पिल्लाः श्रि[13]तपल्लवः कृतयशोभङ्गाः कलिङ्गा अपि ॥ १८ ॥

सर्वे [14]हर्षातिशयं नाटयन्ति ।

कातर्यमेव राज्ञां श्लोकत्रयेणाह । अङ्गा इत्यादिना । पलायः पलायनम् । तत्राकुलाः । ‘ उपसर्गस्यायतौ ’ इति लत्वम् । निरीणश्रियो गतसंपदः । रीणातेर्ल्रादित्वान्निष्ठानत्वम् । निरङ्गीकृताः निरवयवीकृताः । नीरंहसो निर्वेगाः ।

काम्बोजा इति । कुम्भिनी भूमिः । तन्द्रालवोऽलसाः निरुद्योगा इत्यर्थः । ‘ स्पृहिगृहि—’ इत्यादिना आलुच्प्रत्ययः ।

भोजा इति । चाटूनि त्रायस्वेत्यादीनि प्रियवाक्यानि तैरुत्कटाः । श्रितपल्लवः प्राप्ताल्पग्रामाः ।

---

१ प्रलापाकुलाः P. २ तनवो tor वपुषो M. ३ सिंह्माश्च T'; सैंह्माश्च is noticed by M. which has सुंह्माश्च. ४ °गिरि° M. ५ °ग्रावाङ्गणाः P. ६ परिगलद्री° M. ७ सिंहलाः P. ८ °विग्रहाः P. ९ °घूर्जराः T'. १० °धियः R. ११ °श्चाटूत्कयः P., R. १२ काम्पीलाः M., काम्पिल्याः T. १३ श्रितवल्लयः P. १४ सहर्षातिशयं M.

परि०—[1]अहो वीररुद्दस्स अइसइदतिहुअणाइं[2] जुद्धावदाणाइं ।

राजा—([3] सहर्षम्) महतीं प्रतिष्ठामारोपितं खलु काकतीयकुलं वि-[4]श्वैकविजयिना वत्सेन ।

पुरोहितः—आमूलचूडं फलिताः [5]प्रसक्तयः [6]काकतीयान्वयदेवतानाम् ।

राजा—ततस्ततः ।

प्रथमः—अनन्तरं सकलदिग्विजयसमुत्तेजिततेजोविलासः सर्वनरेश्वराणां तानि तान्युपायनानि स्वीकृत्य [7]समग्रसैन्यैः सपक्षैर्महीभृद्गणैराश्रितेन महता बलार्णवेन न्यवर्त्तत विश्वैकवीरो वीररुद्रः ।

मन्त्रिणः—(सहर्षम्) कुत्रेदानीं राजपुत्रः ।

द्वितीयः—संप्रति किंकुर्वाणराजलोकः सर्वानपि सेनापतीन् नगरं प्रस्थाप्य कतिपयमौलपरिवृतः काकतीयवीरः [8]स्वैरं गोदावरीपरिसरारण्येषु मृगयाकुतूहली विहरते ।

मन्त्रिणः—(सविमर्शम्) महाराज नूनं त्वय्येव शासति वसुमतीं यौवराज्यमेव बहुमन्यते राजपुत्रः ।

एषा प्राप्त्याशा । दिग्विजयाकृष्टनरेश्वरवृत्तान्तस्य व्याप्तित्वात् [9]पताका निरूपिता ।

अहो वीररुद्रस्य अतिशयितत्रिभुवनानि युद्धावदानानि । आमूलचूडमामूलाग्रम् ।

किंकुर्वाणराजलोकः किङ्करीभवद्राजवर्गः । मौलं मूलबलम् ।

एषा प्राप्त्याशेति । राज्याभिषेकस्य मृगयालक्षणप्रतिबन्धकोपनिपातेन शङ्क्यमानत्वादिति भावः । पताकां योजयति । दिग्विजयेति ।

छाया ।

1 अहो वीररुद्रस्यातिशयितत्रिभुवनानि युद्धावदानानि ।

१ अहहे M. २ °हुवणाइं T', M. ३ R. omits सहर्षम्. ४ विश्वं विश्वैक° M. ५ प्रसत्तयः P. ६ काकतीयान्वयकुलदेव° M.; काकतीयकुल° M. ७ समग्रपक्षैः P. ८ स्वैः R., स्वैः M. ९ पताकारूपः M.

राजा—तदचिरमेव युष्माभिरेवानेतव्यो वत्सः अनुनेतव्यश्च राज्याभिषेकाय ।

मन्त्रिणः—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्ताः)

नेपथ्ये—(ससंभ्रमम्) भो भो नागरिकाः सत्वरमपसरत दूरम् । यदिदानीं

आलानं तरसा निपात्य निगलान्युच्छिद्य धूताङ्कुशो
वेगोत्पाटितधूर्गतः कटतटीनिर्यन्मदाम्बुस्रुतिः ।
भ्रश्यत्पण्यपथं चलद्गजहयं बिभ्यज्जनौघं पुरं
विष्वग्व्याकुलयत्यमन्दरभसः स्वैरं करिग्रामणीः ॥

एष शङ्कात्रासरूपः संभ्रमः ।

राजा—(आकर्ण्य सस्मितम्) कथं व्याकुलयति कटकं करीन्द्रः ।

पुरुषः—महाराज नूनमिदानीं नगरं प्रविशतां नरेश्वरोपायनानां द्विपानां गन्धानिलेन संक्रुध्यन् निरर्गलो जातः प्रधानहस्ती ।

पुरो०—

पित्रा स्वयंभूपतिनोपदिष्टं
प्रतापरुद्रस्य महाभिषेकम् ।

आलानमिति । आलानं बन्धस्तम्भः । निगलानि शृङ्खलानि । पातितधूर्गतः पातिताधोरणः करिग्रामणीः राजप्रियो गाणपतिर्नाम गजश्रेष्ठः । भ्रश्यत्पण्यपथमित्यादौ शङ्कात्रासयोर्निरूपणात् संभ्रम इत्याह । एष इति ।

कटकं नगरम् ।

पित्रेति । गजास्यो गणेशः । अत्रेष्टार्थस्य महाभिषेकस्य निर्विघ्नमित्यनेन गणे-

---

१ तदध्वरादेव M. २ नागराः R. ३ दूरं दूरं M. ४ वेगात्पातितमार्गगः M. ५ चलद्र॰ M. ६ तरसा M. ७ गज॰ P. ८ प्रविशन्त॰ M. ९ गन्धानिलाय क्रुध्यन् M

निर्विघ्नमापादयितुं गजास्यः
करेणुराजाकृतिरभ्युपैति ॥ २० ॥

एष गर्भबीजो[1]द्भेदनादाक्षेपः ।

राजा—(सहर्षम्) तर्हि वयमपि [2]प्रमदवनद्वारप्रासाद[3]मारुह्य गजेन्द्रमवलोकयिष्यामः (इत्युत्थाय [4]परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

[5]वीररुद्रविजयो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

शप्रसादरूपोपायानुसरणादाक्षेपः । इष्टार्थोपायानुसरणमाक्षेप इति लक्षणात् । अत एवात्र गर्भबीजोद्भेदनादित्याह । तस्य प्राप्त्याशासंबन्धित्वेनैवंविधत्वादिति ।

अन्तःपुरोचितं राज्ञोपवनं प्रमदवनम् । ‘ङ्यापोः—’ इति ह्रस्वः ।

इति तृतीयोऽङ्कः ।

---

१ °बीजोत्पादना° P.; बीजाक्षेपः M. २ प्रमदायन° R. ३ °मधिरुह्य R. ४ परिक्रम्य is omitted in R. and M. ५ वीर is omitted in R. and M.

ततः प्रविशति धात्री चेटी च ।

धात्री—(सरोषम्) [1]हंजे एआरिससहस्सकज्जप[2]ज्जाउले रा[3]अउले महूसवे वि सअला वि रअणी केण समं तुए णी[4]दा । ई[5]रिसमहग्घाइं [6]भूसणाइं [7]कुदो [8]चोरिआइं । कहं ण [9]जाणिअं तुए दा[10]सीए [11]उत्तीए । स[12]अला दिसो जेऊण चउरंतसा[13]मंतपरिवारो पआवरुद्दो णअरं पविट्ठो कुलदेवदाए पसत्तीए महाराअस्स [14]अण्णाए पुरोहिदाणं अणुरोहेण अमच्चाणं [15]अणुवट्टणेण पआणं [16]भाअहेएण खोणीए त[17]वोविसेसेण अम्हारिसस्स परिअणस्स [18]सुकअपरिपाएण अब्भुपगअमहार[19]ज्जाहिसेओ [20]जुवराओ [21]संजाओ । एव्वं वि [22]एआइणीं मं [23]महूसवाउलिअं मो[24]त्तुण [25]कहं ठि[26]दा ।

नीचपात्रद्वययुक्तं प्रवेशकं प्रारभते । तत इति । तत्र प्रतिहारप्रवेशात् पूर्वः कथाभागः पूर्वाङ्कशे[27]षतया वृत्तः । उत्तरस्तूत्तराङ्कशे[28]षतया वर्णिष्यमाण इति द्रष्टव्यम् । [29]हंजे चेटि । ‘ हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ।’ इत्यमरः । [30]ईरिसेति । महार्घाणि महामूल्यानि । दास्याः पुत्र्या । ‘ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ’ इति विकल्पादलुक् । सकला दिशो जित्वा चतुरन्तसामन्तपरिवारः प्रतापरुद्रो नगरं प्रविष्टः कुलदेवतायाः प्रत्यासत्त्या महाराजस्याज्ञया पुरोहि-

---

छाया ।

1 हञ्जे एतादृशसहस्रकार्यपर्याकुले राजकुले महोत्सवेऽपि सकलापि रजनी केन समं त्वया नीता । ईदृशमहार्घाणि भूषणानि कुतश्चोरितानि । कथं न ज्ञातं त्वया दास्याः पुत्र्या । सकला दिशो जित्वा चतुरन्तसामन्तपरिवारः प्रतापरुद्रो नगरं प्रविष्टः कुलदेवतायाः प्रसत्त्या महाराजस्याज्ञया पुरोहितानामनुरोधेनामात्यानामनुवर्तनेन प्रजानां भागधेयेन क्षोण्यास्तपोविशेषेणास्मादृशस्य परिजनस्य सुकृतपरिपाकेनाभ्युपगतमहाराजाभिषेको युवराजः संजातः । एवमप्येकाकिनीं मां मधूत्सवाकुलितां मुक्त्वा कथं स्थिता ।

१ °कज्जसहस्स° M. २ °पज्जाउलराअउलमहू° T′. ३ राअउले वि M. ४ णिदा P. ५ महग्घाई M., M_1., महग्घाइं P.; महग्घाइ T′. ६ भूसणाइ P.; भूसणाइ T′. ७ कत्तो P. ८ चोरिआइं P; चोरिआइ T. ९ मुणिअं M.; विण्णादं T′. १० दासीपुत्तीए M_1. ११ पुत्तीए M., M_1. १२ सअलाओ दिसाओ M., M_1. १३ सामंद M., M_1. १४ आणाए M. १५ अणुवट्टणेण P. १६ भाअधेएण M. १७ तपो° M_1. १८ सकिदपरिवएण T′.; सुअम्पपरिपाएण M_1. १९ °रज्जाहिसेअ P; रज्जाभिसेए M. २० जुवराअ P. २१ संजाअ P. २२ एआइणिं P. २३ उसवा° M. २४ मोत्तूण M. २५ कहिं M. २६ ठिआ M.; च्थिदा M_1. २७ शेषकथा t. २८ शेषकथा t. २९ t. and t_1 have before हञ्जे हञ्जे चेटि. ३० t. and t_1 have before this ईदृशमहार्घाणि भूषणानि कुतश्चोरितानि । कथं न ज्ञातं त्वया ।

अनेन रोष[1]वशान्नियताप्तिप्र[2]दर्शनमुखेन बीजस्यावमर्शनाद्विमर्श-संधिः । चेटीगतदोषप्रख्यापनाद[3]पवादोऽङ्गम् ।

चेटी—[1]सामिणि अवराहं [4]सहस्स (इति पादयोः पतति) ।

धात्री—(सभ्रूभङ्गम्) [2]दासीए [5]उत्ति [6]पडंचलेण सप्पदंसणं [7]पडिम-ज्जेसि जं पणामेण [8]ईरिसावराहं [9]सिढिलेसि ।

एष [10]रोषसंभाषणरूपः [11]संफेटः ।

चेटी—[3]ईरिससहा[12]वेव्व तुमं । ता णिक्कारण[13]कोविणीं [14]होदीं [15]अणुव-ट्टिउं अहं [16]ण पज्जत्ता ।

धात्री—(सरोषशिरः[17]कम्पनम्) [4]वक्कसील[18]दुल्ललिए लूणकण्ण[19]णासं

तानामनुरोधेनामात्यानामनुवर्तनेन प्रजानां भागधेयेन क्षोण्यास्तपोविशेषे-णास्मादृशस्य परिजनस्य सुकृतपरि[20]पाकेनाभ्युपगतमहाराजाभिषेको युवराजः संजातः । एवमप्येकाकिनीं मां महोत्सवाकुलितां मुक्त्वा कुत्र स्थिता ।

विमर्शसंधिं योजयति । अनेनेति । अनेन ग्रन्थसंदर्भेणेत्यर्थः । प्रतिपक्ष-निवृत्त्या कार्यनिश्चयो नियताप्तिः तस्याः प्रदर्शनमुखेन बीजस्य गर्भसंधौ प्रसिद्धस्यावमर्शनात् पर्यालोचनात् ।

स्वामिन्यपराधं सहस्वेति । दास्याः पुत्रि पटाञ्चलेन सर्पदंशनं परिमार्जयसि यत् प्रणामेनेदृशापराधं शिथिलयसि । ईदृशस्वभावैव त्वं सा निष्कारणकोपिनीं

छाया ।

1 स्वामिनि अपराधं सहस्व ।

2 दास्याः पुत्रि पटाञ्चलेन सर्पदंशनं परिमार्जयसि यत् प्रणामेनेदृशापराधं शिथि-लयसि ।

3 ईदृशस्वभावेव त्वम् । तत् निष्कारणकोपिनीं भवतीमनुवर्त्तितुमहं न पर्याप्ता ।

4 वक्रशीलदुर्ललिते लूनकर्णनासां त्वां बध्वा कारागृहभाजनं करोमि ।

१ रोषावेशात् M. २ °दर्शन° for प्रदर्शन° R., M. ३ °दपवादोऽयम् M. ४ सहे-हित्ति P., M₁. ५ ठत्ती T′. ६ पडंचलेण T′. ७ पडिमुज्जेसि M. ८ °सापराअं M. ९ सिढिरेसि P. १० सरोषभाषणरूपः M. ११ संभेदः M. १२ समावेव्व M. १३ कोइणीं M. १४ भोदीं P. १५ अणुवट्टिदुं T′; अणुवेत्तिदुं M. १६ न T′. १७ °कम्पं T′. १८ शीले T′. १९ °णासिअं T′. २० °पाकेन गमित° t.

तुमं वन्धिऊण काराघरभाअणं करेमि । (इति बाहुबन्धनं नाटयति)

एष बन्धनरूपो विद्रवः[2] ।

चेटी—(सभयकम्पम्) [1]सामिणि रक्खेहि रक्खेहि असरणं णिर-वराहं इमं जणं । तुह अत्तिआए हिडिंबास्समं[3] गच्छंतीए अहं बल-क्कारेण णीदा । तत्थ पडिऊलं देव्वं पसादअंतीए विलंविदं[4] किं करेमि ।

धात्री—(सरोषहुङ्कारम्) [2]एआरिसं राअउलमहूसअं उज्झिअ हि-डिंबालअगंडसेलेसुं किंत्ति मत्तअं[5] ताडिस्सइ[6] मंदभाइणी[7] ।

एष गुरुतिरस्काररूपो[8] द्रवः[9] ।

चेटी—[3]सामिणि सहेहि विलंविअं । तुए कादव्वं मंगलोवआरं[10]

भवतीमनुवर्त्तितुमहं न पर्याप्ता । वक्रशीलदुर्ललिते लूनकर्णनासां त्वां बध्वा कारागृहभाजनं करोमि । स्वामिनि रक्ष रक्ष अशरणं निरपराधमिमं जनम् । तव अत्तिकया ज्येष्ठभगिन्या । 'अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा' इत्यमरः । हिडिम्बाश्रमं गच्छन्त्याहं बलात्कारेण नीता । तत्र प्रतिकूलं दैवं प्रसादयन्त्या विलम्बितं किं करोमि । एतादृशं राजकुलमहोत्सवमुज्झित्वा हिडिम्बालयग-ण्डशैलेषु किमिति मस्तकं ताड्यते मन्दभागिन्या । स्वामिनि सहस्व सहस्व विलम्बितं त्वया कर्त्तव्यं मङ्गलोपचारं शीघ्रं निवर्त्तयामि । हञ्जे उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ ।

छाया ।

1 स्वामिनि रक्ष रक्ष अशरणं निरपराधमिमं जनम् । तवात्तिकया हिडिम्बाश्रमं ग-च्छन्त्याहं बलात्कारेण नीता । तत्र प्रतिकूलं दैवं प्रसादयन्त्या विलम्बितं किं करोमि ।

2 एतादृशं राजकुलमहोत्सवमुज्झित्वा हिडिम्बालयगण्डशैलेषु किमिति मस्तकं ताड-यिष्यति मन्दभागिनी ।

3 स्वामिनि सहस्व विलंबितम् । तव कर्त्तव्यं मङ्गलोपचारं शीघ्रं निवर्त्तयामि ।

१ बांदिऊण M. २ संबन्धन° P. ३ हिडिम्बस्समं T'. ४ वीलंविदं P. ५ मछअं P.; मत्थअं M. ६ ताडिज्जइ M. ७ मन्दभामणी P.; मन्दमाइणीए M. ८ °तिरस्कृति P. ९ विद्रवः T. १० मंगळप्पमारं P.

सिण्वं णिवेद्येमि। (इति वपुषा प्रणमति)

धात्री—(सप्रसादम्) [1]हंजे उट्ठेहि।

एषा विरोधशमनरूपा शक्तिः।

चेटी—(सहर्षमुत्थाय हस्तावलम्बनं दत्त्वा) [2]इदो इदो तत्तहोदी।

धात्री—(किंचित् परिक्रम्य पुरोऽवलोक्य च) [3]कहं एसो पडिहारप्पवरो ससंभमं णिग्गओ तॉ पच्चासण्णो विअ महाहिसेअसमओ। तेण राअउत्तस्स मंगलणीराअणदीवरिछ्छोलिं णिवत्तिदुं अब्भंतरं पविसामो।

इति निष्क्रान्ते।

प्रवेशकः।

ततः प्रविशति प्रतीहारः।

प्रति०—(साटोपं परिक्रम्य द्वारि नरपतिकुलकलकलमसहमानः सावमानं कैनकवेत्रलतामुद्यम्य)

इत इतस्तत्रभवती। कथमेष प्रतीहारप्रवरो वृद्धप्रतीहारः ससम्भ्रमं निर्गतस्तस्मात् प्रत्यासन्न इव महाभिषेकसमयः। तेन राजपुत्रस्य मङ्गलनीराजनदीपरिञ्छोलिं दीपपङ्क्तिं निवर्त्तयितुमभ्यन्तरं प्रविशामः।

छाया।

1 सखि उत्तिष्ठ।

2 इत इतस्तत्रभवती।

3 कथमेष प्रतीहारप्रवरः ससंभ्रमं निर्गतः तत् प्रत्यासन्न इव महाभिषेकसमयः। तेन राजपुत्रस्य मङ्गलनीराजनदीपरिञ्छोलिं निवर्त्तयितुमभ्यन्तरं प्रविशावः।

१ णिवदेमि T'. २ उट्ठेहि उट्ठेहि M. ३ °बलम्बं P., M. ४ तत्यहोदि M. ५ पवरो P. ६ णिग्गअ P., णिग्गइ M. ७ तं P. ८ महाभि° M. ९ °समअ P. १० रिछोलिं P. ११ णिवुत्तेंदुं M.; णिवट्टेदुं T. १२ पवितम्ह P. १३ करकनक° M.. १४ दीपपङ्क्तिं P.

रे रे [1]नरेश्वराः[2]

[3]दन्तिव्यूहमुपायनीकृतममुं कुर्वन्तु पुर्या बहि-
र्यस्योद्यद्धनबृंहितैर्न घटिकाघ[4]ण्टाध्वनिः श्रूयते ।
दूरे चास्तु रथाश्वमेतदखिलं यस्यातिसंमर्दतो
निष्क्रामत् प्रविशच्च नागरकु[5]लं न स्वैरमाचेष्टते ॥ १ ॥

एषा तर्जनोद्वेजनरूपा द्युतिः ।

(किंचिदुच्चैः) भो भो कुलामात्यवृद्धाः प्रधानाधिकारिणो प[6]रिजनाः पौराश्च श[7]ृणुध्वम् । एषा [8]रुद्रदेवमहाराजस्याज्ञा । यथा किल

पूर्वैः काकतिवंशजैर्नृपतिभिः [9]सम्यग्धृता या चि[10]रं
यस्या माधुपशम्भुना गणपतिक्षोणीभुजाभूत् प्रथा ।
येयं मद्रुजया कुलाद्रिवसतिं विस्तारिता मेदिनी
सेयं संप्रति वीररुद्रभुजयोर्यातु प्रतिष्ठां स्थिराम् ॥ २ ॥

एष स्ववंशजानां कीर्तनाद्गुरुकीर्तनरूपः प्रसङ्गः ।

(पुनः साटोपं परिक्रम्य) अधिकृताः किमिदानीमा[11]रभध्वम् । किमु-पक्रान्तः स्वयंभूदेवसमाराधनविधिः । कच्चिद्दत्ताः पुरदेवताभ्यो बलयः । कि[12]मभ्यर्चिताः सर्वे [13]वर्णवृद्धाः । कच्चित् प्र[14]साधिता महाभिषेकवेदिः ।

तत इति । दन्तीति । रथाश्वमिति । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । नागरकुलं पौरसमूहः । स्वैरमसंबाधेन ।

संशृणुध्वमिति । संपूर्वाच्छृणोतेरविवक्षितकर्मकात् 'समो गम्यृच्छि—' इत्यादिनात्मनेपदम् । काकतिभूपतीनां भूपरिपालनमुदितोदितं भवतीत्याह । पूर्वैरिति । विस्तारितेत्यत्र 'गतिबुद्धि—' इत्यादिनाणि कर्तुः कर्मत्वम् । तदभि-हितेऽभिधेये कर्मणि क्तः । 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति वचनात् ।

---

१ नरप्रवराः M. २ P. has शृणुध्वम् after this. ३ हस्ति° M. ४ घण्टारवः P. ५ °बलं M. ६ जनाः for परिजनाः P. ७ संशृणुध्वम् M. ८ रुद्रदेवस्याज्ञा T′; रुद्रनरेश्वरस्याज्ञा M. ९ सम्यग्गता R. १० चिराम् M. ११ °भारभध्वे R., T′. १२ किमर्चिताः P. १३ M. omits वर्ण. १४ प्रसादिता R.

किं सज्जीकृतानि कनककलशेषु तीर्थसलिलानि[1]। कच्चिदभ्यर्णमुपनीतान्युत्तमोपकरणानि। किं मङ्गलमुहूर्ते कृतावधाना ज्योतिर्विदः। कच्चिदलंकृताखिलिङ्गनगरी कुरङ्गीदृशश्च[2]। यदिदानीं वसुमतीपाणिग्र[3]हणोचितमङ्गलाचारवेषः[4] प्रतापरुद्रः काकतीयमहाराज्यलक्ष्मीमहान्तःपुरे[5] वर्तते। तत्त्वरध्वम्[6]। (अन्यतो गत्वा सभ्रूक्षेपमवलोक्य) कथं राजानो न विरमन्ति। (किंचिदुपसृत्य) भो भो भूपाला[7] यथासुखमा[8]स्ध्वम्[9]। सज्जीकुरुध्वमुपायनजातम्। न वृथा संमर्दं सहते मम वेत्रयष्टिः।

एतदवमानरूपं छलनम्।

(समन्तादवलोक्य सगर्वातिशयम्) अहो तृणीकृतजगतां क्षिति[10]भृतामुद्वेलं संमर्दं निवारयतो मम[11] प्रभावः। अथवा काकतीयदौवारिकाणां लिखितपठि[12]तमेव राजनिवारणम्।

एष स्वगर्वस्याविष्करणरूपो व्यवसायः[13]।

(प्रविश्य पटाक्षेपेण दौवारिकः)

दौवारिकः—(साक्षेपम्) अरे[14] केन खल्वसमयविदो[15] भूपतयो निवारिताः। महोत्सवदिदृक्षवः[16] सर्वे[17] प्रविशन्तु।

प्रथमः—(सरोषम्) अरे काकतीयकुलवृद्धप्रतीहारं मामसमयवेदिनमुदाहरसि।

उत्तमोपकरणानि छत्रचामरादीनि। अभ्यर्णमन्तिकम्। उपनीतानि समर्पितानि। लिखितपठितमाबाल्यादभ्यस्तं न नूतनं भवतीत्यर्थः। खातानुलिप्तादिवत् 'पूर्वकाल—' इत्यादिना समासः।

पटाक्षेपेण नेपथ्यापसरणेन सूचनं विनैव प्रविशेदित्यर्थः।

---

१ पुण्यतीर्थ° P. २ मृगीदृशश्च P. ३ °परिग्रहणसमयोचित° M. ४ °मङ्गलाचरण° M. ५ लक्ष्म्या अन्तःपुरे M., R. ६ M. drops तत्त्वरध्वम् ७ भूपा M. ८ यथावकाशं T', M. ९ °मारभध्वम् T'. १० क्षितिशिताम् M. ११ M. drops मम. १२ °परिचितमेव M. १३ विलासः M. १४ अहो R.; रे रे P. १५ °विदुषा R. १६ महोत्सवं दिदृक्षमाणाः R., M. १७ सर्वेऽपि R.

द्वितीयः—भवतु यो वा को वा भवान् प्रवेष्टव्या नरपतय इति महाराजस्याज्ञा[1]।

एतत् प्रतीहारयोरन्योन्यरोपसंरब्धवचनरूपं[2] [3]विरोधनम् ।

प्रथमः—किमनेन समं शुष्ककलहेन । तावत् प्रधानागारद्वारवेदि[4]कामध्यमध्यासीनं पुरोहितपुरस्कृतं [5]युवराजमेवोपसर्पामि । (इति परिक्रामति)

[6]द्वितीयः—अहमपि यथानिर्दिष्टमनुतिष्ठामि । (इति परिक्रामति)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः प्रतापरुद्रः पुरोधसो मन्त्रिणश्च)

पुरो०—काकतीयकुलतिलक युवराजेन भवता लीलयैव दिशो दश विजिताः [7]सत्यममी सम्यगद्य सत्याशिषो वयम् । किं च

[8]अद्यान्वयः काकतिभूपतीनां
प्राप्तस्त्रिलोकी[10]प्रथितां प्रतिष्ठाम् ।
राजन्वती भूरियमद्य जाता
[11]वीतोपसर्गाः सकलाः प्रजाश्च ॥ ३ ॥

एषा सिद्धवन्नाविश्रेयःकथनात् प्ररोचना ।

मन्त्रिणः—

सूर्यसोमान्वयामात्यमहत्ताद्याधरीकृता ।
अस्माभिर्[12]रधिकुर्वाणैः काकतीयकुलस्थितिम् ॥ ४ ॥

एतत् [13]प्रकृतानुगुणप्रशंसनाद्विचलनम् ।

अभिषेकानन्तरकार्यं सिद्धवत् कृत्वाह । अद्येति । राजन्वती सुराज्ञी । 'राजन्वान् सौराज्ये' इति निपातनात् साधुः । वीतोपसर्गा निरुपद्रवाः ।

वि[14]चलनं नाम स्वगुणाविष्करणं तत् प्रकृतानुगुण्येन विशिष्यन् योजयति । एतदिति ।

१ महाराजाज्ञा R. २ रूपं ts omitted in M. ३ निरोधनम् R. ४ °वेदिमध्यमध्यासीनपुरोहित° R. ५ युवराजं वा उप° M. ६ Omitted in M. (The whole speech of द्वितीयः is dropped). ७ सत्यमित्यमी सम्य° T'. ८ Dropped in M. ९ किं चा° M. १० °प्रथितप्रतिष्ठाम् M. ११ विलोपसर्गाः T'. १२ °रिति कुर्वाणैः P'. १३ प्रतापानुगुण° P. १४ विचलं नाम t.

पुरो०—राजपुत्र सज्जीकृतेयं महाभिषेकसामग्री काकतीयनरेश्वराधिष्ठितं[1] भद्रासनं भवदधिरोहणं प्रतीक्षते। तत् परिपालय स्वयंभूदेवानुगृहीतां[2] महाराजस्याज्ञाम्।

एतत् कार्यसंग्रहरूपमादानम्[3]।

प्रताप०—तर्हि कुलदेवतां स्वयंभूदेवं नमस्कृत्य गुर्वाज्ञां वोढुमिच्छामि[4]।

पुरो०—सदृशोऽयमाचारः काकतीयकुलप्रदीपस्य भवतः। किं तु प्रत्यासीदति महाभिषेकसमयः। तदचिरेणैव विहितकर्तव्येन[5] राजपुत्रेणागन्तव्यम्। वयमितः करणीयशेषं परिपालयामः।

प्रताप०—यथादिशन्ति[6] काकतीयकुलप्रत्यायायितारः[7]। (इत्युत्थाय यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति[8] त्वरितमहोत्सवो नाम चतुर्थोऽङ्कः।

राजपुत्रेति। भद्रासनमभिषेकोपयोगी पीठविशेषः। तदुक्तं वास्तुशास्त्रज्ञैः

'श्लक्ष्णं षडङ्गुलोत्सेधं षोडशाङ्गुलविस्तृतम्।
द्वात्रिंशदङ्गुलायामं क्षीरदारुसमुद्भवम्[9]॥
पद्माङ्कितं भवेद् भद्रपीठं स्नपनकर्मणि॥'

इति। एतत् सिंहासनमिति[10] वशिष्ठादयो व्यवहरन्ति।

प्रत्याययितारो विश्वासयितारः स्वाधीनत्वसम्पादका वा। पक्षद्वयेऽपि ग्राह्यवाच इत्यर्थः। प्रतिपूर्वादिणो ण्यन्तात् तृच्प्रत्ययः। 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः। सर्वमन्यत् सुगमम्।

इति नाटकप्रकरणे चतुर्थोऽङ्कः।

---

१ °नरेश्वरक्रमा° P. २ °देवपरिगृहीताम् R. ३ °माधानम् P. ४ गुर्वाज्ञामेतुम् M. ५ M. drops विहितकर्तव्येन. ६ यदादिशन्ति P. ७ °प्रत्यायितारः P.; °कुलान्वयप्रत्याययितारः T', M. ८ P. drops इति.; T'. adds नाटकप्रकरणे after it. ९ द्विदशाङ्गु° P. १० मित्यपि t, t₁.

ततः प्रविशन्ति ज्योतिर्विदः ।

ज्योतिर्विदः—(ससंभ्रमं परिक्रम्य) भो भो त्वरध्वम् । कुत्र पुरोधसः कुत्र वा मन्त्रिणः । समानीयतां स्वयंभूदेवसमाराधनासक्तचित्ततया विलम्बमानो राजपुत्रः । येन प्रत्यासन्नतरो वर्त्तते महाभिषेकमुहूर्त्तः ।

एतदुत्तराङ्कस्य पूर्वाङ्कार्थानुसंगतत्वादङ्कावतरणम् ।

(सविमर्शाश्चर्यम्) अहो विश्वातिशायिनी काकतीयकुलप्रतिष्ठा । यतः

आदेष्टा कुलदेवता स भगवान् यस्य स्वयंभूः शिवो
यं सज्जीकुरुते पराक्रमजितः क्षोणीपतीनां गणः ।
यस्मै च स्पृहयत्यशेषजगती तं वीररुद्राकृते-
र्विष्णोर्वीक्ष्य महाभिषेचनविधिं नन्दन्ति सर्वे जनाः ॥ १ ॥

एष स्वयंभूदेवोपदेशनरे[3]श्वरविजयप्र[4]मुखसंध्यादिबीजार्थानां महाप्रयोजनीभूतमहाभिषेकार्थतया योजना[5]न्निर्वहणसंधिः ।

नू[6]नमिदानीं

स्वप्नेऽप्यासूत्रितामाज्ञां पालयन्तं कुलोद्वहम् ।
न मान्त्यन्तर्मुदः शंभोर्विभोरप्य[7]भिनन्दतः ॥ २ ॥

एष मुखसंधौ प्रसिद्धस्य स्वप्नोपदेशरूपस्य बीजस्योपगम[8]सनात् संधिः ।

तत इति । ज्योतिर्विदो मौहूर्तिकाः । अत्र पूर्वाङ्कवर्त्तिभिर्मौहूर्त्तिकैरसूचितैरेवात्रानुप्रविष्टैरभिहितस्याङ्कार्थस्य पूर्वाङ्कार्थानुगतत्वादङ्कावतरणमित्याह । एतदुत्तरेति । आदेष्टेति । अत्र बीजयुक्तानां मुखसंध्याद्यर्थानां परमप्रयोजनसंबन्धलाभात् निर्वहणसंधिरित्याह । एष इति ।

स्वप्न इति । आसूत्रितां सूचितामप्याज्ञां पालयन्तमभिनन्दतोऽनुमोदमानस्य शंभोर्विभोर्व्यापकस्यान्तर्मुदो न मान्ति । अप्रमेयो विचित्रो हर्षोऽभूदित्यर्थः । संध्याख्यमङ्गं योजयति । एष इति । उपगमात् पुनरुपगमनादित्यर्थः ।

---

१ P. drops चित्त. २ पूर्वाङ्कानुसंगत° P.; पूर्वार्थानुसंगत° M.; पूर्वार्थानुगत° M₁; पूर्वाङ्कार्थसंगत° B. ३ देवनरेश्वर° R. ४ °प्रमुखमुख° M₁. ५ M. drops योजनात्. ६ (सोल्लासं) यदिदानीम् P₁, M₁. ७ °प्यभिनन्दिनः M. ८ बीजस्योपगमात् P., R. ९ t₁ drops अत्र.

([1]किंचिदुच्चैः)

कल्याणी सकलापि भूतसरणिः क्षेमप्रदा देवताः
श्रेयःप्रभावनिर्भरा द्विजनुषामाशीर्गिरो जाग्रति ।
आरूढाः पदमुन्नतं ग्रहगणाः श्रेयान् [2]मुहूर्तः शुभो
नक्षत्राणि [3]शिवंकराणि शुभदाश्चान्ये निमित्तोदयाः ॥ २ ॥

[4]तद्वयमेव राजपुत्रानयनाय प्रयतिष्यामहे ।

कल्याणीति । भूतसरणिः पृथिव्यादिभूतसमूहः । कल्याण्यप्राप्तविकारतया शुभशंसिनीत्यर्थः । श्रेयःप्रभावेण श्रेयःसंपादनेन निर्भराः द्विजनुषां [5]द्विजानामाशीर्गिरो जाग्रति नित्यं प्रवर्तन्त इत्यर्थः । ग्रहगणाः सूर्यादयः । उन्नतं पदमु[6]च्चसंज्ञं स्थानम् । तदुक्तं [7]वराहमिहिराचार्यैः ।

'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः ।'

इति । आरूढाः प्राप्ताः । एतत्फलमुक्तं वृद्धवासिष्ठसंहितायाम् ।

'उत्पाददोषादिविवर्जितेऽह्नि
नराधिपानामभिषेक इष्टः ।
मूलत्रिकोणस्वगृहोच्चमित्र-
गृहस्थितैर्वाथ तदंशसंस्थैः ॥
शुभे विलग्ने सततं [8]ग्रहेन्द्रा
दिशन्ति लक्ष्मीं विपुलां च कीर्तिम् ॥'

इति । मुहूर्तशब्देनात्र षड्वर्गरूपः कालविशेषो विवक्षितः । स च क्रूरसौम्यग्रहसंबन्धवशाद् द्विविधः । तदुक्तम् ।

'क्षेत्रमर्धं तृतीयांशो नवांशो द्वादशांशकः ।
त्रिंशांशश्चेति षड्वर्गः क्रूरसौम्यवशाद् द्विधा ॥"

इति । तत्रायं सौम्य इत्याह । श्रेयानिति । शुभैः सौम्यग्रहैः श्रेयानतिप्रशस्त इत्यर्थः । तदपि तत्रैवोक्तम् ।

'षड्वर्गो भवति सदा शुभखचरसमुद्भवः शुभदः ।
पापसमुत्थस्त्वशुभस्तस्माद्ग्राह्यस्तु सौम्यषड्वर्गः ॥'

इति । नक्षत्राणि रोहिण्यादीनि रोहिण्याद्यन्यतमनक्षत्रमित्यर्थः । एकदा बहूनामसंभवात् । शिवंकराणि क्षेमंकराणि । यद्यपि 'मेषवृत्तिभयेषु कुजः' इत्यत्र

---

१ T' omits किंचिदुच्चैः. २ मुहूर्तः शुभैः M. ३ शुभंकराणि R. ४ तत्सत्वरमेव T'. ५ द्विजन्मनामा° t., t_1. ६ °मुच्चकं स्थानम् t., t_1. ७ वराहसंहितायाम् t_1. ८ ग्रहेशाः t_1.

एष प्रकृतकार्यमार्गणाद्विरोधः ।

(सत्वरं परिक्रम्य पुरोऽवलोक्य चै सहर्षसंभ्रमम्) नन्वागत एव प्रतापरुद्रः ।

विप्रैर्मङ्गलसूक्तपाठमुखरैरालोकशब्दोद्यतै-
भूपालैः करसंभृतोपकरणैरात्तैरमात्यात्मजैः ।
श्लाघ्यैर्बन्दिजनैर्दिगन्तविजयश्लाघासमुद्घोषणैः
स्त्रीवर्गैश्च यथोचितं परिवृतो नीराजनोपोगिभिः ॥ ४ ॥

तद्वयं चास्थानमेव गत्वा समुचितमाचरिष्यामः (इति परिक्रामन्ति)
(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः प्रतापरुद्रो मन्त्रिणश्च ।)

मन्त्रिणः—(सविनयमग्रतो भूत्वा) काकतीयकुलतिलक इत इतः । इदं राज्यलक्ष्मीशुद्धान्तं प्रधानागारं प्रविशतु स्वामी । न विलम्बार्हा कुलदेवताया मनोरथाः ।

शिवंकरशब्दश्छन्दसेव न भाषायामित्याह पदमञ्जरीकारः तथापि ‘ क्षेमं करोऽरिष्टतातिः शिवतातिः शिवंकरः ’ इत्यमरकोशमूलोऽयं प्रयोग इत्यनुसंधेयम् । निमित्तोदयाः दिक्प्रसादादयः ।

विप्रैरिति । मङ्गलसूक्तानि ‘ कनिक्रदज्जनुषं समाप्ते वर्चो विहवेषु ’ इत्येवमादीनि । आलोकशब्दा जयजयेत्येवमादयः । ‘ आलोको बन्दिभाषणम् ’ इति विश्वः । भूपा अपि बन्दिभ्रमभूमयो बभूवुरिति भावः । उपकरणानि छत्रचामरादीनि । बन्दिजनाः ‘ बन्यभूभृद्गुणोत्कर्षश्रावकाः बन्दिनः स्मृताः ’ इत्युक्तलक्षणाः ।

शुद्धान्तप्रधानागारमन्तःपुरप्रधानगृहम् ।

---

१ कृतकार्य° P.; कृतकार्यानुमार्गणात् R. २ R. and M. omit च. ३ पश्चार्य वीररुद्रः M. ४ °शब्दोदितैः R. ५ सर्वबन्दि° M. ६ विजयैः R. ७ M. drops मन्त्रिणश्च. ८ गत्वा M. ९ °शुद्धान्तद्वारम् M. १० प्रधानम् R. ११ इत्यामाणकमूलोऽयं t., t₁.

एतत् पट्टबन्धरूपकार्यस्योपक्षेपणाद्ग्रथनम् ।

ज्योति०—(किंचिदुच्चैः) भो भो कुलामात्याः

सन्नह्यध्वमुपाहरध्वमुचितद्रव्याण्युपाध्वं सुरान्
संप्राप्तः सुमुहूर्त एष विजयी कल्याणसंपत्खनिः ।
यस्मिन् प्राप्य[२] महाभिषेकविभवं क्षोणीं प्रलीनाखिल-
क्ष्मापालां चिरमन्वशाद्गणपतिर्भूभृत्कुलग्रामणीः ॥ ५ ॥

एष ज्योतिर्विद्भिरनुभूतार्थख्यापना[४]न्निर्णयः ।

परि०—[1]कहं पच्चासण्णे वि मुहुत्ते किं विलं[६]बिअदि महामच्चेहिं ।

मन्त्रिणः—(उपसृत्य) नाथ किं विस्मृता गुर्वाज्ञा नायमवसरो नरे-श्वरविज्ञापनाकर्णनस्य । महास्थान्यामेवानुगृह्यन्तामम्मी ।

प्रताप०—शिरसि धृतैव खलु तातस्याज्ञा । किं तु नोपदिश्यते पुन-रनन्तरकरणीयम् ।

पुरा खलु गणपतिमहाराजो यस्मिन् मुहूर्तेऽभिषेकमनुभूय समस्तां भुवमे-कातपत्रां बुभुजे एतादृशोऽयं मुहूर्तः संप्राप्तः । अतोऽवधानेन देवताराधना-दिकं कर्तव्यमित्याह । सन्नह्यध्वमिति । सन्नह्यध्वं मुहूर्ते सावधाना भवते-त्यर्थः । उचितद्रव्याणि तीर्थकलशादीनि । सुरानुपाध्वमर्चयध्वम् । अत्रेदं पित्रा-दीनामप्युपलक्षणम् । यथाह वृद्धवसिष्ठः ।

‘ आशिषो वाचनं कृत्वा पूजयेच्च सुरान् पितॄन् ।
आयुधानि च पट्टं च विप्रान् गन्धादिनार्चयेत् ॥ ’

इति । अन्वशात् । शास्तेर्लङ् । अनुभूतार्थख्यापनादिति । अनुभूतस्य बीजा-नुगुणस्यार्थस्य ख्यापनादित्यर्थः ।

छाया ।

1 कथं प्रत्यासन्नेऽपि मुहूर्ते किं विलम्ब्यते महामात्यैः ।

१ °कार्यस्य क्षेपणा° P.; °कार्यस्योत्क्षेपणा° M.; °कार्यप्रक्षेपणा° R. २ व्याप्य R. ३ °र्निर्णीतार्थ° M. ४ °ज्ञापनात् P. ५ M. has श्रुत्वा before this as stage direction. ६ विलंबीअदि P. ७ किंचित् स्मृता P. ८ महास्थान्यामनु° M_1., P. ९ कृतेव M. १० P. drops खलु. ११ नाथस्य M_1. १२ बुभोज t., t_1. १३ अनुभूतख्यापनादिति t., t_1.

एतत् प्रकृतानुगुण्येनान्योन्यपरिभाषणात् परिभाषणम् ।

पुरो०—(सविनयसंभ्रममुपसृत्य) स्वीकृतमहाभिषेकवेषः कनकवेदिकामारोहतु प्रतापरुद्रः । देवं महाराजपर्यायेण भवद्भुजाशिखरमारोहतु मेदिनी ।

प्रताप०—तथा भवतु (इति वेदिकामारोहति)

नृपाः—(सप्रणामं मङ्गलवेदिकां परिवार्य) विजयतां विजयतां काकतीयकुलस्वामी ।

एष नरेश्वरपर्युपासनात् प्रसादः ।

परि०—(विलोक्य सामोदकौतुकम्) [1]पुव्वपव्वअकणअसाणुं सहस्सरस्सि [13]विअ सुमेरुकणअतडं महेदो विअ पक्खिचक्कवट्टिणं चक्कधरो विअ कणअवेदिं आरूढो पआवरुद्दो ।

मन्त्रिणः—काकतीश्वर समारुह्यतां भद्रासनम् । अमी पुरोधसो महाभिषेकाय तीर्थसलिलपूर्णान् कनककलशान् धारयन्ति ।

प्रताप०—तथा भवतु (इति स्वयंभूदेवं काकतीयकुलरक्षांश्च प्रणमन् सिंहासने समुपविशति)

कथं प्रत्यासन्नेऽपि मुहूर्ते किं विलम्ब्यते महामात्यैः । पूर्वपर्वतकनकसानुं सहस्ररश्मिरिव सुमेरुकनकतटं महेन्द्र इव पक्षिचक्रवर्तिनं चक्रधर इव कनकवेदिकामारूढः प्रतापरुद्रः । त्रयीसमभिमन्त्रणसुरभीकृतसलिलान् वेदत्रयाभिमन्त्रितोदकानित्यर्थः । अभिषेकमुहूर्तसूचकं जयघण्टिकाध्वनिमाशीर्वादसाधुवादादिरूपतया संभावयति । प्रतापेत्यादि ।

छाया ।

1 पूर्वपर्वतकनकसानुं सहस्ररश्मिरिव सुमेरुकनकतटं महेन्द्र इव पक्षिचक्रवर्तिनं चक्रधर इव कनकवेदिमारूढः प्रतापरुद्रः ।

१ °गुणेन M. २ °कथनात् M. ३ °महाभिषेकोचितवेषः R. ४ रुद्रः R.; रुद्रदेवः M. ५ देव &c., is given in P. as the speech of नृपाः. ६ °पर्यायस्य M. ७ तद्भुज° M. ८ °मधिरोहतु P. ९ R. gives विजयताम् once. १० समोद° M. ११ °पव्वद° M. १२ °कडअ° P. १३ व्व P. १४ कणिअ M. १५ महिंदो व्व P; महन्दो विअ M. १६ पछि° P. १७ °वट्टिणं T'; वट्टणं M. १८ चक्कहरणं° P. १९ °पूर्णकनक° P., R. २० R. and M drop कुल.

पुरो०—(त्रयीसम्प्रमन्त्रणसुरभीकृतसलिलान्[2] कनककलशानमात्यहस्तेष्वपि[3] निधाय सादरम्)

प्रतापरुद्रनृपते काकतीयकुलोन्नितैः ।
प्रजानुरञ्जनैः क्षोणीं पालयाचन्द्रतारकम् ॥ ६ ॥

(इत्याशीर्वादसाधुवादायमानं पाणिग्रहणकौतुकत्वरमाणमहाराज्य[4]लक्ष्मीमञ्जीरशिञ्जितानुमोदितं[5][6] स्वयंभूदेवप्रमोदाट्टहासोपबृंहितं[7] काकतीयकुलश्रेयःप्रस्तावनाडिण्डिमं चिरावलम्बितधरणीभारखिन्नानां फणिपतिप्रभृतीनां[8] प्रहर्षक्ष्वेडाविडम्बनं[9] धर्मप्रतिष्ठामङ्गलकाहलीकोलाहल[10]मनोहरं महाभिषेकमुहूर्तप्रशंसिनं कनकजयघण्टिकानिनादमनुसन्दधानाः सत्वरं प्रतापरुद्रमभिषिञ्चन्ति)

एष वाञ्छितार्थप्राप्तिरानन्दः ।

एकतो वैतालिकाः—(सहर्षातिशयमुच्चैः)

हे लोकाः पिबत श्रवःप्रसृतिभिः[11][12] कल्याणवार्तामृतं
जातः काकतिवीररुद्रनृपते राज्याभिषेकोत्सवः ।
अद्यारभ्य कलिः कृतः कृतयुगं[13] राजन्वती मेदिनी
देवाः पूर्णहविर्भुजस्तदधुना यूयं कृतार्थीकृताः ॥ ७ ॥

अथ विश्वातिशायिमहिम्नो वीररुद्रस्य राज्याभिषेकमहोत्सवो विश्वप्रियंकर इत्याह । एकत इति । एकतः पुरत इत्यर्थः । श्रवःप्रसृतिभिः श्रवणचुलुकैः । कलिः कृतयुगं[14] कृतः परिपूर्णधर्मत्वादिति भावः । कृतः । राजन्वती सुराज्ञी । 'राजन्वान् सौराज्ये' इति निपातनात् साधुः । मेदिनीति 'राजा कालस्य कारणमिति भावः'। पूर्णहविर्भुज इति । 'यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः' इति विहितो[15]नुष्ठानादिति भावः ।

---

१ मन्त्रेण P., M_1, M_4. २ °सलिलजान् R. ३ °हस्तेषु P.; हस्तेष्वेव M. ४ P. drops महा. ५ °शिञ्जिता° P., R. ६ °तामोदितम् P. °तानुमोदिनं M. ७ °प्रसादाट्ट° T'.; °प्रमोदोपबृंहितम् M. ८ M. drops पति. ९ विडम्बिनम् M.; °विडम्बितम् T'. १० R. and M. drop कोलाहल. ११ श्रवप्र° P., M. १२ प्रभृतिभिः P., R. १३ कृतयुगो M. १४ कृतयुगः t., t_1. १५ विविधानुष्ठाना° t., t_1.

अन्यतो वैतालिकाः—

आरूढे वरवीररुद्रनृपतौ सिंहासनं शासितुं
तस्याज्ञा क्षितिपालमौलिवलभीः स्वच्छन्दमारोहति ।
लोकांस्त्रीनधिरोहतो निरवधी कीर्तिप्रतापौ हठा-
दारोहन्ति च विन्ध्यभूधरतटान् प्रत्यर्थिनः पार्थिवाः ॥ ८ ॥

दक्षिणतो वैता०—

गायन्तीरनुमोदते निजवधूः शेषः शिरःकम्पनै-
र्लक्ष्मीं प्रीणयतेऽथ कच्छपपतिर्वक्षस्स्थलीदर्शनात् ।
दिङ्नागाश्च करेणुकाशुश्रमपाकुर्वन्त्यनुग्रज्यया
दोष्णा काकतिवीररुद्रनृपतौ विश्वंभरां बिभ्रति ॥ ९ ॥

उत्तरतो वैतालिकाः—

प्रस्रेभ्यः कुलभूभृतामपि हरिद्दन्तावलानां महा-
कुम्भेभ्योऽपि फणाभृतामधिपतेर्मूर्ध्नां सहस्रादपि ।
कूर्मेन्द्रस्य च कर्परादपि जगद्विख्यातसारोन्नतौ
बाहौ संप्रति वीररुद्रनृपतेः प्रास्तप्रतिष्ठा मही ॥ १० ॥

एष सर्वदुःखशमनात् समयः ।

अन्यत इति । पश्चादित्यर्थः । आरूढ इति । स्वच्छन्दमनर्गलम् । अनेनास्य राज्ञः प्रभुशक्तिरुक्ता । तदुक्तं मानसोल्लासे ।

'आज्ञारूपेण या शक्तिः सर्वेषां मूर्धनि स्थिता ।
प्रभुशक्तिर्हि सा ज्ञेया प्रभावमहितोदया ॥'

इति । निरवधीति । सूर्याचन्द्रमसोः सीमाचल इव कीर्तिप्रतापयोरवधिभूतः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । हठशब्दो व्याख्यातः । वीररुद्रे सिंहासनमेकमारूढे सति तदाज्ञायास्तत्कीर्तिप्रतापयोस्तत्परिपन्थिनां च ततोऽप्युन्नतानि बहून्यारोहणस्थानानि बभूवुरिति महदेतदद्भुतमिति भावः ।

गायन्तीरिति । व्याख्यातमेतत् ।

---

१ सति M. २ शासितुस्तस्या° P., M. ३ वलभिस्वच्छन्द° M. ४ °रनुमोदताम् R. ५ लक्ष्मीमथ धिनोत्व R. ६ °दन्तावलीनाम् R. ७ कूर्परा° P. ८ °प्रतिष्ठाम् R. ९ M. drops सर्व. १० t. and t_1, have before this न कश्चिदप्यधिपो भूपतिरस्तीति भावः ।

मन्त्रिणः—अहो प्रभावः काकतीयान्वयस्य । यदिदानीं

प्रतापरुद्रस्य महाभिषेक-
पयःकणा ये निपतन्ति राज्ञाम् ।
प्रणामनम्रेषु शिरःसु तेषां
तैः क[1]ल्पितः स्वस्वपदा[2]भिषेकः ॥ ११ ॥

पुरो०—काकतीयकुलोत्तंस राज्यलक्ष्मीसंवरण[3]भागियमु[4]त्तंसीक्रियताम् (इति पट्टबन्धमा[5]चरन्ति)

सर्वे—(सप्रमोदातिशयम्[6]) प्रियं[7] नः प्रियं नः ।

एषा प्रकृतकार्यस्थिरीकरणात् कृतिः ।

मन्त्रिणः—(सर्वतोऽवलोक्य) कः कोऽत्र भोः । आनीयतां छत्रं चामरयुगलं च ।

(प्रविश्य प्रधानप्रतीहारः)

प्रती०—यदाज्ञापयन्ति महामात्याः (इति परिक्रम्य तान्युपान[8]यन्ति । प्रान्तवर्तिनो नरपतयोऽभ्येत्य तानि सादरं गृहीत्वा यथोचितमाचरन्ति)

प्रस्थेभ्य इति । प्रस्थेभ्यः सानुभ्यः । कर्परात् घृतास्थिकपाकात् ।

प्रतापेति । शरणागता महीपतयः महाभिषेकसमये स्वस्वपदेषु स्थापिता इति भावः ।

उत्तंसीक्रियतां शिरोभूषणं क्रियताम् ।

'शुक्लमाल्याम्बरभृतः प्राङ्मुखस्य महीपतेः ।
पट्टं शिरसि बध्नीयात् सिंहासनगतस्य च ॥'

इति वसिष्ठस्मरणात् । पट्टस्तु ।

'राज्ञां नैवाङ्गुलायामो मध्येऽष्टाङ्गुलविस्तृतः ।
चतुरङ्गुलविस्तारपार्श्वः स्वर्णमयः शुभः ॥
पट्टः पञ्चशिखो राज्यप्रजासौख्यसमृद्धये ।'

इत्याद्युक्तलक्षणो द्रष्टव्यः ।

कस्क इति । स्वन्तस्य किमो वीप्सायां द्विर्वचनम् । कस्कादित्वात् सत्वम् ।

---

१ कल्पिताः R. २ °पदाभिषेकाः R. ३ °वरण° P.; °स्वयंवरण° M. ४ °मुत्तंसी-यताम् R. ५ °मारचयन्ति R. ६ प्रमोदातिशयम् P. ७ R. gives प्रियं नः once. ८ तान्युपानयति P. ९ प्राङ्मुखस्तु p. १० नृपाङ्गु° t., t_r ११ कर्णमयः t., t_1.

पुरो०—(सहर्षातिशयम्)

श्रूयन्ते बहवो महानृपतयः किं तैरनीदृक्क्रमै-
रीदृग्विश्वजनीनशौर्यगरिमा[1] जागर्त्ति कः क्ष्मातले ।
बाल्यक्रीडितदिग्जय[2]स्त्रिभुवनक्षेमंकरप्रक्रियः
किंकुर्वाणसमस्तभूपतिगणः श्रीवीररुद्रो यथा ॥ २ ॥

[3]एतदखिलातिशायित्वमुखेन प्रकृतकार्यानुमोदनादाभाषणम् ।

तदिदानीं खलु

यत् काकतीयनृपराज्यविलासचिह्नं
यच्छायया वसुमती विजहाति तापम् ।
छत्रेण तेन कृतलक्ष्मणि वीररुद्रे
युक्तातपत्रविभवाः सुहृदो द्विषश्च ॥ १३ ॥

श्रूयन्त इति । महानृपतयो नलनहुषादयः । ईदृक्क्रमो वीररुद्र[4]सदृशप-रिपाटी तद्रहितैरनीदृक्क्रमैः । तत् कथमित्याशङ्क्य वीररुद्रे विशेषमाह । ईदृ-गिति । विश्वस्मै जनाय हितो विश्वजनीनः शौर्यगरिमा यस्य स तथोक्तः नीति-पुरस्कृतपराक्रम इत्यर्थः । शौर्यगरिमाणमाह । बाल्येति । त्रिभुवनक्षेमंकरप्र-क्रियः सम्यक्परिपालनेन प्रजाहितस्वभाव इत्यर्थः । अत्राह मनुः ।

‘ संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ ’

इति । न केवलं पराक्रमेण किं तु सामादिभिरपि त्रिभिरुपायैः सर्वोऽपि राज-लोको वशीकृत इत्याह । किंकुर्वाणेति । तदुक्तम् ।

‘ एवं विजयमानस्य ये स्युः परिपन्थिनः ।
तानानयेद्वशे सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥ ’

इति ।

छत्रधारणं विशिनष्टि यदिति । यत् काकतीयकुलक्रमागतमित्यर्थः । यच्छा-ययेति । दुष्टनिग्रहशिष्टप्रतिष्ठापनयोरुपलक्षणम् । तेन सुहृदो युक्तातपत्रविभवाः द्विषत्सु त्यक्तातपत्राश्चेत्युभयोपपादनम् ।

---

१ °महिमा M. २ °जयत्रिभुवन° T'. ३ पतत्सर्वातिशायित्व° M. ४ p. omits सदृश.

एष राज्यप्राप्तिहेतुभूतच्छत्रारोपण[1]रूपकार्य[2]दर्शनात् पूर्वभावः।

मन्त्रिणः—(सविनयमुपसृत्य) नाथ काकतीयलक्ष्मीपते सनाथाः सर्वाः प्रकृतयः सुराजानं त्वां दिदृक्षन्ते। तत् सांप्रतं महास्थानीं प्रसाधयतु देवः।

पुरो०—आचारोऽयं काकतीश्वराणां[3] यन्महाभिषेकानन्तरं प्रजानां योगक्षेमपरीक्षणम्[4]।

राजा—यदाज्ञापयन्ति धर्मविदः (इत्युत्तिष्ठति[5])

काकतीयकुल[6]वृद्धाः—(ससंभ्रममुच्चैः)

प्रक्रान्तगुर्वीपति[7]मौलिरत्नैः
कुर्वन्तु नीराजनमम्बुजाक्ष्यः[8]।
प्रतापरुद्रस्य जगत्प्रदीप[9]-
प्रतापनीराजितदिङ्मुखस्य ॥ १४ ॥

नृपतयः (शिरस्यञ्जलिं[10] बद्ध्वा[11]) अहो चरितार्था सांप्रतमस्माकी चक्षुष्मत्ता यथा ईदृ[12]गनुभूयते। यतः

नाथेति। सुराजानमिति। 'न पूजनात्' इति न समासान्तः।

आचार इति। अलब्धलाभो योगः। लब्धपरिपालनं क्षेमः। तयोः। परीक्षणं विचारः।

अभिषेकानन्तरकर्तव्यं नीराजनमाह। काकतीयकुलवृद्धा इति। अम्बुजाक्षीविशेषणमेतत्। उच्चैरुक्तम्। 'अधः प्रवर्तयेद्धूपं दीपमूर्ध्वं प्रवर्तयेत्' इति वचनादिति भावः। उर्वीश्वरमौलिरत्नैः प्रक्रान्तमिति। राज्ञां प्रणामानन्तरमित्यर्थः। प्रताप एव प्रदीपः तेन नीराजितानि दिङ्मुखानि येन तथोक्तस्य अत एव तत्कालं नीराजनमिदंवानुभूयते इति भावः।

---

१ °च्छत्रोपकरण° R., M$_r$. २ °कार्यरूपदर्शनात् M. ३ काकतीयेश्वराणाम् M. ४ परिरक्षणम् T′. ५ इत्युपतिष्ठति R. ६ P. omits कुल. ७ °मुर्वीश्वर° R. ८ °मम्बुजाक्षाः R. ९ जगत्प्रतिष्ठा M.; P. has जगत्प्रतापप्रदीप°. १० P. has शिरस्यञ्जलिम्. ११ निधाय M. १२ त्विवयमनु° M.

नीराजयन्त्यन्ध्रपुरीरमण्यः
प्रदीपजालैश्चलमर्तिगण्डम् ।
चन्द्राङ्गना गोत्रपतिं रजन्य-
स्तारागणैर्मेरुमिव स्फुरद्भिः ॥ १५ ॥

सर्वे जयशब्दं कुर्वन्ति ।

मन्त्रिणः—महाराज काकतीश्वर सज्जीकृतं सिंहासनं सर्वतः परिष्कृतमिदं महास्थानमण्डपं सनाथीक्रियताम् ।

प्रती०—(ससंभ्रमं पुरोभूत्वा) देव इत इतः ।

(राजा सगौरवं परिक्रम्य महास्थान्यां सिंहासनमारोहति । सर्वे प्रणम्य यथार्हमुपविशन्ति)

प्रती०—(समयोचितं परिक्रम्य साभिमानं मूर्धाभिषिक्तान् कनकवेत्रलतया निर्दिशन्)

कालिङ्गात्र निषीद कोङ्कणपते दूरे भवाङ्गेश्वर
प्रान्तं संश्रय मालवेन्द्र शनकैः स्वोपायनं प्रापय ।
पाण्ड्याग्रे भव सेवणक्षितिपते पश्चाद्भवाद्यैव वः
स्वामी संप्रति वीररुद्रनृपतिः सर्वान् क्रमादीक्षते ॥ १६ ॥

अस्माकमियमास्माकी । ‘ युष्मदस्मदोः ’ इत्यण्प्रत्यये ‘ तस्मिन्नणि च ’ इत्यस्माकादेशः । चन्द्राननाः चन्द्रसदृशाननाः । अन्यत्र चन्द्र एवाननं यासां तास्तथोक्ताः । गोत्रस्य कुलस्य पतिम् । अन्यत्र गोत्राणां पर्वतानां पतिम् ।

परिष्कृतं विचित्रवितानसुवर्णकलशादिना भूषितम् । सिंहासनलक्षणं मानसोल्लासे ।

‘ रुचिरेण सुवर्णेन निर्मितं रत्नराजितम् ।
अष्टभिः स्फाटिकैः सिंहैर्मूर्ध्नि तत् सुविराजितम् ॥
अधः काञ्चनविन्यस्तरत्नवेदित्रयान्वितम् ।
आस्थानमण्डपे राज्ञां सिंहासनमिदं परम् ॥ ’ इति ।

---

१ °पुरो रमण्यः R. २ P. has प्रवालजालैर्वरवीररुद्रम्. ३ °वरवीररुद्रम् M_1. ४ रजन्या तारा° P. ५ काकतीयेश्वर R. ६ °कृतसिंहा° R. ७ R. has इतः once. ८ यथाक्रममुप° R. ९ मूर्धाभिषिक्तान् साभिमानम् T'. १० पश्चाद्व्रजाद्यैव वः M. ११ स्वामी काकतिवीररुद्र° R., M. १२ क्रमादीक्षते R., M.

नृपतयः प्रणम्य यथार्हमुपविशन्ति ।

पुरो०—स्वस्ति काकतीयकुलावतीर्णाय सुपर्णकेतनाय[1] महामहिम्ने । अद्य सुप्रजसा काकतीयान्वयेन सनाथानि त्रीण्यपि जगन्ति ।

शासितर्यविनीतानां नरेन्द्र त्वयि शंसति[2] ।
मध्यस्थतास्य लोकस्य चिरेणान्वर्थतां गता ॥ १७ ॥

राजा—(सविनयम्) स्वयंभूदेवै[3] भोगाकुलानां भवदाशीर्वादानां फलमिदं काकतीयकुलं यद्वर्द्धते[4] ।

मन्त्रिणः—राजन् प्रतापरुद्र

पूर्वेषां[5] काकतीयानां भागधेयविभूतयः ।
एवंरूपा विवर्त्तन्ते[6] यत्कुलालम्बनं भवान् ॥ १८ ॥

पुरो०—न केवलं काकतीयानामेव पुण्यपरिपाकः अपि तु सर्वासा-[7]मपि प्रजानाम् ।

(प्रविश्य प्रतीहारः)

प्रती०—देव सर्वाः प्रकृतयो वर्णवृद्धान् पुरस्कृत्य प्रतीहारमध्यासते ।

मन्त्रिणः—शीघ्रं प्रवेशयन्ताम्[8] ।

सौवर्णकेतनाय महिम्ने गरुडध्वजावतारायेत्यर्थः । सुप्रजसा शोभनसंतानेन । 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' इत्यसिच्प्रत्ययः । शासितरीति । अविनीतानां दुष्टानां मित्राणाममित्राणां चेति भावः । अत एवेयन्तं कालं स्वर्गपातालमध्यवर्तित्वेन मध्यस्थस्य मध्यमलोकस्य । संप्रति पक्षपातराहित्येन माध्यस्थ्यमित्यन्वर्थतामित्यर्थः ।

सर्वेषामिति । भागधेयविभूतयो भाग्यसंपदः । एवंरूपाः वीररुद्ररूपाः । विवर्त्तन्ते परिणमन्ति ।

---

१ सौपर्ण° T'; सौवर्ण्य° M. २ राजति M. ३ °देवानुकूलानाम् R.; °देववरानुकूलानाम् T'. ४ यत्काकतीयमतिक्षात्रियं वर्द्धते T'; काकतीयक्षेत्रं यद्वर्धते R.; यत्काकतीयक्षात्रं वर्धते M.; काकतीयक्षात्रं यद्वर्धते M. ५ सर्वेषां R.; P. ६ निवर्त्तन्ते R. ७ सर्वासां प्रजानामपि P. ८ प्रविश्यन्ताम् R.

प्रती०—यदाज्ञापयन्त्यमात्याः (इति निष्क्रम्य ताभिः सह प्रविशति)

(ततः प्रविशन्ति वर्णवृद्धाः ।)

वर्णवृद्धाः—(सहर्षं राजानमवलोक्य)

वरः प्रतापरुद्रोऽयं वधूरेषा वसुंधरा ।
तयोर्घटयिता देवः स्वयंभूः सदृशक्रमः ॥

एष स्वयंभूस्स्वयंसंधातृत्वादद्भुतमतिरूपगूहनम् ।

(सविनयमुपसृत्य) स्वामिन् विश्वंभरावल्लभ प्रतापरुद्र

सर्वाशीःफलविभ्रमैकवसतेः किं वा तवाशास्महे
यद्वा विश्वविभौ स्वयंभुवि शिवे नस्तन्वताम्राशिषः ।
किं चित्रं स विभुर्भवानपि समौ गौरीश्रियोर्वल्लभा-
वाचन्द्रार्कमिमां क्षमां कृतयशोरक्षौ युवां रक्षतम् ॥

मन्त्रिणः—स्वामिन्नेते स्वायंभुवाः सुधियः ।

(राजा सादरं प्रणमति)

वर इति । अत्र वसुन्धरावीररुद्रयोर्वधूवरयोः स्वयंभूदेवः स्वयमेव संधातेति अनुरूपघटनाद्भुतमिति भावः ।

अथ स्वयंभूदेवे विदुषामाशीर्वादमाह । स्वामिन्निति । सर्वाशीःफलाना-मैश्वर्यादीनां विभ्रमेण संकोचेनैकवसते मुख्याधारस्य सर्वाणि श्रेयांसि प्राप्तव-तस्तवाशास्यं नास्तीत्यर्थः । तथाप्यवाप्तसमस्तकामे स्वयंभुवि शिवेऽपि देवस्यान-न्तभोगोऽस्त्वित्येवमाशिषः प्रयुञ्जानानामस्माकं तादृशे त्वय्यपि नैतदाश्चर्यमि-त्याह । यद्वेति । आशीर्वादप्रकारमाह । स विभुरिति ।

---

१ यथाज्ञा° M. २ पुनः प्रविशति P. ३ वर्णवृद्धाः प्रजाश्च M. ४ सदृशः क्रमः M. ५ स्वयंभूदेवस्य R., M. ६ विधातृ° P. ७ °प्रातिरूप° R., P. ८ 'विभ्रमैक° T', M. ९ विश्वभुवि T". १० समौ M. ११ P. and R. have भुवम. १२ रक्षताम् P. १३ सूरयः M.

अन्ये—(सहर्षातिशय[1]मग्रतः स्थित्वा) महाराज[2] काकतीश्वर

यस्त्वद्गोत्रमहत्तरस्य जगतां त्रातुः स्वयंभूविभो-
स्तत्तादृक्चरिताद्भुतैर्महिमभिः स्वीयैर्द्वितीयोऽभवत् ।
देवोऽसौ गणपेश्वरः प्रतिकलं[3] स्फारप्रसादोन्मुखो
नप्तुस्ते कुलमण्डनस्य[4] महतीं पुष्णातु राज्यश्रियम्[5] ॥ २१ ॥

पुरो०—राजन्नेते गाणपतीश्वराः[6] सूरयः ।

(राजा सादरं नमस्करोति ।)

अपरे—(सप्रश्रयप्रमोदम्) स्वामिंस्त्रिलिङ्गदेश[7]परमेश्वर

यैर्देशस्त्रिभिरेष याति महतीं ख्यातिं त्रिलिङ्गाख्यया
येषां काकतिराजकीर्तिविभवैः कैलासशैलाः कृताः ।
ते देवाः प्रसरत्प्रसादमधुराः श्रीशैलकालेश्वर-
द्राक्षारामनिवासिनः प्रतिदिनं[8] त्वच्छ्रेयसे जाग्रतु ॥ २२ ॥

पुरा खलु काकतीयानां पूर्वो गणपतिमहाराजो स्वनामाङ्कितं[9] गणपेश्वरं नाम महेश्वरं प्रतिष्ठाप्य तस्य स्वकुलदेवतया[10] स्वयंभूदेवेन समं नानाविधवैभवं विधाय तत्र विद्वांसो बहवः स्थापिताः तेषामाशीर्वाद[11]माह । महाराजेति । यो गणपेश्वरस्तत्तादृक्पारीतैरनिरूपितप्रदानादिभिरद्भुतैः स्वीयमहिमभिः सामर्थ्यैस्त्वद्गोत्रमहत्तरस्य स्वकुलदेवतायाः स्वयंभूदेवस्य द्वितीयोऽभवत् । द्वावपि देवौ काकतिकुलयोगक्षेमधुरीणावित्यर्थः । असौ देवः । प्रतिकलं प्रतिक्षणम् । स्फारस्य प्रभूतस्य प्रसादस्योन्मुखः सन् राज्ञो देवस्य चाभेदोपचाराद्वीररुद्रस्य नप्तृत्वव्यवहारः । तस्य ते राज्यश्रियं पुष्णात्विति संबन्धः ।

अथ नगरवासिनां विदुषामाशीर्वादमाह । यैरिति । त्रयो लिङ्गरूपाः श्रीशैलनाथादयो देवा यस्मिन् देशे स त्रिलिङ्गोऽन्ध्रदेश इत्यर्थः । द्राक्षारामेति । तत्रत्यानामारामाणां तद्भूयिष्ठत्वादिति प्रौढोक्तिः । वस्तुतस्तु दक्षसंबन्धित्वाद् द्राक्षाराम इति तन्नाम । तदुक्तं स्कान्द[12]पुराणे भीमेश्वरखण्डे ' दक्षस्यारामभूमित्वाद् द्राक्षारामोऽभिधीयते ' इति ।

---

१ सहर्षादर° R. २ P. drops महाराज. ३ प्रतिकलस्फार° T'. ४ °मण्डलस्य R. ५ राज्याश्रिये R. ६ °तीश्वरसूरयः T'. गाणपेश्वराः R. ७ M. drops देश. ८ प्रतिदिशम् R., M. ९ Dropped in p. १० Dropped in p. ११ °माशीर्वादप्रकार° t., t,. १२ स्कान्द° t., t,.

पुरो०—राजन्नेकशिलानगरवासिनो महाद्विजास्त एते।

(राजा यथोचितं वन्दते)

मन्त्रिणः—साधीयान् श्रीमतो वन्दनक्रमः (इति सर्वानुपवेशयन्ति)

पुरो०—(सोल्लासम्) राजन्नेकशिलानगरीवल्लभ

साहस्रांशवमैन्दवं च महती ये द्वे कुले विश्रुते
ते जाते लघुनी गुणैर्विजयिनि श्रीकाकतीयान्वये।
भूपालेषु भवत्प्रतापयशसोः पूर्णार्कचन्द्रश्रियोः
प्राप्यानुग्रहमूर्जितेषु पुनरप्येते लभेते स्थितिम् ॥ २३ ॥

(राजा सर्वान् पश्यति) (पुरोहिता यथार्हं सर्वानुपवेशयन्ति)

प्रकृतयः—विजयतां विजयतां प्रतापरुद्रमहाराजः।

भूपाः सन्तु चिराय संशृणुमहे भास्वत्कुलालंकृती
रामोऽयं न जगाम लोचनपथं तेनैव खिन्ना वयम्।
अद्य त्वां वर वीररुद्रनृपते तस्यावतारान्तरं
वीक्ष्यैवं चरितार्थतां सुमहतीमह्नाय गाहामहे ॥ २४ ॥

साहस्रेति। निर्मिते ब्रह्मणेति शेषः। लघुनी जाते निःसारे अभूताम्। अधुना भवत्प्रतापयशसोः पूर्णार्कचन्द्रश्रियोः सतोः भूपालेष्वनुग्रहं प्राप्य प्रबलविरोधजीवनस्य दुर्लभत्वं मत्वेति भावः। ऊर्जितेषु समृद्धेषु सत्सु। तत्समभिव्याहारादेते सोमसूर्यकुले पुनरपि स्थितिं प्रतिष्ठां लभेते। मदनुग्रहस्य किमसाध्यमिति भावः।

भूपा इति। सन्तु नाम भूपाः किं तैरसर्वगुणाढ्यैरिति वाक्यशेषः। न चात्र विप्रतिपत्तिरित्याह। चिराय संशृणुमहे इति। 'समो गम्यृच्छि—' इत्यादिनात्मनेपदम्। सर्वगुणाढ्योऽपि रामो न लोचनगोचरं गत इति खेदो रामावतारस्य तव दर्शनान्निवृत्त इति धन्यतामनुभवाम इत्याह। भास्वदिति।

अर्हणया पूजया।

---

१ महाद्विजास्त्वेते T′. २ साधीयानार्शीर्वादक्रमः R., T′. ३ पुरोधसः T′; मन्त्रिणः पुरोऽवलोक्य M. ४ यथोचितम् R., M. ५ प्रतापरुद्रदेवमहा° M. ६ दीना M_1. ७ वसुमर्ताम° R., M. ८ °विरोधे t., t_1. ९ भूपाला इति t., t_1. १० भूपालाः t., t_1.

मन्त्रिणः—स्वामिन् सांप्रतं यथार्हमर्हणया माननीयाः पौराणां श्रेणयः।

राजा—(सानन्दौदार्यम्)

जागर्तु राजशब्दोऽयं ममैवाज्ञाफलैकभूः।
राज्योपभोगविभवः सर्वसाधारणो हि नः॥ २५॥

सर्वे—(सप्रमोदम्) सदृशोऽयं प्रसादः काकतीयकुलतिलकस्य भवतः।

राजा—प्रसीदतु भगवान् स्वयंभूदेवः (इति पुरोहितावर्जितकनककलशसलिलधारापुरःसरं सकलभोगसमग्रान् ग्रामान् सप्रश्रयादरसत्कारं विप्रसात् करोति। अन्येषामपि नगरवासिनां यथाप्रभावं संभावनामाचरति)

जागर्त्विति। आज्ञा प्रभुशक्तिः निग्रहानुग्रहादिसामर्थ्यमित्यर्थः। तत्फलस्यानुग्रहादेरेकभूर्मुख्यनिवासः राज्ञ एवाज्ञाश्रयत्वादिति भावः। तदुक्तं मानसोल्लासे

'अनुग्रहे निग्रहे च दाने चादानकर्मणि।
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च ग्रहणे मोक्षणे तथा॥
स्वयं समर्थो यः सोऽयं राजा साज्ञा निरर्गला॥'

इति। एवशब्दो भिन्नक्रमः। ममायं राजशब्द एव जागर्त्विति संबन्धः। राज्ञः कर्म राज्यम्। पुरोहितादिस्वाम्यत्रयः। आज्ञामात्रमेव मे भूयादनुभवः पुनरस्माकं सर्वेषामिति वाक्यार्थः।

अथ पृथिव्यादिदानमाह। राजेति। प्रसीदतु भगवानिति परमेश्वरप्रीणनार्थत्वाद्विमलं नाम चतुर्थमिदं दानमिति द्रष्टव्यम्। यथाह व्यासः

'ईश्वरप्रीणनार्थत्वात् ब्रह्मवित्सु प्रदीयते।
चेतसा भक्तियुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम्॥'

इति। सलिलधारापुरःसरमित्यत्रापस्तम्बः 'सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि' इति। सकलभोगेति। भोगोपकरणसमग्रानित्यर्थः। प्रश्रयो विनयः। आदरः सत्कारः। तत्सहितं सात्त्विकमित्यर्थः। तदुक्तं व्यासेन।

---

१ T' drops सांप्रतम्. २ स्वयंभूनाथः T', M. ३ सर्व° M. ४ °पुरःसरान् P. ५ यथाप्रधानम् T; यथास्थानम् M. ६ एकशब्दो t. ७ t. and t, drop मे. ८ °प्रीणनार्थं यद्ब्रह्म° t., t_1.

नृपतयः—(सामात्यानुरोधमुत्थाय महार्घाणि गजतुरगरथाभरणविशेषरूपाण्युपायनानि[1] यथावकाशमुपनीय विरचिताञ्जलयः) स्वामिन् काकतीयमहाराज

त्रायस्वेत्यनुवाद एव भुवनत्राणैकबद्धव्रते
त्वद्भृत्या इति सिद्धसाधनमिदं विश्वैकनाथे त्वयि ।
त्वद्गर्भे वसतिं गताः स्म इति च स्पष्टार्थमंशो[2] हरेः
कुक्षिस्थाखिलविष्टपस्य[3] सदृशं किं वात्र विज्ञाप्यते ॥ २६ ॥

(राजा सप्रसादममात्यानवलोकयति)

मन्त्रिणः—राजन्नेते सोमार्कवंश्या नरपतयो महतीमर्हणामर्हन्ति तेन स्वेषु स्वेषु पदेषु प्रतिष्ठापनीयाः प्रस्थापनीयाश्च ।

राजा—तथा (इति यथोचितं नरपतीन् संभाव्य[4] प्रस्थानमादिशति)

(राजानः सहर्षातिशयं प्रणम्य काकतीश्वरकृपावलोकननिर्वर्तितप्रयाणमङ्गला[5] दिगन्तविहरणोद्यतया तदाज्ञया कृतसाहाय्या[6] निष्क्रान्ताः)

प्रकृतयः—चिरमनुवर्तयितव्या[7] काकतीयनरेश्वर[8]परिपालन[9]परिपाटी महाराजेन (इति निष्क्रान्ताः)

'दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ '

इति । ग्रामान् विप्रसाद् ब्राह्मणाधीनान् करोति । 'देये त्रा च ' इति सातिप्रत्ययः ॥

त्रायस्वेति । भुवनत्राणपरायणे त्वयि भुवनान्तःपातिनामस्माकं परित्राणप्रार्थनं पुनरुक्तमेवेत्यर्थः । त्वद्भृत्या इति । विश्वैकनाथे त्वयि विश्वान्तर्वर्तिनामस्माकं भृत्या इति वचनं चर्वितचर्वणमेवेत्यर्थः । त्वद्गर्भ इति स्पष्टार्थम् । व्युत्पन्नं प्रति स्फीतालोकमध्यवर्तिनः कलशस्य कलशोऽयमिति कथनवदिति भावः । सदृशमुचितम् ।

तदाज्ञया कृतसाहाय्या इति । तदाज्ञाकरा इत्यर्थः ।

---

१ °विशेषाण्युपायनानि R. २ °मंशो P. ३ °विष्टरस्य R. ४ नृपतीन् यथोचितं संभाव्य P., M. ५ °मङ्गलया R. ६ °साहाय्यका R. ७ °मनुसर्तव्या M., R. ८ काकतीश्वर° R. ९ P. drops परिपालन.

पुरो०—(साश्चर्यप्रत्यभिज्ञानम्)

चिह्नान्यस्य पदाब्जयोः पिशुनयन्त्युर्वीश्वरोपास्यतां
पाणी सूचयतः सचापकुलिशावुद्धाहलीलां भुवः।
नेत्रे शारदपुण्डरीकविशदे लीलावतारं हरे-
राख्यातस्तदतीह सिद्धवचनं प्रत्यक्षमीक्षामहे ॥ २७ ॥

राजा—(सविनयव्रीडम्) किमसाध्यं स्वयंभूदेवमूर्त्यन्तराणां भूदेवतानां भवतामनुग्रहस्य।

पुरो०—(सादरम्) महाराज काकतीश्वरकुलवासनावासितया भवदुपासनया परं प्रसेदिवान् परःसहस्रप्रदानप्रमोदोन्मुखः स्वयंभूनाथः किं ते भूयः प्रियमुपकरोतु।

एषा वाक्यसमाप्तिरूपा संहृतिः।

चिह्नानीति। पदाब्जयोश्चिह्नानि मांसलत्वादीनि। उर्वीश्वरोपास्यतां पिशुनयन्ति सूचयन्ति। तदुक्तं सोमेश्वरेण।

'मांसलौ गूढगुल्फौ च कूर्मपृष्ठसमावपि।
भवेतां चरणौ यस्य स भवेत् पृथिवीपतिः॥'

इति। पाणी सचापकुलिशौ धनुर्वज्ररेखासहिताविर्त्यथः। तदप्युक्तम्। 'चक्रासिचापवज्राभा रेखाः कुर्वन्ति भूपतिम्।' इति। शारदपुण्डरीकरुचिनी नेत्रे पुण्डरीकाक्षावतारमाख्यातः कथयतः इति यत् पूर्वोक्तं सिद्धस्य कस्यचिदनागतविदः पुरुषस्य वचनमधुना प्रत्यक्षमीक्षामहे।

काकतीश्वरकुलवासनया वासितया कुलधर्मत्वेन प्राप्तयेत्यर्थः। भवदुपासनया परं प्रसेदिवानित्यन्वयः। अत एव परे सहस्रात् परःसहस्राः। '.पञ्चमी—' इति योगविभागात् समासः। राजदन्तादित्वात् सहस्रशब्दस्य परनिपाते पार-

---

१ °रुचिनो B., M. २ °स्तदतीव P. ३ सानन्दम् R. ४ कुलवासनया परं प्रसे° R. ५ °प्रसादप्रदानोन्मुखः B.; T'. omits प्रदान; °प्रमोदप्रसादोन्मुखः M_1; °प्रसादनप्रदानोन्मुखः M_4, M. has पुरो०—राजन् सविनयप्रसादोन्मुखः स्वयंभूनाथः किमयमतः परं प्रियमुपाहरतु. ६ °मुपहरतु R. ७ वाक्यार्थ° R. ८ सम्भूतिः. ९ °गुल्फौ t., t_1.

राजा—(सप्रणामादरम्) काकतीयधुरायामवहितमेव[2] स्वयंभूदेवेन ।

तथापीदमस्तु[3] ।

भूरस्तु संपन्नसमस्तसस्या
भूदेवताः पूर्णमनोरथाश्च ।
भूपाश्च धर्मप्रवणैकचित्ताः
सर्वे जनाः सन्तु निरामयाश्च ॥

[4]एषा शुभशंसनरूपा प्रशस्तिः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)[5]

इति प्रतापरुद्रराज्याभिषेको नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

इति [6]श्रीविद्यानाथकृतौ प्रतापरुद्रयशोभूषणेऽलंकारशास्त्रे नाटकप्रकरणं समाप्तम् ।

स्कारादित्वात् सुडागमः । तस्याविभक्तित्वात् विसर्जनीयाभावात् सत्वमेवेति दशटीकासर्वस्वकारः । 'परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्याः शताधिकाद्' इत्यमरः । तावतां प्रसादानामुन्मुखः स्वयंभूनाथः ।

प्रशस्तिसंज्ञकं मङ्गलमाह । भूरस्त्विति । सर्वमन्यत् सुगमम् ।

इति नाटकप्रकरणे पञ्चमोऽङ्कः ।

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलचलमल्लिनाथसूरिसूनुना विश्वजनीनविद्यस्य विद्वन्मणेः पेद्दार्यस्यानुजेन कुमारस्वामिसोमपीथिना विरचिते प्रतापरुद्रीयव्याख्याने रत्नापणाख्याने नाटकप्रकरणं नाम तृतीयं प्रकरणम् ॥

---

१ °राज्यधुरा° M_1; °राज्यधुरायामाहितमेव M. २ M_4 drops एव. ३ °मस्तु भरतवाक्यम् M. ४ P. has this before तथापीदमस्तु. ५ After this R. and M. have एवं साङ्गं नाटकमुदाहृतम्. ६ T' drops श्री. ७ भूषणालंकारे R. ८ तृतीयम् R. ९ भवताम् p. १० रूपकनिरूपणम् t., t_1.

अथ रसप्रकरणम्।

अथ सर्वेषां प्रबन्धानां जीवितभूतस्य रसस्य स्वरूपं निरूप्यते।

विभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिसामग्रीसमुल्लासितस्थायिभावो रसः।

तथा चोक्तं दशरूपके

'विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः।
आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः।'

इति।

दृश्यश्राव्यभेदेन द्विविधा अपि प्रबन्धा निरूपिताः। तेषामात्मभूतस्य रसस्य स्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते। अथेति। रससामान्यलक्षणमाह। विभावेति। वक्ष्यमाणलक्षणा विभावादय एव सामग्री तया सरसकाव्यसंगृहीतया निपुणनटप्रदर्शितया वा सामाजिकभाव्यमानया समुल्लासित आस्वाद्यमानो निर्भरानन्दः संविद्रूपतां नीयमानः सन्नित्यर्थः। तदुक्तं भावप्रकाशे।

'प्रकाशानन्दचिद्रूपां रसतां प्रतिपद्यते।
प्रकृष्यमाणो यो भावः स स्थायीति निगद्यते॥'

इति। एवंविधः सामाजिकनिष्ठो रत्यादिस्थायिभावो रस्यते स्वाद्यत इति व्युत्पत्त्या रस इत्युच्यते। तदुक्तम्।

'रसतेः स्वादनार्थत्वाद्रस्यन्त इति ते रसाः।'

इति। उक्तार्थे वृद्धसंमतिमाह। विभावैरिति। व्यञ्जनादिसंबन्धादन्नस्येव विभावादिसमाश्रयणेन स्थायिभावस्यापि स्वादुत्वमित्यर्थः। तदुक्तम्।

'व्यञ्जनौषधिसंयोगो यथान्नं स्वादुतां नयेत्।
एवं नयन्ति रसतामितरे स्थायिनं श्रिताः॥'

इति। अयं च रसोऽनुकार्ये रामादावुत्पन्नो रामाद्यभेदभावनया नटे प्रतीयत इत्युत्पत्तिवादिनो भट्टलोल्लटादयः। तादृशो नटे विभावादिभिरनुमितः सामाजिकैश्चर्व्यत इत्यनुमितिवादी श्रीशङ्कुकः। नटादिगतत्वपरिहारेण साधारणतयानुसंधीयमानः प्रकाशानन्दसंविद्रूपेण भोगापरनाम्ना भावकव्यापारेण भुज्यत इति भुक्तिवादी भट्टनायकः। वक्ष्यमाणप्रकारेण सामाजिकाश्रयोऽभिव्यज्यत इत्यभिनवगुप्तादयः। अयमेव पक्षो यथायोगं पक्षान्तरनिराकरणपूर्वकमुत्तरत्र सिद्धान्तीकरिष्यते।

---

१ P. drops अथ रसप्रकरणम्. २ जीवभूतस्य M_1. ३ समुल्लासितः R. ४ °स्थायी° P. ५ °लक्षणविभावा° p. ६ एवंविधसामाजिक° t., t_1. ७ °स्थायी p. ८ भावव्यापारेण p.

भावस्य स्थायित्वं नाम सजातीय[1]विजातीयानभिभूततया याव[2]द-नुभवमवस्थानम् ।

अथ स्थायिभावस्य लक्षणमाह । भावस्येति । इदमत्रानुसंधेयम् । काव्ये-नाभिनयेन वा निवेद्यमानरामादिसुखदुःखाद्यनुभवजनितवासनारूपः संस्कारापरपर्यायः सामाजिकमनोविकारो भावः । तदुक्तम् ।

'सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम्'

इति । तस्य भावकस्य भावश्चित्तं तस्य भावनं वासितत्वं तद्भावभावनम् । स तावद् द्विविधः । संनिहितो व्यवहितश्चेति । तत्राद्यः पटं प्रति तन्तुवद्रसं प्रति आकारमात्रव्यवहितः स्थायिभाव इत्युच्यते तस्य साक्षाद्रसभावप्रतिपादनात् । तदुक्तम् ।

'प्रकृष्यमाणो यो भावो रसतां प्रतिपद्यते ।
स एव भावः स्थायीति भरतादिभिरुच्यते ॥'

इति । द्वितीयस्तु कुविन्दादिवद्भावान्तरव्यवहितो विभावादिः । तस्य स्थायि-द्वारा रसोल्लासकत्वसमर्थनात् । एतेन सामाजिकमनोविकारविशेषोपाधिको ब्रह्मानन्दसब्रह्मचारिणो रसस्य सं[3]निहितपूर्वावस्थाविशेषः स्थायिभाव इति फलि-तम् । अत एवोक्तमभियुक्तैः । 'शृङ्गाराद्यनुभवयोग्यतया यदात्मनः सत्त्वं स भावः' इति । न[4] च भेदमात्रशङ्काकलङ्करहितस्य निरुपाधिकस्य सन्मात्रस्या-वस्थासंबन्धः कथमिति शङ्कनीयम् । गगनमध्यमध्यासीनस्य सुधानिधेरुदका-द्युपाधिसंबन्धनिबन्धनचाञ्चल्यादिवदुपपत्तेः । एवंविधस्य भावस्येत्यर्थः । कस्यां-चिन्नायिकायामनुरागस्य नायिकान्तरविषयानुरागः सजातीयः । अ[5]त्र बीभत्सा-दिर्विजातीयः । तैरनभिभूततयातिरस्कृतत्वेनाविरुद्धत्वेनेति यावत् । एतच्च बृह-त्कथामालतीमाधवादौ द्रष्टव्यम् । यथा लवणोदः स्वानुप्रविष्टं मधुरमपि नादे-यमुदकं लवणपत्नेयमन्यानप्यात्मनैक्यं नयतः स्थायिभावस्य कुतस्तैः सह [6]विरो-धवर्तितेति भावः । तदुक्तम् ।

'विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।
आत्मभावं नयत्यन्यान् स्थायीव लवणाकरः ॥'

इति । यावदनुभवमिति । सं[7]स्कारात्मनोऽस्य भावस्य [8]संततं चिन्तादिवशेन

---

१ 'विजातीयरहिततया R. २ यावदनुभवावस्थानम् P. ३ सन्निहितापूर्वावस्था' p. ४ न च वस्तुतो भेद' t. ५ t. drops अत्र. ६ विरोधवार्त्तेति भावः t. ७ संस्कारात्मनास्य p. ८ संततचिन्ता° p.

तथा[1] चोक्तं दशरूपके

'सजातीयैर्विजातीयैरतिरस्कृतमूर्तिमान्।
यावद्रसं वर्तमानः स्थायीभाव उदाहृतः॥'

अथ[2] रसविशेषाः।

शृङ्गारहास्यकरुणा[3] रौद्रवीरभयानकाः।
बीभत्साद्भुतशान्ताश्च रसाः पूर्वैः[4] प्रकीर्तिताः॥

एषां स्थायि[5]भावाः।

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।
जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायि[6]भावा नव क्रमात्॥

प्रबोधादुत्पद्यमानो विजातीयप्रत्ययासंवलितः प्रियतमादिस्मृतिसंतानो विभावादिमहिम्ना यावत्तन्मयमिव करोति तावदवस्थानमित्यर्थः। तदुक्तम्।

'अवस्थिताश्चिरं चित्ते संबन्धाद्यानुबन्धिभिः।
वर्धिता ये रसात्मानस्ते स्मृताः स्थायिनो बुधैः॥'

इति।

'शृङ्गार एक एव रसः' इति शृङ्गारप्रकाशकारः। 'शान्तवर्जमष्टौ रसाः' इति धनिकादयः। 'शान्तवत्सलसहिता दश' इत्यन्ये। एवमादिविप्रतिपत्तिकृतन्यूनाधिकसंख्यानिवारणाय रसविभागमाह। शृङ्गारेति। पूर्वैरभिनवगुप्ताचार्यादिभिः। अत्र चतुर्वर्गमध्ये सर्वप्राणिसुलभस्य कामस्य सर्वहृदयंगमत्वात् प्रथमं शृङ्गारः। ततस्तज्जन्यत्वेन हास्यः। ततस्तद्विरोधित्वात् करुणः। ततस्तन्निमित्तभूतोऽर्थप्रधानो रौद्रः। ततोऽर्थकामयोर्धर्ममूलत्वात् धर्मप्रधानो वीरः। तस्य भीताभयप्रदानसारत्वात्तदनन्तरं भयानकः। ततस्तत्कारणभूतो बीभत्सः। वीराक्षिप्तभयानकाद्यनन्तरं वीररसफलभूतोऽद्भुतः। त्रिवर्गफलकरसानन्तरं मोक्षफलकः शान्त[9] इत्येवमुद्देशक्रमोपपत्तिः।

---

१ तथोक्तम् B., M. तदुक्तम् M_1. २ R. has अत्रैते स्थायिभावाः। रतिर्हासश्च—स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः। शृङ्गारहास्य°. ३ °करुणरौद्र° M. ४ पूर्वैरुदाहृताः P. ५ स्थायीभावा P. ६ स्थायीभावा P. ७ °रस° p. ८ °फल° t. ९ शान्तरस p.

अथ विभावः ।

विभावः कथ्यते तत्र रसोत्पादनकारणम् ।
आलम्बनोद्दीपनात्मा स द्विधा परिकीर्त्यते ॥

रससमवायिकारणमालम्बनविभावः । इतरत्कारणजातमुद्दीपनविभावः । स चतुर्विधः । तथा चोक्तं शृङ्गारतिलके ।

‘ आलम्बनगुणश्चैव तच्चेष्टा तदलंकृतिः ।
तटस्थश्चेति विज्ञेयश्चतुर्धोद्दीपनक्रमः ॥

आलम्बनगुणो रूपयौवनादिरुदाहृतः ।
तच्चेष्टा यौवनोद्भूतहावभावादिका मताः ॥

नूपुराङ्गदहारादि तदलंकरणं मतम् ।
मलयानिलचन्द्राद्यास्तटस्थाः परिकीर्तिताः ॥’

अथानुभावः ।

कार्यभूतोऽनुभावः स्यात् कटाक्षादिः शरीरजः ।

अथ रससामग्र्यां विभावस्य विभागं दर्शयन् लक्षणमाह । विभाव इति । तत्र विभावादिचतुष्टयमध्य इत्यर्थः । तत्र रसशब्देनात्र लौकिको रत्यादिभावः ओदनं पचतीत्यादिवद् भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य व्यवह्रियते । मुख्यरसस्योत्पत्त्यभावात् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । लोके नायकाद्यालम्बनकारणं विशिष्टदेशकालाद्युद्दीपनकारणं च काव्यनाटकव्यापारजनितेन भाव्यत ज्ञायत इति व्युत्पत्त्या लभ्यते । तदुक्तम् ।

‘ ज्ञायमानतया यत्र विभावो भावपोषकृत् ।’

इति । शिष्टमुदाहरणसमये स्पष्टं भविष्यंति ।

अनुभावं लक्षयति । कार्येति । ननु कार्यत्वं नाम नियतोत्तरभावित्वं तच्चानुभावस्य किं रसापेक्षयोत स्थाय्यपेक्षया । नाद्यः । विभावैरनुभावैश्चेति करणतृ-

---

१ M. drops विभावः. २ °कारकः P. ३ R. drops स चतुर्विधः. ४ °द्दीपनः क्रमात् M. ५ °हास° M. ६ मता P. ७ °चन्द्रार्को° P. ८ इति विभाव इति t. ९ स्थायिभावा° t.

परगत[2]सुखदुःख[3]भावनया [4]भावितान्त[5]ःकरणं सत्त्वं ततो भवाः सात्त्विकाः ।

तीयया तस्य पूर्वभावित्वप्रतीतेः । नियतपूर्ववर्तित्वलक्षणकारणविशेषत्वात् करणस्य । न चात्र तृतीयायाः कर्त्रर्थान्तरं संभाव्यते । एवं चानुभावे सति रसो रसे सत्यनुभाव इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गः स्यादिति । अत एव न द्वितीयः । न हि भावकमनोवस्थायिनः [6]स्थायिनः पूर्वभाविनां कामिनीकटाक्षभ्रूविक्षेपादीनां तत्कार्यत्वमिति । अतः स्थायित्वयोग्यस्य लौकिकस्य रत्यादेः कार्यभूतो योऽयं कटाक्षादिरभिनयादिद्वारा भावकमनःप्रतिबिम्बितः सहृदयहृदयाश्रितं रत्यादिभावमनुभावयति सोऽनुभाव इत्युच्यत इत्यर्थः । तदुक्तम् ।

'भ्रूविक्षेपकटाक्षादिर्विकारो हृदयस्थितम् ।
भावं व्यनक्ति यः सोऽयमनुभाव इतीरितः ॥'

इति ।

अथ सात्त्विकानामपि कार्यभूतानां कटाक्षादिवत् भावसंसूचनात्मकत्वेनानुभावत्वे सिद्धेऽपि तेषां ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पृथगुपादानेऽसाधारणकारणमाह । परगतेति । अभिनयादिमुखेनान्यगतसुखदुःखादिभावनयामन्तःकरणस्यात्यन्तानुकूलत्वं सत्त्वमित्यर्थः । प्रत्ययार्थमाह । तत इति । सत्त्वेन निर्वृत्ता भावाः सात्त्विका इत्यर्थः । अनेनैवंविधेनैवान्तःकरणेन कटाक्षादयो भाव्यन्त इति तेषामनुभावत्वैव न सात्त्विकत्वमिति भावः । तदुक्तं भावप्रकाशे

'परस्य सुखदुःखादेरनुभावेन चेतसः ।
अत्यन्तेनानुकूल्येन येन तद्भावभावनम् ॥
तत् सत्त्वं तेन निर्वृत्ताः सात्त्विका इत्युदीरिताः ।
अनुभावत्वसामान्ये सत्यप्येषां पृथक्तया ॥
लक्षणं सत्त्वजत्वादि ते च स्तम्भादयः स्मृताः ॥'

इति । [7]अत्र तद्भावभावनं नाम तन्मयत्वेनावस्थानम् । तदुक्तम् ।

'रामाद्याश्रितदुःखादेरनुभूतस्[8]तदात्मनः ।
तादात्म्यापन्नमनसो भावस्तद्भावभावनम् ॥'

---

१ T′ has अथ सात्त्विकभावाः before this. २ °सुखादि° P. ३ °भावना° P. ४ विभाविता° for भाविता° R. ५ °न्तःकरणत्वम् T′; M. ६ स्थायिभावात् t. ७ तत्र t. ८ °स्तदात्मना t.

स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चौ स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू ।
अश्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥

इति । एवं च विभावादिदर्शनजन्या अनुरागनिर्वेदादिमनोवृत्तयो विभावादितन्मयीभवनरूपेण सत्त्वशब्दाभिधेयेन सामाजिकमनसोऽत्यन्तानुकूल्यजन्येनाऽसाधारणकारणेनावस्थान्तरमापन्नाः स्तम्भादयो भावाः सात्त्विकभावा भवन्ति । ते च स्वकार्यभूतैरत एव सात्त्विकपदप्रतिपाद्यैर्बाह्यैर्भौतिकैः शारीरैः स्तम्भादिभिरनुभावैः सूच्यन्ते । तथा च रतिनिर्वेदादिभावा एव सूचिता भवन्तीति फलितम् । तदुक्तमाचार्यहेमचन्द्रेण । 'बाह्यास्तु स्तम्भादयः शरीरधर्मा अनुभावास्ते चान्तरालिकान् भावान् गमयन्तः परमार्थतो रतिनिर्वेदादिगमका इति स्थितम्' इति । एवं च स्थायिसंचारिसत्त्व एव जीवस्य मनोमयावस्थां प्राप्य कार्यकारणरूपेण द्विविधं बाह्यमान्तरं च[1] सात्त्विकगणं संपादयतीति रहस्यम् ।

केचित्त्वयं मनोमयवर्ती रत्यादिगणः पञ्चभूतात्मकार्य[2]मयक्षोभकतया मनोमयतादात्म्यापन्नं सीदत्यस्मिन् मनोमय इति व्युत्पत्त्या सत्त्वगुणोत्कर्षात् साधुत्वाच्च सत्त्वशब्दाभिधेयं प्राणमयं प्रविष्टः सात्त्विकत्वमनुभवति । तत्र[3] प्राणस्य भूभागानुग्रहे स्तम्भः जलभागानुग्रहे बाष्पः तीव्रतेजोनुग्रहे स्वेदः वैपरीत्ये वैवर्ण्यमाकाशानुग्रहे प्रलयः । अनिलानुग्रहस्य मन्दमध्यमोत्कृष्टतया त्रैविध्ये क्रमेण रोमाञ्चवेपथुवैस्वर्याणीति वदन्ति । केचित् भावान्तरनैरपेक्ष्येण रसपरोद्बोधकर[4]णलक्षणो मनोविशेषः सत्त्वं तज्जन्याः सात्त्विका इत्याहुः । अन्ये पुनरसमयप्राधान्येनाभिव्यक्तं च लक्षणसत्त्वजन्यत्वोपाधेः कटाक्षादिसाधारण्येऽपि पङ्कजादिवद् योगरूढत्वेन स्तम्भादय एव सात्त्विका इत्याहुः । केचित्तु कणादशास्त्रप्रसिद्ध्या द्रव्यादिगुणवाचकार्थशब्दवदलंकारशास्त्रप्र[5]सिद्ध्या स्तम्भादिष्वेव सात्त्विकव्यवहार इति वर्णयन्ति । एवं प्राचामालंकारिकाणामनेकधा पारिप्लवं वर्तते । तद्यथा तथा वास्तु न तत्रास्माकमाग्रहः । किं तु स्तम्भादीनामनुभावान्तर्भावेऽपि केनचिद्विशेषेण पार्थक्यमित्येतदेवापद्यत[6] इति । विशेषान्तराणि नरहरिसूरिविरचिते रसनिरूपणे द्रष्टव्यानि । विस्तारभीरुभिरस्माभिरुपरम्यते ।

---

१ °माभ्यन्तरं च t. २ °त्राम° t. ३ तस्य t. ४ °करणलक्षणो p. ५ °प्रतिद्धा p.
६ °त्येतदेवास्माभिरपेक्ष्यम् t.

अथ व्यभिचारिभावाः।

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः[1]।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः[2]॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च॥
सुप्तिर्विबोधो[3]ऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता[4]।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च[5]॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः।
त्रयस्त्रिंशदमी भावा रसस्य सहकारिणः॥

तथा चोक्तं काव्यप्रकाशे।

'कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः॥
विभावाश्चानुभावाश्च[6] कथ्यन्ते व्यभिचारिणः॥'

इति।

'विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः'

इत्युक्तदिशा व्यभिचारिशब्दव्युत्पत्त्यैव निर्वेदादीनां सामान्यलक्षणं सिद्धमिति मत्वा तेषां केवलं सामान्यतो विशेषतश्चोद्देशमाह। अथेति। रसस्य सहकारिण इति। कल्लोलाः सागरस्येव रत्यादेर्लौकिकस्य परिपोषकतया सहकारिणः सन्तो नाट्यादौ व्यभिचारिण इत्युच्यन्त इत्यर्थः। तदुक्तम्।

'मज्जन्तश्च निमज्जन्तः कल्लोलास्ते यथार्णवे।
तस्योत्कर्षं वितन्वन्ति यान्ति तद्रूपतामपि॥
तथा स्थायिनि निर्मग्ना उन्मग्ना व्यभिचारिणः।
पुष्णन्ति स्थायिनं स्वांश्च तत्र यान्ति रसात्मताम्॥'

इति। उक्तेऽर्थेऽभियुक्तसंवादमाह। कारणानीति। स्थायिनः स्थायित्वयोग्यस्येत्यर्थः। अनुभावा उभयेऽपि गृह्यन्ते। ननु चेष्टालक्षणोद्दीपनविभावानां

---

१ मदः श्रमः M. २ धृतिः स्मृतिः R. ३ स्वप्नप्रबोधौ R. ४ °प्यवहित्था तथोग्रता M.
५ वा R. ६ विभावश्चानुभावश्च M.

लोके कार्यकारणसहकारिशब्दवाच्या नायिकानायककटाक्षभुजाक्षेपनिर्वेदादयः काव्यनाट्ययोस्तु विभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यप-

---

भावहावादीनां शृङ्गारकार्यतयानुभवत्वं प्रतीयते। कटाक्षभ्रूविक्षेपादीनामनुभावानामनुरागजनकत्वेन संभवत्येव विभावत्वम्। उक्तानामुभयेषां कल्लोलायमानतया रसपरिपोषणात् संचारितापि। समस्तसंचारिणामपि चिन्तादीनामनुरागकार्यतयानुभावत्वं। तद्दर्शनश्रवणाभ्यामनुरागातिशयजननाद्विभावत्वं चानुभूयते। तदुक्तं भावप्रकाशे।

'विभावोऽप्यनुभावः स्यादनुभावोऽपि भाववत्।
तौ पुनश्चारिणौ स्यातां ते च तौ स्युः परस्परम्॥'

इति। अत्र परस्परशब्देन संचारिणामेव मिथोऽनुभावत्वं चेत्यादि द्रष्टव्यम्, अतः कथं पूर्वोक्ता विभावादिव्यवस्थेति चेत् सत्यम्। कस्याश्चिदनुरागव्यक्तेर्यानि कार्यकारणसहकारीणि तानि तां प्रति तथैव न किंचिदपि साङ्कर्यमस्ति। व्यक्त्यन्तरापेक्षया तस्या एवाकारभेदापेक्षया वान्यथाभावे को विरोधः! यथैकस्य पुत्रापेक्षया पितृत्वं पित्रपेक्षया पुत्रत्वं च व्यवतिष्ठते। अतो विभावादीनामपि प्रतियोगिभेदादिभिः कल्पिताकारान्तराणां सांकर्यशङ्कानवकाशाद्विभावादिरूपता नियतैवेति सिद्धम्। एवं च विभावादिसामग्रीसंकोचे सति रसाभासत्वमित्यनुसंधेयम्।

'ननून्मर्यादं प्रवृत्तेनाङ्गरसेन बाधितः प्रधानरसो रसाभासः। तदुक्तं रसार्णवे।

'अङ्गेनाङ्गी रसः स्वेच्छावृत्तिवर्द्धितसंपदा।
अमात्येनाविनीतेन स्वामीवाभासतां व्रजेत्॥'

इति। अङ्गरसस्य तृतीयांशानुप्रवेशो मर्यादोल्लङ्घनम्। तदुक्तं। भावप्रकाशे।

'भागद्वयं प्रविष्टस्य प्रधानस्यैकभागतः।
रसानां दृश्यते यत्र तत्स्यादाभासलक्षणम्॥'

इति। तत्र हास्यादिभूयिष्ठाः शृङ्गारादय आभासीभवन्ति। अत्रैतौ संग्रहश्लोकौ।

---

१ °वाच्यनायिका° M. २ ननून्मदप्रवृत्तेना° t.

वेद्या भवन्ति । शृङ्गारवीररौद्राद्भुतानां लोकोत्तरनायकाश्रयत्वेन[1] परिपोषातिशयः[2] । अत एव शृङ्गारस्य म्लेच्छादिविषयत्वेनाभासत्वम् । तथा चोक्तम् ।

'हास्यो जुगुप्सा शृङ्गारहास्यौ शोकभयानकौ ।
भयानको रौद्रवीरौ तथा शृङ्गारविस्मयौ ॥
बीभत्सकरुणौ रौद्रशृङ्गारौ च यथाक्रमम् ।
शृङ्गारादीनामाश्रित्य रसाभासान् वितन्वते ॥'

इति । यद्यप्येवं नवानामपि रसानामाभासत्वं संभवति तथापि कश्चिद्विशेषमाभिव्यक्तुमारभते । शृङ्गारेति । शान्तस्याप्युपलक्षणमेतत् । लोकोत्तरनायकाश्रयत्वेनेति[3] । धीरोदात्तादिनायकोत्तमविषयत्वेनेत्यर्थः । अत एवोक्तं लोचने । 'धर्मयुद्धवीरप्रधानो धीरोदात्तः । वीररौद्रप्रधानो धीरोद्धतः । वीरशृङ्गारप्रधानो धीरललितः । दानधर्मवीरशान्तप्रधानो धीरशान्त इति चत्वारो नायकाः' इति । अत्र वीररससमानयोगक्षेमत्वादद्भुतोपादानम् । यदाह मुनिः ।

'वीरस्य चैव यत् कर्म सोऽद्भुतः परिकीर्तितः'

इति । विदग्धजनैकविषयो रसपरिपोष[4]विशेष इति भावः ।

विपक्षे विरोधमाह । अत एवेति । इदमत्रानुसंधेयम् । यत्र विभावादिपरिपूर्तिस्तत्र मुख्यो रसः । तदुक्तं लोचने । 'रसस्तु स एव यो यत्र मुख्यतया विभावानुभावव्यभिचारिसंयोजनोचितस्थायिप्रतिपत्तिकस्य प्रतिपत्तुः स्थाय्यंशचर्वणप्रयुक्त एवास्वादप्रकर्षः' इति । उदाहृतं च तत्रैव ।

कृच्छ्रादूरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले
मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निस्पन्दतामागता ।
मद्दृष्टिस्तृषितेव संप्रति शनैरारुह्य तुङ्गौ स्तनौ
साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने ॥

इति । अत्र हि नायिकाकारानुवर्णनसागरिकात्मप्रतिकृतिविचित्रितचित्रफलकावलोकनाद् वत्सराजस्य परस्परास्थाबन्धरूपो रतिस्थायिभावो विभावानुभावसंचारिसंयोजनावशेन[5] चर्वणारूढ इति । एवं च यत्र विभावादिपरिपूर्त्यभावस्तत्रारो-

---

१ °नायकाश्रितत्वेन M. २ परितोषातिशयः R. ३ °नायकोत्तर° p. ४ t. omits विशेष. ५ संयोजनावेशचर्वणा° t.

'एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्यङ्म्लेच्छगतोऽपि वा[2]।
योषितो बहुसक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥'

व्यभिचारिभावानामुदयप्रशान्त्यवस्थया परस्परविरुद्धरसाश्रितयोर्भावयोः स्पर्धया संबन्धेनान्योन्योपमर्दकतया बहूनां समावेशेन च चातुर्विध्यम्। तथा चोक्तं दशरूपके

'भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता तथा।'

इति।

पितो रसः। म्लेच्छादौ तथाभूतत्वाद्रसाभासत्वमिति भावः। उक्तार्थे संमतिमाह। एकत्रेति। अत्र एवेत्यवधारणेनान्यत्रानुरागात्यन्ताभावः सूच्यते। यथा रावणे सीतायाः। तेन स्त्रीपुंसयोरेकत्रानुरागे जातेऽन्यत्रानुरागप्रागभावे च विभावादिसंपूर्तिसंभावनया नैव रसाभासत्वमिति भावः। अन्यथा प्रथममजातानुरागे वत्सराजे जातानुरागाया रत्नावल्याः पूर्वानुरागस्याभासत्वप्रसङ्गात्। म्लेच्छास्तिरश्चामनाघ्रातवेदरव्यगम्यानामननुगुणविभावादिभावानामभिव्यञ्जनव्यापारमात्रविलक्षणाः सहोदराः। अतस्तेषां द्वयानामपि समानयोगक्षेमत्वात् सहोपादानम्। अत एव शृङ्गाराभासस्य त्रैविध्योक्तिरपि। बहुसक्तिः अनेकत्रानुरागः। अत्रापि गुणान्तरेण समानुरागफलाभावात् विभावाद्यपरिपूर्तिरिति भावः। पुंसोऽप्यनेकनायिकानुरागे रसाभासत्वमिति केचित्। तर्हि तन्मते दक्षिणनायकानुरागस्य सर्वसंप्रतिपन्नरसभावस्याभासत्वप्रसङ्ग इति चिन्त्यम्। तस्याप्येकस्यामेव गाढानुरागत्वात्। अन्यत्र तु क्वचिन्मध्यत्वं क्वचिन्मन्दत्वमिति निश्चितम्। 'तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः' इति लक्षणम्। पुनरनेकासु नायिकास्वनुवृत्तिमात्रपरत्वेन तुल्यत्वपरमिति द्रष्टव्यम्। अत्र पक्षद्वयेऽपि क्रमेण समानुरागाभावादविवेकादनेकानुरागाच्च रतेरारोपितत्वेन हास्यास्पदत्वात्तन्निबन्धनत्रिविधोऽयमाभास इति विवेकः। न चारोपितरसाभावात् तिर्यगादिषु कथं चमत्कार इति चेत् शुक्तिकारजतं गृहीत्वा प्रमोदमानं पृच्छ। पश्चात्कालीनबाधस्तु प्रपञ्चसत्यत्वाभिमानसमयसांसारिकव्यवहारस्येव तात्कालिकचमत्कारस्य न विरोधीति रसाभासोऽप्युपादेय एवेत्यलं प्रपञ्चेन।

विभावादिमध्ये व्यभिचारिभावानामुदयाद्युपाधिचतुष्टयजन्यचमत्कारविशेषनिबन्धनं चातुर्विध्यमाह। व्यभिचारीति। अन्योन्योपमर्दकतयेति। स्व-

---

१ °श्चानुरागश्च तिर्यङ् P. २ च P. ३ °मुदयेन R. ४ °श्रितभावयो° T. ५ शबलता R. ६ क्वचिदधन्यत्वम् P.

अथ[1] यथाक्रमं स्थायिभावानां[2] स्वरूपमुदाहरणं च[3] ।

तत्र संभोगविषय[4] इच्छाविशेषो रतिः ।

यथा

शृङ्गारैकरसः स्मरोऽस्तु जगदानन्दैकनिष्यन्दभू-
रिन्दुस्तिष्ठतु विभ्रमैकवसतिर्भोगस्तु पुष्पाकरः ।
सन्त्वन्येऽपि गुणप्रसादितदिशः[5] किं तैरशेषोन्नतो[6]
जातः कान्तिपदप्रभो मम पतिः कामस्य कामोत्सवः ॥ १ ॥

स्वव्याख्यानां बाधकत्वेनेत्यर्थो वक्ष्यमाणोदाहरणानुसारेण कल्पनीयः । रसाभासादीनामुदाहरणमुत्तरत्र भविष्यति ।

अथ स्थायिभावेषूद्देशक्रमानुसारेण रतिं लक्षयति । तत्रेति । यूनोरन्योन्यानन्दजनकं दर्शनालिङ्गनादिकं कर्म संभोगः । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

'कामोपचारः संभोगः कामः स्त्रीपुंसयोः सुखम् ।
सुखमानन्दसंभेदः परस्परविमर्दतः ॥
उपचारस्तदानन्दकारकं कर्म कथ्यते ॥'

इति । तद्विषय इच्छाविशेषः स्पृहापरपर्यायः प्रमोदात्मा मनोवृत्तिविशेषो रतिरित्यर्थः । तदुक्तम् ।

'सम्पदैश्वर्यसुखयोरशेषगुणयुक्तयोः ।
नवयौवनयोः श्लाघ्यप्रकृत्योः श्रेष्ठरूपयोः ॥
नारीपुरुषयोस्तुल्या परस्परविभाविका ।
स्पृहारूपा चित्तवृत्ती रतिरित्यभिधीयते ॥'

इति । स्पृहालक्षणमपि तत्रैवोक्तम्[7] ।

'आत्मोपभोगकरणं स्पृशन्ती प्रियवर्त्मना ।
या जहातीतरान् योगान् सा स्पृहेत्यभिधीयते ॥'

इति । उदाहरति । शृङ्गारेति । जगतामानन्दस्यानन्दहेतोरेकस्याद्वितीयस्य निष्यन्दस्य स्पृष्टांशस्य भूः स्थानं गुणैराभिरूप्यादिभिः प्रसादिताः प्रसन्नीकृताः दशो लोकदृष्टयो यैस्ते तथोक्ताः । गुणप्रसाधितदिश इति पाठे गुणालंकृतदिशो दिगन्तविश्रान्तगुणा इत्यर्थः । अन्ये गन्धर्वगीर्वाणादयः । तैरेकैकगुणाश्रयैः । किं न

---

१ The heading before अथ given by T′ is रत्यादिस्थायिभावलक्षणोदाहरणानि.
२ स्थायीभावानाम् P. ३ M. drops च. ४ °विषयेच्छा R. ५ प्रसादितदृशः R., प्रसाधितादिशः P. ६ °रशेषैर्यतो M. ७ तत्रैव t.

विकृतिदर्शनादिजन्यो मनोविकारो हासः ।

यथा

बिभ्राणान् कबरीं धृताञ्जनदृशः कृत्वा कुचौ कृत्रिमौ
स्त्रीवेषान्निशि काकतीन्द्रनगरे प्रच्छन्नरूपान् नृपान् ।

किमपि साध्यमित्यर्थः । अशेषोऽनन्तः सर्वाधिकः । अत्र कामस्यापि कामोत्सवः काकतिवल्लभो मम प्रेयानभूदिति वागारम्भेण स्वानुरक्तप्रियलाभजनितहर्षानुभावेन कस्याश्चिन्नायिकाया आलम्बनविभावभूताया प्रमोदत्ता रतिरभिव्यज्यते । इयं च निसर्गादिनिमित्तभेदात् सप्तविधा । तत्र मदनेन्दुवसन्तादिवैराग्येण प्रियविषयप्रेम्णा चेयमभिमानमूलेति वेदितव्यम् । इदमेव मम प्रियं नान्यदिति प्रत्यय एवाभिमान इत्याहुः । भेदान्तरोदाहरणप्रपञ्चस्तु रसार्णवे द्रष्टव्यः ।

हासं लक्षयति । विकृतीति । आत्मनः परस्य वा ये वेषभाषाकारविकारविरुद्धालंकारास्पष्टभाषणकुब्जत्वादयः तद्दर्शनश्रवणजन्यो मनोविकारो हासः । 'स्वनहसोर्वा' इति विकल्पाद् घञ् प्रत्ययः । अयमेव बाष्पाद्यनुभावो निद्रालस्यादिसहकृतश्चर्व्यमाणो हासे साधुरिति व्युत्पत्त्या हास्यो भवति । स चोत्तमादिषु त्रिष्वेकैकयुगलक्रमेण षड्विधः । तदुक्तम् ।

'विकृताकृतिवाग्वेषैरात्मनो वा परस्य वा ।
हासः स्यात् परिपोषेऽस्य हास्यस्त्रिप्रकृतिः स्मृतः ॥'

इति ।

'स्मितमिह विकसन्नयनं किंचिल्लक्ष्यद्विजं हसितम् ।
मधुरस्वनं विहसितं साङ्गशिरःकम्पमुद्धासितम् ॥
अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ।
द्वे द्वे हसिते चैषां ज्येष्ठे मध्येऽधमे क्रमशः ॥'

इति ।

उत्तमस्य स्वकीयपरकीयविकारदर्शनात् क्रमेण स्मितहसिते । मध्यमस्य विहसितोद्धसिते । अधमस्यापहसितातिहसिते इति । तत्राधमाश्रयमन्यदीयवेषविकारजन्यं हासमुदाहरति । बिभ्राणानिति । कबरीः स्त्रीजनोचितान् केशपाशान् । 'जानपदेषु—' इत्यादिना ङीप् । अत्र बन्दीग्राहं गृहीतानत एव पला-

---

१ विकृत° P. २ °विकासो M. ३ कबरीः T'. कबरीभूतो M. ४ इदमेवाप्रियं नान्यादिति t. ५ °चोत्तमादीर्न्ष्व° t. ६ विकासि नयनम् m.

दृष्ट्वा क्षौममपास्य वक्षसि कुचावाकृष्य नीवीस्पृशो
हीं हा कष्टमिति त्यजन्ति विपणिश्रेणीषु धूर्त्ता विटाः ॥ २ ॥

इष्टजनवियोगादिनात्मनि दुःखातिभूमिः शोकः ।

यथा

धातर्निष्करुणोऽसि शिक्षयसि किं वन्यां शरीरस्थितिं
तत्ताहग्विभवा गृहाः क नु गताः स्थानं मरुः कल्पितम् ।
हा नाथाः पतिताः प्रतापनृपतिक्रोधार्चिषीति द्विषद्-
योषाणां तदनूपमश्रुभिरहो जातं स्थलं मारवम् ॥ ३ ॥

शत्रुकृतापकारेण मनःप्रज्वलनं क्रोधः ।

यनपरतया स्त्रीवेषधारिणो वैरिभूपतीन् नीवीप्रदेशादिस्पर्शनेन पुमांस इति जानतां धूर्तविटानामालम्बनविभावानां परुषस्वनस्य हासस्य हीहीत्यनुकरणम् ।

शोकं लक्षयति । इष्टेति । आदिग्रहणादनिष्टप्राप्तिर्गृह्यते । दुःखातिभूमिः दुःखप्रकर्षः । आद्यं शोकमुदाहरति । धातरिति । निष्करुणो नृशंसः । वन्यां फलमूलादिरूपाम् । तत्ताहग्विभवा नानाविधभोगोपकरणपरिपूर्णा इत्यर्थः । स्थानं मरुरिति पिपासायां यत्रोदकमपि दुर्लभमित्यर्थः । महारण्ये वा भर्तृभिः सह मृगमिथुनादिवद्यथाकथंचिद्वर्त्तामह इति विचारितेऽपि क्व वा कियान् वा नो दैवदुर्विपाकः । ते भर्तारोऽपि तत्क्रोधवह्नौ शलभतामन्वभन्तेति परिदेवितं हेति शब्देन सूचयन्नाह । हा नाथा इति । अनूपं जलप्रायम् । अत्र शत्रुस्त्रीणामालम्बनविभावानां भर्तृवियोगराज्यभ्रंशादिजनिता दुःखातिभूमिर्दैवोपालम्भसहितेन रोदनेन सूच्यते । यत्रोर्वीलुठनोरस्ताडनादयोऽनुभावाः । दैन्यमोहचिन्ताविषादादयो व्यभिचारिणश्च विशेषेणोपात्ताः करुणतामापादयन्ति ।

क्रोधं लक्षयति । शत्रुकृतेति । शत्रुग्रहणं भृत्यादेरुपलक्षणार्थम् । तत्कृतेनापकारेण वधाबन्धादिना प्रज्वलिता मनोवृत्तिः क्रोध इत्यर्थः । स च त्रिविधः क्रोधकोपो रोषश्चेति । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

---

१ ही ही P., T'. २ श्रेणीव R. ३ दुःखादिरात्मनि R. ४ °नात्मदुःखाति° M. ५ °निष्करुणोऽय M. ६ कल्पितः M., T'. ७ 'नृपतेः क्रोधा° P. ८ °कृतापराधेन M.; °कृतापराध M.. ९ हाशब्देन m.

यथा

रे रे शैवण[1] कस्तवायमनिदंपूर्वोऽद्य गर्वो महा-
न्नुत्तीर्णः[2] किल येन गौतमनदीं[3] प्राप्तोऽसि मृत्योर्मुखम् ।
एषा काकतिवीररुद्र इति किं नाश्रावि सप्ताक्षरी
प्रक्षुभ्यत्प्रतिपक्षपार्थिवमहाभूतग्रहोच्चाटनी ॥ ४ ॥

लोकोत्तरेषु कार्येषु[4] स्थेयान् प्रयत्न उत्साहः ।

'क्रोधः कोपश्च रोषश्चेत्येष[5] भेदस्त्रिधा मतः ।'

इति । तत्रारातिवधादि[6]पर्यन्तः क्रूरजनाश्रयः क्रोधः । अभ्यर्थनावधिर्वीरजनाश्रयः कोपः । स्त्रीपुंसयोरन्योन्यविषयः पलायनपर्यन्तो रोषः । तत्रावज्ञामूलं क्रूरालम्बनं क्रोधमुदाहरति । रे रे इति । 'वाक्यादेः—' इत्यादिना कोपे द्विरुक्तिः । अयं पूर्वो यस्यासाविदंपूर्वः । स न भवतीत्यनिदंपूर्वः नूतन इत्यर्थः । अन्याधिक्कारेणात्मोत्कर्षो गर्वः । कुतोऽयं ते महानिदानीमभूतपूर्वो[7] गर्वः प्रादुरभूदित्यर्थः । येन गर्वेण गौतमनद्युत्तीर्णेत्यवज्ञाकथनम्[8] । किलेत्यलीके । तेन वार्तामात्रमेतदिति भावः । तथापि तस्येदं कर्मणः फलमित्याह । प्राप्त इति । अवज्ञानिमित्तमाशङ्कते । एषेति । अन्यथा भूतग्रहादिकल्पानां वैरिभूपतीनां कल्पान्तकालरुद्रस्यास्मत्स्वामिनः काकतिवीररुद्रस्य नाममात्रमहामन्त्रं निशम्यैव कान्दिशीकचरः कथमेवमुच्छृङ्खलो भवानिति भावः । क्रोधोऽयं विपक्षदर्शनादिविभावः कण्ठगर्जनदन्तघट्टनाद्यनुभावो गर्वामर्षादिव्यभिचारी चर्व्यमाणः सन् रौद्रो भवति ।

उत्साहं लक्षयति । लोकेति । स्थेयानतिस्थिरः । विवक्षितकार्यविषयमौत्सुक्यमेवात्र स्थैर्यमिति भावः । 'अहमेवंविध इत्येवंप्राणत्वेनाभिमानात्मक उत्साहः' इति लोचनकारः । शारदातनयस्तु कार्यमात्रमङ्गीचकार । तदुक्तम् ।

'उत्साहः सर्वकृत्येषु सत्वरा मानसी क्रिया ।
सहजाहार्यभेदेन स द्विधा परिकीर्तितः ॥'

---

१ सेवक T'. २ °नुत्तीर्णा T'. ३ नदी T'. ४ M. omits कार्येषु. ५ कोपस्तापश्च m. ६ तत्र वधादि° p. ७ °मननुभूतपूर्वो m. ८ गौतमी तीर्णेत्यवज्ञा° m.

यथा

क्षुभ्यंत्स्वब्धिषु संभ्रमात् त्रिभुवनग्रासेच्छया सर्वतः
सज्जेष्वपि पर्वतेषु परितो गण्डोपलान् वर्षितुम्।
शक्ता एव वयं निवारणविधौ क्षुद्रक्षमाभृज्जये
श्लाघा नः कियतीति काकतिविभोर्गर्जन्ति सैन्ये भटाः ॥ ५॥

रौद्रसंदर्शनादिभिरनर्थाशङ्कनं भयम्।

इति। उदाहरति। क्षुभ्येष्विति। त्रिभुवनग्रासेच्छया कल्पान्तवदिति भावः। क्षुभ्येषु क्षुभितेष्वित्यर्थः। अत्र यद्यपि 'क्षुब्धस्वान्त—' इत्यादिना निपातनामन्थमात्रव्यापी क्षुब्धशब्दः। तथा क्षुभितार्थत्वं कथंचित्सादृश्यात् कल्पनीयम्। समुद्राणां मन्थयोगवत् कालवैषम्येऽपि क्षोभसंभवात्। अत एवाह वृत्तिकारः। 'कथं क्षुब्धः समुद्रः क्षुब्धा नदीत्येवमादावुपमानाद् भविष्यति' इति। गण्डोपलान् गण्डशैलान् स्थूलोपलानित्यर्थः। अत्र वैरिभूपालविजयविषयः सहजोत्साहः समुद्रसंक्षोभपर्वतसंनाहनिवारणे वयमेव शक्ता इति वागारम्भेण व्यज्यते। अत्रात्मश्लाघान्यधिक्कारादिसंभवाद्धीरोद्धतोऽयं नायकः। तस्य वीररसेऽपि प्राधान्येनानुप्रवेशासंभवात्। तदुक्तं लोचने। 'वीररौद्रप्रधानो धीरोद्धतः' इति। अयमेव प्रतापविनयादिभिर्विभावितः करुणायुद्धादिभिरनुभावितो गर्वहर्षादिभिर्भावितो वीररसो भवति। स च त्रिविधः। यथाह मुनिः।

'दानवीरं युद्धवीरं धर्मवीरं तथैव च।
रसं वीरमपि प्राह ब्रह्मा त्रिविधसंमतम् ॥'

इति। धर्मवीरस्थाने दयावीरमुक्त्वा त्रैविध्यमाह धनिकः। तत्र दानवीरो बलिजामदग्न्यादिः। युद्धवीरो रामादिः। धर्मवीरो युधिष्ठिरादिः। दयावीरो जीमूतवाहनादिः। तत्र प्रस्वेदरक्ताक्षत्वाद्यनुभावराहित्ये युद्धवीरः। तत्साहित्ये रौद्र इति विवेकः।

भयं लक्षयति। रौद्रेति[४]। आदिग्रहणाद्रौद्रशब्दश्रवणादयो गृह्यन्ते। तज्जन्यमनर्थाशङ्कनमनश्चाञ्चल्यरूपं भयमित्यर्थः। एतच्च स्त्रीनीचप्रभृतीनां स्वाभाविकमुत्तमानां कृतकमित्याहुर्हेमचन्द्रशारदातनयादयः। शिङ्गभूपालस्तु

---

१ सत्वरम् M., M_2. २ नः श्लाघा M., R. ३ °रनर्थशङ्कनम् P. ४ रौद्र इति P.

यथा

दूरादाकर्ण्य विश्वप्रसृमरमहसो वीररुद्रस्य जैत्र-
प्रस्थानारम्भभेरीनिनदमरिनृपाः पूर्णकर्णज्वरार्त्ताः ।
आरुह्याद्रीन् विशन्तो गहनमतिमहत् कण्टकाकृष्टकेशा-
स्त्रायध्वं मुञ्चतेति प्रतिनृपतिधिया पादपान् प्रार्थयन्ते ॥ ६ ॥

अर्थानां दोषसंदर्शनादिभिर्गर्हणा जुगुप्सा ।

यथा

सर्वत्र कृतकमेवेति प्रत्यवदत् । अनेकविधमित्यन्ये । तत्र रौद्रश्रवणजन्यं भयमुदाहरति । दूरादिति । विश्वप्रसृमरमहसो विश्वव्यापिप्रतापस्य । सरतेः 'सृघस्यदः' इत्यादिना क्मरच्प्रत्ययः । कर्णज्वरार्त्ताः कर्णव्याधिपीडिताः बधिरीकृतकर्णा इत्यर्थः । तत्राप्यतिमहत् दुष्प्रवेशं गहनमरण्यं विशन्तः खदिरादिकण्टकाकृष्टकेशाः सन्तः व्याकुलान्तःकरणाः प्रतिपक्षबुद्ध्या पादपान् त्रायध्वमित्यादिभिर्दीनोक्तिभिः प्रार्थयन्ते । अत्र वैरिभूपालसमवेतो भयस्थायिभावो व्यज्यते । अयं च स्वोचितसामग्रीको भयानको भवति । तदुक्तम् ।

'विकृतस्वरसत्त्वादेर्भयभावो भयानकः ।
स्वराङ्गवेपथुस्वेदशोषवैवर्ण्यलक्षणः ॥
दैन्यसंभ्रमसंमोहत्रासादिस्तत्सहोदरः ॥'

इति ।

जुगुप्सां लक्षयति । अर्थानामिति । रुधिरोद्वान्ताद्यहृद्यपदार्थश्रवणदर्शनादिजन्यो मनःसंकोचो जुगुप्सेत्यर्थः । अयमेव नासापिधाननिष्ठीवनाद्यनुभावो भयापस्मारादिसहकारी बीभत्सो भवति । स च विभावादिभेदात् क्षोभ उद्वेगश्चेति द्विधा । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

'क्षोभात्मा रुधिरान्त्रादिदर्शनस्पर्शनादिजः ।
उद्वेगात्मा क्रिमिच्छर्दिपूर्त्तिविष्ठादिजो भवेत् ॥'

---

१ दूरादाकर्ण्येत्यादि R. २ °भिया M_2. ३ दोषदर्शना° P. ४ °शोफ° p. ५ °विष्ठादितो t.

विष्वङ्मस्तिष्कपङ्के महति नि[1]पतितोच्छूनमातङ्गदेह-
श्रेणीर्ल[2]ब्धप्रचाराः प्र[3]वहदुरुवसाम[4]ज्जरक्तप्रवाहाः ।
राशीभूतास्थिकूटस्[5]थपुटितनिकटा निस्सरद्विस्रगन्धाः
कुर्वन्त्यायोधनोर्व्यो भयम[6]वनिभृतां वीररुद्रेण सृष्टाः ॥ ७ ॥

अपूर्वार्थसंदर्शनाच्चित्तवि[7]स्तारो विस्मयः ।

यथा

औ[8]न्नत्यं महदन्यदेव महितः कोऽप्येष गम्भीरिमा
काप्यन्या सरणिः प्रतापयशसोरन्यैव बाह्वोः प्रथा ।
सर्वं नूतनमेव रुद्रनृपतेर्जाने न तन्निर्मितौ
सामग्री चतुराननेन कियती कीदृक्क्रमा कल्पिता ॥ ८ ॥

इति । वैराग्याद्युवतिगर्हासिद्धस्तृतीयो बीभत्स इत्याह धनिकः । तत्र क्षोभणं बीभत्समुदाहरति । विष्वङ्गिति । महति विष्वङ्मस्तिष्कपङ्के सार्वत्रिकमेदः-कर्दमे पतिताः गन्तुमशक्ताः प्रहारैश्चेति भावः । तथा मृतत्वादुच्छूना विवृद्धाश्च तेषां मातङ्गानां देहश्रेणीषु लब्धः प्रचारो गोमायुप्रभृतीनां यासु तास्त-थोक्ताः प्रवहन्तः प्रकर्षेण स्रवन्तः उरवोऽधिकाः वसादीनां वपादीनां प्रवाहाः स्रोतांसि यासु तास्तथोक्ताः । राशीभूतैरस्थिकूटैः कीकससमूहैः स्थपुटिता विक-टीकृताः निकटाः प्रान्तदेशा येषु तास्तथोक्ताः । निःसरद्विस्रगन्धाः उद्भवदाम-गन्धाः । वीररुद्रेण सृष्टा आयोधनोर्व्यो युद्धभूमयः सर्वेषां भयं कुर्वन्ति ।

विस्मयं लक्षयति । अपूर्वेति । लोकसीमातिवृत्तः पदार्थोऽपूर्वार्थः तद्दर्शना-दिजन्यो मनो[9]विस्तारो विस्मय इत्यर्थः । अयमेवाकस्मिकमनोरथलाभा[10]लौकिकदर्श-नादिविभावो नयनविस्तारसाधुवादाद्यनुभावो हर्षावेगादिसहकृतोऽद्भुतः । उदा-हरति । औन्नत्यमिति । व्याख्यातचरमेतत् । (काव्यप्रकरणे संख्या १५) । अत्र किमन्यशब्दाभ्यामलौकिकत्वेन प्रतीयमानौन्नत्यादिविलोकनविभावो वि-स्मयः प्रतीयते ।

---

१ निपतितोद्धूरि° M_r. २ °बद्ध° M_r. ३ प्रसरदुरु° P.; प्रभवदुरु° M. ४ °रक्तमज्जा° R. ५ °स्फुटितकरिकटा m. ६ °मयनिभृतो R. ७ विकारो R., M_r. ८ औन्नत्यं महदित्यादि R. ९ मनोविकारो p. १० °लौकिकवस्तु° t.

शमो[1] वैराग्यादिना निर्विकारचित्तत्वम् ।

यथा

किं लब्धं चतुराननेन महतीमायुःप्रथां गच्छता
लब्ध्वा संपदमप्यनन्यसुगमा[2]मिन्द्रेण किं वा[3] कृतम् ।

शमं लक्षयति । शम इति । अत्रादिशब्देनेश्वरानुग्रहसत्सङ्गमादिकं गृह्यते । विकारा विषयाभिलाषादयः । तद्रहितचित्तत्वं वैराग्यादिजन्यतृष्णाक्षयाद्यपरपर्यायो निर्वेदाख्यो मनोविकारः शम इत्यर्थः । अयमेव यमनियमाद्यनुभावो धृतिनिर्वेदादिव्यभिचारी चर्व्यमाणः शान्तो भवति । उदाहरति । किमिति । महतीमायुःप्रथां चतुर्युगसहस्रमेकं दिनमित्यादिक्रमेण संवत्सरशतरूपामनन्यसुगमामसाधारणामित्यर्थः । अस्तान्तरुपप्लवा निरस्तकामक्रोधादयः । बाह्यं वातातपादिजन्यमित्यर्थः । उपप्लवं पीडाम् । अतिदीर्घमायुरत्युच्छ्रितमैश्वर्यं चेत्युभयमाशास्यं सर्वेषाम् । तत्सम्पादकेषु परमावधितया प्रसिद्धौ पितामहपुरुहूतावपि तृणाय मन्यमानानां वैराग्यातिभूमिलक्षणः शमः प्रतीयते । ननु 'अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः' इति नियमाष्टवमः शान्तरसो न भवतीति चेत् तर्हि त एवं प्रष्टव्याः । किं मुनिना शान्तस्थायिन एवानिरूपणात् तदभाव उत तत्सामग्रीवैधुर्यादाहोस्विदश्लाघ्यत्वादथवान्तर्भावाद्वा पुरुषार्थाभावात् । नाद्यः । निर्वेद एव शान्तस्य स्थायिभाव इति मुनिनाङ्गीकृतत्वात् । तथानेकरससाधारणस्य व्यभिचारिणः सतोऽप्यमङ्गलप्रायत्वेऽपि सजातीयाग्रगण्यत्वं प्राधान्येन कंचिद्रसविशेषं प्रत्यसाधारणं स्थायित्वं बोधयितुमिति प्रतिपादनात्[4] । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । 'निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽपि उपादानं व्यभिचारित्वेऽपि स्थायित्वाभिधानार्थम् । तेन निर्वेदस्थायिभावः शान्तोऽपि नवमोऽस्ति रसः' इति । उक्तं च ध्वन्याचार्यैः । 'तृष्णाक्षयसुखस्य यः परिपोषस्तल्लक्षणो रसः प्रतीयत एव' इति । एतद्व्याख्यानव्याजेन लोचनेऽप्युक्तम् । 'तृष्णानां विषयाभिलाषाणां सिद्धो यः क्षयः सर्वतो निवृत्तिरूपो निर्वेदः स एव सुखं तस्य स्थायिभूतस्य यः परिपोषस्तस्य चर्व्यमाणताकृतः स एव लक्षणं यस्य स शान्तो रसः प्रतीयत एव' इति । न च निर्वेदस्तृष्णाक्षयात्मा शम-

१ शमो नाम M_1. २ °सुलभामि° R. ३ वा किम् M_1. ४ प्रसादनात् t.

इत्यास्तां तरुपल्लवाः सुकृतिनो नो जानते बाह्यम-
प्यंद्योपप्लवमन्ध्रनाथतिलके विश्वंभरां बिभ्रति ॥ ९ ॥

पर्यायो न सुखरूप इति शङ्कनीयम् । वैयासिकानामविद्यानिवृत्तिवदस्यापि सुख-रूपत्वसंभवात् । तदुक्तम् ।

'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥'

इति । न द्वितीयः । वैराग्यादिसामग्र्याः सुलभत्वात् । तथाहि वैराग्यपरमेश्व-रानुग्रहप्राचीनकुशलपरिपाकसत्पुरुषसेवावेदान्तविचारादयो विभावाः । यमनि-यमादयोऽनुभावाः । राज्यधुरोद्वहनादयोऽपि शान्तस्य जनकादेरनुभावा इत्युक्तं लोचने । मतिस्मृतिचिन्ताधृतिवितर्कादयो व्यभिचारिण इति । न तृतीयः । रागद्वेषकलुषितान्तःकरणानामचर्वणीयत्वेनाश्लाघ्यत्वेऽपि वीतरागाणां तदभा-वात् । यदि कतिपयश्लाघ्यत्वमात्रेण रसत्वात् प्रच्यवेत तर्हि वीतरागाणामश्लाघ्य इति शृङ्गारोऽपि प्रच्यवताम् । न चतुर्थः । न तावच्छृङ्गारादावन्तर्भावः संभ-वति । अप्रसक्तत्वात् । ननु दानाद्युपाधिना त्रिविधो वीरः । तदुक्तं मुनिना ।

'दानवीरं युद्धवीरं धर्मवीरं तथैव च ॥
रसं वीरमपि प्राह ब्रह्मा त्रिविधसंमतम् ॥'

इति । अयं च धर्मप्रधानो वीर एवेति तत्रैवान्तर्भावः शान्तस्य संभावित इति चेन्न । उत्साहस्याहमेवंविध इत्येवंप्राणत्वेनाभिमानमयो वीरः सर्वाहंकार-प्रशमैकरूपः शान्तः । एवमनयोरत्यन्तवैजात्यात् । तर्हि दयावीरेऽन्तर्भाव इति चेन्न । तस्याप्येवंविधत्वे शान्तस्यैव नामान्तरकरणमनेवंविधत्वे वीरप्रभेद ए-वेति । एवमप्यन्तर्भावाङ्गीकारे सर्वत्रैकरसस्य प्रसङ्गः । नापि पञ्चमः । चतुर्थ-पुरुषार्थस्य मुक्तेरेतदेकसाध्यत्वात् । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

'सर्वप्रकारैः संपूर्णकामः संतुष्टमानसः ।
प्राप्नोति मुक्तिं चरमे शान्तेनैव रसेन सः ॥'

इति । लोचने चोक्तम् । 'मोक्षफलत्वेन चायं परमपुरुषार्थनिष्ठत्वात् सर्वरसेभ्यः प्रधानतमः स चायं शान्तरसः' इति । तस्मान्नवैव रसा इति सिद्धम् । वत्स-लादिरसान्तराणामन्तर्भावादिकमन्यतो द्रष्टव्यम् ।

१ °प्यद्योपद्रव° R. २ p. drops भावप्रकाशे.

अथ शृङ्गारस्यालम्बनविभावो यथा ।

लावण्यैकनिधिर्विधातृरचनाशिल्पप्रतिज्ञावधिः
शृङ्गारप्रतिभूर्विलासविपणिः कन्दर्पघण्टापथः ।
नारीणामधिदेवता च तरुणी सेयं किमन्यैर्गुणै-
रस्या मन्मथमन्मथः प्रियतमः श्रीवीररुद्रो नृपः ॥ १० ॥

उद्दीपनविभावो यथा ।

उरोमात्रोत्सेधं भवदपि विलासैरभिनवै-
र्मृगाक्ष्यास्तारुण्यं त्रिभुवनमिदं व्याकुलयति ।

विभावानुभावादीनां प्रतिरसमसाधारणतया यथारसमुदाहर्तुमुचितत्वादादौ शृङ्गारमुदाहरिष्यमाणस्तदालम्बनमुदाहरति । लावण्येति ।

'मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा ।
प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥'

इति तल्लक्षणः कान्तिविशेषो लावण्यम् । तस्यैकखनिः । कदाचिदपि तन्न क्षीयत इति भावः । रचनाशिल्पमङ्गोपाङ्गसौष्ठवनिर्माणं तद्विषयप्रतिज्ञाया अवधिः । इतः परं विधाता प्रतिज्ञातुमपि न शक्नोति किमुत विधातुमिति भावः । शृङ्गारस्य प्रतिभूः ।

'स्वामिभृत्याधमर्णानां व्यवस्थापरिकल्पने ।
अन्यो यः क्रियते शिष्टः प्रतिभूः स निगद्यते ॥'

इति सोमेश्वरोक्तलक्षणः । यथा प्रतिभूरधमर्णाद्धनमुद्धरति तथेयमपि वैराग्याच्छृङ्गारमिति भावः । विलासानां विपणिः पण्यवीथिकाविलासापेक्षायामत्रैव संपाद्या इति भावः । कन्दर्पस्य घण्टापथो विस्रम्भविहारभूमिरित्यर्थः । सेयं प्रसिद्धा । तरुणी युवतिः । नारीणामधिदेवता च सर्वगुणाश्रयत्वेनोपास्यत्वादिति भावः । यदाहुः । 'गुणाः पूजास्थानम्' इति । गुणसामग्रीफलस्य प्रेयसो लाभात् किं गुणान्तरकथनेनेत्याह । किमन्यैरिति । अत्र लावण्यादीनामालम्बनगुणानामुद्दीपनविभावत्वेऽप्यालम्बनोपस्कारार्थमेवोपादानान्न तत्प्राधान्यम् ।

उद्दीपनविभावमुदाहरति । उर इति । उरोमात्रे उत्सेध उच्छूनता यस्मिन् वयसि स्तनालवालस्थले किंचिदुन्नतमुर इति प्रतीतिर्जायते तादित्यर्थः । स्तनयो-

---

१ लावण्यैकखनिः T'. २ °घण्टारवः M. ३ परिकल्पकः t. ४ t. drops विहार.

स्तनाभोगस्फीतं यदि किल भवेत् का खलु कथा
भविष्री किं चान्यद्विजितमखिलं पुष्पधनुषा ॥ ११ ॥

अनुभावो यथा ।

[2]स्मरस्मेरान् मन्दस्मितमधुरसौरभ्यसुभगान्
मनाक् व्रीडाजाड्यान् प्रणयरसकल्लोलभरितान् ।
कृतानेकस्कन्धान्मनसिजसहस्राणि सृजतः ।
कटाक्षान् वामाक्षी किरति परितो रुद्रनृपतिम् ॥ १२ ॥

[3]स्तम्भः स्यान्निष्क्रियाङ्गत्वं रागभीत्यादिसंभवम् ।

यथा ।

[1]काअइपुरन्ध्रि[4]ओ [5]पेक्खंतीओ [6]णरिंदकंदप्पं ।

आभोगो विस्तारः । स्फीतं समृद्धम् । ‘ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ’ इति स्फीभावः । उदयदेव यौवनं जगन्मोहनं जायते । उदितं परिपूर्णं वा किमु वक्तव्यमिति भावः ।

अनुभावमुदाहरति । स्मरेति । व्याख्यातमेतत् प्रसङ्गेन काव्यप्रकरणे । एवं रसान्तरसंबन्धिनो विभावानुभावा यथायोगं स्वस्वरसप्रकरणे द्रष्टव्याः ।

सात्त्विकानां सामान्यलक्षणप्रस्तावे बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वैविध्यमुक्तम् । तत्र बाह्यानां स्तम्भादीनां स्वरूपोदाहरणे वक्तुं प्रतिजानीते । अथेति । वक्ति । स्तम्भ इति । विषादविस्मयादिजन्यो जाड्यनिष्कम्पत्वाद्यनुभावो विष्टब्धचेतनतया चेष्टाविघातः स्तम्भ इत्यर्थः । रागसंभवं स्तम्भमुदाहरति । काअईति । काकतिपुरन्ध्र्यः पश्यन्त्यो नरेन्द्रकन्दर्पम् । मदनशरोत्कीर्णाः कामबाणकीलिता इति । अत्र पश्यन्त्यो निश्चलाङ्ग्य इत्यनेन सत्यपि चैतन्ये निश्चेष्टत्वकथनात् स्तम्भ इति भावः ।

छाया ।

1 काकतिपुरस्त्रियः पश्यन्त्यो नरेन्द्रकन्दर्पम् ।

१ वान्यद् T. २ स्मरस्मेरानन्दास्मित° M. ३ T' has before this—सात्त्विकानां स्वरूपोदाहरणानि । अथ सात्त्विकानां स्वरूपोदाहरणं च. ४ ढ्रिआ P.; ढ्रिओ M. ५ अपेखंतीअ P.; पेच्छंताओ R., M. ६ णरेंद R., T'. ७ बाध° t.

¹मअणसरक्किण्णाओ² विअ ट्ठिआ³ णिच्चलंगीओ ।

प्रलयः सुखदुःखाद्यैर्गाढमिन्द्रियमूर्च्छनम्⁴ ।

यथा ।

²जिअमअणरूवसारो⁵ सहि एसो वीररुद्दणिवचंदो ।
जं दट्ठूण णिमज्जइ मुच्छाएं⁶ इंदिअग्गामो ॥ १४ ॥

सुखाद्यतिशयाज्जाता रोमाञ्चो रोमविक्रिया⁷ ।
रागरोषभयादिभ्यो वेपथुर्गात्रवेपनम्⁸ ॥

प्रलयं लक्षयति । प्रलय इति । सुखमदनिद्राप्रहारादिजन्यं दुःखाभिपत्त्याद्यनुभावं निश्चेतनतया नष्टचेष्टत्वं प्रलय इत्यर्थः । तदुक्तम् ।

'वाङ्मायमनसां प्रायः प्रलयो नष्टचेष्टता ।'

इति । सुखमूलं प्रलयमुदाहरति । जिएति । जितमदनरूपसारः सखि एष वीररुद्रनृपचन्द्रः । यं दृष्ट्वा निमज्जति मूर्च्छायामिन्द्रियग्रामः ॥ सर्वाणीन्द्रियाणि स्वस्वव्यापारेभ्य उपरतानीत्यर्थः । अत एव निश्चेतनतया नष्टचेष्टत्वमिति भावः ।

रोमाञ्चकम्पयोरुदाहरणलाघवार्थं युगपल्लक्षणमाह । सुखेत्यादि । सुखोत्साहभयविस्मयादिजन्यो गात्रसंस्पर्शोल्लसनाद्यनुभावो रोमोद्गमो रोमाञ्च इत्यर्थः । भयज्वरजरादिजन्यः स्फुरणाद्यनुभावो गात्रकम्पो वेपथुरित्यर्थः । सुखजन्ययो

छाया ।

1 मदनशरोत्कीर्णा इव स्थिता निश्चलाङ्ग्यः ।

2 जितमदनरूपसारः सखि एष वीररुद्रनृपचन्द्रः ।
यं दृष्ट्वा निमज्जति मूर्च्छायामिन्द्रियग्रामः ॥

१ °सरकिण्णाओ M.; °सरकिण्णाओ T'. २ °क्किण्णाअ P. ३ ट्ठिआअ P.; ठ्ठिआओ M. ४ °गाढमिन्द्रियमूर्च्छितम् M. ५ °रूअ° P. ६ मुछाए P. ७ °विक्रियाः M.; °विक्रमः M. ८ °कम्पनम् M.

द्वयोरुदाहरणं यथा।

[2]दइआलिंगणणिब्भरकंपा[1] वहू वि[2]ओअज्जिणंगी[3]।
उग्गिरइ अंतर[4]ट्ठिदे[5]मअणसरे[6] पुलअच्छम्मेण ॥ १५ ॥

वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः[7]।

यथा।

शृण्वती प्रियसंदेशं प्रेयसः काकतीशितुः।
स्मरराज्याभिषिक्तेव स्विन्नाङ्गी वामलोचना ॥ १६ ॥

विषादमदरोषादेर्वर्णान्यत्वं विवर्णता।

यथा।

[3]णरणाह चंदधवले तुज्झ गुणे साहु सम्हरंतीए।
अंगाइ[8] पांडुराइ[9] दाणीं[10] जाआइ सामलंगीए[11] ॥ १७ ॥

रोमाञ्चकम्पयोरुदाहरणमाह। दइएति। दयितालिङ्गननिर्भरकम्पा च वधू-र्वियोगजीर्णाङ्गी। अत एव। उद्गिरत्यन्तरस्थितमदनशरान् पुलकच्छद्मना। सरे-त्यत्र 'शास्येत्' इत्येत्वम्।

स्वेदं लक्षयति। वपुरिति। निदाघश्रमहर्षव्यायामलज्जाभयक्रोधादिजन्यो वातेच्छाव्यजनग्रहणाद्यनुभावो वपुर्जलोद्गमः स्वेद इत्यर्थः। हर्षजन्यं स्वेदमु-दाहरति। शृण्वतीति। प्रियसंदेशं स्वकुशलप्रेषणम्।

वैवर्ण्यं लक्षयति। विषादेति। कोपातपशीतभयादिजन्यं कार्श्यसौन्दर्यवि-प्लवाद्यनुभावं भिन्नवर्णत्वं वैवर्ण्यमित्यर्थः। विरहजन्यविषादमूलं वैवर्ण्यमुदा-हरति। णरणाहेति।

छाया।

2 दयितालिङ्गननिर्भरकम्पा वधूर्वियोगजीर्णाङ्गी।
उद्गिरत्यन्तरस्थितमदनशरान् पुलकच्छद्मना ॥

3 नरनाथ चन्द्रधवलान् तव गुणान् साधु संस्मरन्त्याः।
अङ्गानि पाण्डुराणि इदानीं जातानि श्यामलाङ्ग्याः ॥

१ कंपा वहुआ P.; वहूआ M. २ विमअ P. ३ ज्ञिणङ्गी M. ४ अंतरि° P. ५ °ट्ठिअ° M.; 'ट्ठित T'. ६ °सरान् M. ७ °श्रमादिजः T'. ८ अंगाई P.; अंगाइं M. ९ पाडुराइं P; पांडुराइं M. १० पह्नि M., T'. ११ सामाप M., T'.

अश्रुनेत्रोद्भवं वारि दुःखरोषप्रहर्षजम् ।

यथा ।

वीररुद्रनृपाद् भीतं पाण्ड्यं मग्नं पयोनिधौ ।
अन्वेष्टुमिव तद्योषिदश्रुधारापगायते ॥ १८ ॥

[1]मतं गद्गदभाषित्वं वैस्वर्यं भयदादिजम् ।

यथा ।

[2]'विअणंमि पिएण समं खामक्खामक्खरं भणंतीए ।
एको मुणइ अणंगो अत्थं वहुआए भणिआणं ॥ १९ ॥

[6]अथ व्यभिचारिणां निर्वेदादीनां स्वरूपमुदाहरणं च ।

नरनाथ चन्द्रधवलांस्तव गुणान् साधु संस्मरन्त्याः ।
अंगानि पाण्डुराणि इदानीं जातानि श्यामायाः ॥

यण्हि इदानीम् । श्यामाया युवतेः श्यामवर्णायाश्च ।

अश्रूदाहरति । क्रोधहर्षभयजृम्भादिजन्यं नेत्रमार्जनाद्यनुभावं नेत्रजलमश्रुमित्यर्थः । दुःखमूलमश्रूदाहरति । वीरेति ।

वैस्वर्यं लक्षयति । मतमिति । हर्षशोकभयज्वरादिजन्यं स्वरवर्णस्खालित्याद्यनुभावं गद्गदभाषित्वं वैस्वर्यमित्यर्थः । हर्षमूलं वैस्वर्यमुदाहरति । विअणम्मीति । विजने सुरतसमये इत्यर्थः । प्रियेण समं क्षामक्षामाक्षरं भणन्त्याः सुखपारवश्यादिति भावः । एको जानात्यनङ्गोऽर्थं वध्वा भणितानाम् । त्रायस्व त्वं मे प्राणा अलमलं मा मेत्यादीनां दैन्यप्रेमालमर्थादिसमर्थानां वचनानामित्यर्थः । मुणइ इत्यत्र जानातेर्मुणादेशः । अत्र गद्गदवाक्यानां कामोद्दीपकत्वमतिमात्रमभूदिति परमो भावः ॥

संचारिणां स्वरूपोदाहरणे क्रमेणाह । अथेत्यादिना । निर्वेदं लक्षयति ।

छाया ।

1 विजने प्रियेण समं क्षामक्षामाक्षरं भणन्त्याः ।
एको जानात्यनङ्गोऽर्थं वध्वा भणितानाम् ॥

१ मतगद्गद T'. २ खामं T'. ३ क्खामक्खरं M. ४ जाण्णइ P., R. ५ अद्दम् P. ६ T' has before this the following heading—व्यभिचारिभावानां स्वरूपोदाहरणे.

यथा।

दुःखेर्ष्यातत्त्वबोधादेर्निर्वेदो निष्फलत्वधीः।
तत्र चिन्ताश्रुनिश्वासदीनताः संभवन्ति च॥

यथा।

[2]सहि कप्पूरेण किअं[2] किं कच्छूरीए[3] मलअअं[4] ठाउ।
गुणसिसिरं जससुरहिं आणेहि पआवरुद्दणिवचंदं॥ २०॥

अथ ग्लानिः।

ग्लानिर्बलस्यापचयो वैवर्ण्यारतिकारणम्।

यथा।

[3]तेल्लोक्कं वहइ महीतं धरइ भुओ पआवरुद्दस्स।
तं हिअएण धरंती साहसिआ[5] दुब्बलंगेम्हि॥ २१॥

दुःखेति। दुःखादिजनिता निष्फलत्वबुद्धिर्निर्वेद इत्यर्थः। अयं च विभावानुभावरसाङ्गत्वेन स्वातन्त्र्येण बहुधा संभवति। अतः तत्संग्रहार्थमादिशब्दः। अस्यानुभावानाह। तत्रेति। चशब्दाद्वैवर्ण्यादयो गृह्यन्ते। संचारिणामपि क्वचिदनुभावत्वं संभवतीत्युक्तम्। तत्र प्रियवियोगजन्यदुःखमूकं निर्वेदमुदाहरति। सहीति[6]। प्रतापरुद्रं चेति। चशब्दोऽवधारणे। कर्पूराद्यतिरिच्यमानशैत्यसौरभ्ययोस्तत्रैव सुलभत्वादिति भावः।

उदाहरणान्तराण्यन्यतो द्रष्टव्यानीत्युपेक्ष्य ग्लानिं लक्षयति। ग्लानिरिति। क्षुत्पिपासानिधुवनादिप्रयासजनितो बलापचयो ग्लानिरित्यर्थः। वैवर्ण्यारतिग्रहणं क्षामाङ्गवचनक्रियाद्युपलक्षणम्। सुरतश्रान्तायाः प्रियगौरवोद्वहनप्रयासापादनमुत्कर्पन्त्याः कस्याश्चिद्दौर्बल्यमुदाहरति। तेल्लोक्कमिति। त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं विश्वमित्यर्थः। चातुर्वर्ण्यादित्वाद् ष्यञ्प्रत्ययः। हृदयेन वक्षःस्थलेन साहसिकी

छाया।

2 सखि कर्पूरेण कृतं किं कस्तुरिकया मलयजं तिष्ठतु।
गुणशिशिरं यशःसुरभिमानय प्रतापरुद्रनृपचन्द्रम्॥
3 त्रैलोक्यं वहति महीतां धरति भुजः प्रतापरुद्रस्य।
तं हृदयेन धरन्ती साहसिकी दुर्बलाङ्ग्यस्मि॥

१ °वैवर्ण्योच्छ्वासदीनताः M., R. २ किं अं P.; किदं T′. ३ कप्पुरिआ P. ४ मलअजो T′. ५ साहसिई T′. ६ सहेति t. सहजकर्पूरेण कृतं किं कस्तूर्या मलयजं तिष्ठ गुणशिशिरमभिमानिनम्।

अथ शङ्का ।

अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षा शङ्का रोषादिकारणम् ।

यथा ।

[1]ण मुणदु अण्णोत्ति मए हिअए परिच्चओ पिअस्स किओ ।
किं पअडंम्हि जणाणं सव्वंगिणेहिं पुलएहिं ॥ २२ ॥

अथासूया ।

परोत्कर्षासहिष्णुत्वमसूया परिकीर्त्तिता ।

यथा ।

[2]अहिआईइ गुणेहिं रूवेण अ मज्झ किं मही अहिआ ।
जं तं पआवरुद्दो वहुमण्णइ भाअहेअं तं ॥ २३ ॥

स्वयं तन्वङ्गीति विदित्वापि प्रवृत्तत्वादिति भावः । सहसा बलेनाविमृश्य वर्त्तत इत्यस्मिन्नर्थे 'ओजःसहोम्भसा वर्त्तते' इति ठगन्तात् साहसिकशब्दात् कलोपे स्त्रियां नित्यईकारप्रत्यये प्राप्ते साहसिकीति रूपं गौरादौ तथाविधानात् । 'पुंसो जातेर्जेव' इति विकल्पस्तु अप्राप्तनीलादिविषय इति साहसिकेत्याकारान्तपाठ उपेक्षणीयः ।

शङ्कां लक्षयति । अनिष्टेति । परक्रौर्यादात्मदुर्णयाद्वानर्थप्राप्तेरभ्यूहनं शङ्केत्यर्थः । आदिग्रहणाद्वैवर्ण्यवैस्वर्यदिगवलोकनादयो गृह्यन्ते । उदाहरति । ण मुणद्विति । न जानात्वन्य इति मया हृदय एव परिचयःप्रियस्य कृतः । किं प्रकटास्मि जनानां सर्वाङ्गीणैः पुलकैः । मुग्धानां गूढानुरागस्य प्राकट्यमेवानर्थ इति भावः ।

असूयां लक्षयति । परेति । गर्वदौर्जन्यमन्युजन्यं परोत्कर्षासहिष्णुत्वमसूयेत्यर्थः । निन्दावज्ञाभ्रुकुट्यादयोऽनुभावाः । उदाहरति । अहीति । अभिजात्या गुणै रूपेण च मत्तः किं मही अधिका । यत्तां प्रतापरुद्रो बहुमन्यते भागधेयं तत् । अभिजातिः कुलम् । गुणाः दाक्षिण्यादयः । यत्र चतुर्विधाभरणराहित्येऽपि तत्साहित्येनेवाभासनं तद्रूपम् ।

छाया ।

1 न जानात्वन्य इति मया हृदये परिचयः प्रियस्य कृतः ।
किं प्रकटास्मि जनानां सर्वाङ्गीणैः पुलकैः ॥

2 अभिजात्या गुणै रूपेण च मत्तः किं मही अधिका ।
यत्तां प्रतापरुद्रो बहुमन्यते भागधेयं तत् ॥

१ जणदु P. २ हिअअप्पपरिचओ M. ३ °गीणेहि T'. ४ परिकीर्त्यते M,. ५ अभिजाए T', आभिजाईए M. ६ जत्तं M. ७ भाअहेयं M. ८ जाते जवेति t. ९ परीति t. १० °मन्यजनम् t.

अथ मदः ।

मदिरादिकृतो मोहहर्षव्यतिकरो मदः ।

यथा ।

[1]भणइ अ असंगदत्थं हसइ अमंदं अ राअभरिअच्छि ।
पिअचिंतामइराए परवसा उवह सामंगी ॥ २४ ॥

अथ श्रमः ।

श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेर्जातः स्वेदातिभूमिकृव ।

यथा ।

[2]आअच्छइ एव्व पिए कीस करंती गआगआआसं ।
तंमसि सेअजलेहिं सुंदरि लुलिअंगराआसि ॥ २५ ॥

'आवेध्यारोप्यविक्षेप्यबन्धनीयैरभूषितम् ।
यद्भूषितमिवाभाति तद्रूपमिति कथ्यते ॥'

इति लक्षणात् । अधिका किं न भवतीत्यर्थः । तथापि बहुमाने भागधेयमेव निमित्तमित्याह । यदिति ।

मदं लक्षयति । मदिरेति । मोहो वैचित्यम् । हर्षः प्रसादः । मदिरादिजन्यो हर्षमोहसंकरो मद इत्यर्थः । अत्र वागङ्गस्खालित्यहसितरुदितादयो यथायोगमुत्तमादिष्वनुभावाः ।

'संमोहानन्दसंभेदो मदो मद्योपयोगजः ।
अमुना चोत्तमः शेते मध्यो हसति गायति ॥
अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ।'

इति साहित्यदर्पणे । उदाहरति । भणईति ।

श्रमं लक्षयति । श्रम इति । अध्वसुरतादिजन्यः खेदः श्रम इत्यर्थः । स्वेद उपमर्दनादेरुपलक्षकः । उदाहरति । आअच्छईति ।

छाया ।

1 भणति चासंगतार्थं हसत्यमन्दं च रागभरिताक्षी ।
प्रियचिन्तामदिरया परवशा पश्यत श्यामाङ्गी ॥

2 आगच्छत्येव प्रिये कस्मात्कुर्वती गतागतायासं ।
ताम्यसि सेकजलैः सुन्दरि लुलिताङ्गरागासि ॥

१ दमः M., R. २ व्यतिकरो M. ३ दमः M., R. ४ मसंगमध्यम् T'.; असंगदत्थम् M. ५ °अख्खी M. ६ मदिराए M. ७ परवहा M[1]. ८ आअछइ P. ९ पिओ P. १० करंती M.

अथालस्यम्।

मन्दोद्यमत्वमालस्यं कर्त्तव्येषु प्रकीर्त्यते।

यथा।

आस्तां मृगाक्ष्या गृहकृत्यवार्त्ता
स्वाङ्गोपचारेष्वपि यत्नमान्द्यम्।
कर्त्तव्यमग्रे दयितस्य यत् स्या-
न्नूनं बलात्कारयति स्मरस्तत्॥ २६॥

अथ दैन्यम्।

सत्त्वत्यागादनौद्धत्यं दैन्यं कार्पण्यसंभवम्।

आलस्यं लक्षयति। मन्देति। गर्वश्रमादिना प्रयत्नमान्द्यमालस्यमित्यर्थः। अत्र जृम्भोपवेशनादयोऽनुभावाः। उदाहरति। आस्तामिति। गृहकृत्यवार्त्ता धूपवासनावितानसंविधानादिप्रसङ्गः स्वाङ्गोपचारेषु मृगमदानुलेपनमाल्यधारणमकरिकारचनादिषु यत्नमान्द्यं प्रयत्नशैथिल्यमुपचारकरणं पुनरतिदूरमिति भावः। अग्रे प्रियागमनसमये यत् कर्त्तव्यं प्रत्युद्गमनरभसाश्लेषप्रियभाषणादिकं तत् स्मरो बलात् बलमाश्रित्य कारयति। ल्यब्लोपे पञ्चमी। अत्र मन्दयत्न इति पाठे विधेयस्य मान्द्यस्य समासे गुणभूतत्वादविमृष्टविधेयांशं नाम दोषः स्यात्। नन्वेकं संधित्सतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायेनाविमृष्टविधेयांशं परिहरतोऽनुशासनविरो[illegible]धात्। 'पूरणगुण—' इत्यादिना गुणेन षष्ठीसमासप्रतिषेधात् इति चेन्मैवं मंस्थाः। संज्ञाप्रमाणत्वात् तद्यलगौरवं प्रसज्येत चन्दनगन्ध इत्यादिसूत्रभाष्यकारादिमहापुरुषप्रयोगदर्शनात् तत्स्थगुणेषु प्रतिषेधाभावात् पूरणगुणेति प्रतिषेधस्य पटस्य शुक्ल इत्याद्यतत्स्थगुणविषयत्वादिति। प्रपञ्चितं चैतदस्मादुपाध्यायैर्घण्टापथे 'न च न स्वीकृतमर्थगौरवम्' इत्येतद्व्याख्यानावसरे।

दैन्यं लक्षयति। सत्त्व इति। सत्त्वत्यागो दौर्गत्यादेरुपलक्षकः। तेन सत्त्व-

यथा ।

[1]आणेउं[1] णरणाहं गओ[2] क्खु सहिणो[3] जणो विलंबेइ ।
मम्मह[4] णमामि चंदं सिक्खअ[5] चिरेहि[6] इंसिच्चि[7] ॥ २७ ॥

अथ चिन्ता ।

ईष्टानभिगमाद्[8] ध्यानं चिन्ताशून्यत्वतापकृत्[9] ।

यथा ।

[2]संण्णिहिअं[10] विअं[11] गुरुअणं ण अ पेक्खइ पुच्छिआ वि णालेवइ[12] ।
एसा वि मग्गइ गइं हिअअस्स पिआणुबंधस्स ॥ २८ ॥

अथ मोहः ।

त्यागदौर्गत्यादिजन्यं मनसोऽनौद्धत्यं दैन्यमित्यर्थः । कार्पण्यवचनं देहवचनमालिन्याद्यनुभावानामुपलक्षकम् । उदाहरति । आणेदुमिति ।

आनेतुं नरनाथं गतः खलु सखीजनो विलम्बते । मन्मथ नमामि चन्द्रं शिक्षय चिरय ईषदिति । चिन्तां लक्षयति । इष्टेति । अपेक्षितानवाप्तिमूलं ध्यानं चिन्तेत्यर्थः । शून्यतानिःश्वासतापादयोऽनुभावाः । उदाहरति । सण्णिहिअमिति ।

सन्निहितमपि गुरुजनं न च पश्यति पृष्टापि नालपति ।
एषापि मार्गति गतिं हृदयस्य प्रियानुबन्धस्य ॥

अत्र प्रथमार्धेन शून्यत्वं द्वितीयार्धेन प्रियानवाप्तिमूलं ध्यानं चोच्यते ।

छाया ।

1 आनेतुं नरनाथं गतः खलु सखीनां जनो विलम्बते ।
मन्मथ नमामि चन्द्रं शिक्षय चिरय ईषदिति ।

2 सन्निहितमपि गुरुजनं न च पश्यति पृष्टापि नालपति ।
एषापि मार्गति गतिं हृदयस्य प्रियानुबन्धस्य ॥

१ आणेडुं M. २ गदो खु T′; गओ खु M. ३ सहीजणो T′.; सहि आ अणो M. ४ वम्मह P. ५ सिक्खअ M. ६ चिर पहि P. ७ अइरस्सि M. ८ इष्टमुद्दिश्य यद् ध्यानम् M_2. ९ °मानसशून्यकृत् R. १० सण्णिहिदं M. ११ पि P.; वि M. १२ °लवई P.

मोहस्तु मूर्च्छनं भीतिदुःखावेशानुचिन्तनैः ।

यथा

कथमपि गमयित्वा वासरं दीर्घदीर्घं
विरचितनववेषा प्रेषयित्वाथ दूतीः ।
चिरयति हृदयेशे प्रांशुभिश्चन्द्रपादै-
रभिहतसकलाङ्गी[1] मूर्च्छिता कोमलाङ्गी ॥ २९ ॥

अथ स्मृतिः ।

पूर्वानुभूतविषयं[2] ज्ञानं स्मृतिरुदाहृता ।

मोहं लक्षयति । मोह इति । भीत्यादिभिर्वैचित्यं मोह इत्यर्थः । 'मोहो विचित्तता भीतिदुःखवेगानुचिन्तनैः । घूर्णनागात्रपतनभ्रमणादर्शनादिकृत्' इति साहित्यदर्पणे । तत्राज्ञानभ्रमोत्पातघूर्णनादर्शनादयोऽनुभावाः । उदाहरति । कथमिति । दीर्घदीर्घं प्रियागमनार्थं कदा वा गभस्तिमानस्तमीयादिति प्रतीक्षणेनातिदीर्घमित्यर्थः । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । वासरं कथमपि क्षणगणनया कथंचित् प्रयत्नगौरवेणेत्यर्थः ।

'ज्ञातहेतुविवक्षायामप्यादि कथमव्ययम् ।
कथमादि तथाप्यन्तं यत्नगौरवबाढयोः ॥'

इत्यभिधानात् । गमयित्वा यापयित्वा । विरचितनववेषा विहितप्रियागमनसमयोचितशृङ्गारा सती । अथशब्दो विलम्बाभावसूचनार्थः । दूतीः पुङ्खानुपुङ्खतया प्रेषयित्वा हृदयेशे प्राणनाथे चिरयति विलम्बमाने सति कोमलाङ्गी अत एव प्रांशुभिरायतैश्चन्द्रपादैरिन्दुकिरणैः कशाकल्पैरभिहतसकलाङ्गी मूर्च्छिता । अनाथा पादैरभिहन्यमाना मूर्च्छन्तीति ध्वन्यते ।

स्मृतिं लक्षयति । पूर्वेति । सदृशादृष्टचिन्ताद्यैः संस्कारोद्बोधे सति पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानं स्मृतिरित्यर्थः । अत्र भ्रून्नमनशिरःकम्पादयोऽनुभावाः । स्पर्श-

---

१ °सकलाङ्गा R. २ °विषयज्ञानम् P, M.

यथा

प्रतापरुद्रस्य भुजे वसन्त्या
क्षोण्या तपः कीदृशमर्जितं स्यात्।
स्पृष्टं सकृद्येन मदीयमङ्गं
प्राप्नोति विष्वक् सुखवज्रलेपम्॥ ३०॥

अथ धृतिः।

धृतिश्चित्तस्य नैस्स्पृह्यं ज्ञानाभीष्टागमादिभिः।

यथा।

वीररुद्रनृपतौ हृदय त्वं
वल्लभे त्रिभुवनैकधुरीणे।
साधु साधु कृतकृत्यमसि त्वं
मन्यसे जगदशेषमसारम्॥ ३१॥

अथ व्रीडा।

चेतःसंकोचनं व्रीडानङ्गरागस्तवादिभिः।

सुखस्मरणमुदाहरति। प्रतापेति। [7]निबिडसुधालेपो वज्रलेपः। अत्र कस्यचिन्मदङ्गस्य कादाचित्कः प्रियकरस्पर्शः सर्वाङ्गीणमविच्छिन्नं च सुखं जनयति। वीररुद्रभुजे नित्यनिवासाया भूमेः किमु वक्तव्यमिति भावः।

धृतिं लक्षयति। धृतिरिति। आदिग्रहणात् शक्त्यादयो गृह्यन्ते। ज्ञानादिभिर्निःस्पृहत्वं धृतिरित्यर्थः।

ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु संपूर्णस्पृहता धृतिः।
सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत्॥

[8]तैरेव संतोषो धृतिरित्यन्ये। अव्यग्रभावादयोऽनुभावाः। उदाहरति। वीरेति। हे हृदय त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम्। पात्रादित्वान्न स्त्रीत्वम्। धुरं वहतीति धुरीणः। 'खःसर्वधुराद्' इत्यत्र योगविभागात् खप्रत्ययः। साधुसाध्वित्याभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः। अत्राभीष्टागमाद् धृतिः।

व्रीडां लक्षयति। चेत इति। अनङ्गनिमित्तो रागोऽनङ्गरागः। स्तवः स्तोत्रम्। आदिग्रहणादाचारभ्रंशादयः। चेतःसंकोचनं धाष्ट्याभावः। मदनाभि-

---

१ °मर्जितम् P. २ नाना° P., R. ३ °मादिषु P. ४ त्वम् M. ५ संव्रीडनम् T'. ६ °मद राग° R., M. ७ निबिडसुधा° t. ८ पते' t.

यथा ।

तथासमालोकनकौतुकानां
मनोरथैरन्ध्रपुराङ्गनानाम् ।
विलोकिते रुद्रनृपे भवन्ति
पर्यस्तपक्ष्माणि विलोचनानि ॥ ३२ ॥

अथ चपलता[2] ।

चापलं त्वनवस्थानं रागद्वेषादिसंभवम् ।

यथा ।

दृष्ट्वा रुद्रनरेन्द्रं तरलतराक्षी विलासमृदुहासा ।
कलयति मौक्तिकहारं स्पृशति च[3] कर्णोत्पलं बाला ॥ ३३ ॥

अथ हर्षः ।

प्रसक्तिरुत्सवादिभ्यो[4] हर्षः स्वेदाश्रुकम्पकृत[5] ।

लापादिर्मनःसंकोचो व्रीडेत्यर्थः । अत्रान्तर्धानवैवर्ण्याधोमुखत्वादयोऽनुभावाः । उदाहरति । तथेति । अव्यासङ्गेनानिमिषेण च तृष्णानुगुणं दृष्ट्वा जन्मनो जीवितस्य नयनानां च साफल्यं संपादयाम इत्यादयोऽभिलाषा मनोरथाः । तैर्हेतुभिस्तथाभूतं गाढमालोकनकौतुकं दर्शनोत्कण्ठा यासां तासामन्ध्रपुराङ्गनानां[6] विलोचनानि रुद्रनृपे विलोकिते सति पर्यस्तपक्ष्माणि सनिमेषाणि भवन्ति दृष्टिमपसारयन्तीत्यर्थः । अत्र नृपावलोकनानन्तरमेवानुरागोदयाल्लज्जाभूदिति भावः ।

चापलं लक्षयति । चापलमिति । रागद्वेषमात्सर्यादिमूलमनवस्थानं चापलमित्यर्थः । अत्रानुभावाः भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दचरणादयः । अत्र रागमूलं चापलमुदाहरति । दृष्ट्वेति । बाला रुद्रनरेन्द्रं दृष्ट्वा तरलतराक्षी अतिलोलदृष्टिरित्यर्थः, विलासमृदुहासा विलासप्रधानमन्दस्मिता च । भवतीति शेषः । अत्र तरलदर्शनादिचेष्टाचतुष्टयमध्ये क्षणमप्येकत्र मनसोऽनवस्थानाच्चापलम् ।

हर्षं लक्षयति । प्रसक्तिरिति । प्रियागमनपुत्रजननाद्युत्सवादिजनितो मनः-

---

१ °रान्ध्र° M. २ चापलम् M_3. ३ R. drops च. ४ प्रसक्ति° M. ५ स्वेदादिकात् पृथक् R.; स्वेदादिकम्पकृत् M_2, M_4. ६ °मान्ध्र° P.

यथा।

यत् पूर्वं सरसीषु पद्ममुकुलव्याजात् तपः संश्रितं
वक्षोजौ युवयोस्तदद्य फलितं जातौ कृतार्थौ युवाम्।
दत्ता काकतिवल्लभेन भवतोरेषा स्ववक्षःस्थली-
कस्तूरीद्विगुणीभवत्परिमला कल्हारमाला यतः॥ ३४॥

अथावेगः।

इष्टानिष्टागमाज्जात आवेगश्चित्तसंभ्रमः।

यथा।

निस्साणध्वनिमाकलय्य सहसा हेलाविहारोद्यतं
द्रष्टुं काकतिवीररुद्रनृपतिं प्रत्यग्रकौतूहलाः।
अर्धालम्बितमण्डनाः प्रतिपदं व्यत्यस्तभूषा जवा-
दारोहन्ति सुवर्णसौधवलभीशृङ्गाणि पौरस्त्रियः॥ ३५॥

अथ जडता।

जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यादिष्टानिष्टागमोद्भवा।

प्रसादो हर्ष इत्यर्थः। स्वेदादयोऽनुभावाः। उदाहरति। यदिति। अत्र कामिनी कुचौ संबोध्य तयोः प्रियदत्तस्वयंधृतकल्हारमालालाभजन्यधन्यत्वकथनव्याजेन स्वकीयं हर्षमाविष्करोति।

आवेगं लक्षयति। इष्टेति। प्रियादेरिष्टस्य राजविड्वरवातवर्षादेरनिष्टस्य चागमात् जातश्चित्तसंभ्रम आवेग इत्यर्थः। अत्र हर्षशोकत्वरास्तम्भादयोऽनुभावाः। उदाहरति। निस्साणेति। अर्धालम्बितमण्डनाः एकस्मिन्नेव लोचनेऽञ्जनमेकस्मिन्नेव चरणे लाक्षाविलेपनमित्यादिक्रमेणेति भावः। प्रतिपदं प्रतिस्थानम्। व्यत्यस्तभूषा वैपरीत्येनामुक्ताभरणाः कण्ठादौ काञ्च्यादिकं कटितटादौ हारादिकं च धारयन्त्य इत्यर्थः।

जाड्यं लक्षयति। जाड्यमिति। इष्टानिष्टागमोद्भूतमितिकर्तव्यतामूढत्वं जाड्यमित्यर्थः। अत्रानिमेषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयोऽनुभावाः। उदाहरति।

---

१ इष्टाभिगमना? M_4. २ पौराङ्गनाः M., R.

यथा।

समायाते नाथे[1] प्रमनसि[2] गृहान् रुद्रनृपतौ
वपुःसौन्दर्यश्रीविजितमदनोदारयशसि[3]।
वधूरन्तस्तोषव्यतिकरवशान्नोपचरितुं
पुरस्तादालीनां प्रचलति[4] तथा नो विरमति ॥ ३६ ॥

अथ गर्वः।

अन्यधिक्करणादात्मोत्कर्षो गर्वो बलादिजः।

यथा।

को वा शस्त्रग्रहणसमयो मादृशामीदृशानां[5]
कीदृग्वैरं प्रतिधरणिभृत्खेटकीटेष्वमीषु।
इत्यावेशात्[6] प्रतिभय[7]भुजाटोपदुर्वारगर्वाः
संक्रीडन्ते[8] रणभुवि भटाः काकतीन्द्रस्य जेतुः ॥ ३७ ॥

समायात इति। सखीसमक्ष[9]निमित्तलज्जाभरेणाच्छादितानुभावो हर्षोऽन्तस्तोषः। तस्य व्यतिकरः संबन्धः। अत्र नोपचरितुमित्यत्र नञो न चलति नो विरमतीत्युभयत्राप्यनुषङ्गः। तेनोभयत्र नञ्द्वयेन[10] लज्जासंभावितस्य चलननिषेधस्योत्कण्ठासंभावितस्य विरमणनिषेधस्य च निवृत्तिः सूच्यते। यथाह वामनः। 'संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति। अत्रोत्कण्ठाप्रतापाभ्यां प्रियोपचारं प्रति प्रवृत्ति[11]निवृत्त्योरुभयत आकर्षणान्नायिकायाः सर्वव्यापारप्रतिबन्धिनी सेयमुभयतः पाशा रज्जुरभूदिति भावः॥

गर्वं लक्षयति। अन्येति। बलैश्वर्याभिजनलावण्यादिजन्योऽन्यधिक्कारावज्ञानसविलासाङ्गवीक्षणाद्यनुभाव आत्मोत्कर्षाभिमानो गर्व इत्यर्थः। बलमूलं गर्वमुदाहरति। क इति। मादृशामतिसूर्यप्रतापानामिति भावः। शस्त्रग्रहणसमयः को वा लक्ष्याभावादायुधग्रहणावसरो नास्तीति भावः। ये पुनः पुरो वर्तन्ते प्रतिभटमानिनस्तेषु खद्योतकल्पेषु वैरवर्णनमपि लज्जावहमेवेत्याह। कीदृगिति। आवेश आग्रहः। संक्रीडन्ते नैव प्रयासमनुभवन्तीति भावः। 'क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च' इति तङ्।

---

१ कान्ते M_2. २ प्रमहासि R. ३ मदनोद्दामयशसि M. ४ न चलति M_1. ५ °स्मादृशानां पुरस्तात् P. ६ इत्याटोप° R.; इत्यावेशात् P. ७ प्रतिभट° P. ८ क्रीडन्ते ते P. ९ °समक्षे t. १० नद्वयेन t. ११ वृत्ति t.

अथ विषादः।

विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावचिन्तनैः।

यथा।

'पेसेमि मणोत्ति मुहा तं मं मोत्तूण वल्लहे लग्गं।
मं उज्झिअ णो गच्छइ मअणो सहि किं णु कादव्वं॥ ३८॥

अथौत्सुक्यम्।

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापत्वरादिकृत्।

विषादं लक्षयति। विषाद इति। प्रारब्धकार्यभङ्गापराधपरिज्ञानविप्रविषादादिभवः सत्त्वसंक्षयो विषाद इत्यर्थः। अयं चोपायान्वेषणवैमनस्यमुखशोषाद्यनुभावतारतम्यादुत्तमाधमाश्रयत्वेन त्रिविध इत्याहुः। तत्रोत्तमाश्रयं विषादमुदाहरति। पेसेमीति प्रेषयामि मन इति मुधा तन्मां मुक्त्वा वल्लभे लग्नम्। मामुज्झित्वा नो गच्छति मदनः सखि किं नु कर्त्तव्यम्। मन इति। नपुंसकत्वेनेदमन्यत्र रिरंसारहितमिति मत्वेति भावः। अत एवोक्तं पूर्वैः।

'नपुंसकमिति ज्ञात्वा तां प्रति प्रेषितं मनः।
तत्तु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम्॥'

इति। अत्र किं कर्त्तव्यमित्युपायगवेषणगोचरव्यापारम्भसूचितया चिन्तया विषादो व्यज्यते।

औत्सुक्यं लक्षयति। कालेति। इष्टविरहरम्यवस्तुदिदृक्षादिजन्यं मनस्तापत्व-

---

छाया।

1 प्रेषयामि मन इति मुधा तन्मां मुक्त्वा वल्लभे लग्नम्।
मामुज्झित्वा नो गच्छति मदनः सखि किं नु कर्त्तव्यम्॥

१ उपायापायचिन्तनैः M., P. २ मणोत्ति T'.; मणात्ति M. ३ मुहात्तं P. ४ मोत्तूण M.

यथा।

[1]अंधउरभामिणिजणो अंगाइ पसाहिऊण तुवरंतो।
रुद्दणरिंदागमणे विलंबिअं सहइ किंच्छेण ॥ ३९ ॥

अथ निद्रा।

निद्रा चित्तनिमीलनम्।

यथा

[2]सिविणे दिट्ठं दइअं वहुआ आलिंगिदुं कंउज्जोआ।
उंवह दरमीलिअच्छी गअणम्मि करे पसारेइ ॥ ४० ॥

शनिःश्वासनिद्राद्यनुभावं कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमित्यर्थः। उदाहरति। अंधेति। अन्ध्रपुरभामिनीजनोऽङ्गानि प्रसाध्य त्वरमाणः। रुद्रनरेन्द्रागमने विलम्बितं सहते कृच्छ्रेण॥ भामयत्यवश्यं कुप्यतीति भामिनी। भाम क्रोध इत्यस्माद्धातोश्चौरादिकादावश्यको णिनिः। यद्वा स्त्रीणां ललितकोपो भाम इति भोजराजः। तद्वती भामिनी। अत्र कृच्छ्रशब्दसूचितैश्चिन्तानवस्थानगात्रगौरवशय्याभिलाषाद्यनुभावैः प्रियदिदृक्षाविषयमौत्सुक्यं व्यज्यते।

निद्रां लक्षयति। निद्रेति। चित्तस्य निमीलनं बाह्येन्द्रियसंबन्धविरहः। चिन्तानैश्चिन्त्यव्यायामादिजन्यं जृम्भाङ्गभङ्गनेत्रनिमीलनाद्यनुभावं चित्तनिमीलनं निद्रेत्यर्थः। उदाहरति। सिविण इति। अत्रालीकप्रियालिङ्गनोद्योगादनवरतचिन्ताप्रतीतेस्तन्मूलेयं निद्रेति भावः। अत एवाहुः प्रशस्तपथवादाः। 'यमर्थमादृतश्चिन्तयन् स्वपिति सैव चिन्तासन्ततिः प्रत्यक्षाकारा संजायते' इति।

छाया।

1 अन्ध्रपुरभामिनीजनोऽङ्गानि प्रसाध्य त्वरमाणः।
रुद्रनरेन्द्रागमने विलम्बितं सहते कृच्छ्रेण॥
2 स्वप्ने दृष्टं दयितं वधूरालिङ्गितुं कृतोद्योगा।
पश्यत दरमीलिताक्षी गगने करौ प्रसारयति॥

१ °पुर° T'.; आन्धउर M. २ मामिणी M. ३ अंगाई P. ४ तुवरेन्तो T'. ५ °णरेंदा° T'. ६ सहइ T'. ७ किच्छेण T' ८ सिविणइ M. ९ वहूआ M. १० किउज्जोआ M.; किदोज्जोआ T' ११ उवहदनिमी° M. १२ भामिनि° t. १३ जृम्भाभङ्ग° t.

अथापस्मारः ।

आवेशो दुःखमोहाद्यैरपस्मारोऽङ्गतापकृत् ।

यथा ।

दृष्ट्वा स्वप्ने कुपितवदनं काकतीन्द्रक्षितीशं
हा हा रक्षेत्यसकलगिरः संभ्रमोत्थानभाजः ।
धावन्त्यन्तर्वणभुवि लुठन्त्याह्वयन्त्यात्मबन्धू-
नाराद्भूतानपि रिपुगणा व्यस्तनामग्रहेण ॥ ४१ ॥

अथ सुप्तिः ।

सुप्तिर्निद्रासमुद्रेकः ।

यथा ।

विश्वैकरक्षाजुषि काकतीन्द्रे
निश्चिन्ततां प्राप्तवतो मुरारेः ।
तत्कीर्तिचन्द्रातपवर्धितोऽपि
दुग्धाम्बुधिर्नैव भिनत्ति निद्राम् ॥ ४२ ॥

अपस्मारं लक्षयति । आवेश इति । अशुचित्वधातुवैषम्यभूतावेशादिजन्यो भूपातभ्रमणभुजास्फोटविकटोक्तिलालफेनाद्यनुभाव आवेशोऽपस्मार इत्यर्थः । उदाहरति । दृष्ट्वेति । कुपितवदनं भ्रुकुट्यादिना भयंकरमुखमित्यर्थः । अन्तर्वणभुवि वनमध्य इत्यर्थः । 'प्रनिरन्तर—' इत्यादिना णत्वम् । आराद्भूतान् समीपस्थानपि । अत्र भयकार्यमोहमूलोऽपस्मारो दैन्यधावनप्रभृतिभिरनुभावैर्व्यज्यते ।

सुप्तिं लक्षयति । सुप्तिरिति । निश्वासोच्छ्वासनिश्चलत्वनेत्रनिमीलनाद्यनुभावो निद्रासमुद्रेकः सुप्तिरित्यर्थः । उदाहरति । विश्वेति । काकतीन्द्रे विश्वैकरक्षाजुषि त्रिभुवनैकत्राणपरायणे सति । जुषेः क्विप् । निश्चिन्ततां प्राप्तवतः अवतीर्णभारत्वादिति भावः । अत एव मुरारेः पयोधिवृद्धावपि निद्राभङ्गाभावात् सुषुप्तिरित्याह । तदिति ।

---

१ आवेगो P. २ °पस्माराङ्ग° R. ३ क्षितीन्द्रम् T', M. ४ °त्यन्तर्वन° M. ५ वीरस्त्रे M,. ६ भुजास्फोट° t. ७ अत्र शत्रूणां भयकार्य° t. ८ सुप्तं लक्षयति t. ९ सुप्तमिति t. १० सुप्तमित्यर्थः t.

अथ विबोधः ।

विबोध[1]श्चेतना[2]वाप्तिर्जृम्भाक्षिपरिमार्गकृत् ।

यथा

प्रतापरुद्रे नृपमौलिरत्ने ।
विश्वंभरां [3]रक्षति शिक्षितारौ ।
विजृम्भमाणाः परितः प्रजानां
भाग्यश्रियस्तत्क्षणमुन्मिषन्ति ॥ ४३ ॥

अथामर्षः ।

अमर्षः सापराधेषु चेतःप्रज्वलनं मतम् ।

यथा ।

अरे भूपाश्चापान् नमयत शिरांस्युन्नमयत
प्रवृत्ताः स्वस्त्रीणामहमहमिका वीरवरणे ।
त्वरन्ते [4]नः खड्गाः [5]प्रतिदलनकेल्यामिति भटा
रणाग्रे गर्जन्ति प्रकटितरुषो रुद्रनृपतेः ॥ ४४ ॥

विबोधं लक्षयति । विबोध इति । शब्दास्पर्शाहारपरिणामादिजन्या भुजो-त्क्षेपाङ्गुलि[6]विस्फोटजृम्भणाक्षिविमर्दनाद्यनुभावा [7]चेतनावाप्तिर्विनिद्रत्वं विबोध इ-त्यर्थः । उदाहरति । प्रतापेति । विजृम्भमाणाः विवर्धमानाः जृम्भां कुर्वाणाश्च । उन्मिषन्ति उद्भवन्ति नेत्राण्युन्मीलयन्ति च । अत्रेत्थमर्थद्वयस्याभेदाध्यवसाया-द्वारोपितचेतनधर्माणां भाग्यसंपदामुन्निद्रत्वप्रतीतेर्विबोध इति भावः ।

अमर्षं लक्षयति । अमर्ष इति । अधिक्षेपावमानादिना स्वापराधेषु मनःप्रज्व-लनमभिनिविष्टत्वं प्रतिचिकीर्षेति यावत् । एवंविधेऽमर्षे स्वेदशिरःकम्पचि-न्तोपायान्वेषणोत्साहतर्जनादयोऽनुभावा द्रष्टव्याः । उदाहरति । अरे इति । स्व-स्त्रीणामप्सरसामन्योन्यं श्रेष्ठाहमित्यभिमानोऽहमहमिका । ‘अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहंकारः’ इत्यमरः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं निपातितम् । तस्य वीप्सायां द्विरुक्तिः । संज्ञायां कन् प्रत्ययः । प्रतिदलनकेल्यां खण्डनक्रीडायाम् ।

---

१ विभेदश्चे° R. २ °वाप्तिजृम्भा° M. ३ बिभ्रति M,. ४ त्वत्खड्गाः M. ५ प्रविदलन° T'. ६ स्फोट for विस्फोट t. ७ चेतनाप्राप्ति° t.

अथावहित्था ।

हर्षाद्याकारसंगुप्तिरवहित्थेति कथ्यते ।

यथा ।

[1]गोट्ठीए महिलाणं सोऊण[2] पआवरुद्दचरिआइ[3] ।
आलिहइ ओणअमुही[4] मुंद्धा[5] चलणेण महिपुट्ठं[6] ॥ ४५ ॥

अथोग्रता ।

दृष्टेऽपराधे चण्डत्वमुग्रता तर्जनादिकृत् ।

यथा ।

प्रियमानीय मानिन्या विरहार्तिर्निवार्यताम् ।
यदेतस्याः कटाक्षोल्कापातैरिन्दुर्मषीकृतः[7] ॥ ४६ ॥

अवहित्थां लक्षयति । हर्षेति । भयव्रीडाकौटिल्यादिभिर्हर्षादिकार्याकारगोपनमवहित्थेत्यर्थः । अत्र शून्यस्मितान्यथाकथनमिथ्याधैर्यकथाभङ्गादयोऽनुभावा ऊह्याः । उदाहरति । गोट्ठीए इति । गोष्ठ्यां महिलानां श्रुत्वा प्रतापरुद्रचरितानि । आलिखत्यवनतमुखी मुग्धा चरणेन महीपृष्ठम् ॥ अत्र काचन सुन्दरी प्रसङ्गादात्मानुरागप्रधानानि प्रियचरितानि श्रुत्वा प्रहर्षन्ती लज्जया मुखविकासादिसंगोपनार्थमधोमुखी महीमालिखतीत्यवहित्थेति भावः । महिपट्ठमिति । 'पृष्ठेऽनुत्तरपदे' इति नियमेनेत्वाभावाद् 'ऋतोऽत्' इत्यत्वम् । 'दिहौ मिथस्स' इति महीकारस्य ह्रस्वः ।

उग्रतां लक्षयति । दृष्ट इति । अपराधे पुत्रमित्रकलत्रादिद्रोहरूपे दृष्टे सति तर्जनोद्वेजनताडनबन्धनाद्यनुभावं चण्डत्वं क्रौर्यमुग्रतेत्यर्थः । कस्याश्चिद्विरहिण्याः सखी प्रियं प्रति दूतिकां प्रेषयति । प्रियमिति । अत्र संतापजननेन स्वापराधस्येन्दोः कटाक्षज्वालाभिर्मषीकरणोद्योगादुग्रतेति भावः ।

छाया ।

1 गोष्ठ्यां महिलानां श्रुत्वा प्रतापरुद्रचरितानि ।
आलिखत्यवनतमुखी मुग्धा चरणेन महीपृष्ठम् ॥

१ गोश्चीए P. २ सोदूण M_4. ३ °चरिआइं P. ४ ओणइमुही M. ५ मुध्धा M. ६ °पट्ठम् T'; °पिट्ठम् M. ७ °रिन्दो मषी कृता R.; °रिन्दुर्मषीकृतः M.

अथ मतिः ।

तत्त्वमार्गानुसंधानादर्थनिर्धारणं[1] मतिः ।

यथा ।

[1]को संसओ[2] महिअले चंदो[3] एव्व[4] वीररुद्दणरणाहो ।
जस्स करप्पस्सादो अंगाइ[5] मिअंकरण्णंति[6] ॥ ४७ ॥

अथ व्याधिः ।

मनस्तापाद्यभिभवाज्ज्वरादिर्व्याधिरिष्यते[7] ।

यथा ।

प्रतापरुद्रस्य दिशां जिगीषोः
प्रत्यर्थिनारीजनदेहजन्मा[8] ।
स्मरज्वरोष्मा हिमवत्प्रदेशान्[9]
स्मर्तव्यनीहारकथान् करोति ॥ ४८ ॥

मतिं लक्षयति । तत्त्वेति । नानाविधशास्त्रचिन्तोहापोहादिभ्योऽर्थनिश्चयो मतिरित्यर्थः । अत्र शिष्योपदेशसंशयच्छेदविदग्धव्यवहारमनःसंतोषादयोऽनुभावाः द्रष्टव्याः । उदाहरति । को संस्सअ इति । कः संशयो महीतले चन्द्र एव वीररुद्रनरनाथः । यस्य करस्पर्शादङ्गानि मृगाङ्करत्नन्ति ॥ अत्र प्रियकरसंस्पर्शेऽङ्गनामिन्दुकिरणसंपर्शे[10] चन्द्रकान्तानामिव द्रवीभावादयं चन्द्र एवेत्यध्यवसायान्मतिः ।

व्याधिं लक्षयति । मन इति । मनस्तापदोषवैषम्याद्यभिभवजन्मा शीतोष्णज्वरादिश्शीतालुतोष्णालुताद्यनुभावो व्याधिरित्यर्थः । विरहजन्यं तापज्वरमुदाहरति । प्रतापेति । दिशामिति [11]शेषे षष्ठी । 'न लोक—' इत्यादिना कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधात् । अत्रोष्णालुतया हिमवत्प्रदेशवासिनोऽपि शत्रुस्त्रीजनस्य हिमापेक्षेति महीयानयं तापज्वर इति भावः ।

छाया ।

1 कः संशयो महीतले चन्द्र एव वीररुद्रनरनाथः ।
यस्य करस्पर्शादङ्गानि मृगाङ्करत्नन्ति ॥

१ °दर्थे निर्धा M. २ संशओ M. ३ चंद P. ४ विअ M. ५ अंगाई P. ६ मिअंकरअणांति T'. ७ °ज्ज्वराधि° M. ८ °संगजन्मा R. ९ हि वनप्रदेशान् M. १० °संस्पर्शे t. ११ शेषलक्षणा षष्ठी t.

अथोन्मादः।

उन्मादस्तुल्यवर्त्तित्वं चेतनाचेतनेष्वपि।

यथा।

प्रतापरुद्रस्य जयप्रयाण-
भेरीध्वनौ मूर्च्छति दिङ्मुखेषु।
त्रासाकुला भ्रान्तिमुपेत्य वृक्षान्
पृच्छन्ति मार्गं रिपुभूमिपालाः॥ ४९॥

अथ मरणम्।

मरणं मरणार्थस्तु प्रयत्नः परिकीर्त्तितः।

यथा।

[I]पिअविरहं असहंती वहुआ णिअजीविअं उवेक्खंती।
सेव्वइ जोह्णं दक्खिणपवणस्स तणुं समप्पेइ॥ ५०॥

साक्षान्मरणस्यामङ्गलत्वान्नोदाहरणत्वमुचितम्।

उन्मादं लक्षयति। उन्माद इति। भयसंनिपातेष्टवियोगधननाशादिभिश्चित्तविभ्रान्तिरुन्माद इत्यर्थः। अत्रानिमित्तस्मितासंबन्धप्रलापनिर्हेतुकधावनोपवेशनोत्थानरोदनादयोऽनुभावा भवन्ति। भयमूलमुन्मादमुदाहरति। प्रतापेति। स्पष्टमेतत्।

मरणं लक्षयति। मरणमिति। व्याध्यभिघाताभ्यां देहान्मनसोऽपायो हिक्काश्वासाद्यनुभावो मरणमित्यर्थः। धनिकहेमचन्द्राद्यनुसारेण साक्षात्तदुदाहरणस्यामङ्गलत्वात् तदुद्योगोऽत्र विवक्षित इत्याह। मरणार्थ इति। शारदातनयस्तु मरणेऽभिनयो नास्तीत्येतत् काव्ये न पठ्यत इत्याह। उदाहरति। पिअेति। प्रियविरहमसहमाना वधूर्निजजीवितमुपेक्षमाणा। सेवते ज्योत्स्नां दक्षिणपवनस्य तनुं समर्पयति॥ भस्मीकरणबुद्ध्येति भावः।

छाया।

I प्रियविरहमसहमाना वधूर्निजजीवितमुपेक्षमाणा।
सेवते ज्योत्स्नां दक्षिणपवनस्य तनुं समर्पयति॥

१ °प्रयाणम् R. २ प्रयत्नस्तु प्रकीर्त्त्यते M_1; प्रयत्नः परिकीर्त्त्यते M_4 ३ निअ° P. ४ उवक्खंती M. ५ जोण्हं T'. ६ दाहिण° P. ७ समप्पेई P.; समप्पेहि M. ८ ग्रह° t. ९ तत्रा° t. १० कथ्यते t.

अथ त्रासः ।

आकस्मिकभयाच्चित्तक्षोभस्त्रासः [1]प्रकीर्त्यते ।

यथा ।

[1]पणअकुविआच्चिरेण वि वहुआ [2]सोऊण घणघणत्थ[3]णिअं ।
दइअं [4]सरअसवलिआ आलिंगइ वेप[5]माणंगी ॥ ५१ ॥

अथ वितर्कः ।

संदेहाद् [6]कल्पनानन्त्यं वितर्कः [7]परिकीर्त्तितः ।

यथा ।

गुणैस्तत्रासक्तं मम हृदयमन्यन्न गणितं
सखीभिर्ना[8]लोचि क्षितिपतिरसौ [9]दुर्लभ इति ।

त्रासं लक्षयति । आकस्मिक इति । अकस्मादेवाकस्मिकम् । विनयादित्वात् स्वार्थे ठक्प्रत्ययः । तकारान्तत्वात् 'इसुसुक्तान्तात् कः' इति कादेशः । अव्ययत्वाट्टिलोपः । तस्मात् भयात् भयहेतोरित्यर्थः । विद्युद्गर्जितभूकम्पादिजन्यः कम्पगात्रसंकोचरोमाञ्चमोहाद्यनुभावश्चेतश्चमत्कारस्त्रास इत्यर्थः । गर्जितमूलं त्रासमुदाहरति । पणएति । प्रणयकुपिताचिरेणापि वधूः श्रुत्वा घनघनस्तनितम् । दयितं सरभसवलिता आलिङ्गति वेपमानाङ्गी ॥

वितर्कं लक्षयति । संदेहादिति । उपलक्षणं चैतत् । तेन संदेहविमर्शादिजन्योऽनेकधासं[10]भावनात्मा भ्रूक्षेपशिरःकम्पाद्यनुभावो वितर्क इत्यर्थः । उदाहरति । गुणैरिति । गुणैर्महाकुलीनतादिभिः । तत्र क्षितिपतौ । अन्यद्दौर्लभ्यादिकं न गणितं मदीयहृदयस्य कामान्धत्वादिति भावः । सखीभिरिति विवेकवतीभिरपीति भावः । ननु किं गतोदकसेतुबन्धेन इतः परं वा प्रियप्राप्तावुपायं चिन्त-

---

छाया ।

1 प्रणयकुपिताचिरेणापि वधूः श्रुत्वा घनघनस्तनितम् ।
दयितं सरभसवलिता आलिङ्गति वेपमानाङ्गी ॥

१ प्रकीर्तितः M_4. २ सोदूण M_4. ३ °थ्थणिदं M.; °च्चणिअं T′. ४ सरहस° T″; सरभअ° M.; सरभव° M_4. ५ वेवमाणंगी T″; वेपमाणांगि P. ६ कल्पनान्यत्वं P. ७ परिकीर्त्यते R. ८ °र्नारोचि T′. ९ दुर्वच M_8. १० °संभाविताल्मा t.

उपायः को वा स्यात्तदभिगमने मुह्यति मनः
किंयान् कोऽयं कीदृक् कियदवधिरन्तर्व्यतिकरः ॥ ५२ ॥

तत्र सात्त्विकानां व्यभिचारिणां चानेकरससाधारणत्वान्न विशेषमपेक्ष्योदाहरणं कृतम्। तथा हि[1] शृङ्गारे सर्वेषामनुप्रवेशः संभवति[2]। हास्ये ग्लानिश्रमचपलत्वहर्षावहित्थानां संभवः। करुणे मदधृतिव्रीडाहर्षगर्वौत्सुक्योग्रताभिर्विनान्ये संभवन्ति। रौद्रे ग्लानिशङ्कालस्यदैन्यचिन्ताव्रीडावेगजडताविषादसुप्ति[3]निद्रा[4]पस्मारावहित्थाव्याध्युन्मादशमाः न संभवन्ति[5]। वीरे रौद्राग्निर्वेदो[6]ऽधिकः। भयानकेऽसूयामदधृतिव्रीडाहर्षगर्वनिद्रासुप्त्यमर्षा[7]वहित्योग्रतामतिभिर्विनान्ये संभवन्ति। बीभत्सेऽद्भुते च चिन्तात्रासादयो यथासंभवमूह्याः। शान्ते निर्वेदधृती संभवतः[8]।

यासं इत्युक्ते सोऽपि न प्रतीयत इत्याह। उपाय इति। तत्र हेतुमाह। मुह्यति मन इति। मोहापगमानन्तरमुपायश्चिन्त्यतामित्याशङ्क्य इयत्तयेदृक्तयेदन्तया वा दुरवगमत्वेन दुश्चिकित्सस्य मोहमहाव्याधेरानन्तर्यमपि दुर्लभमेवेत्याशयेनाह। कियानिति। गच्छता कालेन स्वयमेव मोहशान्तेः किं तया चिन्तयेत्याशङ्क्य कालावधिरपि दुरवबोध एवेत्याह। कियदवधिरिति। व्यतिकरो व्यसनं विपत्तिर्मोह इति यावत्। एवमत्र संदेहेन कल्पनानन्त्याद्वितर्क इति भावः।

ननु विभावादिवत् सात्त्विकसंचारिणामपि तत्तद्रसप्रस्ताव एव किमिति नोदाहरणं कृतमत आह। तत्रेति। व्यभिचारिणामनेकरससाधारणत्वमुपपादयति। तथाहीत्यादिना।

भावादयश्चित्तारम्भाः। लीलादयो गात्रारम्भाः। उभयेऽप्यनुभावाः। तदुक्तम्।

'अनुभावश्चतुर्धा स्यान्मनोवाक्कायबुद्धिभिः।'

इति। एतेषां योषिदालम्बनचेष्टारूपाणां यौवनजन्यानामुद्दीपनविभावत्वमपि प्राचामाचार्याणां संमतम्। अतः संकीर्णस्वरूपाणामेतेषां प्रकरणनियमाभावेना-

१ यथा हि M. २ P. drops संभवति. ३ सुप्त° R.; सुषुप्ति° M_{4}. ४ M. omits निद्रा. ५ °शमत्रासा न संभवन्ति T'; °त्रासा न भवन्ति (i. e. शम is dropped) M. ६ रौद्राद्भुतनिर्वेदो M. ७ T' drops अमर्ष. ८ °धृतिसंभवः M_{3}.

अथ शृङ्गारचेष्टा निरूप्यन्ते ।

भावो हावश्च हेला च माधुर्यं धैर्यमित्यपि ।
लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम्[1] ॥
मोट्टायितं कुट्टमितं विब्बोको ललितं तथा ।
कुतूहलं च चकितं विहृतं हास इत्यपि ॥
एवं शृङ्गारचेष्टाः स्युरष्टादशविधा मताः ॥

तत्रासां[2] स्वरूपमुदाहरणं च ।

अथ[3] भावः ।

रसाभिज्ञानयोग्यत्वं भाव इत्यभिधीयते ।

यथा ।

[1]रुद्दणरेंदस्स गुणे गाअइ बालत्तणम्मि[4] सविस्संभं[5] ।
लज्जेइ दरपुलइओ[6] जुवइजणो जोव्वणे गाउं[7] ॥ ५२ ॥

यमेव स्वरूपनिरूपणावसर इत्यभिप्रायेणाह । अथेति । परिगणनादेवाष्टादशविधत्वे जातेऽपि कण्ठोक्तिर्मतान्तरेष्वेतेषामुच्चावचत्वमस्तीति सूचयितुम् । तत्प्रपञ्चस्तु भोजराजीयादिग्रन्थेषु द्रष्टव्यः ।

तत्र भावं लक्षयति । रसेति । बाल्ययौवनसंधावुत्पन्नशृङ्गारविषयः प्रथमोऽन्तःकरणविकारो भावः इत्यर्थः । तदुक्तम्

'चित्तस्य विकृतिः सत्त्वं विकृते कारणे सति ।
ततोऽल्पा विकृतिर्भावो बीजस्यादिविकारवद् ॥'

इति । उदाहरति । रुद्देति । रुद्रनरेन्द्रस्य गुणान् गायति बालत्वे सविस्रब्धम् । लज्जते दरपुलकितो युवतिजनो यौवने गातुम् ॥ अत्र यद्यपि ईषदर्थे दरशब्दोऽव्ययमिति त्रिविक्रमः तथापीषत्तमत्वमत्र विवक्षितम् । तेन दरपुलकितो दुर्लक्षपुलक इत्यर्थः ।

छाया ।

1 रुद्रनरेन्द्रस्य गुणान् गायति बालत्वे सविस्रम्भम् ।
लज्जाति दरपुलकितो युवतिजनो यौवने गातुम् ॥

१ किलचिन्तितम् P. २ अत्रासाम् M.; आसाम् M_4. ३ T' omits अथ. ४ बालतणम्मि M. ५ विस्सभ्भं T'. ६ °वुलइओ T'. ७ गाइं M.

अथ हावः।

ईषद्दृष्टिविकारः स्याद्भावो हावः प्रकीर्त्यते।

यथा।

अत्रैवेषत्पुलकित इति।

अथ हेला।

सुव्यक्तविक्रियो भावो हेलेति प्रतिपाद्यते।

यथा।

[1]मा होदु कस्स वि फुडं इइ मुग्धे कुणोसि वल्लहं हिअए।
घोसिज्जइ तुह भाओ सव्वंगीणेहि पुलएहि॥

अथ माधुर्यम्।

अभूषणेऽपि रम्यत्वं माधुर्यमिति कथ्यते।

यथा।

जितत्रैलोक्यलावण्या प्रकृत्या हरिणेक्षणा।
किं तु भूषयितुं धत्ते भूषणानीति मे मतिः॥ ५९॥

हावं लक्षयति। ईषदिति। दरशब्दस्य मुख्यार्थविवक्षायामिदमेवात्रोदाहरणमित्याह। अत्रैवेषदिति।

हेलां लक्षयति। सुव्यक्तेति। उदाहरति। मेति। मा भवतु कस्यापि स्फुटमिति मुग्धे करोषि वल्लभं हृदये। घोष्यते तव भावः सर्वाङ्गीणैः पुलकैः॥

माधुर्यं लक्षयति। अभूषण इति। अत एवोक्तं दशरूपके। 'सर्वास्वप्यवस्थास्वनुल्बणत्वं माधुर्यम्' इति। उदाहरति। जितेति। प्रकृत्या स्वभावेनैव न तु प्रयत्नेनेति भावः। जितं त्रैलोक्यं येन तत् तथाभूतं लावण्यं पूर्वोक्तः कान्तिविशेषो यस्याः सा तथोक्ता। अत्र स्वाभाविकसौन्दर्यस्य प्रसाधनविधिनिःस्पृहत्वान्माधुर्यमिति भावः।

छाया।

1 मा भवतु कस्यापि स्फुटमिति मुग्धे करोषि वल्लभं हृदये।
घोष्यते तव भावः सर्वाङ्गीणैः पुलकैः॥

१ विकारस्तु भावो M. २ इत्यादि R. ३ परिकीर्त्यते R. ४ फुडइ T.; पुडंअ M. ५ कुणसि T'; कूणसि M. ६ हिहए P. ७ उघसिज्जइ P. ८ भाअ P.; भावो M. ९ °गीणेहिं P. १० °पहिं P.; M. ११ t. drops मुग्धार्थे.

अथ शृङ्गारचेष्टा निरूप्यन्ते।

भावो हावश्च हेला च माधुर्यं धैर्यमित्यपि।
लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम्[1]॥
मोट्टायितं कुट्टमितं विब्बोको ललितं तथा।
कुतूहलं च चकितं विहृतं हास इत्यपि॥
एवं शृङ्गारचेष्टाः स्युरष्टादशविधा मताः॥

तत्रासां[2] स्वरूपमुदाहरणं च।

अथ[3] भावः।

रसाभिज्ञानयोग्यत्वं भाव इत्यभिधीयते।

यथा।

[1]रुद्दणरेंदस्स गुणे गाअइ बालत्तणम्मि[4] सविस्संभं[5]।
लज्जेइ दरपुलइओ[6] जुवइजणो जोव्वणे गाउं[7]॥ ५३॥

यमेव स्वरूपनिरूपणावसर इत्यभिप्रायेणाह। अथेति। परिगणनादेवाष्टादशविधत्वे जातेऽपि कण्ठोक्तिर्मतान्तरेष्वेतेषामुच्चावचत्वमस्तीति सूचयितुम्। तत्प्रपञ्चस्तु भोजराजीयादिग्रन्थेषु द्रष्टव्यः।

तत्र भावं लक्षयति। रसेति। बाल्ययौवनसंधावुत्पन्नशृङ्गारविषयः प्रथमोऽन्तःकरणविकारो भावः इत्यर्थः। तदुक्तम्

'चित्तस्य विकृतिः सत्त्वं विकृते कारणे सति।
ततोऽल्पा विकृतिर्भावो बीजस्यादिविकारवत्॥'

इति। उदाहरति। रुद्देति। रुद्रनरेन्द्रस्य गुणान् गायति बालत्वे सविस्रब्धम्। लज्जते दरपुलकितो युवतिजनो यौवने गातुम्॥ अत्र यद्यपि ईषदर्थे दरशब्दोऽव्ययमिति त्रिविक्रमः तथापीषत्तमत्वमत्र विवक्षितम्। तेन दरपुलकितो दुर्लक्ष्यपुलक इत्यर्थः।

छाया।

1 रुद्रनरेन्द्रस्य गुणान् गायति बालत्वे सविस्रम्भम्।
लज्जाति दरपुलकितो युवतिजनो यौवने गातुम्॥

१ किलचिन्तितम् P. २ अत्रासाम् M.; आसाम् M₄. ३ T' omits अथ. ४ बालतणम्मि M. ५ विस्सम्भं T'. ६ °वुलइओ T'. ७ गाइं M.

अथ हावः ।

ईषद्दृष्टविकारः स्याद्भावो हावः प्रकीर्त्यते ।

यथा ।

अत्रैवेषत्पुलकित इति ।

अथ हेला ।

सुव्यक्तविक्रियो भावो हेलेति प्रतिपाद्यते ।

यथा ।

[1]मा होदु कस्स वि फुडं इइ मुध्धे कुणोसि वल्लहं हिअए ।
घोसिज्जइ तुह भाओ सव्वंगीणेहि पुलएहिं ॥

अथ माधुर्यम् ।

अभूषणेऽपि रम्यत्वं माधुर्यमिति कथ्यते ।

यथा ।

जितत्रैलोक्यलावण्या प्रकृत्या हरिणेक्षणा ।
किं तु भूषयितुं धत्ते भूषणानीति मे मतिः ॥ ५९ ॥

हावं लक्षयति । ईषदिति । दरशब्दस्य मुख्यार्थविवक्षायामिदमेवात्रोदाहरणमित्याह । अत्रैवेषदिति ।

हेलां लक्षयति । सुव्यक्तेति । उदाहरति । मेति । मा भवतु कस्यापि स्फुटमिति मुग्धे करोषि वल्लभं हृदये । घोष्यते तव भावः सर्वाङ्गीणैः पुलकैः ॥

माधुर्यं लक्षयति । अभूषण इति । अत एवोक्तं दशरूपके । 'सर्वास्वप्यवस्थास्वनुल्बणत्वं माधुर्यम्' इति । उदाहरति । जितेति । प्रकृत्या स्वभावेनैव न तु प्रयत्नेनेति भावः । जितं त्रैलोक्यं येन तत् तथाभूतं लावण्यं पूर्वोक्तः कान्तिविशेषो यस्याः सा तथोक्ता । अत्र स्वाभाविकसौन्दर्यस्य प्रसाधनविधिनिःस्पृहत्वान्माधुर्यमिति भावः ।

छाया ।

1 मा भवतु कस्यापि स्फुटमिति मुग्धे करोषि वल्लभं हृदये ।
घोष्यते तव भावः सर्वाङ्गीणैः पुलकैः ॥

१ विकारस्तु भावो M. २ इत्यादि R. ३ परिकीर्त्यते R. ४ फुडइ T.; पुडंअ M. ५ कुणसि T'; कूणसि M. ६ हिइए P. ७ उघसिज्जइ P. ८ माअ P.; भावो M. ९ °गीणेहिं P. १० °पहिं P.; M. ११ t. drops मुख्यार्थ.

अथ धैर्यम् ।

शीलाद्यलङ्घनं नाम धैर्यमित्यभिधीयते ।

यथा ।

[1]कुलवहुआणं ण जुज्जइ मज्जाओलंघनं खु विसमे वि ।
रुद्दणरिंदगुणा उण हिअअहराः किं णु कादव्वं ॥ ५६ ॥

अथ लीला ।

प्रियानुकरणं लीला वाग्भिर्गत्याथ चेष्टितैः ।

यथा ।

[2]पेच्छह सहिअ एसा लच्छी रण्णो पआवरुद्दस्स ।
चरिआइ अणुकुणंती रण्णीसु पइव्वआ जाआ ॥ ५७ ॥

धैर्यं लक्षयति । शीलेति । उदाहरति । कुलेति । कुलवधूनां न युज्यते मर्यादालङ्घनं खलु विषमेऽपि । रुद्रनरेन्द्रगुणाः पुनर्हृदयहराः किं नु कर्तव्यम् ॥ विषमे विपद्यपि ।

लीलां लक्षयति । प्रियेति । उदाहरति । पेच्छहेति । प्रेक्षध्वं सख्य एषा लक्ष्मी राज्ञः प्रतापरुद्रस्य । चरितान्यनुकुर्वती राज्ञीषु पतिव्रता जाता ॥ अत्र लक्ष्मीर्नाम काचिन्नायिका प्रियचरितानुकरणाल्लीलावती जातेत्यर्थः । तस्याः पातिव्रत्ये हेतुत्वमुक्तं सर्वज्ञसोमेश्वरेण ।

‘ भुक्ते भुङ्क्ते या पत्यौ दुःखिते दुःखिता यदि ।
मुदिते मुदितात्यर्थं प्रोषिते मलिनाम्बरा ॥
सुप्ते पश्चात्तु या शेते पूर्वमेव प्रबुध्यते ।
नान्यं कामयते चित्ते सा विज्ञेया पतिव्रता ॥’

इति । राज्यलक्ष्मीरपि दानभोगादावत्यन्तमनुकूला राज्ञि निश्चलाभूदिति व्यज्यते ।

छाया ।

1 कुलवधूनां न युज्यते मर्यादालङ्घनं खलु विषमेऽपि ।
रुद्रनरेन्द्रगुणाः पुनर्हृदयहराः किं नु कर्तव्यम् ॥

2 प्रेक्षध्वं सख्य एषा लक्ष्मी राज्ञः प्रतापरुद्रस्य ।
चरितान्यनुकुर्वती राज्ञीषु पतिव्रता जाता ॥

१ वहूआए M. २ लज्जाआ M. ३ °लंघणं M. ४ क्खु P. ५ वाग्भिर्गत्यादिचेष्टितैः P. ६ पेच्छ्ह P. ७ सहिओ T', M. ८ चरिआइं P. ९ °कूणंती M. १० रण्णी खु P.

अथ विच्छित्तिः।

विच्छित्तिरतिरम्यत्वं स्वल्पैरपि विभूषणैः।

यथा।

[1]कस्स कए केण किंअं काअइपुरंधिआणं सुंदेरं।
साहारणभूसाए पिअसहि तेल्लोकरमणिज्जं॥ ५८॥

अथ विलासः।

तात्कालिको विकारः स्याद्विलासो दयितेक्षणे।

यथा।

[6]सहेलं पश्यन्त्याः प्रकृतिसुभगं रुद्रनृपतिं
तदात्वप्रत्युद्यद्विविधललिताटोपमधुरम्।
रसप्रादुर्भावाद्युगपदुदयत्सात्त्विकमहो
मृगाक्ष्यास्तारुण्ये कुसुमशरशिल्पं विजयते॥

अथ विभ्रमः।

विभ्रमस्त्वरया काले भूषास्थानविपर्ययः।

---

[9]विलासं लक्षयति। तात्कालिक इति। विलासो नेत्रभ्रूवक्रकर्मणां विशेष इत्यर्थः। उदाहरति। सहेलमिति। व्याख्यातमेतन्नायकप्रकरणे (५९) प्रौढोदाहरणप्रस्तावे।

विच्छित्तिं लक्षयति। विच्छित्तिरिति। उदाहरति। कस्सेति। कस्य कृते केन कृतं काकतिपुरन्ध्रीणां सौन्दर्यम्। साधारणभूषया यत्सखि त्रैलोक्यरमणीयम्॥ साधारणभूषया स्रक्चन्दनताम्बूलादिनापि केन कृतमित्यनेन सौन्दर्यस्य विधातृशिल्पवैलक्षण्यं प्रतीयते। कस्य कृत इत्यनेन भोक्ता तदनुरूपो नोपलभ्यत इति।

विभ्रमं लक्षयति। विभ्रम इति। काले प्रियसमागमादिसमये। त्वरया मदनावेशादिसंभ्रमेणेत्यर्थः। भूषाणां हाराङ्गदादीनां स्थानविपर्ययः स्थानव्यत्यास

छाया।

1 कस्य कृते केन कृतं काकातिपुरस्त्रीणां सौन्दर्यम्।
साधारणभूषया प्रियसखि त्रैलोक्यरमणीयम्॥

१ °इथ्यिआणसुन्देरं T'; °इन्धीआणं सुन्देरं M. २ साधारण° M. ३ °भूसाए वि M. ४ जं सहि T'; M. ५ तेलोक्क° T'. ६ सहासं M. ७ तदा तु प्रत्यु° R. ८ °स्तारुण्यं M. ९ In the commentary the order of treatment is विभ्रम, विच्छित्ति and विलास.

यथा ।

[1]सोऊण सहीमुहादो [1]दिवसो [2]विरतोत्ति संभमेण वहू ।
[3]हत्थेसु [4]णेउराइं [5]चरणेसु [6]कुणइ [7]वलआइ ॥ ५९ ॥

अथ [8]किलकिञ्चितम् ।

[9]रोषाश्रुहर्षभीसादेः [10]संकरः [11]किलकिञ्चितम् ।

यथा ।

[2]गेण्हइ[12] [13]णरणाहे विअणंमि पडंचलं मिअच्छीए ।
वेवइ तणू वि [14]णच्चइ [15]भुउडी [16]अवि गग्गआ [17]वाआ ॥ ६० ॥

अथ मोट्टायितम्

मोट्टायितं स्यादिष्टस्य कथादौ [18]भावसूचनम् ।

इत्यर्थः । उदाहरति । सोऊणेति । श्रुत्वा सखीमुखाद्दिवसो विरत इति संभ्रमेण वधूः । हस्तयोर्नूपुरे चरणयोः करोति वलये ॥ श्रुत्वा सखीमुखाद्दिवसो विरत इति प्रियासक्तचित्ततया स्वयं दिवसावसानमपि न जानातीति भावः । ततः संभ्रमेण वधूर्हस्तयोर्नूपुरे चरणयोर्वलये [19]च करोति ।

किलकिञ्चितं लक्षयति । रोषेति । उदाहरति । गेण्ह इति । गृह्णति नरनाथे विजने पटाञ्चलं मृगाक्ष्याः । वेपते तनुर्विनृत्यति भ्रुकुट्यपि गद्गदा वाचः ॥ अत्र भयादिविकाराणां कम्पादीनां मेलनात् किलकिञ्चितम् ।

मोट्टायितं लक्षयति । मोट्टायितमिति । प्रियगुण[20]कथनादौ स्वाभिलाषप्रकटनं

छाया ।

1 श्रुत्वा सखीमुखाद्दिवसो विरत इति संभ्रमेण वधूः ।
हस्तयोर्नूपुराणि चरणयोः करोति वलयानि ॥
2 गृह्णति नरनाथे विजने पटाञ्चलं मृगाक्ष्याः ।
वेपते तनुरपि नृत्यति भ्रुकुट्यपि गद्गदा वाचः ॥

१ दिअहो M. २ विरओत्ति M. ३ हत्ते M. ४ णोउराइ M.; णूपुराइं P. ५ चल-णेसु M. ६ कुलईं P.; कूणइ M. ७ वलआई P, ८ किलचिन्तितम् P. ९ क्रोधाश्रु° T'. १० °भीत्यादिसंकरः R. ११ किलचिन्तितम् P. १२ गेह्णति P.; गह्णन्ते M. १३ काकइणाहे T'.; णरणाहो P. १४ व्विणच्चइ P. १५ भिउडी P. १६ विअ M. १७ वाचा P. १८ भावसूचितम् R. १९ वलयति t. २० °कथनादय P.

यथा ।

[1]मॅहुराइ रुद्दणरवइचॅरिआइ वहॅूए सुणंतीए ।
तणुगोवणेण पॲडो जह भॲओ ण तहॅ पुलएहिँ ॥ ६१ ॥

अथ कुट्टमितम् ।

संमर्देऽपि सुखाधिक्यं रतौ कुट्टमितं मतम् ।

यथा ।

निर्मॅयादमनोभॅवोत्सवकथाविस्रम्भकर्णेजपै-
रक्षैर्विस्मितमानसां प्रियसखीमालोक्य जातत्रपा ।
वैयात्यं निजमात्मवल्लभकृतां रागान्वतां जानती
सद्यो नम्रमुखेन्दुरिन्दुवदना क्षोणीं लिखन्ती स्थिता ॥ ६२ ॥

मोट्टायितमित्यर्थः । उदाहरति । मधुराईति । मधुराणि रुद्रनरपतिचरितानि वध्वाः शृण्वत्याः । तनुगोपनेन प्रकटो यथा भावो न तथा पुलकैः ॥ पुलकानां प्रियगुणस्तुतिजनितमन्मथभावसूचकत्वं भावप्रकाशे ।

‘[8]गुणान् वर्णयति स्वैरं वीक्षते भावमन्थरम् ।
रोमाञ्चो गद्गदपदा वाक् स्वेदश्च कपोलयोः ॥
विस्रम्भकथनं दूत्या तत्समागमचिन्तनम् ।
एवंगुणस्तुतिभवा भावा मन्मथसूचकाः ॥’

इति ।

कुट्टमितं लक्षयति । संमर्द इति । केशाधरादिग्रहे सत्यपि बहिः[9]प्रकोपजनकोऽन्तःसान्द्रानन्दत्वं कुट्टमितमित्यर्थः । उदाहरति । निर्मर्यादेति । निर्मर्यादो निर्दयप्रवृत्तो मनोभवोत्सवकेशाधरग्रहादिकामक्रीडैव कथावादस्तस्य विस्रम्भकर्णेजपैरुच्चाटुकत्वसूचकैर्नखदन्तपदादि[10]द्वारेणेति भावः । ‘स्तम्बकर्णयो रमिजपोः’ इत्यच्प्रत्यये ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति सप्तम्या अलुक् । वैयात्यं धार्ष्ट्यम् । आत्मवल्लभकृतां तत्संबन्धिनीमित्यर्थः । करोत्यर्थस्य धात्वर्थसामान्यत्वात् विशेषपर्यवसानम् । रागान्वतां निःशङ्कविहारहेतुभूतामिति भावः ।

छाया ।

1 मधुराणि रुद्रनरपतिचरितानि वध्वाः शृण्वत्याः ।
तनुगोपनेन प्रकटो यथा भावो न तथा पुलकैः ॥

१ महुराइं P. २ चरिआइं P. ३ वहू पणं (वध्वाः ननु) T′. ४ पकओ P. ५ भावो M. ६ तहा P. ७ °भवोद्भव° P. ८ गुणान् न गणयति t. ९ कोपने for प्रकोपजनको t. १० °द्वारेति भावः t.

अथ बिब्वोकः ।

मनाक् प्रियकथालापे बिब्वोकोऽनादरक्रिया ।

यथा ।

लक्ष्मीः सद्मनि निर्भरं विहरतां क्षोणीभुजालम्बन-
क्रीडां नैव जहातु किं च सततं वाणी मुखे खेलतु ।
श्रौतं रुद्रनरेश्वरस्य बहुभिर्विज्ञातपूर्वैः प्रिय-
व्याहारैः कृतमेव दूति मदनश्चापाय संनह्यतु ॥ ६३ ॥

अथ ललितम् ।

सुकुमारोऽङ्गविन्यासो ललितं परिकीर्त्यते ।

यथा ।

पदन्यासक्रीडारणितमणिमञ्जीररशनं
सहेलं व्यावल्गत्करवलयनिक्काणसुभगम् ।
स्मितज्योत्स्नावीचीतरलवचनं रुद्रनृपतेः
पुरन्ध्रीणामासर्दिनुरहसि सेवाविलसितम् ॥ ६४ ॥

अत्र लिखन्तीति वर्तमानापदेशेन तत्कारणभूताया लज्जाया अविरामः सूच्यते । अत्राभूतपूर्वसंभोगाचिह्नसाक्षात्कारेण विस्मयमानां प्रियसखीं प्रेक्ष्याधुना मन्दाक्ष-मन्थरत्वेन ज्ञातचरकेशाधरादिग्रहदुःखतया तादात्म्यसुखातिभूमिसूचनात् कुट्ट-मितमिति भावः ।

बिब्वोकं लक्षयति । मनागिति । उपलक्षणमेतत् । तेन गर्वाभिमानादिना दयितेऽप्यनादरकरणं बिब्वोक इत्यर्थः । उदाहरति । लक्ष्मीरिति । अयि सखि त्वय्यविरतकोपायां लक्ष्म्यादिनायिकासु नानाविधविहारैः प्रेयसीपदं लभमानासु तव पुनर्नावकाशो लभ्यते । प्रियो हि प्रियाणि कथयतीत्येवं प्रियप्रेषितया दूत्या कथिते मानग्रन्थिग्रथितहृदयतया मरणेऽपि कृतसंकल्पाया अनादृतप्रियकथाया नायिकाया वचनमेतत् । अत एवायं बिब्वोक इति भावः ।

ललितं लक्षयति । सुकुमारेति । उदाहरति । पदेति । अनुगतं रहोऽनुरहस-मिति प्रादिसमासः । अनुगतं रहोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वेति पक्षमञ्जरीकारः । 'अन्ववतप्ताद्रहसः' इति समासान्तोऽच् प्रत्ययः । अत्रान्ध्रनायकपुरन्ध्रीणामे-

---

१ सादरम् M_1. २ तिष्ठतु P. ३ ख्यातम् M_2. ४ °रसनम् P. ५ °निक्काण° M. ६ °दनुरमससेवा° R. ७ °गृहीत° t.

अथ कुतूहलम्।

कुतूहलं रम्यदृष्टौ चापलं परिकीर्त्यते[1]।

यथा।

वीररुद्रमधिरूढसिन्धुरं द्रष्टुमन्ध्रनगरीपुरन्ध्रयः।
कुर्वते रचितसंक्रमत्वरास्तुङ्गसद्मशिखराधिरोहणम्॥ ६५॥

अथ चकितम्।

चकितं भयसंभ्रमः।

यथा।

अविज्ञातायातं स्वमकथितमाल्यापि हसितुं
हठादुत्पश्यन्त्याश्चकितचकितोदञ्चितदृशः।

कान्तसेवायां मणिमञ्जीरादिशिञ्जितमञ्जुलस्य करचरणविन्यासस्य क्रीडासहेलपदाभ्यामालापानां मन्दहासमधुरत्वकथनेन च सौकुमार्यप्रतिपादनाल्ललितमिति भावः।

कुतूहलं लक्षयति। कुतूहलमिति। उदाहरति। वीरेति। अधिरूढसिन्धुरमारूढगजम्। रचितसंक्रमत्वराः कृतगतिवेगाः। उत्सृष्टलीलागतय इत्यर्थः। तुङ्गसद्मशिखराधिरोहणं हर्म्याग्रारोहणं कुतूहलात् कुर्वते।

चकितं लक्षयति। चकितमिति। उदाहरति। अविज्ञातेति। पश्चाद्भागे पादन्यासमान्द्येन अज्ञातं प्रियानवगतमायातं स्वस्यागमनं यस्य तं तथोक्तम्। हसितुं परिहसितुं परिहासार्थमित्यर्थः। आल्या सख्याप्यकथितं स्वमात्मानं हठाद्यदृच्छया उत्पश्यन्त्याः। आसीनैस्तिष्ठन्त ऊर्ध्वमवलोकयन्त इति भावः। अत एव चकितचकिताश्चकितप्रकारा लज्जोत्कण्ठाभ्यामसकृदावृत्तनिमीलनोन्मीलिता इत्यर्थः। तथा उदञ्चिता ऊर्ध्वप्रसारितापाङ्गौ दृशौ यस्यास्तथोक्तायाः। तल्लक्षणं भावप्रकाशे।

'मीलनोन्मीलनावृत्तिर्यत्र तच्चकितं विदुः।
अपाङ्गयोरूर्ध्वभागावलोकनमुदञ्चितम्॥'

इति। विलासान् 'तात्कालिको विकारः स्याद्विलासो दयितेक्षणे' इत्युक्तलक्ष-

१ परिकीर्त्तितम् R. २ °मान्ध्र° M. ३ संभ्रम° P. ४ °ज्वरा R. ५ भूयसंभ्रमः R. ६ °मल्पातिहसितम् B.; °मल्पोपहसितम् B. ७ मणिमयमञ्जीरा° t. ८ °तापाङ्गाश्च t.

विलासानुद्वेलानुदितमदनान् वीक्ष्य सुतनो-
स्तथैव प्रत्येतुं पुनरवनिपालः स्पृहयति ॥ ६६ ॥

अथ विहृतम् ।

विहृतं प्राप्तकालस्य वाक्यस्याकथनं ह्रिया ।

यथा ।

प्रतापरुद्रस्य भुजान्तरस्थां
कल्हारमालाममुना स्पृशेति ।
स्तनद्वये पत्रलिपिं लिखन्तीं
सखीं वधूः पश्यति साभिमानम् ॥

अथ हसितम् ।

आकस्मिकं तु हसितं यौवनादिविकारजम् ।

यथा

[1]जह जह हसइ मिअच्छी जौ[2]व्वणलच्छि[3]सिक्खिआ महुरं ।
तह तह कुसुमेसुसरा विअसंति पिअस्स आसा अ[4] ॥

णान् वीक्ष्य तथैवालिङ्गनादिसत्कारमनुभूयैवेत्यर्थः । पुनः प्रत्येतुं गत्वा पुनरागन्तुमित्यर्थः । सर्वोऽपि मदनमहोत्सवश्चकितसुखस्य षोडशीं कलां नार्हतीति भावः ।

विहृतं लक्षयति । विहृतमिति । प्राप्तकालस्यावसरोचितस्येत्यर्थः । उदाहरति । प्रतापेति । भुजान्तरस्थितां वक्षःस्थिताम् । अमुना स्तनद्वयेन स्पृश आलिङ्गेत्यर्थः । इतीत्थमाशिषमुक्तेति शेषः । साभिमानं सखीवचनस्येष्टत्वात् सकृत्रिमकोपमित्यर्थः । पश्यति न पुनः किमपि ब्रूते लज्जयेति भावः ।

हसितं लक्षयति । आकस्मिकमिति । यौवनादिविकारजं न तु हास्यवद् द्वेषभावादिविकारजमित्यर्थः । अत एवाकाशिकमहेतुकम् । व्याख्यातमेतत् । उदाहरति । जहेति ।

'यथा यथा हसति मृगाक्षी यौवनलक्ष्म्या शिक्षिता मधुरम् ।
तथा तथा कुसुमेषुशरा विकसन्ति प्रियस्य आशा च ॥

छाया ।

1 यथा यथा हसति मृगाक्षी यौवनलक्ष्मीशिक्षिता मधुरं ।
तथा तथा कुसुमेषुशरा विकसन्ति प्रियस्य आशा च ॥

१ हासः B. २ जोव्वणलच्छीप T' (यौवनलक्ष्म्या), जौव्वणलच्छीप M. ३ °सिक्खिआ P. ४ आ M.

अथ शृङ्गारस्याङ्कुरितत्वकुसुमितत्वफलितत्वहेतवो द्वादशावस्था निरूप्यन्ते ।

चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः संकल्पोऽथ प्रलापिता ।
जागरः कार्श्यमरतिर्लज्जा[1]त्यागोऽथ संज्वरः ॥
उन्मादो मूर्च्छनं[2] चैव मरणं चरमं विदुः ।
अवस्था द्वादश मताः कामशास्त्रानुसारतः[3] ॥

[4]केचिद्दशावस्था इति कथयन्ति ।

आसां [5]स्वरूपमुदाहरणं च ।

आदरादर्शनं चक्षुःप्रीतिरित्यभिधीयते ।

अत्र यौवनजन्येन मदनोद्दीपकेन मृगाक्षीहसितेन प्रियमनोरथः पृथुलीभवतीति भावः ।

इत्थं रससामग्रीं निरूप्य शृङ्गारस्यफलकमनिमित्तभूता द्वादशावस्था निरूपयति । अथेत्यादिना । शृङ्गारस्येति । सामर्थ्यादयोगाख्यविप्रलम्भशृङ्गारस्येत्यर्थः । कामशास्त्रानुसारत इत्यनेन अलंकारशास्त्रे संख्यासंज्ञादौ [6]विशेषोऽस्तीति सूच्यते । अत एवोक्तं भावप्रकाशे

'दशधा मन्मथावस्था भवेद् द्वादशधापि वा ।
इच्छोत्कण्ठाभिलाषाश्च चिन्तास्मृतिगुणस्तुती ॥
उद्वेगोऽथ प्रलापः स्यादुन्मादो व्याधिरेव च ।
जाड्यं मरणमित्याद्ये द्वे कैश्चिद्वर्जिते बुधैः ॥'

इति । अन्ये तु

'दृङ्मनःसङ्गसंकल्पा जागरः कृशता रतिः ।
ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥'

इत्याहुः । तदेतदाह । केचिदिति ।

आसां क्रमेण लक्षणोदाहरणे दर्शयति । आदरादित्यादिना । तत्र प्रत्यक्षचि-

---

1 °व्रीडा R. 2 मूर्च्छना R. 3 कामशास्त्रानुसारिभिः M. 4 केचित्तु दशा° P. 5 स्वरूपं निरूप्यते उदाहरणं च P. 6 विशेषो नास्तीति° p.

यथा ।

[1]सहि एसो रुद्दणिओ [2]णअणाण[3]मतक्कि[4]ओत्सओ [5]जाओ ।
मअणो [6]वँ मुत्तिमंतो चंदो विअ मुक्कलंछणो पुण्णो ॥ ६९ ॥

अथ मनःसङ्गः ।

मनःसङ्गः प्रियतमे नित्यं चित्तस्य [7]विश्रमः ।

यथा ।

[8]सइ [9]मह [10]मणो [11]विलग्गइ रुद्द[12]णरेदम्मि कीस [13]कुविआओ ।
तेणाहं वि [14]विमुक्का [15]हलाओ [16]तुम्हेसु का वत्ता ॥ ७० ॥

अस्वप्नादौ सादरं प्रियदर्शनं चक्षुःप्रीतिरित्यर्थः । उदाहरति । सहीति । सखि एष रुद्रनृपो नयनयोरतर्कितोत्सवो जातः । मदन इव मूर्त्तिमान् चन्द्र इव मुक्तलाञ्छनः पूर्णः ॥ अत्र राज्ञो नेत्रोत्सवत्वादिप्रतिपादनेन तद्दर्शनेऽत्यादरः प्रतीयते ।

मनःसङ्गं लक्षयति । मन इति । सर्वदा प्रियविश्रान्तचित्तत्वं मनःसङ्ग इत्यर्थः । उदाहरति । सईति । सदा मम मनो विलगति रुद्रनरेन्द्रे कस्मात् कुपिताः । तेनाहमपि विमुक्ता सख्यो युष्मासु का वार्त्ता ॥ सइ सदा । 'इस्सदादिषु ' इति सूत्रेणात्राकारस्येकारादेशः । कस्मात् कुपिता यूयमिति शेषः । तेनाहमपि विमुक्ता संनिहितापीति भावः । सख्यो युष्मासु का वार्त्ता व्यवहितास्विति भावः । तस्मान्न मे युष्मदुपालम्भभाजनत्वमिति भावः ।

छाया ।

1 सखि एष रुद्रनृपो नयनयोरतर्कितोत्सवो जातः ।
मदन इव मूर्तिमान् चन्द्र इव मुक्तलाञ्छनः पूर्णः ॥

2 सदा मम मनो विलगति रुद्रनरेन्द्रे कस्मात् कुपिताः ।
तेनाहमपि विमुक्ता सख्यो युष्मासु का वार्त्ता ॥

१ णिवो M. २ णअणस्स M. ३ अतक्कि° M. ४ °ओस्सओ T'; ऊसवो M. ५ संजाओ M. ६ व्व. P. ७ विभ्रमः R. ८ सहि P.; सई M. ९ मम P. १० मणं M. ११ विलग्गइ M. १२ °णरिदम्मि M. १३ कुविआसि P., M. १४ विमुत्ता M. १५ हलावो M.; सहिओ P. १६ तुह्मसु M.

अथ संकल्पः।

संकल्पो नार्थविषयो मनोरथ उदाहृतः।

यथा।

[1]दर[1]हसिअग[2]ब्भिआइं सि[3]णेहसि[4]णिद्धाइ राअभरि[5]आइ।
रु[6]द्दणिववि[7]लोइआइं कहं णु[8] मह[9]ंमि णिव[10]दंति॥ ७१॥

अथ प्रलापः।

प्रलापः प्रियसं[11]श्लिष्टगुणालाप उदाहृतः।

संकल्पं लक्षयति। सकल्प इति। उदाहरति। दरेति। दरहसितं मन्दस्मितं तद्गर्भितानि संभोगौत्सुक्यसूचकानीत्यर्थः। 'कटाक्षैर्हासगर्भैस्तु संभोगौत्सुक्यभावना' इति वचनात्। स्नेहस्निग्धानि रागभरितानि। स्नेहो नाम आर्द्रान्तःकरणत्वम्। तदुक्तम्।

'मनसो यद्द्रवीभावो विषयेषु ममत्वतः।
भयशङ्कावसानात्मा स एव स्नेह उच्यते॥'

इति। तत्प्रकर्षो रागः। तदुक्तम्।

'दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव रज्यते।
येन स्नेहप्रकर्षेण स राग इति कथ्यते॥'

इति। रुद्रनृपविलोकितानि कदा मयि निपतन्ति।

प्रलापं लक्षयति। प्रलाप इति। प्रियगुणस्तुतिः प्रलाप इत्यर्थः। उदाहृ-

---

छाया।

1 दरहसितगर्भितानि स्नेहस्निग्धानि रागभरितानि।
रुद्रनृपविलोकितानि कथं नु मयि निपतन्ति॥

१ °हसिद° M. २ °गब्भिणाइं T'. ३ सिणह° M. ४ 'सिणिधा' P. ५ °भरिआइं P. ६ रुद्दणिवलोइ° M. ७ °दाइं M. ८ कइ आणु T' (कदा नु); का पणु M. ९ ममंमि T'. १० °दंदि M. ११ °संसृष्ट° M.

यथा ।

[1]तह णिउणो तह महुरो तह सुहओ तह सोम्मसंभाओ ।
एक्को रुद्दणिवो चिअ इदि गोट्ठी पोढमहिलाणं ॥ ७२ ॥

अथ जागरः ।

जागरस्तु विनिद्रत्वम् ।

यथा

[2]गमिअं कहं वि दिणं चंदादवदूसहा णिसा दीहा ।
मअणो वि पुंखिअसरो णिद्दा वि णिओ वि णो एइ ॥ ७३ ॥

रति । तहेति । तथा निपुणो विदग्धः कृत्यवस्तुषु चतुर इत्यर्थः । तथा मधुरः प्रियदर्शनः प्रियंवदो वा । तथा सुभगो गम्भीरगुणो नायकविशेषः । तल्लक्षणं वक्ष्यामः । तथा सौम्यस्वभावः सुशील एको रुद्रनृप एवेति गोष्ठी प्रौढमहिलानाम् । सर्वत्र तथाशब्दः पूर्वानुभवपरः । अत्र निपुणादिगुणयोगात् प्रतापरुद्र एवास्माकमभिगम्य इति प्रौढाङ्गनाः प्रसङ्गं कुर्वन्तीति भावः । अत एवोक्तं भावप्रकाशे ।

'महोदयो महाभाग्यः कृतज्ञो रूपवान् युवा ।
मानी सुशीलः सुभगो विदग्धो वंशसंभवः ॥
अहर्निद्रो मधुरवागभिगम्यो भवेत् स्त्रियः ॥'

इति ।

तथा निपुणस्तथा मधुरस्तथा सुभगस्तथा च सौम्यस्वभावः ।
एको रुद्र नृप एवेति गोष्ठी प्रौढमहिलानाम् ॥

रुद्दणिवो चिअ रुद्रनृप एव । चिअचेअ अवधारणे इत्यवधारणार्थे चिअचेअ इत्येतौ शब्दौ निपातितौ ।

जागरं लक्षयति । जागर इति । उदाहरति । गमिअमिति । गमितं कथंकथमपि दिनम् प्रियागमनप्रतीक्षणादिभिरिति भावः । चन्द्रातपदुःसहा निशा-

---

छाया ।

1 तथा निपुणस्तथा मधुरस्तथा सुभगस्तथा सौम्यस्वभावः ।
एको रुद्रनृप एवेति गोष्ठी प्रौढमहिलानाम् ॥

2 गमितं कथमपि दिनं चन्द्रातपदुःसहा निशा दीर्घा ।
मदनोऽपि पुङ्खितशरो निद्रापि नृपोऽपि नो एति ॥

१ सुहवो M. २ तज T'. ३ °सभाओ P.; °सम्भावो M. ४ पव्व P. ५ विनिद्रत्वं विरहादिसमुद्भवम् T'. ६ कह कह वि (कथंकथमपि) T.; किह किह M. ७ दीदा P. ८ णिपो M. ९ एइ M. १० °ममिगम्यते t. ११ स्त्रिया t.

अथ कार्श्यम् ।

कार्श्यमङ्गस्य तानवम् ।

यथा ।

> चन्द्रास्ये कथमङ्गुलीयकमिदं केयूरितं ते सखि
> प्रेम्णा प्रेयसि वैभवैः स खलु को भूमेः सपत्नी यतः ।
> ज्ञातं मानिनि काकतीयनृपतौ सक्तासि सत्यं शुभे
> श्यामाङ्गीं स खलु स्थिरां रमयते त्वां तां च शैलस्तनीम् ॥७४॥

अथारतिः ।

अन्यत्राप्रीतिररतिः ।

अत एव दीर्वा । मदनोऽपि पुंखितशरो नृपोऽपि निद्रापि नोपैति । स्वप्नसमागमस्यापि परिपन्थी जागरहतको जागर्तीति भावः ।

कार्श्यमाह । कार्श्यमिति । उदाहरति । चन्द्रास्य इति । अङ्गुलीयकमिति । 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः' इति छप्रत्यये स्वार्थिकः कन्प्रत्ययः । केयूरितं मङ्गदीकृतमित्यर्थः । नायिकाह । सखीति । प्रेम्णां प्रेमादीनां प्रियविषयरतव स्थाविशेषाणामित्यर्थः । तदुक्तम् ।

> 'प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुरागश्च ।
> अङ्कुरपल्लवकलिकाकोरकफलभोगभागयं क्रमशः ॥'

इति । 'सप्तमी शौण्डैः' इति वदाद्यर्थलाभः । सखी प्रेमविषयं पृच्छति । स खलु कः इति । नायिकोत्तरमाह । भूमेरिति । यत इति । सार्वविभक्तिकस्तसिः । येनाहं भूमेः सपत्नी भवेयं स इत्यर्थः ।

सखी नायिकाभिप्रायमुद्घाटयति । ज्ञातमिति । नायिकाङ्गीकरोति । आलीति । भूकस्याप्यालयाभि सर्वथा तद्वदेवोपभोगो भविष्यति किमेतेन कार्श्येनेति सखी नायिकामुपलालयति । शुभ इति । श्यामाङ्गीं यौवनयुक्ताङ्गीमन्यत्र कृष्णाङ्गीम् । शैलस्तनीं शैलसदृशस्तनीमन्यत्र स्तनायमानशैलामित्यर्थः ।

अरतिं लक्षयति । अन्यत्रेति । प्रियव्यतिरिक्तविषयवैराग्यमरतिरित्यर्थः ।

---

१ भूमिः M.; भूमें P. २ तां त्वां च R., M.

यथा।

[1]दूसेइ चंदसिं[2]ट्ठिं णिं[3]दइ मलआणिलस्स मा[4]हाप्पं।
ऊसवपरं[5]गुही सा सुहअ तुं[6]मं किं णु मंतेसि॥ ७५॥

अथ व्रीडात्यागः।

यथा

[7]लंघिअमहिलासमहं तह भणिअं मअणदुव्विणीदाए।
जह सोऊण गुरुअणो ओसरइ विलज्जिओ दूरं॥ ७६॥

अथ ज्वरः।

तापाधिक्यं ज्वरो मतः।

यथा।

[8]मोहसिसिरोवआरा वहुआ विरहज्जरेण गरुएण।
दाणिं रुद्दणरेसर कंखइ तुह दंसणामिअअं॥ ७७॥

उदाहरति। दूसेइति। दूषयति चन्द्रसृष्टिं निन्दति मलयानिलस्य माहात्म्यम्। उत्सवपराङ्मुखी सा सुभग त्वं किं नु मन्त्रयसे। सुभग त्वामिति। सुभगो नाम नायकविशेषः। तदुक्तम्।

'सपत्नीनखदन्तादिचिह्नं यत्र न दृश्यते।
विचार्यमाणमानेर्ष्यः सुभगः सोऽभिधीयते॥'

इति। अत एवात्र विषयान्तराद्वैराग्यलिङ्गभावेन प्रेमास्पदत्वं द्रष्टव्यम्।

लज्जात्यागमुदाहरति। लङ्घिएति। लङ्घितमहिलासमयं तथा भणितं मदनदुर्विनीतया। यथा श्रुत्वा गुरुजनोऽपसरति विलज्जितो दूरम्॥ लङ्घितमहिलासमयं सुरतव्यतिरिक्तकाले लज्जा स्त्रीसमयः। किं विलम्ब्यते चुम्बनादिकमिहेदानीमेव कर्तव्यमित्यादिकं तथाशब्दार्थः।

ज्वरं लक्षयति। तापेति। उदाहरति। मोहेति। मोघशिशिरोपचारा वधूर्विरहज्वरेण गुरुणा। इदानीं रुद्रनरेश्वर काङ्क्षति तव दर्शनामृतकम्॥

छाया।

1 दूषयति चन्द्रसृष्टिं निन्दति मलयानिलस्य माहात्म्यम्।
उत्सवपराङ्मुखी सा सुभग त्वं किं नु मन्त्रयसि॥

2 लङ्घितमहिलासमयं तथा भणितं मदनदुर्विनीतया।
यथा श्रुत्वा गुरुजनोऽपसरति विलज्जितो दूरम्॥

3 मोघशिशिरोपचारा वधूर्विरहज्वरेण गुरुणा।
इदानीं रुद्रनरेश्वर काङ्क्षति तव दर्शनामृतम्।

१ दूसअइ P. २ °दिट्ठिं T'., P. ३ णिदह T'. ४ मणआ° P. ५ माहाप्पं P, माहप्पं M. ६ परम्मुहा M. ७ दुमं M ८ लज्जात्यागः T'. ९ °समअं M. १० वहूआं M. ११ गुरुएण M. १२ 'नरेसर° P. १३ किंखइ M. १४ दंसणामअअं T'. (मृतकम्), M.

उन्मादमरणयोः प्रागेवोदाहरणं दर्शितम्।

अथ मूर्च्छा।

मूर्च्छा त्वभ्यन्तरे वृत्तिर्बाह्येन्द्रियनिमीलनात्।

यथा।

[1]चिंतअंतिए णरेंदं दट्ठुं हिअअंट्ठितं मीअच्छीए।
करणाइं बाहिराइं विसंति अब्भंतरं वि सुण्णाए॥ ७८॥

अथ शृङ्गारः। स च द्विविधः। संभोगो विप्रलम्भश्च। 'संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः' इति शृङ्गारतिलके कथितम्। संभोगस्य परस्परावलोकनसंभाषणालिङ्गनचुम्बनाद्यनेकव्यापारमयत्वेनानन्त्यादेकविधत्वेन गणना कृता। यथा।

अवस्थाद्वयं व्यभिचारिप्रस्ताव एवोदाहृतमित्याह। उन्मादेति। स्थायिभावसहकारित्वेनोपाधिना संचारित्वम्। रसास्वादनिमित्तत्वनोपाधिना अवस्थात्वं चेति विवेकः।

मूर्च्छां लक्षयति। मूर्च्छेति। बाह्येन्द्रियाणां चक्षुरादीनां निमीलनं स्वस्वविषयग्रहणाभावः। अत एवाभ्यन्तरे अवृत्तिः शून्यान्तःकरणत्वमित्यर्थः। उदाहरति। चिन्ततीए इति। शून्यायाश्चिन्तया शून्यान्तःकरणाया इत्यर्थः। अत्र मूर्च्छाया मोहाख्यसंचारिसमानयोगक्षेमत्वेनोन्मादादिवदुदाहरणातिदेशार्हत्वेऽपि पृथगुदाहरणं चमत्कारविशेषद्योतनायेति द्रष्टव्यम्।

अथ रसविशेषानुदितोद्देशक्रमानुसारेण विभागपूर्वकं लक्षणोदाहरणाभ्यां दर्शयति। अथेत्यादिना। तत्र संभोगस्यावान्तरविभागाभावे हेतुमाह। संभोगस्येति।

छाया।

1 चिन्तयन्त्या नरेन्द्रं द्रष्टुं हृदयस्थितं मृगाक्ष्याः।
करणानि बधिरानि विशन्ति अभ्यन्तरमपि शून्यायाः॥

१ कृतम् T'. २ त्वाभ्यन्तरी T. ३ चिंततीए M. ४ णरिंदं M. ५ °ट्ठियं P. ६ करणाइं P. ७ सुणाए T'. ८ P. drops कथितम्. ९ परस्परालोकन° M. १० कथिता for गणना कृता M. ११ t. drops वत्. १२ t. drops दिता.

रहःप्रत्यासन्ने हृदयदयिते रुद्रनृपतौ
निवृत्ता मानाज्ञा विरलमपि लज्जाविलसितम् ।
किमन्यत्ते गोप्यं बहिरबहिरानन्दमसृणः
स्मरावेशः कोऽपि प्रियसखि नृपेणैकयति माम् ॥ ७९ ॥

विप्रलम्भः पुनरभिलाषेर्ष्याविरहप्रवासहेतुकत्वेन चतुर्विधः ।

अभिलाषो नाम संभोगात् प्रागनुरागः ।

यथा ।

अन्योन्यभाषणमनङ्गविलासगोष्ठी
शय्या च सार्धमपदानि मनोरथानाम् ।

उदाहरति । रह इति । रहःप्रत्यासन्ने विजनमुपगते हृदयदयिते प्राणवल्लभे मानः कोपविशेषः । 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासंगिनि प्रिये' इति कथनात् । तदाज्ञा तत्परवशत्वमित्यर्थः । लज्जाविलसितमपि विरलं निवृत्तमित्यर्थः । सुरतसमये स्त्रीणां प्रागल्भ्यभूषणत्वादिति भावः । अत्र विस्रम्भविहारविरोधिनोर्लज्जामानयोर्निवृत्तिकथनादुन्मर्यादो विमर्दः संवृत्त इति सूच्यते । तत्फलमाह । किमिति । अवक्तव्यं ते नास्तीत्यर्थः । बहिरबहिरानन्दमसृणः विगलितवेद्यान्तरत्वेनापरिच्छिन्नानन्दमय इत्यर्थः । अत एवालौकिकोऽयं स्मरावेशो दुर्निश्चयस्वरूप इत्याह । कोऽपीति । किं बहुना । तदानीमावयोः सामरस्यं समजनीत्याह । नृपेणेति । एकां करोति एकयति । एकशब्दात् 'तत्करोति' इति ण्यन्तात् 'वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानवद्वा' इति वर्तमानप्रत्ययः । अत्र हृदयदयितपदोदितेनालम्बनविभावेन रहःशब्दसूचितैरुद्दीपनविभावैर्माननिवृत्तिव्यङ्ग्यैर्हर्षादिव्यभिचारिभिरनुक्तिसिद्धैःस्तम्भादिभिरनुभावैश्च परिपोषं प्राप्तः रत्याख्यः स्थायीभावः शृङ्गारतामङ्गीचकारेति वेदितव्यम् ।

विप्रलम्भं विभजते । विप्रलम्भ इति ।

तत्राद्यं लक्षयति । अभिलाष इति । अयोगपूर्वानुरागाद्यपरपर्यायो विप्रलम्भविशेषोऽभिलाष इत्यर्थः । उदाहरति । अन्योन्येति । अन्योन्यभाषणमिष्टालापरूपं ततोऽनङ्गविलासगोष्ठी नर्मकथाप्रसङ्ग इत्यर्थः । सार्धं शय्या सह शयनमित्यर्थः । 'संज्ञायां समजनि—' इत्यादिना क्यप् प्रत्ययः । अत्र यद्यपि शेर-

---

१ हृदयनिहिते T'. २ पुनः पुनर° P. ३ °प्रवासादिहेतुकः T'. ४ संभोगादनुरागः M. ५ सार्धमपराणि M_4. ६ रत्याख्यस्थायिभावः t.

प्रेमानुबन्धमुदयद्बहुलानुरागं
लभ्येत रुद्रनृपतेरवलोकितं वा ॥ ८० ॥

ईर्ष्या नाम नायकस्यान्यासक्तिभवा चित्तविक्रिया ।

तया विप्रलम्भो यथा ।

तेऽत्रेति अधिकरणव्युत्पत्त्या शय्याशब्दः खट्वापरो न शयनपरस्तथापि भृत्यादिशब्दवदत्रापि भावानुवृत्त्या भावार्थत्वमभिमेने कविरित्यनुसंधेयम् । मवोरथानामपदान्यस्थानानि अविषया इत्यर्थः । मनोरथविषयमाह । प्रेमेति ।

'स प्रेमा यन्मिथो यूनोर्निरूढं भावबन्धनम् ।'

इत्युक्तलक्षणेन प्रेम्णानुबिद्धं युक्तं तथा उदयदुद्दीप्यमानो बहुलानुरागो यत्र तत् तथोक्तम् । 'रागोऽनुवृत्तो विच्छिन्नमनुराग उदाहृतः' इति । रतेरेवावस्थाविशेषाः प्रेमादय इत्युक्तं रसार्णवे

'अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसूनफलभागयं क्रमशः ।
प्रेमा मानः स्नेहः प्रणयो रागोऽनुरागश्च ॥'

इत्युक्तेः । एतादृशमवलोकितं वा लभ्येत । प्रार्थनायां लिङ् ।

ईर्ष्याविप्रलम्भं लक्षयति । नायकस्येति । स्वप्रियस्यान्यासक्तभावान्नायिकान्तरासक्तत्वाद्दर्शनश्रवणानुमानैरुपलब्धादिति शेषः । अन्यथेर्ष्यानुदयादिति भावः । चित्तविक्रिया ईर्ष्या मानरूपेत्यर्थः । अत एवोक्तं दशरूपके ।

'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।
श्रुते वानुमिते दृष्टे ईर्ष्याकोपः स उच्यते ॥'

इति । अत एवायमीर्ष्याविप्रलम्भः स्त्रीणामेव न पुरुषाणामिति मन्तव्यम् । तदुक्तं हेमचन्द्रेण ।

---

१ °मवलोकनं वा M. २ नायकस्यान्यासक्तिभवा चित्तविक्रिया ईर्ष्या M. ३ °सक्तिभावाच्चित्त° P. ४ °त्वमप्यभिमेने t.

लक्ष्मीर्यस्य विलोचनाब्जवसतिः सेर्ष्या त्वदालोकने
वाक्यस्थापि सरस्वती न सहते साकं त्वया भाषणम् ।
लीलाकर्षणविभ्रमात् त्वयि मही बाहुस्थिता काकति-
क्षोणीन्द्रे न हि कैतवानि सुभगे मानेन किं ताम्यसि ॥ ८१ ॥

विरहो नाम लब्धसंयोगयोर्नायिकानायकयोः केनचित् कारणेन पुनः समागमकालातिक्षेपः ।

यथा ।

अङ्गेषु जीर्णेषु विभूषणानां
व्यत्यासमार्गोऽपि मुहूर्त्तशोभी ।
सख्यस्तदास्तां परिकर्मरीति-
रानीयतां रुद्रनृपः किमन्यत् ॥ ८२ ॥

'ईर्ष्या मानः स्त्रीणामेव' इति । उदाहरति । लक्ष्मीरिति । अत्र नेत्राननबाहुवासिन्यः श्रीवाणीधरण्यो यथाक्रमं त्वदालोकनसंभाषणलीलाकर्षणानि प्रतिपन्नन्ति । काकतिनाथोऽयं पुनर्न तथा कितवस्तस्मान्न तत्र मानः कार्य इत्यर्थः । कैतवाभावोऽत्र नायकविशेषवाचिना सुभगशब्देन सूच्यते । तल्लक्षणमुक्तं भावप्रकाशे ।

'सपत्नीनखदन्तादि चिह्नं यत्र न दृश्यते ।
विसार्यमाणमानेर्ष्यः सुभगः सोऽभिधीयते ॥'

इति । अत एव भारविणाप्युक्तम् । 'कः प्रिये सुभगमानिनि मानः' इति ।

विरहविप्रलम्भं लक्षयति । विरह इति । नायकयोः स्त्रीपुंसयोः । केनचित् कारणेनेति । अविद्यमान एवान्यासङ्ग इति भावः । नायकयोर्निर्निमित्तो विप्रयोगः प्रणयमानापरपर्यायो विरहविप्रलम्भ इत्यर्थः । तदुक्तं रसमञ्जर्याम् । 'परस्परमाँशोल्लङ्घनं प्रणयमानः' इति । अयं पुनर्द्वयोरपि भवति । तत्र स्त्रीविरहमुदाहरति । अङ्गेष्विति । व्यत्यासमार्गः अङ्गुलीयकादीनां कटकादिस्थानेषु धारणादिति भावः । मुहूर्त्तशोभी अनन्तरमतिकार्श्यसंभवेन तत्रापि तेषामनवस्थानादिति भावः । परिकर्मरीतिः प्रसाधनप्रकारः । किमन्यदिति कार्यान्तरस्य वृथा विलम्बनहेतुत्वादिति भावः । एवं पुंविरहेऽप्युदाहार्यम् ।

---

१ लक्ष्मीरस्य B.; M. २ तदालोकने B. ३ वक्त्रस्था च P.; वक्त्रस्थापि M. ४ °संयोगनायिका° P. ५ समागमे M_1. ६ सख्यस्तदानीम् M_2. ७ °मानोल्लङ्घनम् १. ८ °स्थाने १.

यूनोर्देशान्तरवृत्तित्वं प्रवासः ।

तेन विप्रलम्भो यथा ।

सेव्योऽस्तु रुद्रनृपतिर्निखिलैर्नृपालै-
र्रभ्युत्सवेषु सुलभा न हि वल्लभा नः ।
इत्थं कलिङ्गसुदृशां विरहार्तितापा-
दङ्गानि यान्ति तनुतां दिवसा युगन्ति ॥ ८३ ॥

रसाभासो यथा ।

प्रासादगर्भवलभीषु कपोतपाल्यां
पारावतीं रमणचुम्बितचञ्चुकोटिम् ।
आविर्भवत्सुरतकूजितरक्तकण्ठी-
मालोक्य काकतिविभुः स्मितमातनोति ॥ ८४ ॥

प्रवासविप्रलम्भं लक्षयति । यूनोरिति । उदाहरति । सेव्य इति । निखिलेतरभूपालवद् वीररुद्रं स्वप्रिया अपि सेवन्तां नाम । अकिंचनैरप्यादरणीयेषूत्सवादिवसेष्वपि ते नो दुर्लभा अभूवन्निति दूयामहे इत्यर्थः । इत्थमनुलपन्तीनामिति शेषः । दिवसा युगन्ति युगकल्पा भवन्तीत्यर्थः । युगप्रातिपदिकादाचारक्विबन्ताद्वर्तमाने लट् । रात्रयस्तु दुरतिवाहा एवेति भावः ।

त्रिधा रसाभास इत्युक्तं तत्र तिर्यग्गतमुदाहरति । प्रासादेति । वलभीषु गोपानसीषु । कपोतपाल्यां विटङ्के च रमणचुम्बितचञ्चुकोटिमत एवाविर्भवत्सुरतकूजितामव्यक्तध्वनिभणितां रक्तकण्ठीं मधुरस्वनाम् । अत्र तिरश्चोः पारावतयोः कलाकौशलाभावेन तदीयशृङ्गारस्य विभावादिपरिपूर्त्यभावादाभासत्वं द्रष्टव्यम् । रस एवायं नाभास इति केचित् । तदुक्तं विद्याधरेण । ‘विभावादिसंभवो हि रसं प्रति प्रयोजको न विभावादिज्ञानं ततश्च तिरश्चामप्यस्त्येव रसः’ इति । भेदान्तराणामुदाहरणमन्यतोऽवगन्तव्यम् ।

---

१ प्रवासो नाम यूनोर्देशान्तरवृत्तित्वम् P. २ °रप्युत्सवेषु M. ३ मद्विषल्लभा B. ४ विरहातिपातात् M. ५ पारावतीरमण° R. ६ °कूणित° R. ७ चन्द्रवदना T'. ८ °वर्तमानार्थे t.

भावोदयो यथा ।

मुग्धे कस्तव वर्तते हृदि मनोजन्मैव नान्यः शपे
सख्यै तस्य किमत्र कार्यमपरं किं जन्मसद्मादरः ।
कोऽन्यस्तत्प्रतिबिम्ब एव निपुणे जानासि कामाधिकः
प्रेयानुद्रनृपस्तवेति कथिता नम्रानना भूद्वधूः ॥ ८५ ॥

अत्र लज्जाया उदयः ।

भावशमो यथा ।

लक्ष्मीस्त्वं पुरुषोत्तमस्तव पतिः श्रीवीररुद्रो नृपः
सृष्ट्यामम्बुजविष्टरस्य सदृशोर्योगश्चिरात् संभृतः ।
तस्मात् कृत्रिममप्यसाम्प्रतमिदं वां वैमनस्यं मना-
गित्यालिं प्रणतां विलोक्य विकसद्वक्त्राम्बुजा मानिनी ॥८६ ॥

भावोदयमुदाहरति । मुग्ध इति । मुग्धे सुन्दरीति संबोध्य सखी पृच्छति । अथ नायिकोत्तरमाह । मनोजन्मेति । शपथविशेषेण सखीमत्र प्रत्याययति । शप इति । 'शप उपालम्भने' इत्यात्मनेपदम् । 'वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः' इति वृत्तिकारः । 'श्लाघह्नुस्था—' इत्यादिना सख्या इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । पुनः सख्याह । तस्येति । अत्र मनसि । तस्य मनोभुवः । नायिका प्रतिवक्ति । अपरमिति । जन्मभूमिस्नेहादन्यत् किमपि नास्तीत्यर्थः । कामस्तावदास्तां द्वितीयः क इति सखी पृच्छति । कोऽन्य इति । तत्प्रतिबिम्बादन्यः कोऽपि नास्तीत्युत्तरमाह । तदिति । पुनः सख्याह । निपुण इति । जानासि प्रतारणप्रकारमिति शेषः । नम्रानना लज्जयेति भावः ।

भावशान्तिमुदाहरति । लक्ष्मीरिति । अम्बुजविष्टरस्य कमलासनस्य । सदृशोः समानयोः । तस्माद्वां युवयोर्वैमनस्यं मनागल्पं कृत्रिमं बाह्यमपीत्यर्थः । असाम्प्रतमयुक्तम् । यतो 'न पुनरेति गतं चतुरं वयः' इति भावः । इत्युक्त्वेति शेषः । प्रणतामालिं सखीं विलोक्य विकसद्वक्त्राम्बुजा भ्रुकुटिवैवर्ण्यादिकोपानुभावापगमादित्यर्थः । कोपः शान्त इति भावः ।

---

१ सख्येतस्य P., R. २ जन्मसद्मादरात् M.; जन्मपद्माकरः M_2. ३ निपुणो P. ४ जानामि R. ५ तत्र M_2. ६ भावशान्तिर्यथा M. ७ 'विष्टपस्य M.

अत्र[1] कोपस्य प्रशमः[2] ।

भावसन्धिर्यथा ।

प्रतापरुद्रस्य दिगन्तजैत्र-
यात्राप्रभूतैः पटहप्रणादैः ।
प्रियानुलापैश्च तथा[3] भटानां
रोमाञ्चवर्माकृतमङ्गमासीत् ॥ ८७ ॥

अत्र वीरशृङ्गारकृत[4]योर्हर्षयोः[5] संधिः ।

भावशबलता यथा ।

[6]निन्दन्त्वत्र कुलस्त्रियः प्रियतमो लभ्यः सुखं केन वा
भाग्येनानुमतं न किं गुरुजनैः का वा सखी प्रेष्यते ।
किं लोकस्य भवेत् प्रसिद्धमचिरात् स्वच्छन्दमङ्कं कदा
रोक्ष्यामि स्थिरता कदा हृदि भवेद्यातव्य एव प्रियः ॥ ८८ ॥

भावसन्धिमुदाहरति । प्रतापेति । प्रियाणां प्रेयसीनामनुलापैरनुरागतरङ्गितैस्तत्कालोचितवचनाम्रेडितैश्च । अत्र परस्परविरुद्धवीरशृङ्गाराश्रितयोर्हर्षयोः स्पर्धया सम्बन्धकथनात् भावसंधिरेव चर्वणास्पदमित्यर्थः । तदेतदाह । अत्रेति ।

भावशबलतामुदाहरति । निन्दन्त्विति । प्राप्तकाले लोट् । अत्र आत्मोपसरणावसर इत्यर्थः । अनेन कार्यकारणमूला लज्जा व्यज्यते । प्रियतम इति । अत्र प्रियस्यालभ्ये किं वा भाग्यं निमित्तमित्यूहकथनाद् विमर्शमूलो वितर्कः । अनुमतमिति । अत्र किमर्थं वा गुरुजनानुमतिर्नाभूदिति कार्पण्योक्त्या दैन्यं व्यज्यते । प्रियानयनार्थं का वा सखी प्रेष्यत इति सहायान्वेषणानुभावेन[7] प्रारब्धकार्यानिर्वहणरूपो[8] विषादो व्यज्यते । किमिति प्रसिद्धमिति स्वदुर्विनी[9]तत्ववैभवमिति शेषः । अतस्तन्मूलानर्थोत्प्रेक्षालक्षणा शङ्केयमिति भावः । अचिरादिति । स्वः स्वकीयश्छन्दोऽभिप्रायो यस्मिन् कर्मणि तत् स्वच्छन्दं स्वेच्छयेत्यर्थः । अङ्कं प्रियस्येति शेषः । अत्र कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यं प्रतीयते । स्थिरतेति । अत्र हृदयस्थैर्याकाङ्क्षया नैस्स्पृह्यलक्षणा धृतिरवधार्यते । यातव्योऽभिसरणीय एव प्रिय इत्यनेन तत्त्वनिर्धारणात्मिका मतिरिति । अत्र लज्जादीनामष्टानामपि भावानामन्योन्योपमर्दकतया समावेशाद् भावशबलतेत्यर्थः । अत्र लज्जा वित-

---

१ तत्र M. २ शमः M_1. ३ तदा R., M. ४ °कृतहर्षयोः P. ५ °हर्षामर्षयोः M_1. ६ निन्दन्त्वह T'., M. ७ °यान्वेषणेनानुभावेन t. ८ °मूलो t. ९ °दुर्नीतिवैभव° t.

अत्रौत्सुक्यादीनां शवलता ।

अथ रससंकरस्योदाहरणम् ।

तत्र शृङ्गारकरुणयोः संकरो यथा ।

आसन्नेऽपि महोत्सवे कथमितस्त्यक्त्वा प्रवासं व्रजे-
धिंग् धिक् साहसमावयोर्विघटनं को[2] वा विधिः काङ्क्षति[3] ।
इत्थं स्वमनिवारितप्रियतमप्रस्थानबुद्धिस्ततो
बुद्ध्वा मूर्च्छति काकतीयनृपते त्वद्वैरिनारीजनः ॥ ८९ ॥

र्केण बाध्यते दैन्यं विषादेन शङ्का औत्सुक्येन धृतिर्मत्येत्येवमन्योन्यबाध्यबाधकभावेन द्वन्द्वशो भवन्ती भावशवलतां ततो गत्वा मतेरेव प्राधान्यमादधाना परमास्वादस्थानमित्यर्थः । तदेतदभिसंधायाह । अत्रेति । अत्रागादेरप्यौत्सुक्यस्यादित्वेनोपादानमन्येषामौत्सुक्यजीवितत्वसूचनार्थमित्यनुसंधेयम् । अत्र लज्जादीनामभिसरणविरोधित्वाद्बाध्यत्वम् । वितर्कादीनां तु तदभावाद् बाधकत्वमिति विवेकः । ननु 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायेन लज्जादीनां बाध्यानामनुपादानमेव श्रेय इति न शङ्कनीयम् । विरोधिनामपि रसादीनामाधिकारिकरसदार्ढ्यार्थमङ्गत्वेनोपनिबन्धनवदत्रापि तदुपादानस्य न्याय्यत्वात् । तदुक्तं ध्वन्याचार्यैः ।

'विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् ।
बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला ॥'

इति । अत्रोक्त[4]भावोदयादीनां राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत् कदाचिदङ्गित्वमप्यङ्गीक्रियते । तदुक्तं काव्यप्रकाशे ।

'मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन'

इति ।

भावमेलनप्रसङ्गाद्रसमेलनमप्युदाहर्तुं प्रतिजानीते । अथेति । तत्र शृङ्गारसंकीर्णं करुणमुदाहरति । आसन्न इति । व्याख्यातमेतत् काव्यप्रकरणे (पृ० ६२) मध्यकैशिक्युदाहरणे ।

---

१ व्रजेद् *P.*, M:, M_p M_5. २ कस्माद्विधिः P. ३ काङ्क्षते R. ४ t. drops उक्त. ५ मध्यमकैशिक्यामुदाहरणे (काव्यप्रकरणे omitted) t.

अथ रौद्रबीभत्सयोः संकरो यथा ।[1]

पीत्वा मांसोपदंशं द्विरदगलगलद्रक्तमैरेयधारां
मत्तो मस्तिष्कलेपैर्दलिततनुपवपुःकीकसैः स्पष्टदंष्ट्रः ।
बिभ्रद्रौद्रान्त्रमालां जनितजनभयो भैरवाकारघोरः
संग्रामोर्व्याः कलिङ्गैर्बलिविधिमकरोद्वीररुद्रस्य खड्गः ॥ ९० ॥

बीभत्ससंकीर्णं रौद्रमुदाहरति । पीत्वेति । व्याख्यातमिदमपि नाटके तृतीयेऽङ्के (पृ० १८२)[2] । अत्रोदाहरणद्वये द्वयोः करुणरौद्रयोर्विश्रान्तिधामत्वेन पर्यन्तमायां प्रथमभावित्वात् प्राधान्येनाङ्गित्वम् । शृङ्गारबीभत्सयोस्तूपस्कारकत्वेनाङ्गत्वमिति विवेकः । अत एवोक्तं भावप्रकाशे ।

'रसाः कार्यवशात् सर्वे मिलन्त्येव परस्परम् ।
प्रथमं यो रसः स्यातः स प्रधानो भविष्यति ॥'

इति । नन्वयमङ्गभूतो रसः परिपोषमप्राप्तः प्राप्तो वा । नाद्यः । रसत्वव्याघातात् । न द्वितीयः । उपस्कार्यत्वेनाङ्गत्वभङ्गात् । तस्मादयुक्ता रससंकरवाचोयुक्तिरिति चेन्मैवम् । परिपोषलाभेऽपि कस्यचित् कदाचिदुपस्कारत्वेनाङ्गत्वाङ्गीकारात् । तदुक्तमभिनवगुप्ताचार्यैः । 'संभूतान्यपि रसान्तराणि स्वविभावादिसामग्र्यां स्वावस्थायां यद्यपि लब्धपरिपोषाणि चमत्कारगोचरतां प्रतिपद्यन्ते तथापि स चमत्कारस्तावत्येव परितुष्यन् न विश्राम्यति किं तु चमत्कारान्तरमनुधावति' इति । अङ्गाङ्गिभावे सर्वत्रेयमेव भङ्ग्यङ्गीकरणीया । तदुक्तमाचार्यैः ।

'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानमनुधावति ।
प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥'

इति । तथाङ्गत्वं स्वाभाविकं रूपकादिबलादारोपितं चेत्यादिविशेषास्त्वन्यतो द्रष्टव्या इत्याशयेनाह । एवमिति ।

---

१ M. and R. drop this line and after having given the two verses R. has अत्र बीभत्सरौद्ररसयोः संकरः and M. has अत्र रौद्रबीभत्सरसयोः संकरः. २ सृष्ट॰ T'. ३ ॰स्तदुपस्कारत्वेना॰ t. ४ अप॰ p. ५ ॰लाभे p.

एवमन्यदपि यथासंभवमुदाहार्यम्।

अत्र रसो नायकाश्रय एव। यदि परं निपुणनटचेष्टया तथाविधकाव्यश्रवणबलेन च सामाजिकैः साक्षाद् भाव्यते तदा परगतस्यापि रसस्य सम्यग्भावनया परत्र निरतिशयानन्दजननमविरुद्धम्। अथवा मालत्यादिशब्देभ्यो योषिन्मात्रप्रतीतौ रावणादिशब्देभ्यः शत्रुमात्रप्र-

अयं च रसो लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः। तत्राद्यः कदलीरसालादिफलास्वादजन्यानन्दसदृशः कार्यश्च। इतरो ब्रह्मानन्दसब्रह्मचारी नित्यश्च। तत्राद्यस्याश्रयमाह। अत्रेति। रसो लौकिको नायकोऽनुकार्यो रामादिराश्रयो यस्य स तथोक्तः। एवकारः आश्रयान्तरव्यवच्छेदार्थः। यद्येवं सामाजिकानां पौनःपुन्येनाभिनयावेक्षणकाव्यश्रवणकौतुकमुन्मत्तचेष्टितं स्यात्। अत आह। यदि परमिति।

'शिल्पविद्यायकादीनां तादात्म्यापत्तिभावकः।
चतुर्धाभिनयाभिज्ञो नटो भाषादिभेदवित्॥'

इत्युक्तलक्षणस्य निपुणस्य नटस्य चेष्टयाभिनयेन तथाविधस्य गुणालंकारपरिष्कृतरसोल्लसितशब्दार्थसंघटनात्मकस्य काव्यस्य श्रवणबलेन समाजः सभा तत्र समवेताः सामाजिकाः रामादितन्मयीभवनयोग्यमनस्का भावकप्रेक्षकापरपर्यायाः सहृदया इत्यर्थः। संपूर्वादजेः समूहवाचिनो घञन्तात् 'समवायान् समवैति' इति ठक्प्रत्ययः। तैर्यदि परं साक्षाद् भाव्यते केवलं स्वसंबन्धित्वेनानुसंधीयते चेदित्यर्थः। तर्हि पुत्राद्यानन्ददर्शने पित्रादिवदत्राप्यानन्द उदेतीति भावः। अत एवोक्तं भावप्रकाशे।

'यस्तुष्टौ तुष्टिमाप्नोति शोके शोकमुपैति च।
क्रोधे क्रुद्धो भये भीतः स श्रेष्ठः प्रेक्षकः स्मृतः॥'

इति। न केवलं तत्र तावन्मात्रं किं तु विशेषोऽप्यस्तीत्याह। परगतस्येति। भावनाविशेषादानन्दविशेषो युक्त एवेति भावः। अथालौकिकरसस्याश्रयमाह। अथवेति। मालत्यादिशब्देभ्य इति। अभिनयवेलायां नटादिसमुच्चारितेभ्यो विशिष्टकाव्यगतेभ्य इत्यर्थः। योषिन्मात्रप्रतीतौ न तु मालत्यादिविशेषोल्लेखे-

१ एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् R. २ नायिकाश्रित एव R., M. ३ अत एव माल° T'. ४ °शब्देभ्योऽपि T'., M. ५ अयं च p. ६ भावादि° p.

तीतौ च स्मृत्यारूढेन तत्तद्योषिद्विशेषेणा[1]नुकार्येण सामाजिकाश्रयत्व-

---

नेत्यर्थः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । स्मृत्यारूढेनेति । सामान्यप्रतीतौ विशेष स्मरणमनयोरविनाभावमूलमित्यनुसंधेयम् ।

ननु सामाजिकानां श्रूयमाणमालत्यादिविशेषपरिहारेण स्वाभिलषितनायिकास्मरणे किं प्रमाणमिति न शङ्कनीयम् । काव्यादौ विशेषाणामविवक्षितत्वात् । न हि महाकविभिर्वाल्मीकिप्रमुखैरिव ध्यानदृष्ट्या रामादीनामवस्थाः प्रातिस्विका निरूप्यन्ते किं तु रामादिकमाश्रयतया परिकल्प्य स्वप्रतिभाप्रभावलब्धाः सर्वसाधारणा इति । तदुक्तं षट्सहस्रीकारेण । 'एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसा निष्पद्यन्ते' इति । तर्हि तैरपि विशेषमात्रं विहाय सामान्यमेव किमिति नोपादीयत इति न वाच्यम् । विशेषोपादानेनैव श्रोतॄणामास्वादसंभवात् । तदुक्तम् ।

'क्रीडतां मृ[2]ण्मयैर्यद्वद् बालानां द्विरदादिभिः ।
स्वोत्साहः स्वदते तद्वच्छ्रोतॄणामर्जुनादिभिः ॥'

इति । योषिद्विशेषेणेति । नायकनयनान्तावलोकननिर्वेदादीनाम[3]प्युपलक्षणम् । योषिन्मात्रेण रसानिष्पत्तेरभावात् । ननु भवन्तु नाम स्मृताः स्त्रीपुंसादयः कथं[4] तैः रसनिष्पत्तिः कथं वा रसस्य सामाजिकाश्रयत्वमिति चेदिदमत्रानुसंधेयम् । सामाजिकास्तावत् पूर्वं लौकिकनायकानुरागाद्यनुमानेन संस्कृतहृदयाः काव्यादिशब्दमहिम्ना रामादीन् सामान्यात्मना स्वसंबन्धित्वेन भावयन्ति । ते च भाविता भावकमनोऽङ्गणे वर्तमानवदवभासन्ते । तदुक्तं भर्तृहरिणा ।

'शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।
प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥'

इति । कंसादीनां प्रत्यक्षरूपमिव शब्दोपहितरूपमप्यर्थक्रियाकारीत्यर्थः । न च सीतारामादीनां स्वस्त्रीपुंसतया भावनादनौचित्यम् । तेषां जनकदशरथतनयत्वादिविशेषपरित्यागेन स्त्रीपुंसनाममात्रानुवादित्वादित्युक्तत्वात् । ते च स्त्रीपुंसादयो लौकिका एव । काव्याभिनयमुखेन विभावादिपदाभिधानराज्याभिषिक्तभावकैर्भाव्यमानाः सन्तो मुद्रामुद्रितन्यायेन तदन्तःकरणप्रतिबिम्बिताः सामाजिकनिष्ठा भवन्ति । रत्यादयोऽपि लौकिका एवैवंविधाः सन्तः स्थायिभावसाम्रा-

---

१ M. drops अनुकार्येण. २ मृण्मयै° t. ३ °मप्युपलक्षकम् t. ४ न तु p.

अपि न विरुद्धम् । नटस्यानुकरणमात्रपरतया नैव रसाश्रययोग्यता । तस्य भावकत्वाभ्युपगमेऽपि[1] सामाजिकत्वमेव । अनुभावादीनां प्रकाशनं तु शिक्षाभ्यासपा[2]टवेनैव घटते । [3]एषु [4]रसादीनां परस्परविरोधेऽपि कविप्रौढोक्तिसमाश्रयेणैकत्र समावेशो न विरुद्धः । विरोधक्रमः शृङ्गारतिलके कथितः ।

ज्यमूर्धाभिषिक्ता भवन्ति । तेऽमी विभावादयः सर्वेऽपि चित्रतुरगन्यायेन सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिविलक्षणचर्वणादिशब्दवाच्यालौकिकशब्दप्रतीतिविषयत्वादलौकिका एव । तन्निष्पाद्यत्वेनालौकिकस्य रसस्य सामाजिकान्तःकरणप्रतिबिम्बितस्याविपरिणामत्वात् सामाजिकाश्रयत्वम् । अस्मिन्नर्थे वृद्धसंवादः प्रकरणान्ते वक्ष्यते । तदेतदभिसंधायाह । सामाजिकाश्रयत्वमपि न विरुद्धमिति । अपिशब्दः पूर्वोक्तलौकिकपक्षं समुच्चिनोति । न पुनरलौकिकस्यैवाश्रयान्तरत्वमसंभावितत्वात् । आश्रयान्तरमाशङ्कमानस्तावदेवं प्रष्टव्यः । आश्रयः किमनुकार्योऽनुकर्ता वा । नाद्यः । अतीतत्वात् । न द्वितीयः इत्याह । नटस्येति । अनुकरणमात्रपरतयाभिनयाभिनिविष्टचित्तत्वेन । ननु कदाचिद्रामादितादात्म्यानुसंधानात् सामाजिकत्वमनुभवतो नटस्यानंदपराधीनस्य कथमभिनयप्रकाशनमत आह । अनुभावादीनामिति । ननु तत्र तत्र रसान्तरसमावेशो न कथं प्रकृतरसभङ्गहेतुरत आह । रसानामिति । [5]अपिशब्दोऽविरोधे । किमु वक्तव्यमिति भावः । प्रौढोक्तिसमाश्रयणेनेति । रसानां मिथोविरोधोऽस्तु मा वा । कस्यचिदङ्गित्वाङ्गीकारेणेतरेषां परिपोषाभावान्नास्ति विरोध इति कविसमयाश्रयणादित्यर्थः । तदुक्तं ध्वन्याचार्यैः ।

'[6]अविरोधी विरोधी वा [7]रसोऽङ्गिनि रसान्तरे ।
परिपोषं न नेतव्यस्तदा स्यादविरोधिता ॥'

इति । न केवलमविरोधः प्रत्युत तथाविधे विषये सहृदयानां प्रह्लादातिशय एवेत्यपि तत्रैवोक्तम् ।

---

१ T' drops अपि. २ °पाटवेन घटते M. ३ T'. and M. omit एषु. ४ रसानाम् T'. ५ अपिशब्दादविरोधे t. ६ अविरोधो विरोधो वा p. ७ रसेऽङ्गिनि p.

'शृङ्गारबीभत्सरसौ तथा वीरभयानकौ ।
रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः ॥'

रसाद्रसोत्पत्तिरपि संमता। तथोक्तं शृङ्गारतिलके।

'हास्यो भवति शृङ्गारात् करुणो रौद्रकर्मणः ।
अद्भुतश्च तथा वीराद्बीभत्साच्च भयानकः ॥'

व्यभिचारिभावानां तत्तद्रसाद्गुण्यमेवं प्रतिपादितं शृङ्गारतिलके। तथाहि ।

'शङ्कासूयाभयं ग्लानिर्व्याधिश्चिन्ता स्मृतिर्धृतिः ।
औत्सुक्यविस्मयावेगा व्रीडोन्मादौ मदस्तथा ॥
विषादो जडता निद्रावहित्था चापलं मृतिः ।
इति भावाः प्रयोक्तव्याः शृङ्गारे व्यभिचारिणः ॥
श्रमश्चपलता निद्रा स्वप्नो ग्लानिस्तथैव च ।
शङ्कासूयावहित्था च हास्ये भावा भवन्त्यमी ॥
संत्रासो मरणं दैन्यं ग्लानिश्चैव भयानके ।
अपस्मारो विषादश्च भयं रोगो मृतिर्मदः ॥
उत्साहश्चेति विज्ञेया भावा बीभत्ससंभवाः ।
आवेगो जडता मोहो हर्षणं विस्मयः स्मृतिः ॥
इति भावा निबद्धव्या रसैरद्भुते रसे ।
दैन्यं चिन्ता तथा ग्लानिर्निर्वेदो जडता स्मृतिः ॥

एकत्र प्रबन्धे वा वाक्ये वा रसविरोधिक्रमं संमतिव्याजेनाह । शृङ्गारेति । प्रसंगाच्छृङ्गारादिभ्यो हास्यानामुत्पत्तिमाह । रसादिति । अत्र बाह्यार्थसंबन्धस्य यथायोगं सत्त्वरजस्तमोऽहंकारसहितस्य मनसो विकारविशेषाः शृङ्गारादयः । एतेभ्य एव सत्त्वरजस्तमोऽहंकारेषु यथायोगमावापोद्धारसहितेभ्यो हास्यादय उत्पद्यन्त इति नारदादयः । वासुकिनोक्तो विशेषो भावप्रकाशे द्रष्टव्यः ।

अथ व्यभिचारिभावानां व्यवस्थामाह । व्यभिचारिभावानामित्यादिना ।

---

१ मता for संमता P., R. २ तथा चोक्तम् P. ३ T'. has तथा हि after शृङ्गारतिलके. ४ भय° P. ५ औत्सुक्यं विस्मयो वेगो R. ६ °त्रिस्मयी वेगो M. ७ रतिर्मदः R. ८ मोहोऽमर्षणम् M. ९ निबोद्धव्या M.

व्याधिश्च करुणे वाच्या भावा भावविशारदैः ।
हर्षोऽसूया तथा गर्व उत्साहो मद एव च ॥
चापल्यमुग्रता चैव रौद्रे भावाः प्रकीर्त्तिताः ।
अमर्षः प्रतिबोधश्च वितर्कोऽथ मतिर्धृतिः ॥
क्रोधोऽसूयाथ संमोह आवेगश्चोपहर्षणम् ।
गर्वो मदस्तथोग्रत्वं भावा वीरे भवन्त्यमी ॥
रसः सर्वोऽपि संपूर्णस्तिरोधत्ते रसान्तरम् ॥'

इति ।

भारतीयोक्तप्रक्रियया यद्यप्येक एव रसस्तथापि महाकविप्रसिद्ध्या रससंकरः स्वीक्रियते ।

तत्र रसादेरप्राधान्ये रसवदाद्यलंकारा भवन्ति । रसनिर्बन्धे रसवदलंकारः । भावनिबन्धे प्रेयोऽलंकारः । रसाभासभावाभासनिबन्धे ऊर्जस्विदलंकारः । भावशान्तिनिबन्धे समाहितमलंकारः । तथा भावोदयादयोऽपि ।

अथ रसवदाद्यलंकारविचारमारभते । रस इति । वाक्यार्थत्वेन प्रधानभूत इत्यर्थः । संपूर्णः स्वस्वविभावादिसामग्रीपरिपुष्टः । रसान्तरमङ्गभूतम् । महाकविप्रसिद्ध्येति । अङ्गभूतस्य विश्रान्तिविषयत्वाभावेन रसत्वाभावेऽपि महाकविभी रसत्वेन व्यवहारादित्यर्थः । वस्तुतस्तु तदानीमलंकारत्वमेव रसादीनामपीति भावः । तदेव विविनक्ति । तत्रेत्यादिना । अत्र रसवदलंकारस्योदाहरणं यथा ।

'अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥'

रणभुवि पतितं भूरिश्रवसो भुजं दृष्ट्वा तत्प्रेयसीनामयं विलापः । अत्राधिकारिकस्य करुणस्याङ्गभूतशृङ्गारोऽलंकारतामापद्यते । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

---

१ भावा वाच्या R. २ चेति P. ३ अमर्षश्च वितर्कश्च प्रतिबोधमदौ धृतिः P. ४ °सूया च M. ५ °श्चोपमर्षणम् R., M. ६ संकराःस्वीक्रियन्ते M. ७ P. has अन्याङ्गत्वेन before this. ८ निबन्धने P. ९ निबन्धने P. १० °भासनिबन्धने P. ११ ऊर्जस्वी अलंकारः M. १२ °निबन्धने P. १३ समाहितोऽलंकारः R., M.

एतदलंकारसर्वस्वे प्रपञ्चेनोक्तम् ।

'रसभावतदाभासतत्प्रशमननिबन्धने रसवत्प्रेयोर्जस्विसमाहितानि । भावोदयभावशान्तिभावसंधिभावशवलताश्च पृथगलंकाराः' इति ।

एतेषामुदाहरणमलंकारप्रकरणे भविष्यति ।

गुणालंकारश्रीकृतपरिकरो भावविभवः
स्फुरत्प्रादुर्भावः क्रमगलितवेद्यान्तरस्मृतिः ।

अथ प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं रसस्वरूपं श्लोकत्रयेण संगृह्णाति । गुणेति । गुणालंकारग्रहणं वृत्तिरीत्यादीनामप्युपलक्षणार्थम् । तेषां श्रिया संपत्त्या कृतपरिकरो विशिष्टकाव्यप्रतिपादितविभावाद्यभिव्यक्त इत्यर्थः । अत एव स्फुरन्नुत्पद्यमानः प्रादुर्भावो रसोन्मुखत्वं यस्य स तथोक्तः । भावविभवो रत्यादिस्थायिभाववर्गः । प्रथमं तावत् काव्याभिनयाभिनिविष्टस्य सामाजिकस्य रसप्रादुर्भावसमये नटे रामादिप्रतीतिदार्ढ्यमुत्पद्यते । ततः सामाजिकानुकार्यहृदययोरभेदप्रतीतिः । ततः सामाजिकहृदयं नृत्तगीतादिनानाविधनाट्यधर्मेषु मज्जति । ततो वेद्यान्तरस्मृतिर्विगलति । तदानीमलौकिको रसो योगिवेद्यब्रह्मानन्दसदृशः स्वयमेव चर्वणास्पदं भवति । यदाहुः ।

'पाठ्यादथ ध्रुवागानात् ततः संपूरिते रसे ।
तदास्वादभरैकाग्रो हृष्यत्यन्तर्मुखः क्षणम् ॥
ततो निर्विषयस्यास्य स्वरूपावस्थितो निजः ।
व्यज्यते ह्लादनिष्यन्दो येन तुष्यन्ति योगिनः ॥'

इति । तदेतत् सर्वं मनसि निधायाह । क्रमगलितवेद्यान्तरस्मृतिरिति । इयांस्तु विशेषः । ब्रह्मानन्दानुभवे वेद्यान्तरं किमपि न स्फुरति । रसास्वादे तु विभावादिव्यतिरिक्तवेद्यान्तरनिरास इति । तर्हि विभावादिप्रतीतावखण्डानन्दानुभवः कथमिति चेत् सत्यम् ।

'द्राक्षामधूकखर्जूरकाश्मर्यैः सह रूपकैः ।
तुल्यांशैः कल्पितं पूतं शीतं कर्पूरवासितम् ॥
पानकं पञ्चसाराख्यं दाहतृष्णानिवर्तकम् ॥'

इत्युक्तलक्षणनानारसकदम्बस्वरूपपानकरसन्यायेनेति ब्रूमः । नन्वानन्दमूले शृङ्गारादावस्तु नाम सुखास्वादः । शोकमूले पुनः करुणे कथमेतदित्याशङ्क्यानु-

---

१ °निबन्धे M. २ 'प्रेयोर्जस्वित् P. ३ P. and M. drop भावशान्ति. ४ तेषामु° M_1, M_2. ५ °मुत्पाद्यते t. ६ 'कानुकार्ययो' p. ७ निमज्जति t.

सुखं वा दुःखं वा [1]निबिडयतु यूनोः सहृदये
त्वमन्दानन्दात्मा परिणमति पूर्णो रसभरः ॥ ८८ ॥
रसो वाक्यार्थः सन् विलसति पदार्थाः पुनरमी
विभावाद्या यस्मिन् किल दधति विश्रान्तिमुचिताम् ।

कार्यविपर्ययमास्वादवैचित्री न सामाजिकविषयेत्याह । सुखं वेति । अत्रास्य सूत्रस्य शाटकं वयेति न्यायेन भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य लौकिको रत्यादिभावः श्लेषभङ्ग्या भावविभावशब्देनोच्यते । अयं यूनोः स्त्रीपुंसयोः सुखं लौकिकं शृङ्गारादौ दुःखं करुणे निबिडयतु दृढं करोतु । येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद् विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता अत एव हृदयसंवादभाजः सहृदया इत्युक्तलक्षणे सहृदये तु पूर्णः पूर्वोक्तरीत्या विभावादिसमुल्लासितः सन्नित्यर्थः । [2]रसभरस्य पूर्णस्य भारत्वं युक्तमेवेति भावः । अमन्दानन्दात्म ब्रह्मानन्द इव निरतिशयसुखस्वरूपः परिणमति । ननु यद्ययमानन्दात्मकः कथं तर्हि भावकानां करुणात्मककाव्यश्रवणे तथाविधाश्रुधाराविर्भाव इति चेन्नैष दोषः । संभोगसमये स्त्रीणामधरदंशनादौ कृत्रिमदुःखानुभावसीत्कारवदत्राप्युपपत्तेः सुखेऽपि दुःखवदुपचारः कुट्टमितमिति तल्लक्षणात् । यद्यप्यस्यापि सहजदुःखात्मकत्वं स्यान्न कोऽपि सामाजिकस्तत्र प्रवर्तेत । ततश्च करुणैकरसानां रामायणादीनामुच्छेदप्रसङ्गः स्यात् । तस्माद्रसान्तरवत् करुणस्यापि आनन्दात्मकमेवेति निरवद्यम् । ननु रसास्वादे विशेषाभावात् कथं नवधा विभाग इति चेत् सत्यम् । यथैकस्य ब्रह्मानन्दस्य चन्द्रकान्तसोपानपङ्क्तिप्रतिबिम्बितचन्द्रबिम्बवदुपाधिभेदादनेकधा कल्पनं तद्वदत्रापि व्यञ्जकविभावादिभेदाद्वस्तुत एकस्यापि नानात्वमिति वेदितव्यम् ।

अथैवंविधो रसः काव्यादौ केन कारणेन प्रतीयत इत्याकाङ्क्षायामाह । रस इति । वाक्यार्थ इति । कविसंरम्भविश्रान्ते रसस्यैव प्राधान्यादिति भावः । तदुक्तम् ।

'कवेर्विवक्षया यत्र प्राधान्यं परिकल्प्यते ।
भवेत् स एव वाक्यार्थ इति निर्णीयते बुधैः ॥'

इति । न चास्य पदार्थसंसर्गादिरूपवाक्यार्थवन्मतभेदेन वाच्यत्वं लक्ष्यत्वं वा संभवति । अभिधालक्षणयोरत्रानवकाशात् । तात्पर्यविशेषस्तु व्यञ्जनान्तर्भूत

१ निबिडयति P. २ रसभरः P.

ततो[1] भावा एव[2]क्रमसमुदितान्योन्यविभवा
रसीभावं बिभ्रत्यथ[3] च पटतां तन्तव इव ॥ ८९ ॥

एवेति प्रतिपादितं काव्यप्रकरणे । अतोऽयं वाक्यार्थो व्यङ्ग्य एवेति वेदितव्यम् । अमी रसस्य[4] व्यञ्जका विभावाद्याः पुनः पदार्थाः । यद्यपि विभावादीनां स्वस्ववाक्यापेक्षया वाक्यार्थत्वं तदुक्तम्—

'स्थायी वा सात्त्विको वापि संचारी वा क्वचित् क्वचित् ।
भावो वाक्यार्थतामेति तत्तद्भावविशेषतः ॥'

इत्यादिना तथापि रसं प्रत्यवान्तरव्यापारत्वात् पदार्थव्यवहारः । एवं च पदार्थस्थानीयभावादिप्रतीत्युत्तरकालीनस्फुरणतया रसो वाक्यार्थस्थानीय इति निष्कर्षः । रसं प्रति विभावादीनामवान्तरव्यापारत्वं निर्वहति । यस्मिन्निति । उचितां विश्रान्तिं दधति कारकज्ञापकभाववैलक्षण्येन व्यञ्जनध्वननचर्वणचमत्कारादिशब्दवाच्यरसगोचरज्ञानविशेषोपयोगित्वं भजन्त इत्यर्थः । अत एवोक्तं लोचने । 'विभावादिरत्र न ज्ञापको नापि कारकः । अपि तु चर्वणोपयोगी' इति । अत एवालौकिकत्वमस्येति[5] भावः । एतच्चाघटितघटनसूचकेन किमशब्देन द्योत्यते । अत इति । विभावादिविश्रान्तेरित्यर्थः । भावाः स्थायिभावा एव क्रमेणाङ्कुरितकन्दलितपल्लवितत्वादिरूपेण समुदितोऽन्योन्यविभवः स्वस्वपरिपोषो येषां ते क्रमसमुदितान्योन्यविभवाः । यद्यप्यन्योन्यशब्दः कर्मव्यतीहारे द्विर्भावितस्तथाप्यौचित्यादुक्तार्थे योजनीयः । अथ च विभावादिसंनिधानान्तरमेवेत्यर्थः । चोऽवधारणे । अनेन व्यङ्ग्यव्यञ्जकयो रसविभावाद्योरस्त्येव क्रमः । किं तु शतपत्रपत्रशतव्यतिभेदवदाशुभावित्वान्न संलक्ष्यत इति सूचितं भवतीति भावः । बिभ्रति पूर्वं वासनामात्रावस्थायिनः स्थायिनो विभावादिमहिम्ना रसात्मना परिणमन्ति रसादिशब्दप्रतिपाद्यत्वं च भजन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । पटतां तन्तव इति । तदुक्तम् ।

'यथा हि तन्तवो वेमतुर्यादिक्रिययान्विताः ।
पटात्मना परिणताः पटवाच्या भवन्ति ते ॥
तथैव स्थायिनो भावा विभावादिभिरन्विताः ।
रसात्मना परिणता रसवाच्या भवन्ति ते ॥'

इति ।

---

१ अतो P. २ एव M. ३ बिभ्रत्यपि च M. ४ रसव्यञ्जका t. ५ एव न लौकिकत्व° p.

भावे स्थायिनि वर्धमानविभवे रत्यादिके सिंधुवत्
कल्लोला इव संभवन्ति विलयं चायान्ति भावा मुहुः ।
निर्वेदाद्युपभोगभावितनिजास्वादातिरेको रसो
लोके स्यादनुकार्य एव कथितो नाट्ये तु सामाजिके ॥ ९० ॥

अथ निर्वेदादीनां रसपोषकाणामवस्थानक्रममभिदधानः प्रतिपत्तिदार्ढ्यार्थं पूर्वोक्तमेव रसस्याश्रयं स्मारयति । भाव इति । वर्धमानविभवे विभावादिभिरिति भावः । यथार्णवे कल्लोला उत्पद्यन्ते विलीयन्ते च तद्वद्रत्यादिस्थायिभावे निर्वेदादयो निमज्जन्त्युन्मज्जन्ति चेति भावः । तदुक्तम् ।

'मज्जन्तश्च निमज्जन्तः कल्लोलास्ते यथार्णवे ।
तस्योत्कर्षं वितन्वन्ति यान्ति तद्रूपतामपि ॥
तथा स्थायिनि निर्मग्ना ह्युन्मग्ना व्यभिचारिणः ।
पुष्णन्ति स्थायिनः स्वांश्च तन्नयन्ति रसात्मताम् ॥'

इति । ततः किमत आह । निर्वेदेति । निर्वेदादीनामुपभोगेन चर्वणया भावित उत्पादितः निजः स्वगोचर इत्यर्थः । स्वस्मादभिन्नस्यापि स्वरूपस्य स्वेनैव विषयीकरणसंभवात् । यथाहुः । 'आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तम्' इति । तथाभूतः स्वादातिरेकोऽलौकिकचमत्कारात्मा यस्य स तथोक्तः सन् रसोऽखण्डानन्दात्मको भवति । अयं च लोके स्यात् लौकिकश्चेदित्यर्थः । अनुकार्ये रामादावेव नान्यत्र । नाट्ये तु अलौकिकश्चेदित्यर्थः । सामाजिके कथित इति । अत्र रसो नायकाश्रय एवेत्यत्रेति शेषः । अत एवोक्तं लोचने । 'स च न व्यतिरिक्तमाधारमपेक्षते किं त्वनुकार्याभिन्नाभिमते नर्तके आस्वादयिता सामाजिकः तेन नाट्य एव रसा नानुकार्यादिषु' इति । उक्तं च शारदातनयेन ।

'व्यापारेण च काव्यस्य तदीयाभिनयेन च ।
रसात्मत्वं नीयमानः स्थायी स्वाद्यत्वमेष्यति ॥
सामाजिकादिरेवास्य रसस्याश्रय उच्यते ।
रसस्य वर्तमानत्वात् नानुकार्यस्य संभवः ॥
अनुकार्यस्य रामादेः कालातिक्रमदर्शनात् ।
नातिक्रान्तानुकार्यस्य रसोद्भावनया कविः ॥
बध्नाति काव्यं यत् तस्माद्रसः सामाजिकाश्रयः ॥'

---

१ °मपेक्ष्य किं तु t. २ स्वाद्युत्व° t.

इति श्रीविद्यानाथकृतौ प्रतापरुद्रयशोभूषणेऽलंकारशास्त्रे रसप्रकरणं समाप्तम्।

इति। केचिदेतत् सामाजिकाश्रयत्वमारोपितं न तु मुख्यमित्याहुः। तदुक्तं महोपाध्यायनरहरिसूरिणा। 'एवं सामाजिकसमवेतता रसस्याङ्गीकृत्यालौकिकता वर्णिता। परमार्थतः पुनः परिपूर्णाखण्डैकरसानन्दरूपपरमेश्वरपर्यायस्यास्य रसस्याधिकारचिन्ता कुतो वा। न सत्यानन्तानन्दात्मके ब्रह्मण्यपि पदमासादयेदिति विचारचतुरैरनादिकविभिरनाधारो रसः सामाजिकैः परं चर्व्यते विभावादिभिः परं व्यज्यते। योगिगम्यत्वमात्रेणेश्वरस्य योगिमनोनिवाससंवादवत् सामाजिकाधिकरणत्वारोपोऽपि सङ्गत' इत्यादिभिर्युक्तिभिः प्रतिपादितम्। अनधिकरणत्वमेव सिद्धान्तः। अत एवायं ब्रह्मानन्द एव। इयांस्तु विशेषः। ब्रह्मानन्दो योगगम्यः। अयं तु विभावाद्यनुसंधानगम्य इति। इदमपि तेनैवोक्तम्। 'सर्वत्रैवानन्दव्यक्तिर्लौकिकं सुखमिति व्यवह्रियते। अलौकिकविभावाद्यभिव्यक्त्या कविसमयप्रसिद्ध्यनुसारादलौकिको रस इति कथ्यते। नानाविधविमलकर्मनिर्मलान्तःकरणेषु शमदमादिसाधनसंपन्नेषु श्रवणमनननिदिध्यासनपरेषु परमयोगिषु निर्विकल्पकसमाध्यभिव्यक्त्या ब्रह्मेति परमात्मेतीश्वर इति शब्द्यत' इति। उक्तं च स्वात्मयोगप्रदीपे।

'या स्थायिभावरतिरेव निमित्तभेदा-
च्छृङ्गारमुख्यनवनाट्यरसीभवन्ती।
सामाजिकान् सहृदयान्नटनायकादी-
नानन्दयेत् सहजपूर्णरसोऽस्मि सोऽहम्॥'

इति संक्षेपः।

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलचल-
मल्लिनाथसूरिसूनुना विश्वजनीनविद्यस्य विद्वन्मणेः
पेद्दयार्यस्यानुजेन कुमारस्वामिसोमपीथिना
विरचिते प्रतापरुद्रीयव्याख्याने रत्नाप-
णाख्याने रसनिरूपणं नाम
चतुर्थं प्रकरणम्॥

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 21 07 14 006 8